

Πανεπιστήμιο Κρήτης
Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Ιστορία της Τέχνης

Διπλωματική Μεταπτυχιακή Εργασία

Παπαδάκη Αμαλία

**Η συμμετοχή της Ελλάδας στην Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας
(Biennale de la Mediterranée Alexandrie) κατά την περίοδο 1955-
1967.**

Επιβλέπων Καθηγητής
Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος

2024

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	4
1. Η Αίγυπτος και η Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας.....	7
1.1. Η Ανεξαρτησία της Αιγύπτου και η ανάγκη δημιουργίας μιας διεθνούς έκθεσης	7
1.2. Ο θεσμός των Μπιεννάλε και η Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας	12
1.3. Η Ιη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας	16
1.4. Η ΙΙη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας.....	24
1.5. Η ΙΙΙη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας	33
1.6. Η ΙVη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας.	39
1.7. Η Vη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας.....	46
1.8. Η VIη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας	52
1.9. Η VIIη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας.....	57
2. Η έννοια της «μεσογειακότητας» και η Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας.....	66
2.1. Οι εικαστικές τέχνες στην Αίγυπτο από την αποικιοκρατία έως τα μέσα του 20 ^{ου} αιώνα	67
5.2. Η «μεσογειακότητα» στην Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας.....	69
3. Η ελληνική κρίση μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο	72
3.1. Η Ελλάδα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η πολιτική αστάθεια, ο Εμφύλιος Πόλεμος και η Δικτατορία της 21 ^{ης} Απριλίου	72
3.2. Καλλιτεχνικά Ζητήματα την περίοδο 1944-1967	73
3.3. Η σύσταση του Καλλιτεχνικού Επαγγελματικού Επιμελητηρίου και η άρνηση των καλλιτεχνών για συμμετοχή σε εκθέσεις εσωτερικού και εξωτερικού.....	75
4. Οι σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Αιγύπτου και η ελληνική συμμετοχή στη Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας.....	82
4.1. Κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις των δύο «αδελφικών» χωρών.....	82
4.2. «Ανταλλαγές πνευματικής δημιουργίας» μεταξύ Ελλάδας και Αιγύπτου.....	84
4.3. Η ελληνική συμμετοχή στην Ιη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας	85
4.4. Η ελληνική συμμετοχή στη ΙΙη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας.....	96

4.5 Η ελληνική συμμετοχή στην ΙΙη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας.....	108
4.6. Η ελληνική συμμετοχή στην ΙVη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας	115
4.7 Η ελληνική συμμετοχή στην Vη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας.....	124
4.8. Η ελληνική συμμετοχή στην VIη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας	132
4.9. Η ελληνική συμμετοχή στην VIIη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας.....	137
4.10. Η ελληνική συμμετοχή στην Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας.....	142
Εικόνες.....	146
Βιβλιογραφία	265
1. Αρχεία.....	265
2. Πηγές.....	265
3. Κατάλογοι εκθέσεων.....	265
4. Άρθρα από εφημερίδες και περιοδικά.....	284
5. Μελέτες.....	295
6. Ηλεκτρονικές πηγές.....	308

Εισαγωγή

Η παρούσα μελέτη, εξετάζει την Ελληνική συμμετοχή στις πρώτες επτά Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας, από το 1955 έως και το 1968. Στόχος της είναι η ανάλυση της Ελληνικής παρουσίας στις εκθέσεις αυτές, αλλά και η έρευνα της σχέσης μεταξύ των μεσογειακών χωρών που έλαβαν μέρος.

Η Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, όπως είναι ευρέως γνωστή, άνοιξε τις πόρτες της για πρώτη φορά στις 26 Ιουλίου του 1955 στο Μουσείο Καλών Τεχνών της πόλης, ως μέρος των εορταστικών εκδηλώσεων της τρίτης επετείου από την «Αιγυπτιακή Επανάσταση». Έπειτα, πραγματοποιούνταν κάθε δύο χρόνια, με εξαίρεση, για την περίοδο που μελετάται εδώ, την έβδομη Μπιεννάλε, η οποία πραγματοποιήθηκε λίγους μήνες μετά την προκαθορισμένη ημερομηνία διεξαγωγής της, εξαιτίας του Αραβοϊσραηλινού πολέμου το 1967.

Σκοπός της Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, σύμφωνα με τους διοργανωτές, ήταν η απόδειξη της «συγγένειας» των μεσογειακών λαών, αλλά και η σύμπτυξη των φιλικών σχέσεων της Αιγύπτου με τις γειτονικές της χώρες. Συνολικά, και στις επτά αυτές εκθέσεις, παρουσιάστηκαν 4.032 έργα ζωγραφικής, χαρακτικής και γλυπτικής από 1.712 καλλιτέχνες 13 διαφορετικών χωρών που βρέχονται από τη Μεσόγειο θάλασσα.

Το κύριο μέρος της μελέτης, διαρθρώνεται σε συνολικά τέσσερα κεφάλαια. Για την επίτευξη του στόχου της, πραγματοποιήθηκε έρευνα πρωτογενών δεδομένων, η οποία εμπλουτίστηκε με τη συλλογή και ανάλυση δευτερογενών βιβλιογραφικών πηγών και μελετών.

Στο πρώτο κεφάλαιο, γίνεται αναφορά αρχικά στην ιστορία της Αιγύπτου από τα χρόνια αποικιοποίησής της από τη Βρετανία έως την πλήρη ανεξάρτησή της από αυτή στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, με την «Αιγυπτιακή» ή «Νασερινή Επανάσταση» η οποία πραγματοποιήθηκε στις 23 Ιουλίου 1952. Επιπλέον, εξετάζεται η απόφαση δημιουργίας της Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας και η ανάγκη καθιέρωσής της. Τέλος, αναλύονται οι επτά πρώτες Μπιεννάλε, όπου αναφέρονται οι συμμετέχουσες χώρες, ο αριθμός των καλλιτεχνών και εν συντομία το κείμενο παρουσιάσης και η συμμετοχή της κάθε χώρας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, αναζητούνται τα χαρακτηριστικά της «μεσογειακότητας» στα κείμενα των προέδρων και των γενικών επιτρόπων των εκθέσεων που περιλαμβάνονται στους καταλόγους, ενώ γίνεται και μια σύντομη αναφορά στην

προέλευση της έννοιας και του όρου. Ακόμη, με σκοπό την κατανόηση της θέσης των συγγραφέων των καταλόγων της Μπιεννάλε, ερευνάται η ανάπτυξη των εικαστικών τεχνών στην Αίγυπτο από τον 19^ο έως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, με στόχο την καλύτερη κατανόηση των κριτηρίων που ορίζουν τη «μεσογειακότητα» που παρουσιάζεται στα κείμενα.

Το τρίτο κεφάλαιο, αφορά την Ελληνική κρίση μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο όπου περιγράφεται η πολιτική αστάθεια που επικρατούσε στη χώρα από τη λήξη του πολέμου έως το 1967, οπότε και πραγματοποιήθηκε το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου. Επιπλέον, εξετάζονται τα καλλιτεχνικά ζητήματα της περιόδου, η σύσταση του Καλλιτεχνικού Επαγγελματικού Επιμελητηρίου, αλλά και η στάση των καλλιτεχνών που υπάγονταν σε αυτό, αναφορικά με τη συμμετοχή τους σε εκθέσεις εσωτερικού και εξωτερικού, όπου για την επιλογή τους ήταν υπεύθυνη επιτροπή ορισμένη από τη Διεύθυνση Καλών Τεχνών του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο του κυρίου μέρους της εργασίας εξετάζεται αρχικά η σχέση της Ελλάδας με την Αίγυπτο σε πολιτικό και πολιτισμικό επίπεδο. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται οι Ελληνικές συμμετοχές στις επτά Μπιεννάλε, όπου αναλύονται τα κείμενα παρουσίασης της κάθε συμμετοχής που βρίσκονται στους καταλόγους των εκθέσεων, τα δεδομένα που συλλέχθηκαν από άρθρα του τύπου (ημερήσιου και περιοδικού) της εποχής, αλλά και επίσημων εγγράφων δημόσιων φορέων. Σκοπός του κεφαλαίου αποτελεί η απόκτηση όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένης εικόνας σχετικά με την αντίληψη που επικρατούσε γύρω από την Αλεξανδρινή Μπιεννάλε και τις κριτικές που της ασκούσαν. Επιπρόσθετα, παρουσιάζονται, για κάθε μία από τις επτά εκθέσεις, οι καλλιτέχνες και τα έργα με τα οποία έλαβαν μέρος. Εδώ, πρέπει να σημειωθεί ότι έχει γίνει προσπάθεια ταυτοποίησης των έργων στο βαθμό που κατέστη δυνατό.

Η έρευνα ολοκληρώνεται με το κεφάλαιο όπου παραθέτονται οι εικόνες των έργων που αναφέρονται μέσα στην έρευνα και το κεφάλαιο της βιβλιογραφίας.

Η παρούσα μελέτη, δεν είναι εξαντλητική, καθώς δεν κατέστη δυνατή η μετάβασή μου στην Αλεξάνδρεια για την πλήρη έρευνα του αρχείου της Μπιεννάλε που βρίσκεται εκεί. Η έρευνα έγινε αποκλειστικά σε αρχεία που βρίσκονται στην Ελλάδα, όπως τα αρχεία καλλιτεχνών της βιβλιοθήκης της Εθνικής Πινακοθήκης-Μουσείου Αλέξανδρου Σούτσου (Ε.Π.Μ.Α.Σ.), του Υπουργείου Εξωτερικών, του Ινστιτούτου Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης, του Αλέξανδρου Ξύδη που βρίσκεται στη βιβλιοθήκη

του Πανεπιστημίου Κρήτης, του Τώνη Σπητέρη στο Τελλόγλειο Ίδρυμα Θεσσαλονίκης και στα αρχεία του Επιμελητηρίου Εικαστικών Τεχνών Ελλάδος. Επιπλέον, πραγματοποιήθηκε βιβλιογραφική έρευνα στις βιβλιοθήκες του Πανεπιστημίου Κρήτης στο Ρέθυμνο, του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, της Ανώτατης Σχολής Καλών Τεχνών της Αθήνας και της Ε.Π.Μ.Α.Σ. Ακόμη, αναζητήθηκαν ψηφιακές πηγές στο αρχείο σύγχρονης κοινωνικής ιστορίας, στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Νεοελληνικών Σπουδών «ANEMH» του Πανεπιστημίου Κρήτης, στην ψηφιακή βάση δεδομένων εφημερίδων και περιοδικών της Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος, στο «ΑΡΓΟΣ ΤΥΠΟΥ» μέσω της ιστοσελίδας της Ε.Π.Μ.Α.Σ., στην ψηφιακή βάση δεδομένων της βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας κ.ά.

Για την επιτυχή ολοκλήρωση της εργασίας, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον γλύπτη Ιωάννη Παρμακέλη τον οποίο επισκέφτηκα στο σπίτι του στην Αθήνα με σκοπό τη συζήτηση γύρω από την Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας στην οποία συμμετείχε. Ακόμη, ευχαριστήσω τον κύριο Δημήτρη Παπαγεωργίου, την Ε.Π.Μ.Α.Σ., τη Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας–Μουσείο Γ.Ι. Κατσίγα, το Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Θεσσαλονίκης–Μουσείο Άλεξ Μυλωνά, το Ινστιτούτο Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης, το Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας (Μ.Ι.Ε.Τ.) και το ίδρυμα Ζογγολόπουλου για την παραχώρηση άδειας χρήσης φωτογραφιών έργων και αρχείων της συλλογής τους.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές και μέλη της τριμελούς επιτροπής, τον κύριο Ευγένιο Μαθιόπουλο, την κυρία Τιτίνα Κορνέζου και τον κύριο Παναγιώτη Ιωάννου για την υποστήριξη και τη βοήθειά τους κατά τη διάρκεια φοίτησής μου στο ΠΜΣ Ιστορία της Τέχνης του Πανεπιστημίου Κρήτης. Επιπλέον, θα ήθελα να δηλώσω την ευγνωμοσύνη μου στον κύριο Κωστή Σχιζάκη, την κυρία Ειρήνη Σχιζάκη, τον κύριο Σταμάτη Σχιζάκη, τον εικαστικό Νίκο Βισκαδουράκη και τον εκλιπόντα χαρακτή Γιώργο Αργυράκη για την πολύτιμη υποστήριξη και καθοδήγηση που μου προσέφεραν τα τελευταία χρόνια. Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ στην οικογένειά μου, στους γονείς μου και στην αδερφή μου, για την αμέριστη υποστήριξή τους.

1. Η Αίγυπτος και η Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας.

1.1. Η Ανεξαρτησία της Αιγύπτου και η ανάγκη δημιουργίας μιας διεθνούς έκθεσης.

Το Σεπτέμβριο του 1881 ξεκίνησε η πρώτη Αραβική Επανάσταση στην Αίγυπτο ενάντια στην Αγγλική και στη Γαλλική πολιτικοοικονομική κυριαρχία, με σύνθημα «Η Αίγυπτος για τους Αιγυπτίους»¹, η οποία έληξε με την ήττα των Αράβων ένα χρόνο αργότερα, το Σεπτέμβριο του 1882². Έκτοτε, οι Βρετανοί απέκτησαν τον πλήρη έλεγχο των κοινωνικοπολιτικών και στρατιωτικών ζητημάτων της Αιγύπτου, με σκοπό την προάσπιση των συμφερόντων τους στη Μέση Ανατολή και τον έλεγχο του παγκόσμιου εμπορίου μέσω της διώρυγας του Σουέζ. Η κυριαρχία, όμως, αυτή, σύμφωνα με τους Βρετανούς, ήταν «προσωρινή»³.

Τα επόμενα χρόνια οι Βρετανοί πραγματοποίησαν προσπάθειες οικονομικής ανάπτυξης της Αιγύπτου, διορίζοντας αρχικά τον Λόρδο Κρόμερ (Lord Cromer) ως γενικό υπεύθυνο του βρετανικού στρατού στη χώρα από το 1883 έως το 1907⁴. Στη συνέχεια τον διαδέχθηκε ο Λόρδος Κίτσεναρ (Lord Kitchener)⁵.

Το 1906, σημειώθηκε το πρώτο θερμό περιστατικό στην Αίγυπτο ενάντια στην βρετανική κυριαρχία, στο Ντινσαγουάι (Dinshawai)⁶. Αποτέλεσμα αυτού, ήταν η αναζωπύρωση του εθνικιστικού αισθήματος μεγάλου μέρους των Αιγυπτίων σε ολόκληρη τη χώρα, και την αποχώρηση, λίγο αργότερα, του Λόρδου Κρόμερ. Τα πρώτα εθνικιστικά κόμματα δεν άργησαν να ιδρυθούν. Το 1907, τρία κόμματα διεκδικούσαν την εξουσία στον αιγυπτιακό χώρο, το «Αντι-Βρετανικό Εθνικό Κόμμα» (Anti-British National Party) του Μουσταφά Καμίλ (Mustafa Kamil) και το «Συνταγματικό Μεταριθμιστικό Κόμμα» (Constitutional Reform Party) του Σαΐχ Αλί Γιουσούφ (Shaykh Ali Yusuf). Επιπλέον, ιδρύθηκε το «Κόμμα Ούμμα» (Umma Party) του Αχμάντ Λούτφι αλ-Σαούντ (Ahmad Lutfial-Sayyid), το οποίο υποστήριζε

¹ M. W. Daly (επιμ.), *The Cambridge History of Egypt*, τομ. Β, Κέμπριτζ – Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 2008, σ. 218 (στο εξής, Daly, 2008): *Egypt for the Egyptians*.

² Οι λόγοι που οδήγησαν στη Βρετανική κυριαρχία της Αιγύπτου ήταν κυρίως οικονομικοί, εξαιτίας της χρεοκοπίας του αντιβασιλέα Αιγύπτου και Σουδάν, Ισμαήλ Πασάς, το 1876. Βλ., Daly, 2008, σ. 219-226.

³ Βλ. ό.π., σ. 243 και John Marlowe, *Anglo-Egyptian relations 1800-1956*, Λονδίνο, 1965, σ. 112-137 (στο εξής, Marlowe, 1965).

⁴ Για τον Λόρδο Κρόμερ βλ. Afaf Lutfi Al-Sayyid, *Egypt and Cromer. A study in Anglo-Egyptian relation*, Νέα Υόρκη, Frederick and Praeger, 1969 και John Marlowe, *Cromer in Egypt*, Λονδίνο, Elek Books, 1970.

⁵ Για τον Λόρδο Κίτσεναρ στην Αίγυπτο βλ. Sir Philip Montefiore Magnus, *Kitchener: Portrait of an imperiast*, Λονδίνο, John Murray – Albemarle Street W.i., 1958, σ. 252-275.

⁶ Το περιστατικό της Ντινσαγουάι, έλαβε χώρα στην ομότιτλη πόλη το 1906 μεταξύ του Βρετανικού στρατού και κατοίκων της περιοχής. Για τα γεγονότα κατά τη διάρκεια του συμβάντος, αλλά και αυτών που ακολούθησαν, βλ. Robert L. Tignor, *Modernization and British colonial rule in Egypt, 1882-1914*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1966, σ. 281-286.

τη συνεργασία της Βρετανίας και της Αιγύπτου για την επίλυση των κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε η χώρα. Τέλος, το 1918, ιδρύεται το εθνικιστικό κόμμα «Ουάφντ» (Wafd) από τον Σαάντ Πασά Ζαγκλούλ (Saad Pasha Zaghul)⁷. Παράλληλα, το κίνημα του «Παν-Αραβισμού» (Pan-Arabism)⁸ αναβίωσε στην Αίγυπτο την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, από τον Αλ-Σαούντ, καθώς και το αίτημα για μια ενωμένη Αραβία⁹.

Το 1919, πραγματοποιείται η πρώτη Αιγυπτιακή Επανάσταση, με τη συμβολή του κόμματος «Ουάφντ», με στόχο την αποχώρηση των Βρετανών από την Αίγυπτο. Στις 28 Φεβρουαρίου 1922, υπογράφηκε η Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας των Αιγυπτίων, όπου, σύμφωνα με αυτήν, η Βρετανία διατηρεί τον έλεγχο σε καίρια ζητήματα¹⁰. Τα χρόνια που ακολούθησαν, χαρακτηρίζονταν από πολιτικές αναταραχές και διχασμό, με τον βασιλιά της Αιγύπτου Φουάντ (Fuad) να αρνείται να μοιραστεί την εξουσία¹¹. Παράλληλα, η Αγγλο-Αιγυπτιακή συμφωνία του 1922, δεν ικανοποίησε τον Αιγυπτιακό λαό, ο οποίος ζητούσε την πλήρη απομάκρυνση του Αγγλικού στρατού από το έδαφος του¹².

Τον Μάρτιο του 1936 ξεκίνησαν για άλλη μια φορά οι διαπραγματεύσεις μεταξύ της Αιγύπτου και της Βρετανίας, από τον μετέπειτα πρωθυπουργό της Αιγύπτου Μουσταφά αλ-Ναχχάς (Mustafa al-Nahhas). Τον Απρίλιο του ίδιου έτους, ο βασιλιάς Φουάντ πεθαίνει και στον θρόνο ανεβαίνει ο γιος του Φαρούκ (Farouk), καθυστερώντας τις επικείμενες εκλογές της Αιγύπτου. Οι εκλογές πραγματοποιήθηκαν τον Μάιο του ίδιου έτους και ανέδειξαν πρωθυπουργό τον Ναχχάς, ο οποίος αμέσως συνέχισε τις διαπραγματεύσεις με τον Υπουργό

---

⁷ Βλ. Daly, 2008, σ. 248, 287-288, Afaf Latfi Al-Sayyid Marsot, *A History of Egypt. From the Arab Conquest to the Present*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2007, σ. 96, 98-188 (στο εξής, Marsot, 2007) και Janice Terry, *The Wafd 1919-1952. Cornerstone of Egyptian political power*, Λονδίνο, Third World Centre for Research Pub., 1982 (στο εξής, Terry, 1982).

⁸ Για τον σχηματισμό της Παν-Αραβικής ιδεολογίας βλ. C. Ernest Sawn, «The Formation of Pan-Arab Ideology in the Interwar Years», στο *International Journal of Middle East Studies*, τομ. 20, τχ. 1, Φεβρουάριος 1988, σ. 67-91.

⁹ Για το κίνημα του Παν-Αραβισμού στην Αίγυπτο βλ. Yehoshua Porath, *In search of Arab Unity, 1930-1945*, Λονδίνο, Totowa, 1986, σ. 149-159.

¹⁰ Σύμφωνα με τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας της Αιγύπτου, η Βρετανία διατηρεί «(α) την ασφάλεια των επικοινωνιών της Βρετανικής Αυτοκρατορίας στην Αίγυπτο (β) την άμυνα της Αιγύπτου έναντι κάθε ξένης επιθετικότητας ή παρέμβασης, άμεσης ή έμμεσης (γ) την προστασία ξένων συμφερόντων στην Αίγυπτο και προστασία των μειονοτήτων (δ) το Σουδάν». Βλ. Albert P. Blauster – Jay Sigler – Benjamin R. Beede, *Independence Documents of the World*, τομ. Α, Νέα Υόρκη, Ocean Publications, 1977, σ. 204. Επιπλέον βλ. Daly, 2008, σ. 150-151.

¹¹ Για την πολιτική αστάθεια που επικρατούσε στην Αίγυπτο από το 1923 έως το 1952 βλ. Daly, 2008, σ. 285-303.

¹² Η πρώτη προσπάθεια διαπραγμάτευσης μιας νέας Αγγλο-Αιγυπτιακής συνθήκης έγινε το 1926, όμως, δεν προχώρησε εξαιτίας του θανάτου του Ζαγκλούλ το 1927. Βλ. Marsot, 2007, σ. 102 και Daly, 2008, σ. 292-293.

Εξωτερικών της Βρετανίας Άντονι Έντεν (Anthony Eden). Στις 26 Αυγούστου του 1936 υπογράφηκε στο Λονδίνο το σχέδιο της «Συνθήκης της Συμμαχίας» (*Treaty of Alliance*) μεταξύ του Ναχχάς και του Έντεν, και η οποία θα είχε εικοσαετή ισχύ¹³.

Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η Βρετανία, σε μια προσπάθεια να εμποδίσει τα ναζιστικά στρατεύματα να εισβάλουν στην Αίγυπτο, στις αρχές του 1942 πίεσε τον βασιλιά Φαρούκ να παραδώσει την εξουσία στο «Ουάφντ»¹⁴. Σκοπός αυτής της κίνησης ήταν η προστασία των Βρετανικών και Συμμαχικών συμφερόντων καθώς η κατάληψη της διώρυγας του Σουέζ αφενός θα αποτελούσε καίριο χτύπημα στα ζωτικά της συμφέροντα και αφετέρου θα είχε καταλυτική σημασία στην τελική έκβαση του πολέμου.

Με το τέλος του πολέμου και το «Ουάφντ» στην εξουσία, με την στήριξη της Βρετανίας¹⁵, η ιδέα για την ένωση των Αραβικών χωρών ξεκίνησε τα πρώτα της βήματα προς την πραγματοποίησή της. Στις 22 Μαρτίου του 1945, στο Κάιρο υπογράφηκε το Πρωτόκολλο ίδρυσης του Αραβικού Συνδέσμου (*League of Arab States*) από τους κυβερνήτες των ανεξάρτητων Αραβικών χωρών, την Αίγυπτο, τη Συρία, το Λίβανο, το Ιράκ, τη Σαουδική Αραβία, την Υπεριορδανία και την Υεμένη¹⁶.

Το 1950, η ισχυρή πια «Ουάφντ», ζήτησε από τους Βρετανούς την αναθεώρηση της Συνθήκης του 1936, αίτημα το οποίο δεν έγινε δεκτό, καθώς ο «Ψυχρός Πόλεμος», δεν άφηνε περιθώρια στην Αγγλία να αποσύρει τα στρατεύματά της από το Σουέζ, ο έλεγχος του οποίου της έδινε την στρατιωτική και οικονομική κυριαρχία στη Μεσόγειο και εξασφάλιζε τα συγκοινωνιακά και εμπορικά της συμφέροντα, με τις

---

¹³ Terry, 1982, σ. 230-235 και Mahmud Yusef Zayid, *Egypt's Struggle for Independence*, Βηρυτός, Khayats, 1965, σ. 163-196 (στο εξής, Zayid, 1965). Η «Συνθήκη της Συμμαχίας» έχει ανατυπωθεί στο Zayid, 1965, σ. 198-217 και στο Anthony Eden – Moustapha el-Nahas, «Anglo-Egyptian Treaty of Alliance, 1936», στο *Current History*, τομ. 22, τχ. 128, Απρίλιος 1952, σ. 231-239.

¹⁴ Για την παράδοση της εξουσίας στο κόμμα «Ουάφντ» από τον βασιλιά της Αιγύπτου βλ. Daly, 2008, σ. 299-300.

¹⁵ Βλ. Philip W. Ireland, «The Pact of the League of Arab States», στο *The American Journal of International Law*, τομ. 39, τχ. 4, Οκτώβριος 1945, σ. 798 (στο εξής, Ireland, 1945).

¹⁶ Για την ίδρυση και τη σύσταση του Αραβικού Συνδέσμου βλ. Ireland, 1945, σ. 797-800, Majid Khadduri, «The Arab League as a Regional Arrangement», στο *The American Journal of International Law*, τομ. 40, τχ. 4, Οκτώβριος 1946, σ. 756-777, Harvey P. Hall, «The Arab League States», στο *Current History*, τομ. 29, τχ. 168, Αύγουστος 1955, σ. 97-102, Mohammad-Mahmoud Ould Mohamedou, «Arab agency and the UN project: the League of Arab States between universality and regionalism», στο *Third World Quarterly*, τομ. 37, τχ. 7, 22 Απριλίου 2016, σ.1219-1230, Majid Khadduri, «Towards an Arab Union: The League of Arab States», στο *The American Political Science Review*, τομ. 40, τχ. 1, Φεβρουάριος 1946, σ. 90-100, M. A. Aziz, «Origins of the Arab League», στο *Pakistan Horizon*, τομ. 8, τχ. 4, Δεκέμβριος 1955, σ. 479-494, Sushil Chandra Singh, «The League of Arab States», στο *The Indian Journal of Political Science*, τομ., 26, τχ. 4, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1965, σ. 202-206 και Cecil A. Hourani, «The Arab League in Perspective», στο *Middle East Journal*, τομ. 1, τχ. 2, Απρίλιος 1947, σ. 125-136.

πετρελαιοπαραγωγικές χώρες και την Ασία¹⁷. Αποτέλεσμα της απόρριψής του ήταν η ακύρωση της «Συνθήκης της Συμμαχίας» τον Οκτώβριο του 1951¹⁸ και το πραξικόπημα της 23^{ης} Ιουλίου του 1952 των «Ελεύθερων Αξιωματικών».

Σκοπός του πραξικοπήματος ήταν η ανατροπή της Βρετανικής κυριαρχίας και της μοναρχίας που ήταν υπό τον έλεγχό της. Πρόεδρος της χώρας ορίστηκε ο Μουνχάμαντ Ναγκίντ (Munhamant Naguid) και Αντιπρόεδρος και Υπουργός Εξωτερικών ο Γκαμάλ Αμπντελ Νάσσερ (Gamal Abdel Nasser). Ένα χρόνο μετά, ο Ναγκίντ ανακήρυξε την Αίγυπτο σε Δημοκρατία.

Τα δύο πρώτα χρόνια μετά το πραξικόπημα, οι πολιτικές ισορροπίες ήταν ασταθείς και οδήγησαν στην ανατροπή του Ναγκίντ τον Νοέμβριο του 1954 από τον Νάσσερ ο οποίος ανέλαβε την προεδρία της χώρας έως τον θάνατό του το 1970. Τη θέση του νομιμοποίησε με δημοψήφισμα που πραγματοποιήθηκε στις 23 Ιουνίου του 1956.

Η επανάσταση της Αιγύπτου έπαιξε σημαίνοντα ρόλο τα μεταπολεμικά χρόνια, κυρίως στη Βόρεια Αφρική, τη Μέση Ανατολή και στις χώρες του Τρίτου Κόσμου γενικότερα. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, είκοσι εννέα χώρες της Αφρικής και της Ασίας¹⁹ που στην πλειοψηφία τους είχαν πρόσφατα αποκτήσει την ανεξαρτησία τους, αντέδρασαν στην προσπάθεια ελέγχου τους από τις μεγάλες δυνάμεις της περιόδου, Η.Π.Α. και Σοβιετική Ένωση, κάνοντας τα πρώτα βήματα για την ίδρυση του «Κινήματος των Αδεσμεύτων» (*Non-Aligned Movement*)²⁰.

Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες, στις 26 Ιουλίου του 1955, ο πρόεδρος της Αιγύπτου, Νάσσερ, εγκαινίασε την πρώτη Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών, γνωστή και ως Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας. Η έκθεση αυτή χαρακτηρίζεται ως ένα «ιδεολογικό εργαλείο»²¹, καθώς, εκτός από τις χώρες της Αφρικής και της Ασίας, φρόντισε να συμπεριλάβει και χώρες της Ευρώπης, όπως τη Γιουγκοσλαβία, την Ελλάδα, αλλά και τις αποικιοκρατικές δυνάμεις που κυριαρχούσαν στην αφρικανική ήπειρο και τη

---

¹⁷ Για το αίτημα επαναδιαπραγμάτευσης της Συνθήκης του 1936 από την Αίγυπτο βλ. Terry, 1982, σ. 300-302.

¹⁸ Βλ. ό.π., σ. 301.

¹⁹ Οι λαοί που χαρακτηρίζονται ως «αδέσμευτοι» ήταν οι Αίγυπτος, Αιθιοπία, Αφγανιστάν, Βόρειο και Νότιο Βιετνάμ, Βιρμανία, Γκάνα, Ιαπωνία, Ινδία, Ινδονησία, Ιορδανία, Καμπότζια, Κεϋλάνη, Κίνα, Λάος, Λίβανος, Λιβερία, Λιβύη, Νεπάλ, Πακιστάν, Σαουδική Αραβία, Σουδάν, Συρία, Ταϊλάνδη, Τουρκία, Υεμένη, Φιλιππίνες.

²⁰ Για την ίδρυση και τους σκοπούς του «Κινήματος των Αδεσμεύτων» βλ. Guy Arnold, *The A to Z of the Non-aligned Movement and the Third World*, Η.Π.Α., Scarecrow Press, 2010, σ. 42, 87-89 και Jurger Dinkel, *The Non-Aligned Movement: Genesis, Organization and Politics (1927-1992)*, τομ. 5, Λέιντεν, Brill, 2018, σ. 159-189.

²¹ Συλλογικό, *Monaco Alexandrie. Le grand detour. Villes-mondes et surrealisme cosmopolite*, Monaco National Musée Nouveau – Zamân books, 2021, σ. 114.

Μέση Ανατολή, την Ιταλία, τη Γαλλία και την Ισπανία. Με αυτήν την κίνηση, η Αίγυπτος επιχείρησε την προβολή του «Παν-Αραβισμού», παρόλο που η συμμετοχή στην έκθεση από Αραβικές χώρες ήταν μικρή²², καθώς και την εργαλειοποίηση ενός κοσμοπολίτικου καλλιτεχνικού γεγονότος με σκοπό την απόδειξη της ισοδυναμίας των Αραβικών Χωρών με εκείνων της Ευρώπης. Επιπλέον, στόχευε και στην ενίσχυση του κύρους του καθεστώτος και του ίδιου του Νάσσερ στο εσωτερικό της χώρας και σε διεθνές επίπεδο²³.

Η επιλογή της Αλεξάνδρειας δεν ήταν τυχαία καθώς όντας η δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της Αιγύπτου και ένα από τα πλέον σημαντικά λιμάνια της Μεσογείου, θεωρήθηκε υψίστης στρατιωτικής σημασίας για τον σκοπό του «Παν-Αραβισμού».

---

²² Από τις Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας, απουσίαζαν η Παλαιστίνη, η Λιβύη και η Αλγερία. Η περιοχή της Παλαιστίνης, από την απελευθέρωσή της από την Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1919 και για τα επόμενα τριάντα χρόνια βρισκόταν υπό τον έλεγχο της Βρετανίας και ενός «συστήματος εξουσιοδότησης» (*mandate system*) που είχε δημιουργήσει η Κοινωνία των Εθνών (League of Nations). Με την ίδρυση του Ισραήλ, το 1948, η περιοχή διασπάστηκε στα δύο δημιουργώντας εντάσεις μεταξύ του Ισραήλ και των υπόλοιπων Αραβικών χωρών. Η Παλαιστίνη υπέγραψε τη Συνθήκη της Ανεξαρτησίας της στις 15 Νοεμβρίου του 1988. Παρόλα αυτά, συμμετείχε στην Μπιεννάλε του 1968, έπειτα από τον «πόλεμο των έξι ημερών». Αντίστοιχα, η Αλγερία ήταν υπό γαλλική κυριαρχία έως και το 1962 έπειτα από ανταρτοπόλεμο ενάντια στη Γαλλία που είχε ως αποτέλεσμα την ανεξαρτητοποίησή της. Η Λιβύη, παρότι ανεξάρτητη Αραβική χώρα τη περίοδο που μελετάται (ανεξαρτητοποιήθηκε από την Ιταλία στις 24 Δεκεμβρίου του 1951), και μέλος του Αραβικού Συνδέσμου, από το 1953 [βλ. Ronald Bruce St. John, *Historical dictionary of Libya*, Μέτατσεν, Scarecrow Press, 1991, σ. 16 (στο εξής, St. John, 1991)], δεν έλαβε μέρος σε καμία από τις διεθνείς εκθέσεις της Αλεξάνδρειας από το 1955 έως το 1968. Παρότι δεν είναι ξεκάθαρη η αποχή της χώρας από τις εκθέσεις της Αιγύπτου, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ρόλο σε αυτή τη στάση έπαιξε η γενική κατάσταση της χώρας η οποία ήταν χωρισμένη σε συνολικά τρεις επαρχίες έως το 1963, τη «Τριπολιτανία» (*Tripolitania*), τη «Κυρηναϊκή» (*Cyrenaica*) και τη «Φεζζάν» (*Fezzan*), αλλά και τη σχέση της με τη Γαλλία (βλ. St. John, 1991, σ. 6-8 και 40-41). Για την κατάσταση στη Παλαιστίνη βλ. Christopher Paul, Colin P. Clarke, Beth Grill, Molly Dunigan, *Paths to Victory. Detailed Insurgency Case Studies*, Η.Π.Α., Rand Corporation, 2013, σ. 1-13, Johan Galtung, «Conflict Theory and the Palestine Problem», στο *Journal of Palestine Studies*, τομ. 2, τχ. 1, 1972, σ. 34-63, Arie J. Kochavi, «The Struggle against Jewish Immigration to Palestine», στο *Middle East Studies*, τομ. 34, τχ. 3, Ιούλιος 1998, σ. 146-167, Benny Morris, «Review: Mandate Palestine in Perspective», στο *The Middle East Book Review*, τομ. 5, τχ. 2, 2014, σ. 136-145, Shamir Husan, «The Zionist Project and the British Mandate in Palestine», στο *Proceedings of the Indian History Congress*, τομ. 75, 2014, σ. 967-974 και Rana Barakat, «Criminals or Martyrs? Let the Courts Decide! - British Colonies Legacy in Palestine and the Criminalization of Resistance», στο *Al Muntaha*, τομ. 1, τχ. 1, Απρίλιος 2018, σ. 84-97. Για την κατάσταση στην Αλγερία βλ. Nicole Grimaud, «Algeria and Socialist France», στο *Middle East Journal*, τομ. 40, τχ. 2, Άνοιξη 1986, σ. 252-266, Brian Crozier, Gerard Mansell, «France and Algeria», στο *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, τομ. 36, τχ. 3, Ιούλιος 1960, σ. 310-321 και Ανώνυμο, «Algeria: France-Algeria independence agreements (Evian agreements)», στο *International Legal Materials*, τομ. 1, τχ. 2, Οκτώβριος 1962, σ. 214-230. Τέλος, για την περίπτωση της Λιβύης βλ. Bret L. Billet, «The Historical Impact of Invasion, Arab Culture and Unity, and Economics on Libyan Foreign Policy», στο *Journal of Third World Studies*, τομ. 9, τχ. 1, Άνοιξη 1992, σ. 245-262, Ismail R. Khalidi, «Constitution of the United Kingdom of Libya: Background and Summary», στο *Middle East Journal*, τομ. 6, τχ. 2, Άνοιξη 1952, σ. 221-228, Carole Collins, «Imperialism and Revolution in Libya», στο *MERIP Reports*, τχ. 27, Απρίλιος, 1974, σ. 3-22 και Gary L. Fowler, «Decolonization of Rural Libya», στο *Annals of the Association of American Geographers*, τομ. 63, τχ. 4, Δεκέμβριος 1973, σ. 490-506.

²³ Βλ. Edward Lucie-Smith, *Movements in Art since 1945*, Λονδίνο, Thames and Hudson, 1984, σ. 16-17.

Επιπλέον, έχοντας μεγάλη ιστορική, επιστημονική και πολιτιστική αξία για τη χώρα και τη Μεσόγειο γενικότερα, προβάλλει τον «ιστορικό κοσμοπολιτισμό» της, προσδίδοντας ανάλογη αίγλη και στην Μπιεννάλε. Ακόμη, εκμεταλλευόμενη τη φήμη και την ιστορία της πόλης και τη σύνδεσή της με τον Μέγα Αλέξανδρο, ο οποίος στο Κοράνι αναφέρεται ως «Δίκερως» (Dhul-Qarnayn), αντικατοπτρίζει τους στόχους των «Αδέσμευτων Λαών» για συνύπαρξη μεταξύ των εθνών, αλλά και την ιδέα του «Παν-Αραβισμού»²⁴.

1.2. Ο θεσμός των Μπιεννάλε και η Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας.

Η Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, αποτελεί τη τρίτη κατά σειρά Μπιεννάλε, ακολουθώντας εκείνες της Βενετίας και του Σάο Πάολο. Για να κατανοήσουμε καλύτερα τον θεσμό αυτό, αρχικά πρέπει να γίνει μια σύντομη αναφορά στις ρίζες των διεθνών εκθέσεων.

Το 1667 πραγματοποιείται το πρώτο Σαλόν του Παρισιού, καθιερώνοντας τις εθνικές εκθέσεις στον δυτικό κόσμο²⁵. Τα Παρισινά Σαλόν, αποτελούσαν έργα καλλιτεχνών μελών της Βασιλικής Ακαδημίας Ζωγραφικής και Γλυπτικής του Παρισιού. Η παράμετρος αυτή, όμως, καταργήθηκε το 1792 από τη Γαλλική Εθνοσυνέλευση, με αποτέλεσμα να μπορούν να συμμετάσχουν και ξένοι καλλιτέχνες, αλλάζοντας το σκηνικό των εκθέσεων φέρνοντας νέους κανόνες²⁶.

Μερικές δεκαετίες αργότερα, η αλλαγή αυτή οδήγησε στη δημιουργία της πρώτης διεθνούς έκθεσης, η οποία πραγματοποιήθηκε στο Λονδίνο τον Μάιο του 1851 με τίτλο *Great Exhibition*, και αποτελούταν από έργα βιομηχανικού ενδιαφέροντος²⁷,

---

²⁴ Βλ. John Medows Rodwell, *The Koran*, London, J. M. Dent, 1909, σ. 187-189. Σύμφωνα με το Κοράνι, ο Δίκερως, με σκοπό να προστατέψει τους πολιτισμένους ανθρώπους από τους βαρβάρους Γωγ και Μαγώγ, κατασκεύασε πύλες από σίδηρο, πιθανώς τις Κασπίες Πύλες, στις πλαγιές των βουνών.

²⁵ Για τον θεσμό των Σαλόν του Παρισιού βλ. Τιτίνα Κορνέζου, *Οι κανόνες της τέχνης και η μαγεία της ζωγραφικής. Καλλιτεχνικοί θεσμοί στη Γαλλία, 17^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Gutenberg, 2020, σ. 260-176.

²⁶ Βλ. Λευτέρης Σπύρου, «Οι επίσημες τακτικές εκθέσεις σύγχρονης τέχνης στο Παρίσι, το Λονδίνο και το Μόναχο κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα», στο Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος (επιμ.), *Ο θεσμός της Πανελληνίας Καλλιτεχνικής Έκθεσης, 1938-1987*, Αθήνα, Μέλισσα, 2022, σ. 33-35 (στο εξής, Ματθιόπουλος, 2022).

²⁷ Για την έκθεση *Great Exhibition* βλ. Για την έκθεση αυτή βλ. H. Buttows, *The Great Exhibition*, Λονδίνο, Skeffington and Southwell, 1852, Jeff Wallece, John Whale (επιμ.), *The Great Exhibition of 1851: New interdisciplinary essays*, Μάντσεστερ, Νέα Υόρκη, Manchester University Press, 2001, John Roy Charles Yglesias, *London life and the Great Exhibition 1851*, Λονδίνο, Longmans, 1964, Charles Harvard Gibbs-Smith, *The Great Exhibition of 1851*, Λονδίνο, H.M.S.O., 1981, Paul Greenhalgh, *Ephemeral Vistas: The Expositions Universelles, Great Exhibitions and World's Fairs*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 1988, σ. 3-26, Kenneth W. Luckhurst, *The Story of*

ανοίγοντας τον δρόμο για μια σειρά από παρόμοιες εκθέσεις σε Ευρώπη και Αμερική, ενώ συνήθως υπήρχε και τμήμα καλών τεχνών. Οι καλλιτέχνες που συμμετείχαν σε αυτές τις εκθέσεις, επιλέγονταν από εθνικές επιτροπές της κάθε χώρας την οποία αντιπροσώπευαν, και αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος τους καθώς συμμετείχαν και στον διαγωνισμό βράβευσης της έκθεσης. Αυτή η διαδικασία, μερικές δεκαετίες αργότερα, οδήγησε στη δημιουργία διεθνών εκθέσεων καλών τεχνών με χορηγία της εκάστοτε κυβέρνησης της χώρας που την οργάνωνε²⁸.

Στις 22 Απριλίου του 1895 άνοιξε τις πόρτες της η πρώτη διεθνής διετής έκθεση, η Μπιεννάλε της Βενετίας, γνωρίζοντας διεθνή επιτυχία στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Σε αυτή συμμετείχαν η Αυστροουγγαρία, το Βέλγιο, η Δανία, η Γαλλία, η Γερμανία, η Αγγλία, η Νορβηγία, η Ολλανδία, η Ρωσία, η Ισπανία και η Σουηδία²⁹. Σκοπός της σύστασής της ήταν η δημιουργία ενός μέσου γνωριμίας των Ιταλών και των επισκεπτών της με την σύγχρονη τότε τέχνη άλλων χωρών, διευρύνοντας τις γνώσεις και την πνευματικότητά τους³⁰.

Υπό την επιρροή της Βενετσιάνικης αυτής έκθεσης, ο Νάσσερ, στις 26 Ιουλίου του 1955, στην τρίτη επέτειο από την «Αιγυπτιακή Επανάσταση», εγκαινίασε την πρώτη Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών, ή Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, όπως είναι ευρέως γνωστή, στο Μουσείο Καλών Τεχνών της πόλης³¹, καθιστώντας την τη τρίτη κατά σειρά Μπιεννάλε που συστάθηκε σε παγκόσμιο επίπεδο. Η διεθνής αυτή έκθεση, πραγματοποιούνταν κάθε δύο χρόνια, έως το 1965. Η έβδομη έκθεση έγινε το 1968, λίγους μήνες μετά την προκαθορισμένη ημερομηνία διεξαγωγής της, λόγω του

Exhibitions, Λονδίνο, Studio Publishing, 1951, σ. 83-116 και Bruce Altshuler, *Salon to Biennial. Exhibitions that Made Art History. Volume I: 1863-1959*, Νέα Υόρκη, Phaidon, 2008, σ. 12 (στο εξής, Altshuler, 2008).

²⁸ Βλ. Altshuler, 2008, σ. 12-13.

²⁹ *Prima Esposizione Internazionale d'Arte della città de Venezia, 1895. Catalogo illustrato*, κατάλογος έκθεσης, Βενετία, Premiato Stabil, tipo-lithografico Fratelli Visentini, 1895 (στο εξής, *Prima Esposizione*, 1895).

³⁰ Βλ. *Prima Esposizione*, 1895, σ. 4, Lawrence Alloway, *The Venice Biennale, 1895-1968. From salon to goldfish bowl*, Γκρινοβιτς, New York Graphic Society, 1968, σ. 13-38, Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην Μπιεννάλε της Βενετίας, 1934-1940*, διδακτορική διατριβή, τομ. Α', Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, 1996, σ. 24-28 (στο εξής, Ματθιόπουλος, 1996), Enzo di Martino, *The history of Venice Biennale 1895-2005*, Βενετία, Papiro Arte, 2005, σ. 8-12 και Πολυξένη Γ. Γιαννούλη, *Η προβολή της νεωτερικής τέχνης στην Μπιεννάλε της Βενετίας: Η περίοδος του Rodolfo Pallucchini, 1948-1956*, διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Νοέμβριος 2014, σ. 21-23.

³¹ Το Μουσείο Καλών Τεχνών της Αλεξάνδρειας ιδρύθηκε ένα χρόνο πριν την πρώτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, στις 26 Ιουλίου 1954, στη δεύτερη επέτειο της «Αιγυπτιακής Επανάστασης».

Αραβοϊσραηλινού πολέμου, ενώ πραγματοποιήθηκαν συνολικά είκοσι έξι εκθέσεις έως το 2014³².

Στον πρόλογο της όγδοης Μπιεννάλε, το 1970, ο τότε πρόεδρος της έκθεσης, Αλί Αχμέντ Χάλεντ (Ali Ahmed Khaled), χρεώνει την ιδέα της ίδρυσής της στον Χουσσείν Σομπχύ (Hussein Sobhy), ο οποίος διετέλεσε γενικός επίτροπός της στις πρώτες τέσσερις εκθέσεις και έπειτα πρόεδρος των κριτικών επιτροπών. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο Σομπχύ, συναντήθηκε με τους Πρέσβεις και Πρόξενους μεσογειακών χωρών στο Δημαρχείο της Αλεξάνδρειας, με στόχο τη σύσταση μιας έκθεσης που να περιλαμβάνει έργα καλλιτεχνών από τις χώρες που βρέχονται από τη Μεσόγειο θάλασσα. Οι αντιδράσεις των συμμετεχόντων σε αυτή τη συνάντηση ήταν θετικές, με την Ιταλία και την Ισπανία, κυρίως, να αναφέρονται σε μια περιοδεύουσα Μπιεννάλε, η οποία θα πραγματοποιούταν κάθε φορά σε διαφορετική χώρα, με πρώτη στάση την Ιταλία. Η επιμονή, όμως, του Σομπχύ για τη μόνιμη διεξαγωγή της στην Αλεξάνδρεια, ως πόλη ιστορικής και πολιτιστικής σημασίας για τη λεκάνη της Μεσογείου, έπεισε τους διπλωμάτες των χωρών να διεξάγεται μόνιμα εκεί³³.

Ο σκοπός της Μπιεννάλε, σύμφωνα με τον Σομπχύ, ήταν αρχικά να «αποκαταστήσει τις φιλικές σχέσεις μεταξύ των μεσογειακών χωρών και της Αλεξάνδρειας»³⁴, επανασυνδέοντας αυτές σε πολιτισμικό επίπεδο. Η Αλεξάνδρεια, αποτελούσε «φάρο των Τεχνών, το σπίτι της Σκέψης, το μέρος της Φιλοσοφίας»³⁵ για τον αρχαίο πολιτισμό, καθώς ήταν μέρος συνάντησης του συνόλου των Μεσογειακών χωρών όπου αναπτύχθηκαν οι εμπορικές σχέσεις μεταξύ αυτών αλλά και η ανταλλαγή ιδεών και πολιτισμικών αγαθών και στοιχείων. Ακόμη, στόχος της αποτέλεσε και η προώθηση της εικαστικής δημιουργίας των χωρών που βρέχονταν από τη Μεσόγειο θάλασσα³⁶, αλλά και η ανάδειξη των κοινών μεταξύ τους στοιχείων, τα οποία θα εντόπιζαν οι παρατηρητές και οι μελετητές της διεθνούς αυτής έκθεσης³⁷. Επιπλέον, η Δημαρχία της Αλεξάνδρειας τιμούσε με μετάλλιο όλους τους

---

³² Το 2009 πραγματοποιήθηκε η 25^η Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, ενώ η 26^η το 2014, πέντε χρόνια αργότερα. Η λήξη διεξαγωγής της έκθεσης οφείλεται στις συνεχείς διενέξεις του Ισραήλ με τις Αραβικές χώρες, που δεν επέτρεψαν τη συνέχισή της.

³³ Essmat Dawestachy, *Biennale d'Alexandrie (1955-1994). Etude Historique*, Catalogue 77, Κάιρο, 2005 σ. 16 (στο εξής, Dawastachy, 2005).

³⁴ *Premiere Biennale*, 1955, σ. IX: *ré-établira des relations amicales entre les pays méditerranées et cette Alexandrie*.

³⁵ Ο.π.: *fut le phare des Arts, le foyer de la Pensées, la partie de la Philosophie*.

³⁶ *2ème Biennale de la Mediterranée*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts – Centre Culturel d'Alexandrie, 28 Δεκεμβρίου 1957 – 15 Μαρτίου 1958, σ. IV (στο εξής, *2ème Biennale*, 1957-1958).

³⁷ Βλ. *2ème Biennale*, 1957-1958, σ. IV.

συμμετέχοντες των χωρών. Τα μετάλλια αυτά σχεδίαζε για κάθε έκθεσης που μελετάται εδώ, ο γλύπτης Γκαμάλ Αλ Σαγκίνι (Gamal Al Sagini).

Η δομή των καταλόγων των εκθέσεων παραμένει σταθερή έως το 1967, που εξετάζονται στην παρούσα εργασία. Ο κατάλογος παρουσιάζεται σε δίγλωσση έκδοση, στα γαλλικά και στα αραβικά, ενώ εκδίδεται από τη Δημαρχία και το Μουσείο Καλών Τεχνών της Αλεξάνδρειας. Για τις ανάγκες της εργασίας χρησιμοποιήθηκε η γαλλική μετάφραση της έκδοσης.

Τον κατάλογο μπορούμε να τον χωρίσουμε σε τρία μέρη. Στο πρώτο τοποθετείται το κείμενο καλωσορίσματος από τον πρόεδρο της Μπιεννάλε και το προλογικό κείμενο του Γενικού Επίτροπου της έκθεσης. Στη συνέχεια, ακολουθεί η λίστα με τις επιτροπές οι οποίες αποτελούνται κυρίως από σημαίνοντα πρόσωπα της Αιγύπτου. Η πρώτη είναι η «Τιμητική Επιτροπή» (*Comité D'Honneur*), ενώ ακολουθούν η «Επιτροπή Υποδοχής» (*Comité de Reception*), η «Εκτελεστική Επιτροπή» (*Comité Executif*), η «Οργανωτική Επιτροπή» (*Comité d'Organisation*), η «Τεχνική Επιτροπή» (*Comité Technique*), η «Επιτροπή Διασφάλισης και Αξιολόγησης» (*Comité d'Assurance et d'Evaluation*), η «Επιτροπή Αγορών» (*Comité d'Achat*), η «Επιτροπή Καταλόγου» (*Comité du Catalogue*) και η «Κριτική Επιτροπή» (*Comité du Jury*). Η «Κριτική Επιτροπή» χωριζόταν σε δύο τμήματα, την «Κριτική επιτροπή υπεύθυνη για τη βράβευση για το Αιγυπτιακό Τμήμα» (*Jury chargé des prix pour la Section Egyptienne*) το οποίο αποτελούταν από τους επίτροπους των συμμετεχόντων χωρών, και την «Κριτική επιτροπή υπεύθυνη για το βραβείο των Ξένων Τμημάτων» (*Jury chargé des prix pour la Section Etrangères*), η οποία αποτελούταν κυρίως από καλλιτέχνες, κριτικούς και σημαίνοντες ανθρώπους της Αιγύπτου. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι, δεν αναγράφεται το σύνολο των αναφερθέντων επιτροπών σε όλες τις εκθέσεις, ενώ κάποιες από αυτές συγχωνεύονται μεταξύ τους με το πέρασμα των χρόνων. Οι μεταβολές αυτές, καθώς και τα πρόσωπα που αποτελούσαν τις εκάστοτε επιτροπές, αναφέρονται στα επόμενα κεφάλαια.

Στο δεύτερο μέρος του καταλόγου, τοποθετούνται οι λίστες των καλλιτεχνών και των έργων τους που συμμετείχαν, χωρισμένες ανά χώρα. Τη λίστα καλλιτεχνών της κάθε χώρας και των έργων τους, συνοδεύει ένα προλογικό κείμενο, συχνά υπογεγραμμένο από τον εκάστοτε επίτροπο. Στη λίστα αυτή, κάτω από τα ονόματα και πριν την αναφορά στα έργα, αναγράφονται προαιρετικά ο τόπος διαμονής, η χρονολογία γέννησης αλλά και η διεύθυνση του εργαστηρίου των καλλιτεχνών. Επιπλέον, συναντάται ανά περίπτωση και σύντομο βιογραφικό σημείωμα όπου

αναφέρονται οι σημαντικότερες εκθέσεις που ο καλλιτέχνης έχει συμμετάσχει και τα βραβεία που είχε λάβει, κυρίως σε διεθνές επίπεδο. Ακολουθούν οι τίτλοι των έργων, αριθμημένοι, ενώ σημειώνεται και το υλικό κατασκευής τους στην πλειοψηφία αυτών. Δεν αναφέρεται η χρονολογία δημιουργίας τους, ενώ οι διαστάσεις εμφανίζονται μόλις από την τέταρτη Μπιεννάλε και μετά για μερικά μόνο από τα έργα.

Στο τρίτο και τελευταίο μέρος, τοποθετούνται φωτογραφίες επιλεγμένων έργων, χωρισμένα ανά χώρα η οποία αναφέρεται πάνω δεξιά στα γαλλικά και πάνω αριστερά στα αραβικά. Κάτω από την εικόνα, τοποθετείται το όνομα του καλλιτέχνη και ο τίτλος του έργου, στα δεξιά στη γαλλική γλώσσα και στα αριστερά στην αραβική. Αντίστοιχη διάταξη παρουσιάζει ο κατάλογος και στη δεύτερη γλώσσα, με το τρίτο μέρος να είναι κοινό και για τα δύο τμήματά του.

1.3. Η 1η Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας.

Η πρώτη Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας, άνοιξε τις πόρτες της για το κοινό στο Μουσείο Καλών Τεχνών της πόλης στις 26 Ιουλίου του 1955 και ολοκληρώθηκε στις 15 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους. Γενικός επίτροπός της ήταν ο Δήμαρχος της Αλεξάνδρειας, Σομπχύ, και επίτροπος ο διευθυντής του Μουσείου Καλών Τεχνών και Κέντρου Πολιτισμού της Αλεξάνδρειας, Χαννά Σιμάικα (Hanna Simaika). Έλαβαν μέρος συνολικά 8 χώρες, με 220 καλλιτέχνες και 457 έργα ζωγραφικής, γλυπτικής και χαρακτικής.

Στη σελίδα τίτλου του καταλόγου στο κέντρο τοποθετείται ένα μικρό σχέδιο από τον Γκαμάλ Αλ Σαγκίνι (Εικόνα 1) και το οποίο είναι χαραγμένο και στα τιμητικά μετάλλια που δόθηκαν στους συμμετέχοντες (Εικόνα 2). Απεικονίζει την προτομή ενός αγάλματος φαραωνικού στυλ σε προφίλ, ενώ στην περιοχή των μαλλιών ο καλλιτέχνης έχει σχεδιάσει τον χάρτη της Μεσόγειου θάλασσας με έναν ήλιο να σκεπάζει την περιοχή της Αιγύπτου. Μπροστά από την προτομή, από τα αριστερά προς τα δεξιά, τοποθετούνται μια παλέτα με δύο πινέλα, ένα δοχείο με παπύρους και μπροστά τους δύο ορθογώνια αντικείμενα διακοσμημένα με ιερογλυφικά. Στο κέντρο της σύνθεσης, σε πρώτο πλάνο, τοποθετείται μια μικρότερη προτομή επίσης

φαραωνικού στυλ σε προφίλ³⁸. Στην άλλη όψη του μεταλλίου εικονίζεται το έμβλημα της Αλεξάνδρειας (Εικόνα 3).

Στον κατάλογο της έκθεσης, αναγράφονται τα μέλη των επιτροπών. Η πρώτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας αποτελούσαν από εννέα επιτροπές. Αυτές ήταν η «Τμητική Επιτροπή»³⁹, η «Επιτροπή Υποδοχής»⁴⁰, η «Εκτελεστική Επιτροπή»⁴¹, η «Οργανωτική Επιτροπή»⁴², η «Τεχνική Επιτροπή»⁴³, η «Επιτροπή Διασφάλισης και Αξιολόγησης»⁴⁴, η «Επιτροπή Καταλόγου»⁴⁵, η «Κριτική επιτροπή υπεύθυνη για τη βράβευση για το Αιγυπτιακό Τμήμα» την οποία αποτελούσαν οι Γενικοί Πρόξενοι των συμμετεχόντων χωρών στην Αλεξάνδρεια, και συγκεκριμένα της Ελλάδας, της Ιταλίας, της Γαλλίας, της Ισπανίας, της Γιουγκοσλαβίας και της Συρίας, και η «Κριτική επιτροπή υπεύθυνη για το βραβείο των Ξένων Τμημάτων»⁴⁶. Τέλος, σημειώνονται και τα διοικητικά μέλη του Μουσείου Καλών Τεχνών της

³⁸ Βλ. Dina A. Ramadan, «The Alexandria Biennale and Egypt's Shifting Mediterranean», στο Adam J. Goldwyn, Renée M. Silverman (επιμ.), *Mediterranean Modernism*, Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2016, σ. 353-354.

³⁹ Την «Τμητική Επιτροπή» αποτελούσαν οι Μοχάμεντ Καμέλ Ελ Ντιντά (Mohamed Kamel El Did), Σολιμάν Γιούσρι (Soliman Yousry), Σομπχύ, Αχμέντ Σαλαμπύ (Ahmed Chalaby), Αχμέντ Αμπντέλ Χάντι (Ahmed Abdel Hadi), Ελ Σαγιέντ Μουσταφά Ελ Σαγιέντ (El Seid Mostapha El Seid), Ζαχία Μουτουαλλί (Zahia Metwalli), Ελ Ουταφί Σουνμπούλ (El Outafi Sounboul), Αζίζ Χασσάν (Aziz Hassan), Βίκτωρ Βασσίλυ (Victor Bassily), Μοχάμεντ Σούμπι Ελ Φαρ (Mohamed Sebey El Far), Μοχάμεντ Ουαχμπύ (Mohamed Wahby), Μοχάμεντ Καμέλ Μπαντάουι (Mohamed Kamel Badawi), Μοχάμεντ Αλί Οσμάν (Mohamed Ali Osman), Μουσταφά Μαρζούχ (Moustapha Marzouh) και ο Ναύαρχος Γιουσέφ Χαμέντ (Youssef Hamad).

⁴⁰ Η «Υπιστροπή Υποδοχής» αποτελούσαν από τους Μοχάμεντ Καμέλ Ντιντά, κυβερνήτη της Αλεξάνδρειας, Σομπχύ, Σιμάικα.

⁴¹ Η «Εκτελεστική Επιτροπή» αποτελούσαν από τον Σομπχύ, τον αρχιτέκτονα και αναπληρωτή διευθυντή του Δήμου Αμπντέλ Αζίζ Εζ Ελ Αράμπ (Abdel Aziz Ez El Arab), τον αναπληρωτή οικονομικό διευθυντή του Δήμου Χέμπερτ Σάυεγχ (Hebert Sayegh), τον Σιμάικα, τον επιμελητή του Μουσείου Σάαντ Ελ Χάντεμ (Saad El Khadem) και τον γραμματέα του Υπουργείου Προϋπολογισμού Μαχμούντ Χελμί Ελ Νέλ (Mahmoud Helmi El Nayal).

⁴² Στην «Οργανωτική Επιτροπή» συμμετείχαν τα μέλη της «Συμβουλευτικής Επιτροπής» Μαχμούντ Σαγιέντ (Mahmoud Said), Οσμάν Σαμπρύ (Osman Sabry), Μοχάμεντ Νάγκι (Mohamed Naghi) και Μωρίς Μπουβιέ (Meurice Bouvier), ο Σιμάικα, ο Σάαντ Ελ Χαντέμ, ο κριτικός τέχνης Ρενέ Μπενέζρα (René Benezra) και οι ζωγράφοι Σεΐ Ουανλύ (Seif Wanly), Αγγελόπουλος (Angeloroylo) και Αχμέντ Αλί (Ahmed Ali).

⁴³ Την «Τεχνική Επιτροπή» αποτελούσαν ο Γενικός Διευθυντής Δημόσιων Έργων Αμιράλια Οσμάν Χεφές (Amiralia Osman Hefez), ο Διευθυντής Υποδομών Αχμέντ Χαλίλ (Ahmed Khalil), ο ελεγκτής του τμήματος Δημόσιων Έργων Φουάντ Αμπντέλ Μέτζιντ (Fouad Abdel Méguid) και ο Διευθυντής του τομέα Δημόσιων Έργων Τζορτζέ Σαλάμα (Georgez Salama).

⁴⁴ Στην «Επιτροπή Διασφάλισης και Αξιολόγησης» συμμετείχαν οι Μαχμούντ Σαγιέντ, Μαχμούντ Χελμί Ελ Νέλ και Σιμάικα. Στην «Επιτροπή Αγορών» αναφέρονται οι Σαλέχ Ελ Χάκι (Saleh El Hakei), Χέμπερτ Σάυεγχ, Σιμάικα και Σάαντ Ελ Χαντέμ.

⁴⁵ Στην «Επιτροπή Καταλόγου» συμμετείχαν οι Οσμάν Σαμπρύ, Σιμάικα, Σάαντ Ελ Χαντέμ, σείχης Μπίτσι Ελ Τσιντί (Bichi El Chindi), Σομπχύ, Ρενέ Μπενέζρα και Εϊμί Αζάρ (Aimé Azar).

⁴⁶ Τη «Κριτική επιτροπή υπεύθυνη για το βραβείο των Ξένων Τμημάτων» αποτελούσαν οι Μαχμούντ Σαγιέντ, Μοχάμεντ Νάγκι, Σιμάικα, Σάαντ Ελ Χαντέμ, ο πρώην γενικός διευθυντής Καλών Τεχνών Μοχάμεντ Χασσάν (Mohamed Hassan), ο πρώην παιδαγωγικός ελεγκτής Χαμπίμπ Γκόργκι (Habib Gorgi), ο υπεύθυνος ζωγραφικής της Ακαδημίας Καλών Τεχνών Χουσσείν Μπικάρ (Hussein Bicar), οι δημοσιογράφοι και τεχνοκριτικοί, Καμάλ Ελ Μαλλακχί (Kamal El Mallakh), Ρενέ Μπενέζρα, Ζαν Μουκταντελλί (Jean Mooctadelli) και ο κριτικός της τέχνης Ετιέν Μέριελ (Etienne Mérielle).

Αλεξάνδρειας, ο Σιμάικα, ο έφορος του μουσείου⁴⁷, ο γραμματέας Αμπντέλ Μονεϊμ Μουκτάρ (Abdel Moneim Mouktar), ο Σάαντ Κάπταν (Saad Captan) και ο Εζζάτ Ιμπραΐμ (Ezzat Ibrahim).

Στο πρώτο μέρος του καταλόγου, τοποθετείται αρχικά το κείμενο καλωσορίσματος του προέδρου της Μπιεννάλε και Υπουργού Πολιτισμού της Αιγύπτου, Αμπντέλ Λατίφ Μπογκνταντί (Abdel Latif Bogdadi). Σ' αυτό, τονίζεται η σημασία της πόλης της Αλεξάνδρειας στην αρχαιότητα, η οποία αποτελούσε τη «δάδα του πολιτισμού»⁴⁸, ενώ αναφέρεται και στο κοινό πνεύμα που ενώνει τις μεσογειακές χώρες από την αρχαιότητα έως το τότε σήμερα, το οποίο βασίζεται στη γεωγραφική τους θέση και την κοινή ιστορία τους. Ακόμη, ο Μπογκνταντί παρουσίασε την πορεία της τότε σύγχρονης αιγυπτιακής τέχνης, η οποία έχοντας αφετηρία τη «Φαραωνική» (*Pharaonique*), συνδέθηκε με την «Ελληνική» (*Grec*) και, τέλος ολοκληρώθηκε δεχόμενη την επιρροή από την «Ισλαμική» (*Islamique*) τέχνη.

Το δεύτερο εισαγωγικό κείμενο υπογράφει ο Σομπχύ. Αρχικά, αναφέρθηκε στην «Αιγυπτιακή Επανάσταση» (*Révolution Egyptienne*), η οποία ανανέωσε, ως «μια πραγματική αναγέννηση»⁴⁹, τη χώρα σε όλους τους τομείς. Παράλληλα, ευχαρίστησε τον πρόεδρο της έκθεσης για την ιδέα οργάνωσης της Μπιεννάλε και τις χώρες που ανταποκρίθηκαν θετικά και άμεσα στην πρόσκληση για τη συμμετοχή τους. Τέλος, αναφέρθηκε στον σκοπό πραγματοποίησης της έκθεσης αυτής, ως την αποκατάσταση των σχέσεων μεταξύ των λαών που βρέχονται από τη Μεσόγειο θάλασσα.

Η πρώτη συμμετοχή που καταγράφεται στον κατάλογο, είναι εκείνη της Αιγύπτου, αποτελώντας το μεγαλύτερο μέρος των εκθεμάτων με συνολικά 81 καλλιτέχνες, οι οποίοι παρουσίασαν 155 έργα. Επίτροπός της ήταν ο Σιμάικα, ο οποίος και έγραψε το κείμενο που συνοδεύει τη λίστα των ονομάτων και των έργων των καλλιτεχνών. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι στο περίπτερο της Αιγύπτου συμμετείχαν και καλλιτέχνες άλλων εθνικοτήτων που, όμως, ζούσαν και εργαζόνταν εκεί. Ανάμεσά τους ήταν και οι ελληνικής καταγωγής καλλιτέχνες Αριστομένης Αγγελόπουλος (Angelopoulos)⁵⁰,

---

⁴⁷ Το όνομα εκείνου που εκτελούσε χρέη εφόρου του Μουσείου Καλών Τεχνών της Αλεξάνδρειας δεν αναφέρεται στον κατάλογο.

⁴⁸ *Premiere Biennale*, 1955, σ. IX: *la flambeau de la civilisation*

⁴⁹ Ο.π.: *un veritable renaissance*

⁵⁰ Για το έργο του Αριστομένη Αγγελόπουλου βλ. *Angelopoulos 1960-1990*, κατάλογος έκθεσης, εισ. Gisele Prassinou, Παρίσι, Mona Lisa, 1990, Νέλλη Μισιρλή, Μάνος Στεφανίδης, Όλγα Μεντζαφού, *Έλληνες Καλλιτέχνες στην Αίγυπτο 1860-1920*, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη, 1983 (στο εξής, Μισιρλή-Στεφανίδης-Μεντζαφού, 1983) και Edmond Jabes, «Σκέψεις πάνω στη ζωγραφική του Αριστομένη Αγγελόπουλου: από τα υναρπαστικά πορτραίτα του μέχρι τις απεικονίσεις παλιών σπιτιών», περ. *Ζυγός*, τχ. 21, Ιούλιος – Αύγουστος 1976, σ. 71-73.

Μιχαήλ Βαφειάδης (Miachael Vafiadis), Γιώργος Θεοχάρης (Georges Theocharis), Ελένη Ιακωβίδη (Helene Jacovides), Μιχαήλ Κιούσης (Kioussis)⁵¹, Απόστολος Κυρίτσης (Kyritsis)⁵², Μίκης Ματσάκης (Micky Matsakis)⁵³, Αριστείδης Παπαζώρζ (Παπαγεωργίου) (Parageorge Aristides)⁵⁴. Ο λόγος συμμετοχής τους ήταν ότι οι οργανωτές τους τμήματος θεωρούσαν «δικούς της» εκείνους που «ζουν εις το περιβάλλον της και εμπνέονται από αυτό»⁵⁵. Στο κείμενο του ο Σιμάικα, αναφέρεται στις «τρεις γενιές» (*trios generations*) που συνέβαλαν στην ανάπτυξη της αιγυπτιακής τέχνης από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και εξής, με την πρώτη να ξεκινάει το 1907 και να διαρκεί τρία χρόνια οπότε και ιδρύθηκε η Σχολή Καλών Τεχνών του Καΐρου. Τα επόμενα χρόνια διαμορφώθηκαν από τους απόφοιτους της σχολής αυτής, ενώ από το 1935 έως το 1939 η επικράτηση της «ιταλικής Ιμπρεσιονιστικής Σχολής» (*l'Ecole Impressioniste italienne*) ήταν εμφανής. Η εξελικτική αυτή πορεία της αιγυπτιακής τέχνης, ολοκληρώνεται με την αντίδραση των νέων καλλιτεχνών ενάντια στη δυτική επιρροή από το 1939 και εξής. Την περίοδο αυτή αναδύονται τρεις σημαντικές ομάδες καλλιτεχνών. Η πρώτη ονομαζόταν «Ανεξάρτητου» (*Indépendant*), των οποίων τα έργα φέρουν επιρροές από τη «Σχολή του Παρισιού» (*l'Ecole de Paris*), όπως των ιμπρεσιονιστών Μωρίς Μπουβιέ (Meurice Bouvier) και Τζουζέππε Σεμπαστί (Giuseppe Sébasti). Ακολούθησαν η «Ομάδα της Σύγχρονης Τέχνης» (*Groupe del'Art Contemporain*), όπου συμμετείχε ο ιδρυτής της Χουσσεΐν Γιουσέφ Αμίν (Houssein Youssef Amin) και ο Χαμέντ Αμπντάλλα (Hamed Abdalla), των οποίων τα έργα χαρακτηρίζονται από τον αφηρημένο εξπρεσιονισμό ενώ περιέχουν και ρεαλιστικά στοιχεία, και η «Ομάδα της Μοντέρνας Τέχνης (*Groupe del'Art Moderne*), η οποία παρουσιάζεται στην έκθεση με τα έργα των Σεΐ Ουανλύ (Seif

---

⁵¹ Για το έργο του Μιχαήλ Κιούση βλ. *Μ. Κιούσης: ζωγραφική*, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Β. Κουντουρίδης – Μαν. Γιαλουράκης, Αθήνα, Αίθουσα Τεχνών Qantas Art gallery, 1973 και *Μιχαήλ Κιούσης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ελληνοαμερικανική Ένωση, 1981.

⁵² Για το έργο του Απόστολου Κυρίτση βλ. *Α. Κυρίτσης. Αιγυπτιακά οράματα, ζωγραφική – μικτή τεχνική*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Πρεσβεία της Αραβικής Δημοκρατίας της Αιγύπτου, 2009, *Αναδρομική έκθεση Απόστολου Κυρίτση: 60 χρόνια ζωγραφικής, 1945-2005*, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Χρύσα Δραντάκη, Βόλος, Καλλιτεχνικός Οργανισμός Δήμου Βόλου, 2005, *Α. Κυρίτσης: ζωγραφική*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εντευκτήριο Πρακτορείου Πνευματικής Συνεργασίας, 1973 και *Απόστολος Κυρίτσης: ζωγραφική*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μόνιμο Εκθετήριο Ελληνικής Κεραμικής, 1972.

⁵³ Για το έργο του Μίκη Ματσάκη βλ. *Μίκης Ματσάκης: 1900-1978*, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Διονύσης Καψάλης – Σπύρος Μοσχονάς, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2017.

⁵⁴ Για το έργο του Παπαζώρζ Αριστεΐδη βλ. *Αριστεΐδης Παπαζώρζ*, κατάλογος έκθεσης, εισ. Δημήτρης Παπαστάμος – Hilde Zaloseger, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου – Υπουργείο Πολιτισμού, 1986.

⁵⁵ Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 31 Αυγούστου 1955 (στο εξής, Μαμάκης, 1955α).

Wanly) με την ένωση της παραδοσιακής με τη δυτική πρωτοπορία στα έργα του και του αδερφού του Άνταμ Ουανλύ (Adham Wanly). Σύμφωνα με τον συγγραφέα, παρά τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των καλλιτεχνών, από κοινού χαρακτηρίζονταν από «την ατμόσφαιρα και το αιγυπτιακό περιβάλλον» όπου ακολουθείται η αιγυπτιακή-φαραωνική παράδοση, κυρίως στο τμήμα της γλυπτικής, ενώ τα θέματα είναι εμπνευσμένα από τη λαϊκή παράδοση και την καθημερινή ζωή, με πορträίτα ανθρώπων και αιγυπτιακά τοπία. Επιπλέον, εμφανείς είναι και οι επιρροές των καλλιτεχνών από τα δυτικά εικαστικά ρεύματα, χωρίς όμως τα έργα να χάνουν τον τοπικό τους χαρακτήρα, όπως ο κυβισμός στο έργο του Άνταμ Ουανλύ και το μπρεσιονιστικό στοιχείο στο έργο της Τάχια Χαλίμ (Tahia Halim).

Η επόμενη συμμετοχή, ήταν εκείνη της Ισπανίας, η οποία αποτελούταν από 38 καλλιτέχνες και συνολικά 107 έργα. Την επιλογή των καλλιτεχνών και των έργων τους για την ισπανική αποστολή πραγματοποίησε η Γενική Διεύθυνση Πολιτιστικών Σχέσεων και Καλών Τεχνών της χώρας, ενώ επίτροπος και συγγραφέας του εισαγωγικού κειμένου ήταν ο πρόξενος Λουίς Γκονζάλες Ρόμπλες (Luis Gonzalez Robles). Στο κείμενό του ο Ρόμπλες τόνισε τη σχέση της ισπανικής τέχνης με την ιστορία και την παράδοση της χώρας, ενώ κατονόμασε το σύνολο των καλλιτεχνών που συμμετείχαν στην έκθεση, τους οποίους και κατηγοριοποίησε. Ανάμεσα σε αυτούς βρίσκονταν και εκείνοι που ο ίδιος ονόμασε «μεσογειακούς ζωγράφους» (*peintres méditerranéens*). Με τον όρο αυτό χαρακτήρισε την σχέση μεταξύ του υλικού και του ύφους, όπου ο καλλιτέχνης χρησιμοποιεί ως υλικό τον τόπο του και τους ανθρώπους του, συνδιάζοντάς τα με τις δυτικές εκφράσεις⁵⁶. Αυτοί ήταν οι Αλβάρο Ντελγκάντο (Alvaro Delgado), Μαλλόλ Σουαζό (Mallol Suazo), Καμπαλλέρο (Caballero), Μουξάρτ (Muxart), Ρεντοντέλα (Redondela), Βέντο (Vento), Μορένο Γκαλβάν (Moreno Galvan), Βακουέρο Τουρσός (Vaquéro Turcios), Ποβεντάνο (Povedano), Καπουλέτ (Capulet) και Χούλιο Αντόνιο (Julio Antonio). Τέλος, στα έργα των καλλιτεχνών κυριαρχούσε η απεικόνιση του ισπανικού τοπίου και της καθημερινής ζωής, ενώ δεν λείπουν οι επιρροές από τις δυτικές τάσεις, όπως το κυβιστικό στοιχείο στα έργα των Λούις Φέιτο (Luis Feito) και Ραφαέλ Ζαμπαλέτα (Rafael Zabaleta) και ο εξπρεσιονισμός του Ντελγκάντο.

Στο γαλλικό τμήμα παρουσιάστηκαν αποκλειστικά έργα ιδιωτικών συλλογών από την Αίγυπτο, ενώ η συμμετοχή της χώρας ήταν τιμητική και, όπως αναφέρεται στον

---

⁵⁶ *Premiere Biennale*, 1955, σ. 27.

κατάλογο, «Εκτός Συναγωνισμού» (*Hors Concours*). Το γεγονός αυτό δεν αιτιολογείται πλήρως από τον συγγραφέα του κειμένου Ρενέ Μπενέζρα, ο οποίος σημειώνει ότι η μεταφορά των έργων από τη Γαλλία στην Αλεξάνδρεια δεν κατέστη εφικτή. Επίτροπος της Γαλλίας ήταν ο Πρόξενος Ζορζ Μονιέ (Georges Meunier) και το περίπτερο αποτελούταν από 51 έργα 30 καλλιτεχνών. Στον κατάλογο σημειώνεται η ιδιωτική συλλογή από την οποία προήλθε το κάθε έργο. Στο σύντομο εισαγωγικό κείμενο, τονίζεται ο ρόλος της γαλλικής τέχνης στον πολιτισμό τόσο της Ευρώπης όσο και της Αιγύπτου, η οποία κυριάρχησε στη χώρα ήδη από το 19^ο αιώνα. Ανάμεσα στα έργα που παρουσιάστηκαν στο κοινό της Αλεξάνδρειας ήταν και έργα των εξπρεσιονιστών ζωγράφων Μπερνάρντ Μπουφφέτ (Bernard Buffet), Μάρκ Σαγκάλλ (Marc Chagall) και Ζορζ Ρουώ (George Rouault), των φωβιστών Αντρέ Ντεραίν (André Derain) και Μαυρίς ντε Βλαμίνκ (Maurice de Vlaminck) και του ιμπρεσιονιστή Πιέρ Ογκούστ Ρενουά (Pierre Auguste Renoir).

Στη συνέχεια, ακολουθεί η ελληνική συμμετοχή. Επίτροπός της ήταν ο Γενικός Πρόξενος Αλέξανδρος Αργυρόπουλος (Alexandre Argyropoulos), ενώ το κείμενο υπέγραψε ο διπλωμάτης και συγγραφέας Μενέλαος Αλεξανδράκης (Men. Alexandrakis). Συνολικά έλαβαν μέρος 23 καλλιτέχνες με 70 έργα. Στο κείμενό του αναφέρθηκε στην «ελληνικότητα» που χαρακτήριζε τα έργα, παρά τη σύγχυση που επικρατούσε την περίοδο εκείνη στον καλλιτεχνικό κόσμο, ενώ αντιπαρέβαλε το μεγάλο αριθμό καλλιτεχνών που εργάζονται στην Ελλάδα, σε σχέση με το μικρό αριθμό που παρουσιάστηκε στην έκθεση, συγκρίνοντάς τον, με αυτόν της Πανελλήνιας Έκθεσης του Ζαπτείου το 1952, όπου συμμετείχαν 306 καλλιτέχνες με 832 έργα⁵⁷. Σε επόμενο κεφάλαιο γίνεται περεταίρω ανάλυση του κειμένου και των έργων.

Επίτροπος της Ιταλίας στην πρώτη Μπιεννάλε ήταν ο Γενικός Πρόξενος Εττόρε Μπαϊστρότσι (Ettore Baistrocchi). Συνολικά έλαβαν μέρος 38 καλλιτέχνες με πάνω από 68 έργα. Το κείμενο παρουσίασης της συμμετοχής συνέταξε ο Τζιάκομο Έτνα (Giacomo Etna). Σύμφωνα με τον συγγραφέα, τα έργα που παρουσιάστηκαν στην Αλεξανδρινή Μπιεννάλε, ήταν το αποτέλεσμα της συστηματικής μελέτης των καλλιτεχνών στην ανάπτυξη των πλαστικών τεχνών ξεκινώντας από τον «Φουτουρισμό» (*futurism*) στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η οποία οδήγησε στη σύζευξη της ιταλικής παράδοσης με τη δυτική πρωτοπορία της εποχής, όπως τον Κυβισμό και

---

⁵⁷ Για την Πανελλήνια Καλλιτεχνική Έκθεση του 1952 βλ. *Πανελληνιος Καλλιτεχνική Έκθεση. Κατάλογος εκτεθειμένων έργων*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ζάππειον Μεγαρον, 1952.

τον γερμανικό Εξπρεσιονισμό. Παράδειγμα αυτού είναι τα έργα γλυπτικής του Εμίλιο Γκέκο (Emilio Greco), που προβάλλουν το στοιχείο της φλωρεντινής και μανιεριστικής παράδοσης.

Στο τμήμα του Λιβάνου παρουσιάστηκαν 35 έργα ζωγραφικής από 5 καλλιτέχνες. Ο Επίτροπος της χώρας ήταν ο Τσάρλ Ζαχάρ (Charles Zahar), ενώ το κείμενο υπογράφηκε με το αρχικό γράμμα «G.». Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο Λίβανος ήταν η μόνη αραβική χώρα που κατάφερε να κρατήσει την παράδοση στις εικαστικές τέχνες, η οποία απαρτιζόταν από θρησκευτικά θέματα, αλλά και γεγονότα και πρόσωπα που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην πρόσφατη τότε ιστορία της χώρας. Αντίθετα, οι επιρροές από το δυτικό κόσμο ήταν μικρές και σύντομες⁵⁸. Ανάμεσα στους συμμετέχοντες καλλιτέχνες ήταν και ο γιός του Ντέιβιντ Κόμρ (David Comr)⁵⁹, ενός από τους σημαντικότερους καλλιτέχνες της χώρας, Τζόρτζ Κόμρ (George Comr).

Η συμμετοχή της Γιουγκοσλαβίας αποτελούταν από 48 έργα που φιλοτέχνησαν 25 καλλιτέχνες. Επίτροπός της ήταν ο Ραντοσλάβ Πουτάρ (Radoslav Putar), ο οποίος έγραψε και το κείμενο παρουσίασης της συμμετοχής. Σύμφωνα με τον ίδιο, το γιουγκοσλαβικό περίπτερο απαρτιζόταν από νέους καλλιτέχνες που ξεκίνησαν την καλλιτεχνική τους δραστηριότητα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και αντιπροσώπευαν την σύγχρονη τέχνη της χώρας. Έμπνευση, όπως φαίνεται και από τις φωτογραφίες των έργων που βρίσκονται στον κατάλογο, αντλούσαν από την παράδοση και την ιστορία της χώρας, ενώ η τεχνοτροπία τους αναφερόταν στο «σοσιαλιστικό ρεαλισμό» με μεσαιωνικά στοιχεία, τα οποία εντοπίζονταν διάχυτα γύρω τους στην αρχιτεκτονική και σε χρηστικά αντικείμενα, όπως τα έργα του χαράκτη Βουγιακλιά Λάζαρ (Vujaklija Lazar), του ζωγράφου Αλεξάντερ Τομασεβίτς (Aleksandar Tomasevic) και των γλυπτών Αβράμοβα Μπόρκα (Anramona Borcka) και Μπόρις Αναστασίγεβιτς (Boris Anastasijevic). Επιπλέον, συμμετείχαν καλλιτέχνες οι οποίοι εκφράζονταν στα έργα τους με έναν εξπρεσιονιστικό χαρακτήρα, όπως οι Ντούλκιβ Ιβο (Dulcic Ivo), Κέσις Μιλάν (Kecic Milan) και Πέτερ Μαζέβ (Peter Mazev).

Τέλος, η συμμετοχή της Συρίας απαρτιζόταν από 18 καλλιτέχνες και συνολικά 30 έργα ζωγραφικής. Δεν αναφέρεται στον κατάλογο ο Επίτροπος και δεν υπάρχει

---

⁵⁸ Για την επιρροή της μοντέρνας τέχνης της Δύσης στους καλλιτέχνες του Λιβάνου βλ. Ali Wijdan, *Modern Islamic Art: development and continuity*, Γκέινσβιλ, University Press of Florida, 1997, σ. 38-42 (στο εξής, Wijdan, 1997).

⁵⁹ Για το έργο του Ντέιβιντ Κόμρ βλ. Wijdan, 1997, σ. 37.

συνοδευτικό κείμενο. Παρόλα αυτά, παρατηρείται ότι το μεγαλύτερο μέρος των συμμετεχόντων έργων αποτελούταν από τοπία της χώρας. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι την περίοδο που μελετάται, στον καλλιτεχνικό κόσμο της Συρίας η επικρατέστερη τεχνοτροπία ήταν εκείνη του Ιμπρεσιονισμού⁶⁰. Δεν έλειπαν, όμως, οι εξπρεσιονιστικές τάσεις που κυριαρχούσαν στα έργα του Φατέ Ελ Μοντερές (Fateh El Moderes), ενώ καλλιτέχνες, όπως οι Ρόμπερτ Μούλκυ (Robert Mulkey), Ρασάρντ Κασιπάτι (Rachad Kasibati) και Σαλάχ Ελ Νασέφ (Salah El Nachef), μετέφεραν τα μοντέρνα κινήματα της Δύσης στο έργο τους, συνδέοντάς τα με τον χαρακτήρα του τόπου τους, έπειτα από τις σπουδές τους στην Ιταλία και στην Αίγυπτο⁶¹.

Τη 1^η Αυγούστου 1955 πραγματοποιήθηκε η απονομή των βραβείων⁶². Όσοι τιμήθηκαν με το πρώτο βραβείο ζωγραφικής και γλυπτικής έλαβαν το ποσό των 200 λ.Α. (λιρών Αιγύπτου), με το δεύτερο 100 λ.Α. και με το τρίτο 50 λ.Α. Αντίστοιχα, το ποσό για το πρώτο βραβείο χαρακτικής ανερχόταν στις 100 λ.Α., το δεύτερο στις 50 λ.Α. και το τρίτο στις 25 λ.Α.⁶³. Από την κριτική επιτροπή βράβευσης των ξένων τμημάτων, η Γιουγκοσλαβία έλαβε τις περισσότερες διακρίσεις με το δεύτερο βραβείο ζωγραφικής και το πρώτο και το τρίτο βραβείο γλυπτικής. Η Ισπανία απέσπασε το πρώτο και το τρίτο βραβείο ζωγραφικής, η Ιταλία το δεύτερο βραβείο γλυπτικής και το δεύτερο χαρακτικής και η Ελλάδα τιμήθηκε με το πρώτο και το τρίτο βραβείο χαρακτικής. Από την κριτική επιτροπή υπεύθυνων για την αιγυπτιακή συμμετοχή, βραβεύθηκαν με το πρώτο βραβείο ζωγραφικής ο Εζζεντίν Χαμμουντά (Ezzedine Hammouda), με το βραβείο γλυπτικής ο Γκαμάλ Σαγκίνι και με το βραβείο χαρακτικής ο Μαργκότ Βέιλλον⁶⁴.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι μετά την ολοκλήρωση της πρώτης Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας, έγινε πρόταση από τον Σομπχύ προς τον Υπουργό Εσωτερικών της Αιγύπτου να μεταφερθεί η έκθεση και στο Κάιρο⁶⁵.

---

⁶⁰ Για τη τέχνη στη Συρία εκείνη την εποχή και την επιρροή του Ιμπρεσιονισμού βλ. Wijdan, 1997, σ. 87-89.

⁶¹ Wijdan, 1997, σ. 90-91.

⁶² Ανώνυμο, «Τα Καλλιτεχνικά Νέα της Τρίτης. Απενεμήθησαν χθες τα βραβεία της εκθέσεως της Αλεξάνδρειας», εφ. *Νέα*, 2 Αυγούστου 1955.

⁶³ Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 8 Ιουνίου 1955 (στο εξής, Μαμάκης, 1955β).

⁶⁴ Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 28 Σεπτεμβρίου 1955 (στο εξής, Μαμάκης, 1955γ), ο ίδιος, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 5 Οκτωβρίου 1955 (στο εξής, Μαμάκης, 1955δ) και Dawestachy, 2005, σ. 21.

⁶⁵ Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 26 Οκτωβρίου 1955.

1.4. Η Ήη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας

Με την εκλογή του Νάσσερ ως Προέδρου της Αιγύπτου, ανακοινώθηκε η εθνικοποίηση της διώρυγας του Σουέζ, προκαλώντας έντονες αντιδράσεις στη Γαλλία και στη Βρετανία. Σε συνεργασία με το Ισραήλ, οι δύο χώρες επενέβησαν στρατιωτικά στην Αίγυπτο με στόχο την ανατροπή της Νασσερινής κυριαρχίας και τη υπεράσπιση των δικαιωμάτων τους στην περιοχή. Για το λόγο αυτό, ο Διευθυντής του Μουσείου Καλών Τεχνών, Σιμάικα, και ο Δήμαρχος της Αλεξάνδρειας, Σομπχύ, ενημέρωσαν τους Προξένους των συμμετεχόντων χωρών ότι η δεύτερη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας θα διεξαγόταν τον Νοέμβριο και τον Δεκέμβριο του 1957, ενώ οι επίσημες προσκλήσεις θα κοινοποιούνταν στους ενδιαφερόμενους μετά το πέρας της κρίσης⁶⁶.

Η στρατιωτική παρέμβαση διήρκησε μόλις εννέα μέρες, από τις 29 Οκτωβρίου έως τις 7 Νοεμβρίου του 1956, με την υποχώρηση των γαλλικών και βρετανικών στρατευμάτων έπειτα από πιέσεις της Αμερικής και της Σοβιετικής Ένωσης. Αντίθετα, τα ισραηλινά στρατεύματα υποχώρησαν τον Μάρτιο του 1957. Για να αποφευχθούν περαιτέρω εχθροπραξίες στο μέλλον μεταξύ του Ισραήλ και των αράβων γειτόνων τους, ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών (Ο.Η.Ε.) έστειλε ειρηνευτικά στρατεύματα στα σύνορα, και συγκεκριμένα στη χερσόνησο του Σινά⁶⁷.

Τελικά, η δεύτερη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας άνοιξε τις πόρτες της στο Μουσείο Καλών Τεχνών την πόλης στις 28 Δεκεμβρίου του 1957 και ολοκληρώθηκε στις 15 Μαρτίου του 1958. Γενικός Επίτροπός της ήταν και πάλι ο Σομπχύ και Επίτροπος ο Σιμάικα. Επιπλέον, παράλληλα με την Μπιεννάλε, πραγματοποιήθηκε έκθεση βιβλίων και προβολή ταινιών καλλιτεχνικού περιεχομένου στους χώρους του Μουσείου⁶⁸.

Η δεύτερη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, μέτρησε τις περισσότερες συμμετοχές σε όλη τη διάρκεια που εξετάζεται εδώ. Συνολικά έλαβαν μέρος 299 καλλιτέχνες από δέκα χώρες, με 751 έργα ζωγραφικής, γλυπτικής και χαρακτικής.

Στη σελίδα τίτλου του καταλόγου της δεύτερης έκθεσης, στο κέντρο τοποθετήθηκε σχέδιο του Εζζάτ Ιμπραΐμ (Εικόνα 4), το οποίο απεικονίζει μια παλέτα ορθογώνιου σχήματος με δύο πινέλα. Στο κέντρο αυτής έχει τοποθετηθεί το έμβλημα

⁶⁶ Βλ. ΥΔΙΑ (Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο), Κεντρική Υπηρεσία, 1957/32.3, αρ. 42092.

⁶⁷ Βλ. Marsot, 2007, σ. 135-137.

⁶⁸ Βλ. ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1957/32.3, αρ. 43153.

της Δημαρχίας της Αλεξάνδρειας, ενώ στο κάτω μέρος εικονίζονται κυματισμοί, σύμβολο της Μεσογείου.

Στο μετάλλιο της έκθεσης, το οποίο σχεδίασε ο γλύπτης Σαγκίνι, εικονίζεται μια γοργόνα φαραωνικού στυλ, προσωποποίηση της Αλεξάνδρειας, να κάθεται πάνω στο έμβλημα της Δημαρχίας της πόλης (Εικόνα 5). Η μορφή αυτή, κρατάει στο δεξί της χέρι ένα τόρσο και στο αριστερό μια παλέτα με δύο πινέλα, συμβολίζοντας τις εικαστικές τέχνες, ενώ τη σκηνή περιτριγυρίζουν δέκα βλαστοί που φυτρώνουν μέσα από τα κύματα, υποδηλώνοντας την ανάπτυξη των δέκα ελευθέρων χωρών της Μεσογείου η οποία προέρχεται από την κοινή αυτή θάλασσα. Τη σύνθεση περιτριγυρίζει ο τίτλος της έκθεσης στη γαλλική γλώσσα. Στην άλλη όψη του εικονίζεται το έμβλημα της Δημαρχίας της Αλεξάνδρειας, όπου σε κυκλική διάταξη αναγράφεται ο τίτλος της έκθεσης στην αραβική γλώσσα (Εικόνα 6).

Οι επιτροπές στη δεύτερη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας δεν παρουσιάζουν μεταβολές στη μορφή τους. Υπάρχουν, όμως, διαφοροποιήσεις στα μέλη που τις αποτελούσαν⁶⁹.

Ο κατάλογος ξεκινάει με το κείμενο καλωσορίσματος από τον Πρόεδρο της δεύτερης Μπιεννάλε και Υπουργό Δημοτικών και Αγροτικών Υποθέσεων, Μουσταφά Καλίλ (Moustapha Khalil). Για άλλη μια φορά, έγινε αναφορά στο

---

⁶⁹ Στην «Τιμητική Επιτροπή» συμμετείχαν οι Ισμαΐλ Μεχαννά (Ismail Mehanna), Σομπχύ, Σολιμάν Γιουσρί, Αχμέντ Σαλαμπύ, Μοχάμεντ Καμέλ Ελ Ντιντά, Ελ Σαγιέντ Μοσταφά Ελ Σαγιέντ, Ζαχιά Μουτουαλλί, Αμπντέλ Φαττά Κοραγιέμ (Abdel Fattah Korayem), Αζίζ Χασσάν, Βίκτωρ Βασσίλι, Αχμέντ Μοχάμεντ Καμάλ (Ahmed Mohamed Kamal), Μοχάμεντ Ουαχμπύ, Μοχάμεντ Καμέλ Μπαντάουι, Χασσάν Οσμάν (Hassan Osman), Μουσταφά Μαρζούχ και Γιουσέφ Χαμέντ. Τα μέλη της «Επιτροπής Υποδοχής» παρέμειναν ως είχαν, ενώ τα μέλη της «Εκτελεστικής Επιτροπής» ήταν ο Σομπχύ, ο αρχιτέκτονας και αναπληρωτής διευθυντής του Δήμου Αλεξάνδρειας Χαμέντ Μουκτάρ (Hamed Moukhtar), ο Οικονομικός διευθυντής του δήμου, Αμπντ Ελ Μονεΐμ Καρμπούτς (Abd El Moneim Kharbouch), ο Σιμάϊκα, ο Μαχμούντ Χέλμι Ελ Νεΐλ και ο Επικεφαλής του Τμήματος Κοινωνικών Υποθέσεων του Δήμου Αλί Αχμέντ Καλέντ. Στη συνέχεια, ακολουθεί η «Οργανωτική Επιτροπή» που αποτελούσαν από τα μέλη της «Συμβουλευτικής Επιτροπής», τον Μαχμούν Σαγιέντ, τον Οσμάν Σομπρύ, τον Αντλύ Κοτρί (Adly Kotri), τον Μωρίς Μπουβιέ και τον Τζουσέππε Σεμπάστι, τον Σιμάϊκα, τον Σάαντ Ελ Χαντέμ, και τους καλλιτέχνες Σεΐ Ουανλύ, Αγγελόπουλο και Αχμέντ Αλί. Την «Τεχνική Επιτροπή» αποτελούσαν ο Οσμάν Χεφέζ, ο Γενικός Διευθυντής Μηχανολογικών και Ηλεκτρολογικών Υπηρεσιών Μοχάμεντ Σαουκί (Mohamed Shawki), ο Γενικός Διευθυντής Κτιρίων και Σχεδιασμού Μουσταφά Νιάζι (Moustafa Niazi) και ο Φουάντ Αμπντέλ Μετζίντ. Η «Επιτροπή Διασφάλισης και Αξιολόγησης» παρέμεινε ως έχει στη δομή της, ενώ η «Επιτροπή Αγορών» αποτελούσαν από τα μέλη της «Συμβουλευτικής Επιτροπής», τον Αμπντ Ελ Μονεΐμ Καρμπούτς, τον Σιμάϊκα και τον Σάαντ Ελ Καντέμ. Επιπλέον, μέλη της «Επιτροπής Καταλόγου» ήταν οι Μωρίς Μπουβιέ, Οσμάν Σαμπρύ, Σιμάϊκα, Σάαντ Ελ Χαντέμ και Αλί Αχμέντ Χαλέντ. Τέλος, τη «κριτική επιτροπή υπεύθυνη για τη βράβευση για το Αιγυπτιακό Τμήμα» αποτελούσαν από τους Γενικούς Πρόξενους των συμμετεχόντων χωρών στην Αλεξάνδρεια, και συγκεκριμένα της Αλβανίας, της Ισπανίας, της Ελλάδας, της Ιταλίας, του Λιβάνου, του Μαρόκο, της Συρίας, της Τυνησίας, και της Γιουγκοσλαβίας, και τη «κριτική επιτροπή υπεύθυνη για το βραβείο των Ξένων Τμημάτων» αποτελούσαν οι Μοχάμεντ Σαγιέντ, Οσμάν Σομπρί, Αντλύ Κοτρί, Μωρίς Μπουβιέ, Τζουσέππε Σεμπάστι, Σιμάϊκα, Σάαντ Ελ Χαντέμ, Μοχάμεντ Χασσάν, Χαμπίμπ Γκόργκι, Αχμέντ Οσμάν (Ahmed Osman), Χουσεΐν Μπικάρ, Καμάλ Ελ Μαλλακχι και Ζαν Μουκταντελλί.

ένδοξο παρελθόν της Αλεξάνδρειας, αλλά και στην ανάπτυξη των εικαστικών τεχνών κατά την «Αιγυπτιακή Επανάσταση»⁷⁰.

Το δεύτερο εισαγωγικό κείμενο του καταλόγου συνέταξε ο Σομπχύ. Αρχικά, αναφέρθηκε στο ρόλο που έπαιξε η Αλεξάνδρεια, και η Αίγυπτος γενικότερα, στην ιστορία και στον πολιτισμό της Μεσογείου. Εδώ, υπογράμμισε τον σκοπό της Μπιεννάλε, ο οποίος ήταν η συγκέντρωση έργων των καλλιτεχνών που προέρχονταν από τις χώρες της Μεσογείου, με στόχο τον εντοπισμό της συγγενικής πνευματικής σχέσης των λαών αυτών και των έργων τους από τους παρατηρητές της. Υπό αυτές τις συνθήκες, σύμφωνα με τον συγγραφέα, η διεθνής διετής αυτή έκθεση, δεν θα μπορούσε να είναι μια «απλή συνάντηση με παρόμοιες τάσεις στη δυτική ζωγραφική»⁷¹, αλλά η απόδειξη των μεταξύ τους σχέσεων και κοινών αναφορών. Ως παράδειγμα έφερε την Αφαίρεση που κυριαρχούσε στη δυτική ζωγραφική, η οποία πηγάζει από τα αραβουργήματα καθημερινών αιγυπτιακών σκευών⁷². Στη συνέχεια του κειμένου, τόνισε ότι στην αιγυπτιακή ζωγραφική η οποία, απ' όπου κι αν έχει αντλήσει ο καλλιτέχνης την έμπνευσή του, χαρακτηρίζεται πάντα από «το εκφραστικό χρώμα, την καθαρή γραμμή χωρίς μουτζούρες, που μεταφέρει άμεσα το μήνυμά τους»⁷³, καθώς δεν δέχτηκε την επιρροή του «στείρου ακαδημαϊσμού» (*académisme sclérosé*), όπως η ευρωπαϊκή τέχνη, αλλοιώνοντας τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της. Έτσι, κράτησε ζωντανά τα στοιχεία εκείνα που τη χαρακτηρίζουν από τα πρώτα της βήματα και είναι εμφανές έως και την πρόσφατη τότε ζωγραφική. Τέλος, έκλεισε το κείμενό του τονίζοντας τον σκοπό της Αλεξανδρινής Μπιεννάλε για επαλήθευση των φιλικών σχέσεων μεταξύ των Μεσογειακών χωρών και των κοινών χαρακτηριστικών που εντοπίζονταν στα έργα των καλλιτεχνών τους, βασιζόμενοι στην κοινή γεωγραφική τους θέση⁷⁴.

Η παρουσίαση των συμμετεχόντων χωρών ξεκίνησε, όπως σε κάθε κατάλογο, με την Αίγυπτο, η οποία, και πάλι, αποτέλεσε το μεγαλύτερο τμήμα της έκθεσης, με συνολικά 161 καλλιτέχνες, οι οποίοι παρουσίασαν 295 έργα, αριθμός που ξεπερνά αυτόν της προηγούμενης έκθεσης, αλλά και αυτών που ακολούθησαν. Για ακόμη μια φορά, στη λίστα των καλλιτεχνών της Αιγύπτου συμπεριλαμβάνονταν και καλλιτέχνες που ζούσαν εκεί αλλά κατάγονταν από άλλες χώρες. Οι ελληνικής

⁷⁰ *2éme Biennale, 1957-1958*, σ. VII

⁷¹ Ο.π., σ. X: *Simple rencontre avec les tendances similaires de la peinture occidentale*.

⁷² Ο.π..

⁷³ Ο.π.: *la couleur expressive, a ligne nette sans bavures, qui transmettent leur message directement*.

⁷⁴ Ο.π..

καταγωγής καλλιτέχνες που συμμετείχαν ήταν οι Ασλανινά Μπέδρος (Aslaninan Bedros), Βάλτερ – Βένιου Χαρίκλεια (Venios Chalitsa)⁷⁵, Γιαλούσης Αλέξανδρος (Yaloussis Alexandre), Καρατζά Βικτώρια (Caradja Victoria), Καρατζά Εύη (Caradja Evy)⁷⁶, Κιούσσης Μιχαήλ (Kioussis Michel), Κοκκινάρα Έλλη (Cockinara Helli), Μαγκανάρης Γιάννης (Manganaris Jean)⁷⁷ και Χαριτάτου Βασιλική (Caritato Vassiliki). Επίτροπος της Αιγυπτιακής συμμετοχής ήταν ο Σιμάικα, ο οποίος συνέταξε και το κείμενο της συμμετοχής. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η τέχνη της Αιγύπτου, ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, χαρακτηριζόταν από τον «εκλεκτικισμό» (*éclectisme*). Οι καλλιτέχνες, παρότι δεν μπορούσαν να ομαδοποιηθούν εξαιτίας της διαφοροποίησης στο ύφος τους, παρουσίαζαν ως κοινό σημείο αναφοράς την επιρροή από το περιβάλλον στο οποίο ζούσαν και διδάχτηκαν την τέχνη τους, αξιοποιώντας όμως και την εξελικτική πορεία των εικαστικών τεχνών της Δύσης. Παράδειγμα αυτού ήταν τα έργα των σουρεαλιστών ζωγράφων Αχμέντ Μορσί (Ahmed Morsi) και Φουάντ Καμέλ (Fouad Kamel), του εξπρεσιονιστή Σαμίρ Ραφέχ Μοχάμεντ (Samir Rafah Mohamed), των υποστηρικτών του «σοσιαλιστικού ρεαλισμού» Μοχάμεντ Χαμέντ Ίγουεϊς (Mohamed Hamed Eweiss) και Μουσταφά Αχμέντ Μουσταφά (Moustafa Ahmed Moustafa). Αντίθετα, το φαραωνικό ύφος κυριαρχούσε στα έργα γλυπτικής, όπως των Μοχάμεντ Χουσσείν Μοχάμεντ Χάγκρας (Mohamed Hussein Mohamed Hagrass) και Αχμέντ Οσμάν. Παράλληλα, σε ορισμένες περιπτώσεις, εντοπίζονται κατάλοιπα της Παρισινής Σχολής και του ιταλικού Ιμπρεσιονισμού, όπως στο έργο των Χασσάν Σολιμάν Αχμέντ (Hassan Soliman Ahmed) και Κάουκαμπ Γιουσσέφ (Kawkab Youssef).

Η Αλβανία συμμετείχε για πρώτη φορά στη δεύτερη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας με 31 καλλιτέχνες οι οποίοι παρουσίασαν συνολικά 84 έργα ζωγραφικής, χαρακτικής και γλυπτικής. Επίτροπός της ήταν ο Χουσσείν Μπενγκού (Hussein Bengu), ο οποίος υπέγραψε και το κείμενο. Με την Αλβανία έλαβαν μέρος και καλλιτέχνες ελληνικής καταγωγής, η Αφροδίτη Αντωνίου (A. Zengo – Antoniou), ο Αριστοτέλης Παπάς (A. Papa) και ο Φώτος Στάμος (F. Stamo). Παρότι δεν κατέστη εφικτή η απάντηση στο

---

⁷⁵ Σύντομο βιογραφικό κείμενο της ζωγράφου βρίσκεται στο *Ομαδική Έκθεση Ελληνικής Τέχνης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εντευκτήριο «Πρακτορείο Πνευματικής Συνεργασίας», 1961, σ. 2.

⁷⁶ Για το έργο των Βικτώρια και Εύη Καρατζά βλ. *Έκθεση ζωγραφικής Εύη και Βικτώρια Καρατζά*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, χ.ε., 1964.

⁷⁷ Για το έργο του Γιάννη Μαγκανάρη βλ. Χρύσανθος Χρήστου, «Η ζωγραφική του Γιάννη Μαγκανάρη: Μια ζωγραφική προσωπικού σουρεαλισμού προβληματικού χώρου, φανταστικών συνδιασμών, υπαινικτικών τύπων και ποιητικών διατυπώσεων», στο Σπύρος Κοντόπουλος (εισ.), *Γιάννης Μαγκανάρης. Αλεξάνδρεια 1918 - Αθήνα 2007*, Αθήνα, Ανάπλους, 2009.

ερώτημα γιατί η υπό Κομμουνιστική ηγεσία Αλβανία, δεν έλαβε μέρος στη προηγούμενη έκθεση το 1955, μπορούμε να υποθέσουμε ότι είτε δεν είχε λάβει επίσημη πρόσκληση, είτε δεν είχε, για εκείνη, ικανοποιητικό υλικό για να εκπροσωπήσει τη χώρα στη διεθνή έκθεση. Η δεύτερη υπόθεση επιβεβαιώνεται εν μέρει από τον Μπενγκού, σύμφωνα με τον οποίο, η καλλιτεχνική εκπαίδευση στη χώρα ήταν σχεδόν ανύπαρκτη μέχρι το 1946, οπότε και ιδρύθηκε το πρώτο «Καλλιτεχνικό Λύκειο», ενώ το 1939 καταγράφονταν μόλις έξι ενεργοί ζωγράφοι και γλύπτες. Ακόμη, τόνισε την καταστροφή της πολιτισμικής κληρονομιάς εξαιτίας της οθωμανικής κατοχής και των δεινών που ακολούθησαν έως και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς σώζονταν μόλις μερικά θραύσματά της. Για τους λόγους αυτούς, η Αλβανία συμμετείχε με νέους καλλιτέχνες, οι οποίοι είχαν ως στόχο, μέσα από την προβολή της καθημερινής ζωής της εργατικής τάξης, τον «ρεαλισμό» (*l'art reel*).

Το ισπανικό τμήμα αποτελούταν από συνολικά 94 έργα 18 καλλιτεχνών. Επίτροπος της χώρας ήταν η Μαρία Ρέβενγκα (Maria Revenga), η οποία και έγραψε το εισαγωγικό κείμενο της συμμετοχής. Τα έργα στον κατάλογο χωρίζονται σε συνολικά πέντε τμήματα. Αρχικά, παρουσιάστηκαν τα έργα που υπάγονται στην «Εξπρεσιονιστική Ζωγραφική» (*Peinture Expressioniste*), όπου συμμετείχαν 5 καλλιτέχνες με 25 έργα, οι οποίοι συνδέονταν με την ομάδα «Ντάου αλ Σέτ» (Daual Set) της Μαδρίτης⁷⁸. Έπειτα, ακολουθούν η «Κονστρουκτιβιστική Ζωγραφική» (*Peinture Constructiviste*) με 4 καλλιτέχνες και 20 έργα, μελών της «Ομάδας 57» (Equipo 57)⁷⁹, και η «Αφηρημένη Ζωγραφική» (*Peinture Abstraite*) με 6 καλλιτέχνες και 30 έργα, από την ομάδα «Ελ Πάσο» (El Paso), ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγονται και τα ιδρυτικά μέλη της Μανουέλ Μίλλαρες (Manuel Millares), Αντόνιο Σαυρά (Antonio Saura) και Ραφαέλ Κανογάρ (Rafael Canogar)⁸⁰. Τέλος, ο τομέας της γλυπτικής χωρίστηκε σε δύο μέρη, την «Αφηρημένη Γλυπτική» (*Sculpture Abstraite*) με 2 καλλιτέχνες και 14 έργα, και τη «Κονστρουκτιβιστική Γλυπτική» (*Sculpture Constructiviste*) με έναν καλλιτέχνη ο οποίος παρουσίασε 5 έργα. Σκοπός αυτού του διαχωρισμού, σύμφωνα με τη Ρέβενγκα, ήταν η παρουσίαση ενός ευρύτερου συνόλου της σύγχρονης τότε ισπανικής καλλιτεχνικής σκηνής, όπου

---

⁷⁸ Για την ομάδα αυτή βλ. Mordechai Omer, «Abstract Art in Barcelona», στο William Dyckes (επιμ.), *Contemporary Spanish Art*, Νέα Υόρκη, The Art Digital Inc., 1975, σ. 8-19 (στο εξής, Dyckes, 1975).

⁷⁹ Βλ. William Dyckes, «Art Informalism», στο Dyckes, 1975, σ. 38-55 και George Rickey, *Constructivism: Origins and evolution*, Νέα Υόρκη, G. Braziller, 1995, σ. 74-77 και 109-116.

⁸⁰ Βλ. Antonio Bonet Correrá, «Abstract Art in Madrid», στο Dyckes, 1975, σ. 20-37.

στα καλλιτεχνικά κέντρα, τόσο της Μαδρίτης όσο και της Βαρκελώνης, επικρατούσαν τα αφαιρετικά κινήματα.

Στη συνέχεια, παρουσιάζεται το ελληνικό τμήμα το οποίο αποτελούταν από 21 καλλιτέχνες, οι οποίοι συμμετείχαν με συνολικά 64 έργα. Επίτροπος της χώρας ήταν ο Πρόξενος Θεόδωρος Μπαίζος (Théodore Baizos), ενώ το κείμενο συνέταξε ο Διευθυντής της Εθνικής Πινακοθήκης και Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας, Μαρίνος Καλλιγιάς (Marinos Calligas). Ο συγγραφέας στο κείμενό του, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο, τόνισε τους δεσμούς της Ελλάδας με τη γειτονική της χώρα, την Αίγυπτο, αλλά και την περιορισμένη προβολή της σύγχρονης καλλιτεχνικής δημιουργίας της χώρας εξαιτίας της διαφοροποίησης μεταξύ των καλλιτεχνών.

Η ιταλική συμμετοχή αριθμούσε συνολικά 13 καλλιτέχνες, οι οποίοι παρουσίασαν 42 έργα ζωγραφικής και γλυπτικής. Σε αυτούς συμπεριλήφθηκε και η ελληνικής καταγωγής καλλιτέχνιδα Κλέα Μπαντάρο (Bandaro Clea). Επίτροπός της ήταν ο πρόξενος Νικκολό Μοσχάτο (Niccolo Moscato), ο οποίος έγραψε και το κείμενο παρουσίασής της. Η Ιταλία, όμως, δεν εκπροσωπήθηκε επίσημα. Αντίθετα, λόγω «έλλειψης χρόνου»⁸¹, έλαβαν μέρος μόνο καλλιτέχνες ιταλικής καταγωγής που κατοικούσαν στην Αίγυπτο⁸². Μεταξύ αυτών ήταν και ο Τζουζέππε Σεμπάστι, μέλος της κριτικής επιτροπής της έκθεσης, και ο Τριβοςόννο Αμεντέο (Trivosonno Amédeo), του οποίου τα έργα φέρουν επιρροή από τη περίοδο της Αναγέννησης.

Η συμμετοχή του Λιβάνου, αποτελούνταν από συνολικά 19 καλλιτέχνες και 32 έργα ζωγραφικής. Επίτροπος της χώρας ήταν ο Σαγιέντ Τεουφίκ Ελ Χεμπρί (Said Tewfik El Hebri), ο οποίος συνέταξε και το κείμενο, όπου τόνισε την επιθυμία της χώρας να συμμετέχει στην έκθεση, παρά τις δυσκολίες που αυτή επέφερε, καθώς σημασία είχε η διατήρηση και η ενίσχυση της πολιτισμικής σχέσης μεταξύ των Μεσογειακών χωρών. Ακόμη, ο συγγραφέας επισήμανε τη διατήρηση της πολιτισμικής παράδοσης στα έργα των καλλιτεχνών, την οποία οι ίδιοι διαμόρφωναν με βάση τις σύγχρονες τους καλλιτεχνικές τάσεις και έρευνες που συναντιούνταν στη Δύση. Στα έργα που εκτέθηκαν στο λιβανέζικο περίπτερο, παρατηρείται η επιρροή της «Σχολής του Παρισιού», όπως οι ιμπρεσιονιστές Σέζαν Γεμαυέλ (César Gemayel), Καννάν Ελίε (Cannan Elie), Ονσί Ομάρ (Onsi Omar) και Σαμπάγκ Τζόρτζ

---

⁸¹ *2ème Biennale, 1957-1958*, σ. 55: *manqué detemps*

⁸² Ο.π..

(Sabbagh Georges). Ακόμη, μικρό έδαφος κατέλαβαν και οι αφηρημένες συνθέσεις του Αμπούντ Καφίκ (Abboud Chafic).

Το Μαρόκο συμμετείχε για πρώτη φορά στη δεύτερη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, ένα χρόνο μετά της ανεξαρτητοποίησή του από τη Γαλλία και την παραχώρηση εδαφών που άνηκαν στην Ισπανία⁸³. Στο τμήμα του Μουσείου που είχε παραχωρηθεί για την έκθεση των έργων της χώρας παρουσιάστηκαν 32 έργα ζωγραφικής και γλυπτικής από 20 καλλιτέχνες, όλοι κάτοικοι της Αιγύπτου⁸⁴. Επίτροπός της ήταν ο Αλ Ταχέρ ουά Αζίζ (Al Taher wa Aziz), ενώ το κείμενο υπογράφηκε από τον Πρέσβη Άμπντ Ελ Καλέκ Τόρρες (Abd El Khalek Torres). Στο κείμενό του, τόνισε την ύπαρξη των κοινών πολιτισμικών στοιχείων που μοιράζονται μεταξύ τους οι χώρες της Μεσογείου, και τα οποία οφείλονταν στο κοινό κλίμα που τις περιβάλλει και στους διαύλους επικοινωνίας που αναπτύχθηκαν μεταξύ τους μέσα στους αιώνες. Παράλληλα, αναφέρθηκε και στο σημαντικότερο, για τον ίδιο, κοινό στοιχείο μεταξύ των καλλιτεχνών, την «ιδιοφυΐα» (*intelligence*), «η οποία συνέβαλε στη διεύρυνση του ορίζοντα της φαντασίας και των πιο εκλεπτυσμένων συναισθημάτων»⁸⁵. Ακόμη, δεν θα μπορούσε να παραβλεφθεί η γεωγραφική θέση του Μαρόκου, με τη μικρή απόσταση που τη χωρίζει από την Ευρωπαϊκή ήπειρο. Συγκεκριμένα, επισημαίνεται ότι μέσω της χώρας, η τέχνη των αραβικών χωρών ταξίδεψε και έγινε γνωστή στην Ευρώπη. Τα έργα που εκτέθηκαν στο περίπτερο της χώρας, έκφρασαν το πνεύμα της αναζήτησης μιας εθνικής τέχνης, όπου κυριαρχούσε ο ρεαλισμός με στοιχεία της Ισλαμικής τέχνης όπως γεωμετρικά μοτίβα, και ο Οριενταλισμός της Γαλλίας. Παράδειγμα αυτού αποτελούν τα έργα των Αλ Τσαμπάα Μοχάμεντ (Al Chabaa Mohamed), Μπαλκαϊά Φαρίμπ (Belkahia Farib) και Λαλού Ελ Ταϊέμπ (Lahlou El Taieb).

Στο τμήμα της Συρίας συμμετείχαν μόλις 7 καλλιτέχνες με 30 έργα ζωγραφικής. Επίτροπός της ήταν ο πρόξενος Φαϊέζ Ελ Έτζελ (Faiez El Ejel), ο οποίος συνέταξε και το κείμενο. Η συμμετοχή της χώρας, όπως αναφέρεται στο κείμενο, ήταν συμβολική λόγω δυσκολιών εξαιτίας των περιοδικών εκθέσεων Σύριων καλλιτεχνών στη Μόσχα, στην Ινδία και άλλου⁸⁶. Επιπλέον, τόνισε τη σχέση των δύο χωρών προϋδεάζοντας για την επερχόμενη συμμαχία και ενοποίησή τους κάτω από την

---

⁸³ Βλ. C.R. Pennell, *Marocco. From Empire to Independence*, Οξφόρδη, Oneworld Publications, 2009, σ. 158-162.

⁸⁴ *2ème Biennale*, 1957-1958, σ. 59.

⁸⁵ Ο.π., σ. 63: *qui a contribue à élargir l'horizon de l'imagination et à les sentiments plus raffinés.*

⁸⁶ Ο.π., σ. 69.

ονομασία «Ηνωμένη Αραβική Δημοκρατία» (Η.Α.Δ.). Ανάμεσα στα έργα που εκτέθηκαν παρατηρείται και η εμφάνιση του αφηρημένου εξπρεσιονισμού, ο οποίος αντιπροσωπεύτηκε από τα έργα του Ασσαάντ Ζούκαρι (Assaad Zucari), ενώ το κυβιστικό στοιχείο εντοπίζεται στο έργο του Αμπντουλατίφ Κουτάιτ (Abdullatif Koutait).

Έπειτα, στον κατάλογο ακολουθεί η Τυνησία, η οποία και αυτή συμμετείχε για πρώτη φορά στη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, δύο μόλις χρόνια μετά την ανεξαρτησία της από τη Γαλλία, το 1955⁸⁷, παρουσιάζοντας συνολικά 28 έργα ζωγραφικής από 7 καλλιτέχνες. Επίτροπός της ήταν ο Χατέμ ελ Μάκκλ (Hatem El Mekkl), ενώ το κείμενο υπέγραψε ο Πρέσβης Ελ Ταϊέμπ Ελ Σαχμπάνι (El Taieb El Sahbani). Στο σύντομο αυτό κείμενο, ο Σαχμπάνι εξέφρασε τη χαρά της χώρας για την πρόσκληση να συμμετάσχει στην έκθεση, ενώ τόνισε και το δεσμό που ενώνει τις μεσογειακές χώρες. Παρόλο που η χώρα μόλις πρόσφατα είχε ανεξαρτητοποιηθεί από τη γαλλική κυριαρχία, στα έργα που παρουσιάστηκαν, δεν εντοπίζονται οι επιρροές της «Παρισινής Σχολής», όπως σε άλλες χώρες. Αντίθετα, κυριαρχούσαν τα έργα καλλιτεχνών της λεγόμενης «Τυνησιακής Σχολής» (*Tunish School*)⁸⁸ του Πιέρρ Μπουσέρλε (Pierre Boucherles), όπου οι καλλιτέχνες απομακρύνθηκαν από την επιρροή του γαλλικού μοντερνισμού, επιδιώκοντας έτσι την αναγέννηση της τυνησιακής παράδοσης, ενώ τα έργα τους ήταν επηρεασμένα από την Ισλαμική τέχνη, τα παραδοσιακά βιτρό, την καλλιγραφία και την τεχνική των χειροπρακτών⁸⁹. Ανάμεσά τους ήταν και οι Αμπντέλ Αζίζ ελ Καραγκί (Abdel Aziz El Karaghi), Αλύ Μπαλλάγκα (Aly Ballagha) και Φαραχάτ Αμμάρ (Farahat Ammar).

Τέλος, η Γιουγκοσλαβία έλαβε μέρος στην έκθεση με 25 καλλιτέχνες, οι οποίοι παρουσίασαν συνολικά 50 έργα ζωγραφικής, γλυπτικής και χαρακτικής. Επίτροπός της ήταν ο Ζοράν Κρτζίσνικ (Zoran Krzisnik), ο οποίος συνέταξε και το κείμενο της συμμετοχής. Αρχικά, ο Κρτζίσνικ αναφέρθηκε στην εξέλιξη των εικαστικών τεχνών της χώρας, όπου, παρά την επιρροή από τη δυτική πρωτοπορία, «κατάφερε να διατηρήσει τον εθνικό της χαρακτήρα»⁹⁰. Την πορεία αυτή χώρισε σε τρία στάδια. Το πρώτο τοποθετείται χρονικά έως τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και χαρακτηρίζεται από τον Ιμπρεσιονισμό και τις «παραδοσιακές ακαδημαϊκές

⁸⁷ Για την ανεξαρτησία της Τυνησίας βλ. Andrew Borowiec, *Modern Tunisia. A democratic apprenticeship*, Κονέκτικατ, Praeger, 1998, σ. 11-22 και Kenneth J. Perkins, *A History of Modern Tunisia*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 2004, σ. 105-129.

⁸⁸ Βλ. Wijidan, 1997, σ. 67.

⁸⁹ Για την «Τυνησιακή Σχολή» βλ. Wijidan, 1997, σ. 67-69.

⁹⁰ *2éme Biennale, 1957-1958*, σ. 77: *réussi à préserver son caractère national*

αντιλήψεις»⁹¹ του κόσμου. Το δεύτερο στάδιο οριοθετείται μεταξύ του 1918 και του 1941 και αφορά την ανάπτυξη και τη διάδοση των ιδεών της προηγούμενης περιόδου. Εδώ, έκαναν την εμφάνισή τους ο «αυθεντικός εξπρεσιονισμός» (*l'expressionisme authentique*), όπως τον αποκάλεσε, και κινήματα του γαλλικού μοντερνισμού όπως ο Φωβισμός, ο Κυβισμός και ο Σουρεαλισμός. Παράλληλα, προς το τέλος της περιόδου, κυριαρχούσε η απεικόνιση σύγχρονων τότε κοινωνικών και πολιτικών προβληματισμών. Η τρίτη και τελευταία περίοδος ξεκίνησε με την απελευθέρωση της Γιουγκοσλαβίας από τους γερμανούς κατακτητές το 1944 και η οποία συνέχισε να εξελίσσεται, με τις επιρροές των καλλιτεχνών να «εκτείνονται από τον μετα-μπρεσιονιστικό ρεαλισμό έως την αφηρημένη τέχνη»⁹². Τέλος, παρέθεσε τα κοινά χαρακτηριστικά που εντοπίζονταν στα στάδια αυτά και κάλυπταν όλο το εύρος της Γιουγκοσλαβικής τέχνης. Αυτά τα χαρακτηριστικά ήταν ο «αυθορητισμός» (*la spontanéité*), ο «ενθουσιασμός» (*l'enthousiasme*), η «αισθαντικότητα» (*la sensualité*) και η «εξύμνηση των χρωμάτων» (*l'exaltation du coloris*). Τα έργα που είχαν επιλεγεί για την παρουσίαση της χώρας στη δεύτερη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, αφορούσαν τα δύο τελευταία στάδια που ο Κρτζίσνικ παρουσίασε στο κείμενό του. Από τη δεύτερη περίοδο ξεχώριζε ο εξπρεσιονισμός και ο γαλλικός μοντερνισμός των Σελίκ Στοτζάν (Celic Stojan), Κινέρτ Άλμπερτ (Kinert Albert), Πρίκα Ζλάτκο (Prica Zlatko) και Σλάνα Φράνς (Slana France). Αντίστοιχα, ο μετα-μπρεσιονισμός και η αφαίρεση κυριαρχούσαν στα έργα των Μοτίκα Αντούν (Motika Antun), Σιμούνοβικ Φράνο (Simunovic Frano) και Κρέγκαρ Στάνε (Gregar Stane).

Στις 5 Μαρτίου 1958, πραγματοποιήθηκε η απονομή των βραβείων. Τα ποσά που έλαβαν οι καλλιτέχνες ήταν τα ίδια με την πρώτη Μπιεννάλε. Από την κριτική επιτροπή υπεύθυνη για τις χώρες του εξωτερικού η Γιουγκοσλαβία έλαβε τρία βραβεία, το πρώτο στη ζωγραφική, το δεύτερο στη γλυπτική και το δεύτερο στη χαρακτική. Η Ισπανία και η Ελλάδα έλαβαν από δύο βραβεία, το δεύτερο ζωγραφικής και το πρώτο γλυπτικής και το πρώτο και το τρίτο βραβείο χαρακτικής, αντίστοιχα. Η Τυνησία και το Μαρόκο έλαβαν από μία διάκριση κατακτώντας το τρίτο βραβείο ζωγραφικής και το τρίτο γλυπτικής⁹³. Από την αιγυπτιακή συμμετοχή βραβεύθηκε η

---

⁹¹ 2ème Biennale, 1957-1958, σ. 77: *les conceptions académiques traditionnelles*.

⁹² Ο.π., σ. 78: *elle vont du réalisme post-impresioniste à l'art abstrait*.

⁹³ Ανώνυμο, «Εις την Αλεξάνδρειας. Η Ελλάς έλαβε το πρώτον και τρίτον βραβείον χαρακτικής εις την Μεσογειακήν Έκθεσιν», εφ. *Καθημερινή*, 9 Μαρτίου 1958 (στο εξής, Ανώνυμος, 1958α).

χαράκτρια Μαριάμ Αμπντέλ Αλίμ (Mariam Abdel Alim), και οι γλύπτες Χαφέζ Χαχμύ Μαχμούντ (Hafez Fahmy Mahmoud) και Αχμέντ Οσμάν⁹⁴.

1.5. Η 3^η Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας

Για τη διεξαγωγή της τρίτης Μπιεννάλε, ψηφίστηκε από τη Δημαρχία της Αλεξάνδρειας κονδύλιο ύψους 5.000 λ.Α.⁹⁵, καθώς αναμενόταν να έχει μεγάλη επιτυχία. Παράλληλα, το χρηματικό έπαθλο των βραβευθέντων καλλιτεχνών μειώθηκε. Συγκεκριμένα, με το πρώτο βραβείο ζωγραφικής και γλυπτικής ο καλλιτέχνης θα λάμβανε το ποσό των 150 λ.Α., με το δεύτερο 70 λ.Α. και με το τρίτο 35 λ.Α. Αντίστοιχα, τα ποσά για τα βραβεία χαρακτηριστικής διαμορφώθηκαν σε 60 λ.Α. για το πρώτο, 30 λ.Α. για το δεύτερο και 15 λ.Α. για το τρίτο⁹⁶.

Στις 13 Σεπτεμβρίου του 1959 η Δημαρχία της Αλεξάνδρειας κάλεσε τους καλλιτέχνες σε διαγωνισμό για την αφίσα της Μπιεννάλε. Σύμφωνα με την ανακοίνωση, «το σχέδιον της [αφίσας] πρέπει να είναι έγχρωμον (4 χρώματα το περισσότερον) δια επιφάνειαν 7x100 έκαστον 10 μέτρων»⁹⁷. Η προθεσμία για την υποβολή της αφίσας ορίστηκε η 1^η Οκτωβρίου και ο νικητής θα λάμβανε το χρηματικό ποσό των 30 λ.Α.

Η τρίτη Αλεξανδρινή Μπιεννάλε άνοιξε τις πόρτες της στις 17 Δεκεμβρίου του 1959 στο Μουσείο Καλών Τεχνών της πόλης και διήρκησε τρεις μήνες, έως τις 17 Μαρτίου του 1960. Γενικός επίτροπός της ήταν ο Σομπχύ και πρόεδρος της ο Υπουργός Εξωτερικών Μοχάμεντ Αμπού Νοσσέιρ (Mohamed Abou Nosseir). Συνολικά, έλαβαν μέρος 302 καλλιτέχνες από 8 χώρες, παρουσιάζοντας 592 έργα ζωγραφικής, χαρακτηριστικής και γλυπτικής.

Στη σελίδα τίτλου εσωτερικά του καταλόγου, υπάρχει σχέδιο, υπογεγραμμένο από τον Εζζάτ Ιμπραϊμ, κατά μήκος της σελίδας όπου εικονίζεται μια παλέτα χωρίς περίγραμμα, με χιαστή χάραξη και πάνω αριστερά αποτυπώνεται το έμβλημα της Αλεξάνδρειας, ενώ στο κέντρο αναγράφεται ο τίτλος της έκθεσης. Στο κάτω μέρος της βρίσκονται τέσσερις κυματισμοί, όπου συμβολίζουν τη Μεσόγειο θάλασσα (Εικόνα 7).

⁹⁴ Dawestachy, 2005, σ. 41.

⁹⁵ Ανώνυμο, «5.000 λίρες δια την Μπιεννάλε», εφ. *Ταχυδρόμος*, 7 Ιουνίου 1959, σ. 7.

⁹⁶ Ανώνυμο, «Τον Δεκέμβριον η 3^η Μπιεννάλε Αλεξανδρείας», εφ. *Ταχυδρόμος*, 13 Σεπτεμβρίου 1959, σ.2 (στο εξής, Ανώνυμος, 1959α).

⁹⁷ Βλ. Ανώνυμος, 1959α.

Για ακόμη μια φορά, οι επιτροπές παρέμειναν στην αρχική τους μορφή. Μεταβολές υπήρξαν μόνο στη σύσταση της «Εκτελεστικής Επιτροπής», της «Οργανωτικής Επιτροπής», της «Επιτροπής Αγορών», της «Επιτροπής Καταλόγου» και των κριτικών επιτροπών⁹⁸.

Ο κατάλογος ξεκινάει με το κείμενο καλωσορίσματος του Νοσσέιρ, όπου τόνισε τη δυνατότητα που δίνεται στους καλλιτέχνες των χώρων της Μεσογείου να παρουσιάσουν τα έργα τους και να αντιπαρατεθούν μεταξύ τους⁹⁹. Αυτή η διαδικασία, σύμφωνα με τον ίδιο, επέτρεπε στο κοινό να παρατηρήσει και να συγκρίνει τα έργα των διαφόρων χωρών, εντοπίζοντας τις διαφορές τους αλλά και τα κοινά τους στοιχεία.

Στο δεύτερο κείμενο που ακολουθεί, ο Σομπχύ τόνισε τη σημασία της Αλεξάνδρειας για τον πολιτισμό, ο οποίος εξαπλώθηκε στην Ευρώπη εξαιτίας της πολιτισμικής σχέσης της και των ανταλλαγών με τον ελληνικό πολιτισμό στην αρχαιότητα. Παράλληλα, σύμφωνα με τον συγγραφέα, η Αλεξανδρινή έκθεση συγκέντρωνε έργα ίδιας έκφρασης και ύφους από καλλιτέχνες διαφορετικών λαών και πολιτισμών, δίνοντας έτσι «πραγματική αξία»¹⁰⁰ στην έκθεση, εκπληρώνοντας το σκοπό της. Για να δώσει έμφαση στη σημασία της Αλεξανδρινής Μπιεννάλε, την παρομοίασε με εκείνη της Βενετίας, όπου μαζί αποτελούσαν τους «κήρυκες της σύγχρονης τέχνης»¹⁰¹ που εξάπλωσαν, ως ένα «διεθνές καλλιτεχνικό κίνημα»¹⁰², τις ιδέες τους παγκοσμίως. Στο πλαίσιο αυτό αναγνώρισε, εκτός από την «παραστατική» (*figurative*), και την «αφηρημένη» (*abstrait*) τέχνη, που μαζί κυριάρχησαν σε όλες τις

⁹⁸ Η «Τμητική Επιτροπή», η «Επιτροπή Υποδοχής» η «Τεχνική Επιτροπή» και η «Επιτροπή Διασφάλισης και Αξιολόγησης» παρέμειναν ίδιες στη σύστασή τους, ενώ οι υπόλοιπες παρουσιάζουν μικρές διαφορές με τις αντίστοιχες της δεύτερης Αλεξανδρινής έκθεσης. Συγκεκριμένα, στην «Εκτελεστική Επιτροπή» συμμετείχαν ο Σομπχύ, ο Αμντέλ Ελ Μονεϊρ Καρμπούτς, ο Μαχμούτ Χελμί Ελ Νέλ και ο έφορος του Μουσείου Σάαντ Ελ Χαντέμ. Στην «Οργανωτική Επιτροπή», πέρα από τα μέλη της «Συμβουλευτικής Επιτροπής», οι Σιμάικα, Σάαντ Ελ Χαντέμ, Σεϊ Ουανλού, Αλί Αχμέντ Χαλέντ και Μοχάμεντ Χασσάν. Η «Επιτροπή Αγορών» επίσης κράτησε τη σύστασή της, με μόνη διαφορά την απομάκρυνση του Σάαντ Ελ Χαντέμ, ενώ στην «Επιτροπή Καταλόγου» συμμετείχαν οι Μαχμούτ Σαγιέντ, Μωρίς Μπουβιέ, Οσμάν Σαμπρύ, Χαμίμπ Γκοργκί, ο Μοχάμεντ Χασσάν, ο Σιμάικα και ο Αλί Αχμέντ Χαλέντ. Τέλος, η «κριτική επιτροπή υπεύθυνη για τη βράβευση του Αιγυπτιακού τμήματος» αποτελούνταν από τους Γενικούς Πρόξενους της Ισπανίας, της Ελλάδας, της Ιταλίας, του Λιβάνου, του Μαρόκου και της Γιουγκοσλαβίας, και η «κριτική επιτροπή υπεύθυνη για το βραβείο των Ξένων Τμημάτων» αποτελούταν από τους Μαχμούτ Σαγιέντ, Οσμάν Σομπρύ, Αντλύ Κοτρί, Αντγάμ Ισμαΐλ (Adham Ismail), Αχμέντ Οσμάν, Σιμάικα, τον επιμελητή του Μουσείου Καλών Τεχνών της Αλεξάνδρειας, τον Καμάλ Ελ Μαλλακχί, τον Χουσσείν Φαουζί (Hussein Fawzi), τον Χουσσείν Μπικάρ και τον Γκαμάλ ελ Σαγκουίνι.

⁹⁹ *3ème Biennale de la Méditerranée*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts – Centre Culturel d’Alexandrie, 17 Δεκεμβρίου 1959 – 17 Μαρτίου 1960, σ. 7 (στο εξής, *3ème Biennale*, 1959-1960).

¹⁰⁰ *3ème Biennale*, 1959-1960, σ. 7: *La valeur réelle de la Biennale d’Alexandrie*.

¹⁰¹ Ό.π.: *les hérauts de l’art contemporain*.

¹⁰² Ό.π.: *mouvement artistique international*.

ομαδικές εκθέσεις. Η αναγνώριση της δεύτερης οφειλόταν στην ανάγκη του ανθρώπου για νέες κατακτήσεις¹⁰³.

Η πρώτη συμμετοχή που αναφέρεται στον κατάλογο, είναι εκείνη της Η.Α.Δ., η οποία περιλάμβανε έργα καλλιτεχνών από την Αίγυπτο και τη Συρία. Η Η.Α.Δ. συστάθηκε με την πολιτική ένωση των δύο χωρών το 1958, ενώ αποσχίστηκαν μόλις δύο χρόνια αργότερα το 1961¹⁰⁴. Η συμμετοχή αυτή αποτελούταν από συνολικά 191 καλλιτέχνες, οι οποίοι παρουσίασαν 284 έργα ζωγραφικής, χαρακτηριστικής και γλυπτικής. Ο διαχωρισμός μεταξύ των σύριων και των αιγυπτίων καλλιτεχνών γίνεται στον κατάλογο με μια σημείωση δίπλα από το ονοματεπώνυμο των σύριων καλλιτεχνών, με την ένδειξη «Επαρ. Βορρά» (*Prov. Nord*). Στον κατάλογο, παρουσιάστηκαν 46 έργα 19 καλλιτεχνών της Συρίας όπου δεν καταγράφεται κανένας στο τμήμα χαρακτηριστικής και μόνο ένας στο τμήμα γλυπτικής, ενώ οι υπόλοιποι ήταν από την Αίγυπτο. Στο «ηαδικό» τμήμα¹⁰⁵ περιλαμβάνονταν και οι ελληνικής καταγωγής καλλιτέχνες Μπέδρος Ασλάνιαν, Βικτώρια και Εύη Καρατζά, Μαριλένα Κλωνάρη (*Klonaris Marlène*)¹⁰⁶, Απόστολος Κυρίτσης, Πέρσυ Κιτριλάκη (*Kitrilachi Percy*), Μιχαήλ Κιούσσης και Γιάννης Μαγκανάρης. Ο επίτροπος της Συρίας ήταν ο Αντχάμ Ισμαΐλ και της Αιγύπτου ο Μοχάμεντ Χασσάν. Αντίστοιχα, τα δύο κείμενα που συνόδευαν τη συμμετοχή υπέγραψαν οι Γιούσσεφ Χάκρα (*Youssef Chakra*) και Χασσάν. Το πρώτο κείμενο, είναι εκείνο της Συρίας, όπου τονίζεται η διατήρηση του εθνικού χαρακτήρα των εικαστικών τεχνών της χώρας, παρά την επιρροή των καλλιτεχνών από τα δυτικά πρότυπα. Σύμφωνα με τον Χάκρα, η κοινή παρουσία της Συρίας και της Αιγύπτου στην τρίτη Αλεξανδρινή Μπιεννάλε, συμβόλιζε την ένωση των δύο χωρών. Στα έργα που παρουσιάστηκαν, ο ιμπρεσιονισμός και η ρεαλιστική απεικόνιση συνέχιζαν να κυριαρχούν, ενώ μικρά δείγματα κυβισμού, στα έργα των Μαμντούχ Καχλάν (*Mamdouh Kachlan*) και Αφίφ Μπαχνάσσι (*Afif Bahnassi*), και εξπρεσιονισμού, στα έργα των Χιτσάμ Ζαμρίκ (*Hicham Zamrik*) και Σαλάχ Ελ Νασέφ (*Salah El Nachef*), έκαναν την εμφάνισή τους. Αντίστοιχα, στο κείμενο παρουσίασης της Αιγυπτιακής συμμετοχής, ο Χασσάν τόνισε τη «συνέχεια» του

---

¹⁰³ *3ème Biennale, 1959-1960*, σ. 7.

¹⁰⁴ Για τη σύσταση της Η.Α.Δ. βλ. Elie Podeh, *The decline of Arab Unity. The rise and fall of the United Arab Republic*, Μπράιτον, Sussex Academic Press, 1999 (στο εξής, Podeh, 1999).

¹⁰⁵ Μανώλης Γιαλουράκης, «Η Μπιεννάλε και τα εκθέματά της. Τα εκθέματα της Ελλάδος και της Η.Α.Δ. στην εφεταιινή 4^η Μεσογειακή Έκθεση», εφ. *Ταχυδρόμος*, 18 Δεκεμβρίου 1961, σ. 1-2 (στο εξής, Γιαλουράκης, 1961α).

¹⁰⁶ Για το έργο της Μαριλένας Κλωνάρη βλ. Συλλογικό, *Marilena Klonaris: extracts from reviews 1958-1969*, χ.τ., χ.ε., 1970 και *Μαριλένα Κλωνάρη*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Χίλτον, 1965.

αιγυπτιακού πολιτισμού, όπου η σύγχρονη τότε τέχνη, αντλούσε τα στοιχεία της από την αρχαία αιγυπτιακή, την ελληνική, την ισλαμική και την κοπτική τέχνη, τα οποία συνομιλούσαν με τα διεθνή καλλιτεχνικά πρότυπα της περιόδου. Επιπλέον, ως κοινό χαρακτηριστικό μεταξύ των έργων των καλλιτεχνών που παρατήρησε ο συγγραφέας ήταν «το ιδιαίτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο ασκείται η δημιουργικότητά τους»¹⁰⁷, δηλαδή το περιβάλλον της Αιγύπτου. Όσον αφορά τα έργα που παρουσιάστηκαν στο αιγυπτιακό περίπτερο, δεν παρατηρείται κάποια σημαντική διαφορά με εκείνη των προηγούμενων εκθέσεων, καθώς η κυριαρχία του ιμπρεσιονισμού και του φαραωνικού στυλ είναι εμφανή, με μερικά στοιχεία δυτικής πρωτοπορίας, όπως η αφαίρεση και ο αφηρημένος εξπρεσιονισμός στα έργα των Σεΐ Ουανλύ και Αχμέντ Λότφυ (Ahmed Lotfy) αντίστοιχα.

Στη συνέχεια, παρουσιάζετε η ισπανική συμμετοχή με 13 καλλιτέχνες και 64 έργα ζωγραφικής, χαρακτικής και γλυπτικής. Επίτροπός της ήταν ο Βίνσεντ Αγκιλέρα Τσέρνι (Vicente Aguilera Cerni), ο οποίος συνέταξε και το κείμενο της συμμετοχής. Εδώ, ο Τσέρνι τόνισε την αντιπροσωπευτική εκπροσώπηση της χώρας με βάση τα ζητούμενα της έκθεσης, καθώς αποτελούταν από καλλιτέχνες οι οποίοι είχαν αντλήσει την επιρροή τους από τις Μεσογειακές ακτές της Ισπανίας. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι καλλιτέχνες αυτοί, με βάση τα κοινά τους χαρακτηριστικά, μπορούσαν να χωριστούν σε δύο ομάδες, εκείνους που ακολουθούσαν τα «εικονιστικά ρεύματα» (*courants figuratifs*) και εκείνους που εκφράζονταν μέσα από τα «αφηρημένα ρεύματα» (*courants abstraits*). Στη πρώτη ομάδα τοποθέτησε την «αντικειμενική πραγματικότητα» (*réalité objective*) του Χέιμ Μαρκαντέ (Jaime Marcadé), τον σοσιαλισμό του Σαλβαντόρ Σόρια (Salvador Soria), το δράμα στο έργο του Χοσέ Βέντο (José Vento), τη μεταφραστική αποτύπωση της πραγματικότητας του Χοακίμ Μιχαβίλα (Joaquín Michavila) και τους προβληματισμούς του Αλβάρ Συνόλ (Alvar Suñol)¹⁰⁸. Στην ομάδα της αφηρημένης τέχνης αντίστοιχα, συγκατέλεξε καλλιτέχνες που εκπροσωπούσαν την περίοδο εκείνη την ισπανική πρωτοπορία, κάνοντας χρήση διαφορετικών υφών και υλικών, όπως η άμμος στο έργο της Χουάνα Σονσεπσιόν Φρανσές (Juana Concerpción Francés). Αντίστοιχη εικόνα παρουσιάστηκε και στη γλυπτική, ενώ στη χαρακτηριστική κυριαρχούσε η αφαίρεση των Χοσέ Χουρτούνα (José Hurtuna) και Βίκτωρ Παλλαρές (Victor Pallarés).

¹⁰⁷ 3ème Biennale, 1959-1960, σ. 22: *au cadre particulier dans lequel s'exerce leur activité.*

¹⁰⁸ Βλ. ό.π., σ. 47-48.

Ακολουθεί η παρουσίαση του ελληνικού τμήματος, η οποία αποτελούταν από 18 καλλιτέχνες και 75 συνολικά έργα. Επίτροπος της χώρας στην τρίτη Μπιεννάλε ήταν ο Θεόδωρος Μπαΐζος, ενώ το κείμενο υπέγραψε ο συγγραφέας Γιάννης Χατζίνης (Jean Hadjinis). Στο κείμενό του, τόνισε τη μικρή αντιπροσωπευτική καλλιτεχνική εικόνα που πρόβαλε η χώρα στην έκθεση. Σύμφωνα με τον ίδιο, η «σύγκρουση αξιών»¹⁰⁹ μεταξύ των καλλιτεχνών δεν επέτρεπε τη ταξινόμησή τους σε ομάδες, καθώς υπήρχαν πολλαπλά ρεύματα και απόψεις που διαμορφώνονταν παράλληλα. Αναλυτική παρουσίαση της συμμετοχής γίνεται σε επόμενο κεφάλαιο.

Στο ιταλικό τμήμα παρουσιάστηκαν τα έργα τους 20 καλλιτέχνες με 65 έργα ζωγραφικής, χαρακτικής και γλυπτικής. Ακόμη, προβλήθηκαν και ταινίες καλλιτεχνικού περιεχομένου¹¹⁰. Επίτροπος της χώρας ήταν ο επιμελητής του Ιστορικού Αρχείου Σύγχρονης Τέχνης της Βενετίας, Ούμπρο Απολλόνιο (Umbro Apollonio), ενώ το κείμενο έγραψε ο Γενικός Γραμματέας της Μπιεννάλε της Βενετίας, Ζαν Αλμπέρτο Ντελλ' Άκουα (Gian Alberto Dell'Acqua). Σύμφωνα με τον συγγραφέα, επιλέχθηκαν κυρίως νέοι καλλιτέχνες για την προβολή ενός μόνο μέρους της τότε σύγχρονης ιταλικής τέχνης στο κοινό της Αλεξάνδρειας, θέλοντας παράλληλα να αναδείξουν και την ποικιλία που διέθεταν. Ανάμεσα σε αυτούς τους καλλιτέχνες τοποθετήθηκαν και οι Πεβερέλλι Σίζαρ (Peverelli Cesare) και Εμίλιο Σκαναβίνο (Emilio Scanavino), μέλη του «Διαστημικού Κινήματος» (*Mouvement spatial*), ο Πιέρο Ντοράζιο (Piero Dorazio), ένας από τους συγγραφείς του μανιφέστου για την ίδρυση του αφηρημένου κινήματος «Φόρμα Ι» (*Forma I*) το 1947, ο Τζουσέππε ντε Γκρεγκόριο (Giuseppede Gregorio) και οι εκπρόσωποι του «υπαρξιακού ρεαλισμού» (*realism existential*) Τζουσέππε Μπαντσιέρι (Giuseppe Banchieri), Τζανφράνκο Φερρόνι (Gianfranco Ferroni) και Τζουσέππε Γκουερρέτσι (Giuseppe Guerreschi)¹¹¹. Ακόμη, στο κείμενό του, χαρακτήρισε τους καλλιτέχνες ως «ανεξάρτητους» (*indépendants*), διαιρώντας τους σε δύο κατηγορίες, εκείνους που πρόβαλαν «αφηγηματικές προθέσεις» (*intentions narrative*) και εκείνους των «άτυπων προτάσεων» (*suggestions del' "informel"*), δηλαδή τα ρεαλιστικά και αφαιρετικά ρεύματα αντίστοιχα. Σύμφωνα με τον ίδιο, αυτό που ένωνε τους καλλιτέχνες αυτούς στο σύνολό τους είναι μια διευρυμένη εικόνα του φυσικού

---

¹⁰⁹ 3ème Biennale, 1959-1960, σ. 57: *conflit des valeurs*

¹¹⁰ Ανώνυμο, «Την 17^{ην} Δεκεμβρίου. Εγκαίνια της 3^{ης} Μεσογειακής Εκθέσεως», εφ. *Ταχυδρόμος*, 9 Δεκεμβρίου 1959, σ. 3.

¹¹¹ Βλ. 3ème Biennale, 1959-1960, σ. 67.

κόσμου, απαλλαγμένη από το στοιχείο του «εκλεκτικισμού» που επικρατούσε τα προηγούμενα χρόνια και τις ρίζες τους¹¹².

Ο Λίβανος συμμετείχε στη Μπιεννάλε με 29 καλλιτέχνες και 30 έργα. Επίτροπος της χώρας ήταν ο Γενικός Πρόξενος Μελχάμ Τελχούκ (Melham Telhouk), ο οποίος υπέγραψε και το κείμενο παρουσίασης της συμμετοχής. Στο σύντομο κείμενό του, εκφράζεται η χαρά για τη συμμετοχή της χώρας στην έκθεση, αλλά και η επιθυμία της χώρας για μελλοντική συνεργασία μεταξύ των καλλιτεχνών της και εκείνων των Μεσογειακών χωρών. Στα έργα που παρουσιάστηκαν στην τρίτη έκθεση της Αλεξάνδρειας, υπενθυμίζεται η στάση που αναφερόταν στις προηγούμενες εκθέσεις, η σύζευξη της παράδοσης με τις σύγχρονες τους δυτικές καλλιτεχνικές τάσεις.

Το μαροκινό τμήμα αποτελούνταν από συνολικά 16 ζωγράφους οι οποίοι παρουσίασαν 28 έργα. Επίτροπος της χώρας ήταν ο Πρέσβης Ελ Σαγιέντ Αμπντέλ Χαντί Σαράιμπι (El Sayed Abdel Hadi Charaybi), ο οποίος συνέταξε και το κείμενο. Η συμμετοχή του Μαρόκο στην τρίτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας είναι η τελευταία που εντοπίζεται τη χρονική περίοδο που ερευνάται στη παρούσα μελέτη. Οι λόγοι της απομάκρυνσής της από την έκθεση, πιθανώς να οφείλονται στο αυταρχικό καθεστώς που γνώρισε η χώρα υπό τη κυριαρχία του Χασσάν Β΄, με αποτέλεσμα τη δυσαρέσκεια του λαού¹¹³. Στο σύντομο κείμενο της εισαγωγής, ο Σαράιμπι εξέφρασε την χαρά και την ευγνωμοσύνη της χώρας για τη συμμετοχή στην τρίτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, ενώ αναφέρθηκε και στο ρόλο που έπαιξε η Αλεξάνδρεια στην πνευματική ζωή της Μεσογείου. Πέρα από τα ιμπρεσιονιστικά έργα που κυριαρχούσαν στη συμμετοχή, εντοπίζεται και η επιρροή του Αφηρημένου Εξπρεσιονισμού στα έργα των Χουσινέ (Houcine), Τζίλαλί Καρμπαουί (Jilali Charbaoui) και Καρίμ Μπεννανί (Karim Bennani).

Τέλος, παρουσιάζεται στο κατάλογο η συμμετοχή της Γιουγκοσλαβίας, η οποία αριθμεί συνολικά 15 καλλιτέχνες και 46 έργα ζωγραφικής, χαρακτηριστικής και γλυπτικής. Επίτροπός της ήταν ο Διευθυντής του Μουσείου Μοντέρνας Τέχνης της Ριέκε, Μπόρις Βιζιντίν (Boris Vizintin), ο οποίος έγραψε και το κείμενο της συμμετοχής, όπου τονίζετε η ανάγκη για επανασύνδεση της εικαστικής δημιουργίας με την παράδοση της κάθε χώρας, παραμερίζοντας ως ένα βαθμό την τότε σύγχρονη τέχνη που, σύμφωνα με τον ίδιο, φθείρεται με το πέρασμα του χρόνου. Για τον λόγο αυτό, η

---

¹¹² *3ème Biennale*, 1959-1960, σ. 7, σ. 68.

¹¹³ Για τη περίοδο εξουσίας του Χασσάν Β στο Μαρόκο, βλ. Susan Gilson Miller, *A history of modern Morocco*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 2013, σ. 162-179.

γιουγκοσλαβική τέχνη «πάντα αναζητούσε τη δική της έκφραση»¹¹⁴ μέσα από τις παραδόσεις της, πειραματιζόμενοι, όμως, με τα τότε σύγχρονα καλλιτεχνικά μέσα. Και εδώ, όπως και στις προηγούμενες συμμετοχές της χώρας, υπάρχει έντονο στα έργα το εξπρεσιονιστικό στοιχείο, ενώ η αφαίρεση έκανε την εμφάνισή της κυρίως στα έργα των Γκλίχα Οτόν (Gliha Oton) και Οπρέσνικ Ανκίσα (Opresnik Ankica).

Η απονομή των βραβείων αυτή τη φορά πραγματοποιήθηκε λίγες ημέρες μετά τα επίσημα εγκαίνια της έκθεσης. Η Ιταλία έλαβε το πρώτο βραβείο ζωγραφικής και το τρίτο γλυπτικής και χαρακτηριστικής. Αντίστοιχα, η Ισπανία έλαβε το δεύτερο βραβείο ζωγραφικής και το πρώτο γλυπτικής, η Ελλάδα το τρίτο ζωγραφικής και το δεύτερο χαρακτηριστικής και η Γιουγκοσλαβία το δεύτερο γλυπτικής και το πρώτο χαρακτηριστικής. Στο «ηαδικό» τμήμα απονεμήθηκαν τα βραβεία ζωγραφικής αντίστοιχα στους Σεΐ Ουανλύ, Χαμέντ Νάντα (Hamed Nada), Αχμέντ Λότφι και Αντάμ Ισμαΐλ, από τη Συρία, και Αμπντέλ Ραχμάν Ελ Νακχάν (Abdel Rahman El Nacham) από την Αίγυπτο. Βραβείο γλυπτικής έλαβαν οι Σαλάχ Αμπντέλ Καρίμ (Salah Abdel Karim) και Μαχμούντ Μούσσα¹¹⁵.

1.6. Η IVη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας.

Η τέταρτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας άνοιξε τις πόρτες της στο Μουσείο Καλών Τεχνών της πόλης στις 14 Δεκεμβρίου του 1961 και ολοκληρώθηκε στις 31 Μαρτίου του 1962. Πρόεδρός της ήταν ο Κυβερνήτης της Αλεξάνδρειας, Μοχάμεντ Χαμί Ασούρ (Mohamed Hamdi Ashour) και γενικοί επίτροποί της ήταν οι Σομπχού και Μοχάμεντ Χασσάν. Στην έκθεση αυτή έλαβαν μέρος συνολικά 339 καλλιτέχνες από επτά χώρες, με 552 έργα ζωγραφικής, χαρακτηριστικής και γλυπτικής. Ακόμη, πραγματοποιήθηκε έκθεση έργων του Μαχμούντ Σαγιέντ (Mahmoud Said)¹¹⁶ και μέρος της συλλογής του Μουσείου Καλών Τεχνών της Αλεξάνδρειας¹¹⁷. Σύμφωνα με την ελληνόφωνη εφημερίδα «Ταχυδρόμος», σκοπός των δύο αυτών εκθέσεων ήταν η

¹¹⁴ *3ème Biennale, 1959-1960*, σ. 91: [...] *a toujours recherché sa propre expression*[...]

¹¹⁵ Ανώνυμο, «Συρμός ή σνομπισμός; Θρίαμβος της Αφηρημένης Τέχνης εις την Μεσογειακή Έκθεση. Πρώτη η Ιταλία, δεύτερη η Ισπανία, εφ. Ταχυδρόμος 25 Δεκεμβρίου 1959 (στο εξής, Ανώνυμο, 1959β), Ανώνυμος, «Τον Δεκέμβρη η Μπιεννάλε Αλεξάνδρειας», εφ. *Ελευθερία*, 24 Σεπτεμβρίου 1961, σ. 1 (στο εξής, Ανώνυμος, 1961α) και Dawestachy, 2005, σ. 55.

¹¹⁶ Μαν. Γιαλουράκης, «Η Μπιεννάλε και τα Εκθέματά της. Επτά κράτη παρουσιάζουν εφέτος έργα στην 4^η Μεσογειακή Έκθεσι της Αλεξάνδρειας», εφ. *Ταχυδρόμος*, 17 Δεκεμβρίου 1961, σ. 1 (στο εξής, Γιαλουράκης, 1961β).

¹¹⁷ Ανώνυμος, «Τα χθεσινά εγκαίνια της Μπιεννάλε. Η Ελλάς απέσπασε τον 1^ον βραβείον χαρακτηριστικής της Μπιεννάλε. Και τον 3^ον βραβείον ζωγραφικής δια πίνακα αφηρημένης τέχνης», εφ. *Ταχυδρόμος*, 15 Δεκεμβρίου 1961, σ. 2 (στο εξής, Ανώνυμος, 1961β).

κάλυψη του κενού που είχε αφήσει η αποχή πολλών μεσογειακών χωρών¹¹⁸. Σε σχέση με τις προηγούμενες εκθέσεις, από την Μπιεννάλε του 1961 απουσίαζε το Μαρόκο και η Συρία¹¹⁹. Επιπλέον, είχαν προσκληθεί να συμμετάσχουν η Γαλλία και η Τουρκία αλλά δεν αποδέχτηκαν¹²⁰.

Για την αφίσα της τέταρτης Μπιεννάλε πραγματοποιήθηκε, για ακόμη μια φορά, διαγωνισμός. Τα σχέδια που προτάθηκαν εκτέθηκαν και αυτά στους χώρους του Μουσείου κατά τη διάρκεια διεξαγωγής της Αλεξανδρινής Μπιεννάλε¹²¹. Εκείνη που κέρδισε ήταν του Σαλάχ Αμπντελ Καρίμ η οποία περιγράφεται στον ελληνόφωνο τύπο της Αιγύπτου:

εις το κάτω μέρος τον χάρτην της λεκάνης της Μεσογείου και των περί αυτών χωρών με την αναγραφή της φράσεως «Τέταρτη Μπιεννάλε Αλεξάνδρειας – 14 Δεκεμβρίου 1961 – 31 Μαρτίου 1962» Αραβιστί και Γαλλιστί. Εις το επάνω μέρος, το σχέδιον είναι καθαρώς μοντέρνας τέχνης, το όλον του δεν περικλείεται εντός πλαισίου εις σχήμα παλέττας¹²².

Οι επιτροπές που παρουσιάζονται στον κατάλογο είναι για ακόμη μια φορά εννιά. Αλλαγές υπήρξαν μόνο στη σύστασή τους, ενώ για πρώτη φορά την «Τιμητική Επιτροπή» αποτελούσαν συνολικά 54 επιφανή πρόσωπα της αιγυπτιακής κοινωνίας¹²³.

---

¹¹⁸ Γιαλουράκης, 1961β.

¹¹⁹ Η Συρία θα συμμετάσχει ξανά στην έβδομη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας το 1967, έπειτα από την απόσχησή της από την Αίγυπτο το 1961.

¹²⁰ Ανώνυμο, «Από της 14^{ης} Δεκεμβρίου. Οκτώ Κράτη Μετέχουν της Μπιεννάλε Αλεξανδρείας. Η παρουσία της Ελλάδος», εφ. *Ταχυδρόμος*, 17 Νοεμβρίου 1961, σ. 2 (στο εξής, Ανώνυμος, 1961γ).

¹²¹ Γιαλουράκης, 1961β.

¹²² Ανώνυμος, 1961γ.

¹²³ Την «Τιμητική Επιτροπή» αποτελούσαν οι Μοχάμεντ Χαμπί Ασοούρ, Αμπντέλ Σαλάμ Αλύ Καφαγά (Abdel Salam Aly Khafaga), Χουσσεϊν Σομπχύ, Αμπντέλ Χαμίντ Χουσσεϊν Αμπντέλ Ρασέκ (Abdel Hamid Hussein Abdel Rasek), Μουκτάρ Μοχάμεντ Ελ Μπαρνταγουίλ (Moukhtar Mohamed el Bardawil), Αμπουζείντ Σιντκού (Abouzeid Sidky), Ζαχία Μουτουαλλί, Γιουσσέφ Χαμέντ, Αλύ Αλύ Ελ Κατά (Aly Aly El Kata), Αλύ Χελμού Ελ Κιρντανύ (Aly Hilmy El Kirdany), Χαλίλ Χαμέντ Μαχμούντ (Khalil Hamed Mahmoud), Αχμέντ Χοσνύ Ρίντα Ελ Μπούχι (Ahmed Hosny Rida El Bouhi), Μοχάμεντ Μπαράκα Αμπντέλ Ραχμάν (Mohamed Baraka Abdel Rahman), Μοχάμεντ Μοσταφά Κέρχα (Mohamed Mostafa Kercha), Αμπντέλ Χαμίντ Μοχάμεντ Φελφέλα (Abdel Hamid Mohamed Felfela), Μοχάμεντ Αμπούλ Ενέιρ Ελ Μασρί (Mohamed Aboul Eneir El Masri), Σάαντ Γκανέμ Αλύ (Saad Ghanem Aly), Ιμπραήμ Χουσσεϊν Άμιν Ελ Άμπντ (Ibrahim Hussein Amin El Abd), Αχμέντ Ελ Σαγιέντ Ντάρουις (Ahmed El Sayed Darwish), Μοχάμεντ Αλύ Μοχάμεντ Ελ Νταγέρ (Mohamed Aly Mohamed El Dagher), Σαφίκ Αλύ Ελ Χεσχέν (Shafik Aly El Kheshen), Σαγιέντ Μοχάμεντ Γκάνεμ (Said Mohamed Ghanem), Αχμέντ Μοχάμεντ Αλύ Ελ Γκίντι (Ahmed Mohamed Aly El Guindi), Μαχμούντ Μοχάμεντ Ισμαήλ (Mahmoud Mohamed Ismail), Αχμέντ Μοχάμεντ Σαμπρί (Ahmed Mohamed Sabri), Αχμέντ Μαχμούντ Χασσάν Φαρές (Ahmed Mahmoud Hassan Farés), Αλύ Ρεντά Ελ Χενεϊντού (Aly Reda El Heneidy), Αλύ Αχμέντ Χασσάν Αϊνο (Aly Ahmed Hassan Eino), Σάαντ Ελ Ντίν Χαλίλ Ελ

Ο κατάλογος ξεκινάει με το κείμενο καλωσορίσματος του προέδρου Ασύρ, ο οποίος τόνισε τη συμβολή της «Κυβέρνησης της Επανάστασης» και του προέδρου Νάσσερ, στην εξέλιξη των εικαστικών τεχνών στη χώρας. Ακόμα, όρισε τη τέχνη ως το «μέσο έκφρασης του αισθήματος της ομορφιάς ή του πόνου, της τελειότητας της ανθρωπότητας, της καλοσύνης ή ακόμα και της αγωνίας»¹²⁴ το οποίο ο καλλιτέχνης από τη φύση του υπηρετεί. Τέλος, αναφέρθηκε στις εξελίξεις του 20^{ου} αιώνα και το πώς οι καλλιτέχνες τις αποτυπώνουν στο έργο τους.

Γκίντι (Saad El Din Khalil El Guindi), Ελ Χάγκ Αττιά Μοχάμεντ Τοχάμυ Ελ Ακκάντ (El Hag Attia Mohamed Tohamy El Akkad), Σαντέκ Αχμέντ Εμαρά (Sadek Ahmed Emara), Μοχάμεντ Οσμάν Αχμέντ (Mohamed Osman Ahmed), Ιμπραήμ Γκαμάλ Ελ Ντινέ Μαχμούντ (Ibrahim Gamal El Dine Mahmoud), Μουσταφά Αμπντέλ Σαντέκ (Moustafa Abdel Rahman Sadek), Αχμέντ Αχμέντ Χουσσέιν Ελ Σεΐκχ (Ahmed Ahmed Hussein El Sheikh), Μοχάμεντ Αχμέντ Χασσάν (Mohamed Ahmed Hassan), Σαλαμά Αγιάντ Σολιμάν (Salama Ayad Soliman), Αχμέντ Χαφέζ Αλύ (Ahmed Hafez Aly), Αζίζ Αμπντάλλα Ελ Ντελγκάουι (Aziz Abdalla El Delgaoui), Αμπντέλ Χαντί Αμπντέλ Χαντί Καϋσούν (Abdel Hadi Abdel Hadi Kaysoun), Αμπντέλ Χαμίλ Αμπνέλ Καντέρ Χατέμ (Abdel Halim Abdel Kader Hatem), Μοχάμεντ Μοχάμεντ Αχμέντ Ελ Κουμί (Mohamed Mohamed Ahmed El Koumi), Ζακί Αχμέντ Ελ Μαουέν (Zaki Ahmed Ahmed El Moawen), Μοχάμεντ Ισά Γκαγουάντ Αμπντάλλα Γκομπράν (Mohamed Issa Gawad Abdalla Gobrane), Μοχάμεντ Αγκαμύ Χασσάν Μαχμούντ Ελ Σάφε (Mohamed Agamy Hassan Mahmoud El Shafei), Άνουαρ Αμπντέλ Λατίφ (Anwar Abdel Latif), Μοχάμεντ Σαουκί, Μοχάμεντ Μοχάμεντ Καμάλ, Σαλάχ Γκαρίμπ (Salah Gharib), Αχμέντ Μοχάμεντ Αμπντάλλα (Ahmed Mohamed Abdalla), Μοχάμεντ Καμέλ Ελ Ντιντά και Αλύ Σίμπ (Aly Shieb). Την «Επιτροπή Υποδοχής» αποτελούν ο Χουσσέιν Σομπχύ, ο γενικός Γραμματέας της Κυβέρνησης Άμιν Αμπντέλ Χαφέζ Ρουμπίε (Amin Abdel Hafez Roumeih) και ο Διευθυντής του Μουσείου Καλών Τεχνών Μοχάμεντ Χασσάν. Ακολουθεί η «Εκτελεστική Επιτροπή» με τους Χουσσέιν Σομπχύ, τον Αναπληρωτή Υφυπουργό του Υπουργείου Στέγασης και Υπηρεσιών Μοχάμεντ Ράσαντ Σίρρυ (Mohamed Rashad Sirry), τον Αναπληρωτή Υφυπουργό Εξωτερικών του Υπουργείου Στέγασης και Υποδομών Μοχάμεντ Αμπντέλ Μονεΐμ Καρμπούτς, τον επιμελητή του Μουσείου Καλών Τεχνών και Πολιτιστικού Κέντρου της Αλεξάνδρειας Αλί Αχμέντ Καλέντ, τον Μοχάμεντ Χασσάν, τον Επιθεωρητή Δημοσιονομικού Ελέγχου Νταούντ Ναμπί Γκάμπερ (Daoud Nabih Gaber) και τον Διευθυντή του Τμήματος Προϋπολογισμού Μαχμούντ Χελμύ Ελ Νείλ. Η «Οργανωτική Επιτροπή» αποτελούταν από τα Μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής του Μουσείου Μαχμούντ Σαγιέντ, Αντλύ Κοτρώ, Μωρίς Μπουβιέ και Αχμέντ Οσμάν, τον Μοχάμεντ Χασσάν, τον Αλύ Αχμέντ Καλέντ, τον Σεΐ Ουανλύ, το Γενικό Διευθυντή Τεχνικών Υπηρεσιών Αμπντέλ Αζίζ Ιμπραήμ Ελ Καττάν (Abdel Aziz Ibrahim El Kattan), τον Γενικό Διευθυντή Κτιρίων και Σχεδιασμού Μοχάμεντ Αμπούλ Σαούντ (Mohamed Aboul Saoud), τον Γενικό Διευθυντή Μηχανολογικών Υπηρεσιών και Ηλεκτρισμού Μοχάμεντ Γκαζάλ (Mohamed Ghazal) και τον Διευθυντή Κτιρίων και Ναυτιλιακών Έργων Αχμέντ Φαούντ Αμπντέλ Μέτζιντ. Ακόμη, στην «Επιτροπή Εκτίμησης και Ασφάλειας» και στην «Επιτροπή Αγορών» συμμετείχαν τα Μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής του Μουσείου, ο Γενικός Διευθυντής Εσόδων και Εξόδων Μοχάμεντ Σαγιέντ Αντάμ (Mohamed Said Adham) και ο Μοχάμεντ Χασσάν, ενώ στην «Επιτροπή Καταλόγου» οι Μαχμούντ Σαγιέντ, Μωρίς Μπουβιέ, Χαμπίμ Γκόργκι, Μοχάμεντ Χασσάν και Αλύ Αχμέντ Χαλέντ. Τέλος τη «Κριτική Επιτροπή υπεύθυνη για τη βράδευση του Αιγυπτιακού τμήματος» αποτελούσαν οι επίτροποι της Ιταλίας, της Γιουγκοσλαβίας, της Ισπανίας, της Αλβανίας, του Λιβάνου και της Ελλάδας, ενώ εκείνη υπεύθυνη για το βραβείο των ξένων τμημάτων ήταν οι Μαχμούντ Σαγιέντ, Οσμάν Σαμπρύ, Αντλύ Κοτρώ, Αχμέντ Οσμάν, ο Γενικός Διευθυντής Καλών Τεχνών Σαλάχ Ταχέρ (Salah Taher), Μοχάμεντ Χασσάν, ο έφορος του Μουσείου, ο δημοσιογράφος και κριτικός τέχνης Καμάλ Ελ Μαλλακχί, ο Αναπληρωτής Διευθυντής της Σχολής Καλών Τεχνών της Αλεξάνδρειας Ασάαντ Μαζάρ (Assaad Mazhar), ο ζωγράφος και κριτικός τέχνης Χουσσέιν Μπικάρ και ο Καθηγητής Καλών Τεχνών του Καΐρου Γκαμάλ Ελ Σαγκουίνι.

¹²⁴ *4ème Biennale d'Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts – Centre Culturel d'Alexandrie, 14 Δεκεμβρίου 1961 – 13 Μαρτίου 1962, σ. 7 (στο εξής, *4ème Biennale*, 1961-1962): *un moyen d'exprimer le sentiment de la beauté ou de la souffrance, celui de la perfection de l'humanité, de sa bonté ou encore de son angoisse.*

Το δεύτερο κείμενο του καταλόγου υπέγραψε ο Σομπχύ. Εδώ, υπενθυμίζεται ο στόχος της Μπιεννάλε να συγκεντρώσει έργα καλλιτεχνών από τις Μεσογειακές χώρες για να διαπιστωθεί από τους παρατηρητές της έκθεσης η σχέση που υπάρχει μεταξύ τους, παρ' όλες τις πολιτιστικές, φυλετικές και θρησκευτικές διαφορές τους¹²⁵. Για την επίτευξη αυτού του στόχου, βασικό ρόλο είχε, σύμφωνα με τον ίδιο, η στρατηγικής σημασίας απόφαση διεξαγωγής της έκθεσης στην Αλεξάνδρεια, καθώς αποτελεί σταυροδρόμι ηπείρων και πολιτισμών, εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης και του πολυπολιτισμικού της χαρακτήρα¹²⁶. Παράλληλα, έδωσε έμφαση στη σημασία αυτής της έκθεσης και για τους ίδιους του καλλιτέχνες, οι οποίοι αλληλεπιδρούσαν, βοηθώντας στη κατανόηση της τέχνης τους¹²⁷. Έκλεισε το κείμενό του αναφερόμενος στο ενδιαφέρον της «Κυβέρνησης της Επανάστασης» στις εικαστικές τέχνες και ευχαρίστησε τις χώρες και τους καλλιτέχνες που συμμετέχουν στην έκθεση.

Η αιγυπτιακή συμμετοχή παρουσιάστηκε με την ονομασία Η.Α.Δ.. Παρόλο που αποσχίστηκε η Συρία νωρίτερα το ίδιο έτος¹²⁸, η Αίγυπτος κράτησε την ονομασία αυτή, έως το 1971 οπότε και μετονομάστηκε σε «Αραβική Δημοκρατία Αιγύπτου» από τον αντιπρόεδρο τότε της χώρας Ανουάρ Σαντάτ (Anwar Sadat)¹²⁹. Συνολικά έλαβαν μέρος 194 καλλιτέχνες, από τους 540 περίπου που είχαν υποβάλει τα έργα τους για τη συμμετοχή¹³⁰, οι οποίοι παρουσίασαν συνολικά 239 έργα ζωγραφικής, χαρακτικής και γλυπτικής. Επίτροπος της Αιγύπτου ήταν ο Χασσάν, ο οποίος υπέγραψε και το κείμενο. Εκτός από το Μουσείο, τα έργα της «ηαδικής» συμμετοχής εκτέθηκαν και στο κτίριο της Βιβλιοθήκης της Δημαρχίας¹³¹. Για ακόμη μια φορά, με το τμήμα της Αιγύπτου συμμετείχαν και ελληνικής καταγωγής καλλιτέχνες, και συγκεκριμένα οι Χαρίκλεια Βάλτερ – Βένιου, Ελένη Ιακωβίδου, Βικτώρια και Εύη Καρατζά, Μιχαήλ Κιούσης, Πέρσυ Κιτρλάκη, Μαριλένα Κλωνάρης, Έλλη Κοκκιναρά (Cockinaras Hélie), Απόστολος Κυρίσης, Γιάννης Μαγκανάρης και Κώστας Νικολαΐδης (Nicolaidis Costas). Στο κείμενό του, ο Χασσάν αναφέρθηκε στην αντανάκλαση της σύγχρονης τότε αιγυπτιακής τέχνης στην τέταρτη Μπιεννάλε

¹²⁵ *4ème Biennale*, 1961-1962, σ. 9.

¹²⁶ Ο.π..

¹²⁷ Ο.π..

¹²⁸ Για την απόσχιση της Συρίας από το Η.Α.Δ. βλ. Podeh, 1999, σ. 145-158.

¹²⁹ Για τη μετονομασία της Αιγύπτου από «Ηνωμένη Αραβική Δημοκρατία» σε «Αραβική Δημοκρατία Αιγύπτου» βλ. Podeh, 1999, σ. 162-164 και 195 και Yoram Meital, *Egypt's struggle for peace. Continuity and change, 1967-1977*, Γκέινσβιλ, University Press of Florida, 1997, σ. 22-40.

¹³⁰ Ανώνυμο, «540 έργα Αιγυπτίων εις την Μπιεννάλα», εφ. *Ταχυδρόμος*, 15 Οκτωβρίου 1961, σ. 2.

¹³¹ Ανώνυμος, 1961γ.

της Αλεξάνδρειας, παρά την αποχή γνωστών καλλιτεχνών. Επιπλέον, έδωσε έμφαση στην παρουσίαση έργων αφηρημένης τέχνης στο αιγυπτιακό περίπτερο, μεταξύ του παραστατικού και του φαραωνικού στυλ που κυριαρχούν, όπως εκείνα των Φουάντ Καμέντ (Fouad Kamed), Μαριλένα Κλωνάρη, Ρουχντύ Ισκαντάρ (Rouchdy Iskandar), Χαράρι Γιολάντε (Harari Yolande) και Αμπού Καλίλ Λοτφί (Abou Khalil Lotfi). Η αναγνώρισή της, οφειλόταν στην ανάγκη των καλλιτεχνών να επανασυνδεθούν με τη Δύση αλλά και στον εντοπισμό εθνικών στοιχείων σε αυτή, όπως είναι τα ισλαμικά μοτίβα και τα αραβουργήματα που συχνά απεικονίζονταν σε παραδοσιακά αντικείμενα και κτίρια¹³². Τέλος, ολοκλήρωσε το κείμενό του τονίζοντας την ισάξια θέση των Αράβων καλλιτεχνών μεταξύ εκείνων των δυτικών χωρών, καθώς χαρακτηρίζονταν από την ευαισθησία και μιλούν την ίδια γλώσσα, εκείνη της τέχνης¹³³.

Η αλβανική συμμετοχή που ακολουθεί στον κατάλογο, αποτελούταν από 40 καλλιτέχνες, οι οποίοι παρουσίασαν συνολικά 60 έργα. Στο τμήμα αυτό, συμμετείχαν και οι ελληνικής καταγωγής καλλιτέχνες Ανδρονίκη Αντωνίου, Σοφία Παπαδημητρίου (Papadimitris), Αριστοτέλης Παπάς και Φώτος Στάμος. Επίτροπος της Αλβανίας ήταν ο Βίλσον Κουλίτσα (Vilson Qilitsa), ο οποίος συνέταξε και το κείμενο της συμμετοχής. Εδώ, για ακόμη μια φορά, τονίστηκε η σύντομη ιστορία της χώρας, όπου η Κατοχή έπαιξε καθοριστικό ρόλο στο μαρασμό των εικαστικών τεχνών, ενώ οι επιρροές των καλλιτεχνών της πηγάζουν από την ιστορία και τους ανθρώπους της. Παρόλο που η συμμετοχή περιλαμβάνεται στον κατάλογο, τα έργα δεν βρίσκονταν στην έκθεση την ημέρα των εγκαινίων, καθώς υπήρξε καθυστέρηση στην αποστολή τους. Τα έργα εκτέθηκαν στη συνέχεια¹³⁴.

Ακολούθως, παρουσιάζεται το Ισπανικό τμήμα, στο οποίο εκτέθηκαν 53 έργα από 12 καλλιτέχνες. Τα έργα ζωγραφικής χωρίστηκαν στον κατάλογο σε δύο μέρη. Το πρώτο ονομάστηκε «Εικονικός Εξπρεσιονισμός» (*Expressionisme Figuratif*) και αποτελούταν από 6 ζωγράφους με συνολικά 38 έργα, ενώ το δεύτερο «Αφηρημένος Εξπρεσιονισμός» (*Expressionisme Abstrait*), με 5 ζωγράφους και 10 έργα ζωγραφικής. Επίτροπος της Ισπανίας στην τέταρτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας ήταν ο Λουίς Γκολζάλεζ-Ρόμπλες, ο οποίος υπέγραψε και το κείμενο της συμμετοχής, όπου χαρακτήρισε την ισπανική συμμετοχή ως «την πιο ενδιαφέρουσα παραγωγή της

---

¹³² Βλ. Wijdan, 1997, σ. 137-140.

¹³³ *4ème Biennale*, 1961-1962, σ. 22.

¹³⁴ Γιαλουράκης, 1961β.

στιγμής»¹³⁵. Σύμφωνα με τον Ρόμπλες, ο διαχωρισμός έγινε με βάση το θέμα των έργων. Στην πρώτη η θεματική τους είναι το πορτραίτο και το τοπίο, όπου επιλέγεται το εξπρεσιονιστικό στοιχείο για την απεικόνισή τους. Ανάμεσά τους ήταν και ο τοπιογράφος Χοσέ Μπεουλάς (José Beulas), ο παραγωγός ταινιών Μιγκέλ Χερρέρο Μουνιέσα (Miguel Herrero Muniesa) και ο Χοσέ Αντόνιο Μολίνα Σάντσεζ (José Antonio Molina Sanchez). Η δεύτερη ομάδα αφορούσε την αφηρημένη τέχνη, και πιο συγκεκριμένα τον Αφηρημένο Εξπρεσιονισμό, στην οποία περιλαμβάνονταν και οι Αλφόνσο Μπορρέλλ (Alfonso Borrell) και Λουί Βιλά (Luis Vila). Σε αυτή την ομάδα συγκαταλέχθηκε και ο γλύπτης Χοσέ Λουί Σάντσεζ (José Luis Sanchez).

Το επόμενο τμήμα είναι εκείνο της Ελλάδας, το οποίο απαρτιζόταν από συνολικά 71 έργα 21 καλλιτεχνών. Επίτροπος της χώρας ήταν ο Γενικός Πρόξενος Σόλων Σ. Κοντούμας (Solon S. Contoumas), ο οποίος υπέγραψε και το κείμενο που συνοδεύει τα έργα, όπου τόνισε το μικρό αριθμό καλλιτεχνών που αντιπροσώπευε τη χώρα σε σχέση με τον καλλιτεχνικό της πλούτο. Ακόμη, όπως αναφέρεται σε επόμενη ενότητα, η αφηρημένη τέχνη κέρδιζε σιγά σιγά έδαφος πλέον και στην Ελλάδα, το οποίο ήταν φανερό και στη συμμετοχή της στην τέταρτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας. Εδώ, ο Κοντούμας χώρισε τη συμμετοχή σε δύο ομάδες, στους καλλιτέχνες εκείνους που δέχθηκαν την επιρροή της δυτικής τέχνης, της αφαίρεσης, και εκείνους που παρέμεναν πιστοί στην πολιτισμική κληρονομιά της χώρας.

Με την ιταλική αποστολή παρουσιάστηκαν 56 έργα από 27 καλλιτέχνες. Επίτροπος της χώρας ήταν ο Διευθυντής του Μουσείου Καλών Τεχνών της Βενετίας Γκουίντο Περότσο (Guido Perocco), ο οποίος συνέταξε και το κείμενο της συμμετοχής. Αρχικά, τόνισε στο κείμενό του ότι η επιλογή των έργων δεν έγινε με στόχο τον «μοναδικό προσανατολισμό»¹³⁶. Αντίθετα, στόχευε στην παρουσίαση μιας διευρυμένης εικόνας της σύγχρονης ιταλικής τέχνης, καθώς ο κάθε καλλιτέχνης αναζητούσε τη δική του εικαστική γλώσσα, συνδυάζοντας το ρεαλιστικό και το αφαιρετικό στοιχείο, τις περισσότερες φορές μέσα στο ίδιο έργο. Ακόμη, παρουσίασε εν συντομία τους καλλιτέχνες που συμμετείχαν, χωρίς όμως να τους ομαδοποιεί με βάση κάποιο κοινό ύφος. Ανάμεσα στους καλλιτέχνες που πήραν μέρος στη τέταρτη αυτή έκθεση ήταν και ο Ρέμο Μπριντίσι (Remo Brindisi), ο Πάολο Μουγκιάνι (Paolo Buggiani), ο Πιέρο Ρουγκέρι (Piero Ruggeri), ο Άνγκελο Σαβέλλι (Angelo Savelli), οι οποίοι εκπροσωπούσαν ένα αφηρημένο στυλ, ο ρεαλιστής ζωγράφος Αλμπέρτο

¹³⁵ 4ème Biennale, 1961-1962, σ. 55: *la production a plus intéressante du moment*

¹³⁶ Ο.π., σ. 71: *orientation unique*

Σούγκι (Alberto Sughi), ο χαράκτης Ρικιάρντο Λικάτα (Riccardo Licata) και οι γλύπτες Άλντο Σαλό (Aldo Calò), με τον εξπρεσιονιστικό χαρακτήρα, και Μέριο Νέγκρι (Mario Negri), με τις πολυδιάστατες μορφές του.

Ο Λίβανος, στην τέταρτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, παρουσίασε 25 έργα ζωγραφικής από 24 καλλιτέχνες. Επίτροπος της χώρας ήταν ο Γενικός Πρόξενος του Λιβάνου Ισσάμ Μπεϋχούν (Issam Beyhum), ο οποίος υπέγραψε και το κείμενο που συνοδεύει το τμήμα, όπου εξέφρασε τη χαρά της χώρας για τη συμμετοχή της στην έκθεση και ευχαρίστησε τη Κυβέρνηση, ενώ τόνισε την επιθυμία της για γόνιμη επαφή μεταξύ των καλλιτεχνών των Μεσογειακών χωρών. Και εδώ, η αφηρημένη τέχνη έκανε πλέον την εμφάνισή της με έργα όπως των Βεττέ Αχκάρ Σεργκολόγκο (Yvette Achkar Serghologho) και Μισέλ Αλμίρ (Michel Almeir), χωρίς όμως να παραμερίζεται η προτίμηση για το εικονιστικό ύφος.

Τέλος, στον κατάλογο παρουσιάζεται η συμμετοχή της Γιουγκοσλαβίας με 21 καλλιτέχνες, όπου εκτέθηκαν συνολικά 49 έργα ζωγραφικής και γλυπτικής. Επίτροπός της ήταν ο Ντράγκαν Ντζόρτζεβιτς (Dragan Djordjevich), ενώ το κείμενο συντάξε ο Ζόραν Κρζίσνικ. Στο εκτενές κείμενό του, αρχικά επισήμανε τη συμμετοχή κυρίως νέων καλλιτεχνών που δεν είχαν λάβει μέρος σε προηγούμενη Αλεξανδρινή Μπιεννάλε. Σκοπός αυτού ήταν η παρουσίαση της πιο σύγχρονης εικαστικής έκφρασης της χώρας, όπου πλέον οι καλλιτέχνες στρέφονταν προς τον Βορρά, δίνοντας έτσι στη Γιουγκοσλαβική τέχνη, σύμφωνα με τον ίδιο, την «εκφραστικότητα» (*l'expressivité*) που είχε χάσει. Ακόμη, μέσα από το κείμενο αυτό, ο Κρζίσνικ, θέλησε να τονίσει την στενή σχέση των εικαστικών τεχνών της χώρας του με το περιβάλλον και την ιστορία της¹³⁷, το οποίο δηλώνεται με την κυριαρχία του φολκλορικού στοιχείου, όπως στα έργα των Ιβκόβικ Βογκολτζούντ (Inkovic Bogoljub), Βουτζακλιζά Λαζάρ (Vujaklija Lazar) και Κρατόβιλ Τζοβάν (Kratohvil Jovan). Τέλος, στο περίπτερο της Γιουγκοσλαβίας εκπροσωπήθηκε και η αφηρημένη τέχνη με τα έργα των Μπόρις Ντογκάν (Boris Dogan), Νταμτζανόβικ Ραντομίρ (Damjanovic Radomir), Τζανέζ Μπερνίκ (Janez Mpernik) και Μαζέβ Πετάρ (Mazen Petar).

Τα βραβεία της τέταρτης Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών απονεμήθηκαν την ημέρα των εγκαινίων. Η Γιουγκοσλαβία απέσπασε συνολικά τρία βραβεία, το δεύτερο ζωγραφικής, το δεύτερο και το τρίτο γλυπτικής και η Ιταλία το δεύτερο

---

¹³⁷ Βλ. *4ème Biennale*, 1961-1962, σ. 86-87.

βραβείο χαρακτηριστικής και το πρώτο γλυπτικής. Αντίστοιχα η Ελλάδα απέσπασε το τρίτο βραβείο ζωγραφικής, το πρώτο και το τρίτο χαρακτηριστικής, ενώ η Ισπανία έλαβε το πρώτο βραβείο ζωγραφικής¹³⁸.

1.7. Η Vη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας

Η πέμπτη Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών στην Αλεξάνδρεια εγκαινιάστηκε στο Μουσείο Καλών Τεχνών της πόλης στις 12 Δεκεμβρίου του 1963 και ολοκληρώθηκε στις 31 Μαρτίου του 1964. Πρόεδρος της ήταν ο Κυβερνήτης της Αλεξάνδρειας, Ασούρ. Τη θέση του Γενικού Επιτρόπου πήρε ο Υφυπουργός Στέγασης και Υπηρεσιών, Αμπντέλ Αζίζ ελ Καττάν, καθώς ο Σομπχύ παραιτήθηκε. Ακόμη, ο Χασσάς πέθανε λίγο πριν τα επίσημα εγκαίνια της έκθεσης, και τη θέση του πήρε ο τότε Διευθυντής του Μουσείου Καλών Τεχνών και Πνευματικού Κέντρου, Αλύ Καλέντ. Στην πέμπτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας έλαβαν μέρος συνολικά 197 καλλιτέχνες από 9 χώρες με 571 έργα ζωγραφικής, χαρακτηριστικής και γλυπτικής.

Εδώ, συναντάμε συνολικά 8 επιτροπές. Πλέον, προστέθηκε στη λίστα και μια νέα επιτροπή, η «Τεχνική Επιτροπή» (*Comite Technique*), ενώ οι υπόλοιπες διαφοροποιήθηκαν μόνο ως προς τα μέλη τους από τις προηγούμενες εκθέσεις¹³⁹.

---

¹³⁸ Ανώνυμο, 1961β και Dawestachy, 2005, 67.

¹³⁹ Η «Τιμητική Επιτροπή» για δεύτερη φορά αποτελείται από μεγάλο αριθμό συμμετεχόντων. Συγκεκριμένα, σε αυτήν αναγράφονται 64 ονόματα, Μοχάμεντ Χαμπί Ασούρ, Χουσεϊν Σαγιέντ Σαλέχ (Hussein Said Saleh), Αλύ Μοχάμεντ Σοεϊντ (Aly Mohamed Shoeid), Αμπάς Χαλίλ (Abbas Khalil), Αμπντέλ Αζίζ Ελ Καττάν, Γιουσέφ Χαμέντ, Ζαχία Ματουαλλί, Ελ Ιμάμ Ιμπραήμ Νασσέφ (El Imam Ibrahim Nassef), Ιμπραήμ Γιάκουμπ (Ibrahim Yacoub), Μοχάμεντ Ελ Αρούσι (Mohamed El Arousi), Αγιάντ Αλύ Χασσάν (Awad Aly Hassan), Ρουχντί Σακέρ Ρουμανί (Rouchdi Chaker Roumani), Μοχάμεντ Οσμάν Αχμέντ, Αμπντέλ Χαμίτ Φελφέλα, Μαχμούντ Αμπντέλ Κερίμ (Mahmoud Abdel Kerim), Γκαμίλ Χαφές (Gamil Hafez), Μοχάμεντ Σαφίκ Ελ Χουσεϊνί (Mohamed Chafik El Hussein), Αγιάντ Ουαχμπά Αγιάντ (Awad Wahba Awad), Μοχάμεντ Αμπντάιλα Ελ Σελταγουί (Mohamed Mohamed Abdalla El Cheltawi), Αχμέντ Χελμύ Αμπντέλ Φαττάχ (Ahmed Helmy Abdel Fattah), Μοχάμεντ Μουσταφά Κερχά, Μοχάμεντ Αμπλούλ Ενέιρ Ελ Μασρί, Σάαντ Γκανέμ Αλύ, Αλύ Μαχμούντ ελ Σαγιέντ (Aly Mahmoud el Sayed), Ιμπραήμ Αμίν Ελ Άμπντ, Αχμέντ Ελ Σαγιέντ Ντάρουις, Μοχάμεντ Αλύ Αχμέντ ελ Νταγέρ, Σαφίκ Αλύ Ελ Χεσχέν, Σαγιέντ Μοχάμεντ Γάνεμ, Αχμέντ Μοχάμεντ Ελ Γίντι, Μοχάμεντ Μοχάμεντ Ισμαΐλ, Αχμέντ Μαχμούντ Χασσάν Φαρές, Αλύ Ρεντά Ελ Χενεϊντό, Αλύ Αχμέντ Χασσάν Αϊνο, Σαντέκ Αχμέντ Εμαρά, Αχμέντ Αμπντέλ Φαττάχ Χαμουντά (Ahmed Abdel Fattah Hamouda), Μαχμούντ Αλύ Μαχμούντ (Mahmoud Aly Mahmoud), Ιμπραήμ Γκαμάλ Ελ Ντινέ Μαχμούντ, Μουσταφά Αμπντέλ Σαντέκ, Αχμέντ Αχμέντ Χουσεϊνί Ελ Σεϊκχ, Μοχάμεντ Αχμέντ Χασσάν, Σαλαμά Αγιάντ Σολιμάν, Αχμέντ Χαφές Αλύ, Αζίζ Αμπνταλλά Ελ Ντελγκαουί, Αμπντέλ Χαντί Αμπντέλ Χαντί Καϊσούν, Αμπντέλ Χαλίμ Αμπντέλ Καντέρ Χατέμ, Μοχάμεντ Μοχάμεντ Ελ Κουμί, Ζακί Αχμέντ Ελ Μαουέν, Μοχάμεντ Ισάα Αμπού Ταλέμ Ελ Νταμπεϊ (Mohamed Isaa Abou Taleb El Dabei), Μοχάμεντ Αγιάντ Αχμέντ Ομρανέ (Mohamed Awab Ahmed Omrane), Αμπντέλ Γκαγάντ Αμπντάλλα Γκουμπράν (Abdel Gawad Abdalla Goubrane), Μοχάμεντ Αγκαμί Ελ Σάφε, Αχμέντ Μοχάμεντ Σαμπρί, Σάαντ Ελ Ντιν Ελ Γκιντί, Σαλάχ Γκαρίμπ, Μαχμούντ Λοτφί Μανσούρ (Mahmoud Lotfi Mansour), Μοχάμεντ Αμπντέλ Ραχίμ Ιντρίς (Mohamed Abdel Rahim Idriss), Αμπντέλ Χαλέκ Καϊράτ Ντεϊφ (Abdel Khalek Khayrat Deif), Ταλάατ Σάαντ Τσάατ (Talaat Saad Chaat), Μοχάμεντ Αχμέντ Ισσαιουί (Mohamed Ahmed Issawi), Ανοούρ Αμπντέλ Λατίφ, Μοχάμεντ Καμέλ Ελ Ντιντά, Μοχάμεντ Μαχμούντ Καμέλ και Μοχάμεντ Σαουκί. Την «Επιτροπή

Ο κατάλογος ξεκινάει με το κείμενο καλωσορίσματος του Ασύρ, ο οποίος ευχαρίστησε τους συμμετέχοντες και τους επισκέπτες της, υπενθυμίζοντας, παράλληλα, τους στόχους και τη σημασία της Μπιεννάλε για τις χώρες και τους καλλιτέχνες που παίρνουν μέρος σε αυτήν. Επιπλέον, όρισε τον καλλιτέχνη ως εκείνον «που “τρίβει την καρδιά” και την ψυχή (αν μπορούμε να το πούμε έτσι) και που καταγράφει αυτό που αισθάνεται σε γραμμές, μορφές, χρώματα ή μάζες»¹⁴⁰ μεταδίδοντας τα συναισθήματα και τα μηνύματά του μέσα από τα έργα του.

Το δεύτερο εισαγωγικό κείμενο του καταλόγου υπέγραψε ο Καττάν. Ο συγγραφέας, τόνισε την πολιτισμική σημασία των χωρών που βρέχονται από τη Μεσόγειο θάλασσα, αλλά και των καλλιτεχνών που, παρότι δέχτηκαν επιρροές από τις νέες κατακτήσεις της δύσης, έμειναν πιστοί στα εθνικά τους χαρακτηριστικά¹⁴¹. Επιπλέον, περιέγραψε την «τέχνη» ως ένα μέσο «προσέγγισης και κατανόησης μεταξύ των λαών»¹⁴².

Πρώτη στο κατάλογο αναφέρεται η αιγυπτιακή συμμετοχή, η οποία αποτελούταν από συνολικά 26 καλλιτέχνες και 172 έργα. Στο αιγυπτιακό περίπτερο συμμετείχε και ο ελληνικής καταγωγής καλλιτέχνης Μιχαήλ Κιούσσης με έξι έργα ζωγραφικής. Ο αριθμός των συμμετεχόντων είναι ορατά μειωμένος σε σχέση με τις προηγούμενες εκθέσεις. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι έγινε επιλογή μεταξύ των καλλιτεχνών που

Υποδοχής» αποτελούσαν ο Αμπντέλ Αζίζ Ελ Καττάν, ο Γενικός Γραμματέας της Κυβέρνησης Αμπντέλ Μονεϊμ Αμπντ Ραμπό (Adbel Moneim Abd Rabbo) και ο Αλύ Χαλέντ. Ακολουθεί η «Εκτελεστική Επιτροπή» με τους Αμπντέλ Αζίζ Ελ Καττάν, Χουσσεϊν Καντίλ (Hussein Kandil), Αναπληρωτή Υπουργό Στέγασης, Ναγκί Μπαλμπάα (Nagui Balbaa) και Μάσσιχα Ελ Μιράχεμ (Massiha El Mirahem), Γενικοί Διευθυντές Εσόδων και Εξόδων, Αλύ Χαλέντ, Μαχμούντ Χελμί Ελ Νεϊλ, Διευθυντή του Τμήματος Προϋπολογισμού. Στην «Οργανωτική Επιτροπή» περιλαμβάνονταν, πέρα από τα Μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής του Μουσείου, και οι Αλύ Χαλέντ και Σεΐ Ουανλύ. Η «Τεχνική Επιτροπή», η οποία προστέθηκε σε αυτή την έκθεση για πρώτη φορά, αποτελούταν από τον Υπουργό Εξωτερικών Μοχάμεντ Αμπούλ Σαούντ, τον Γενικό Διευθυντή Μηχανικής και Ηλεκτρισμού Γκαμάλ Εντινέ Ομάρ (Gamal Eddine Omar), τον Ελεγκτή Κτιρίων και Ναυτιλιακών Έργων Αμπντέλ Μονεϊμ Αγιάντ (Abdel Moneim Awad) και τον Ελεγκτή Αντλιοστασίου Αχμέντ Φεχμί (Ahmed Fehmy). Οι επιτροπές «Εκτίμηση και Ασφάλειας» και «Αγοράς» συγκροτούνται από τα μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής του Μουσείου και τους Ναγκί Μπαλμπάα και Αλύ Χαλέντ. Ακόμη, η «Επιτροπή Καταλόγου» απαρτίζονται από τους Αλύ Χαλέντ, Σάαντ Εντίν Γιουσσέφ Ελ Μπάρκι (Saad Eddine Youssef El Bakri), Αντούν Μπαρκατ (Antoun Barakat), Σάαντ Καρτάν, Εζζάτ Ιμπραϊμ, Φίκρυ Μπούτρος (Fikry Boutros) και Αραφά Μαννάα (Arafa Mannaa). Τέλος, πρόεδρος της «Κριτικής Επιτροπής» ήταν ο Σομπχύ, με τους επίτροπους της Ισπανίας, της Ιταλίας, της Αλβανίας, της Γιουγκοσλαβίας και της Τυνησίας να αποτελούν την κριτική επιτροπή του τμήματος της Η.Α.Δ., και τους Μαχμούντ Σαγιέντ, Οσμάν Σαμπρί, Αλύ Κοτρί, Σαλάχ Ταχέρ, Καμάλ Ελ Μαλλακχί, Ασάαντ Μαζάρ, Χουσσεϊν Μπικάρ, Γκαμάλ ελ Σεγκούνι και Αλί Ελ Ντιντά (Aly El Did) να συγκροτούν την επιτροπή για τα ξένα τμήματα.

¹⁴⁰ *5ème Biennale d’Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts – Centre Culturel d’Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964, σ. 3 (στο εξής, *5ème Biennale*, 1963-1964): *qui se “froppe la coeur” et l’âme (si on peut dire) et qui enregistre ce qu’il sent en des lignes, des figures, des couleurs ou des masses[...]*.

¹⁴¹ *5ème Biennale*, 1963-1964, σ. 5.

¹⁴² Ο.π.: *de rapprochement et de comprehension entre les peuples*.

είχαν υποβάλει αίτηση συμμετοχής, πράγμα που έγινε για πρώτη φορά, από το Εθνικό Κέντρο Καλών Τεχνών του Υπουργείου Παιδείας της Αιγύπτου¹⁴³. Επίτροπος της χώρας στην πέμπτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας ήταν ο Αλύ Καλέντ, ο οποίος υπέγραψε και το κείμενο παρουσίασης της συμμετοχής, όπου τονίζεται η αξία της αιγυπτιακής παράδοσης στη διαμόρφωση του πολιτισμού της και στις σύγχρονες εικαστικές μορφές έκφρασης¹⁴⁴. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι καλλιτέχνες που συμμετείχαν στην πέμπτη αυτή έκθεση, επηρεάζονταν από το παρελθόν της χώρας, χωρίς όμως να παραμελούν τις σύγχρονες τους αναζητήσεις και προβληματισμούς. Τέλος, παρατηρείται στα έργα, κυρίως της ζωγραφικής, η κυριαρχία της αφηρημένης έκφρασης, όπως ο Κυβισμός των Μαχμούντ Χελμύ (Mahmoud Helmy) και Μουσταφά Ραφίκ ελ Αρναουτύ (Moustafa Rafikel Arnaouty) και ο Αφηρημένος Εξπρεσιονισμός των Μιχαήλ Κιούσση και Ραμσές Γιουνάν (Ramses Younan).

Στη συνέχεια, ακολουθεί η συμμετοχή της Αλβανίας η οποία αποτελούταν από 31 καλλιτέχνες και συνολικά 53 έργα. Στη λίστα αυτή συμπεριλαμβάνονταν και έξι καλλιτέχνες ελληνικής καταγωγής, η Ανδρονίκη Αντωνίου, ο Ξενοφών Ντίλος (Xenophon Dilo), η Σοφία Παπαδημήτρη, ο Αριστοτέλης Παπάς, ο Οδυσσέας Πασχάλης (Odysse Pascaly) και ο Φώτος Στάμος. Επίτροπος της χώρας ήταν ο Κριστάκ Ράμα (Kristaq Rama), ο οποίος υπέγραψε και το κείμενο. Για ακόμη μια φορά, η τέχνη της χώρας χαρακτηριζόταν από τον «σοσιαλιστικό ρεαλισμό», ενώ η αφηρημένη τέχνη δεν είχε χώρο στο αλβανικό περίπτερο, καθώς, σύμφωνα με τον Ράμα, ήταν «παρακμιακή» (*décadente*)¹⁴⁵.

Στην πέμπτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας συμμετείχε για πρώτη φορά η Κύπρος, πέντε χρόνια μετά την υπογραφή της συμφωνίας στη Ζυρίχη στις 11 Φεβρουαρίου 1959, μεταξύ της Βρετανίας, της Ελλάδας και των δύο πλευρών της Κύπρου, με την οποία τερματίστηκε η βρετανική κυριαρχία στη μεγαλόνησο και ιδρύθηκε η Κυπριακή Δημοκρατία¹⁴⁶. Παρόλα αυτά, δεν επιτεύχθηκε η πολυπόθητη από τους ελληνοκύπριους ένωση με την Ελλάδα, με αποτέλεσμα τη συνέχιση των συγκρούσεων μεταξύ των δύο πλευρών, τους ελληνοκύπριους και τους

---

¹⁴³ Dawestachy, 2005, σ. 73.

¹⁴⁴ Βλ. *5ème Biennale*, 1963-1964, σ. 15.

¹⁴⁵ Βλ. ό.π., σ. 27.

¹⁴⁶ Η συμφωνία έχει δημοσιευθεί και στο βιβλίο Frederick Madden (επιμ.), *The end of Empire. Dependencies since 1948*, τομ. VIII, Κονέκτικατ-Λονδίνο, Greenwood Press, 2000, σ. 455-467. Επίσης βλ. Demetris Assos, *Makarios. The Revolutionary Priest of Cyprus*, Λονδίνο, I.B. Tauris, 2018, σ. 212-228 και David French, *Fighting EOKA. The British Counter-Insurgency Campaign on Cyprus*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2015, σ. 286-300.

τουρκοκύπριους, και τελικά τη σύγκρουση του Δεκεμβρίου 1963 και τη χάραξη της «πράσινης γραμμής» στη Λευκωσία¹⁴⁷. Ο αριθμός των καλλιτεχνών είναι αρκετά μικρός, μόλις 4 ελληνοκύπριοι καλλιτέχνες οι οποίοι παρουσίασαν συνολικά 9 έργα. Επίτροπος ήταν ο Γενικός Πρόξενος της χώρας Μιχαήλ Ν. Πισσάς (Michael N. Pissas), όπου στο κείμενό του εξέφρασε το ενδιαφέρον της χώρας για τον αιγυπτιακό πολιτισμό και την έκθεση. Στα έργα που εκτέθηκαν στην Αλεξάνδρεια, κυριαρχούσε η βυζαντινή παράδοση και οι εικόνες από τη καθημερινή λαϊκή ζωή των ανθρώπων της. Ακόμη, θέση καταλάμβανε και το αφηρημένο και ανεικονικό έργο του Ανδρέα Χρυσόχου (A. Chrysochos).

Στο ισπανικό τμήμα παρουσιάστηκαν 96 έργα από 32 καλλιτέχνες. Επίτροπος της Ισπανίας ήταν ο Μιγκέλ Ροντριγκεζ–Αγκόστα Κάρλστρομ (Miguel Rodriguez-Agosta Carlstrom), ο οποίος συνέταξε και το κείμενο που συνοδεύει τη συμμετοχή. Αρχικά, αναφέρθηκε στο ρόλο που έπαιξε η Αλεξάνδρεια στη διαμόρφωση του μεσογειακού πολιτισμού και των καλών τεχνών. Στη συνέχεια, παρουσίασε τους καλλιτέχνες που συμμετείχαν, ξεκινώντας από τη ζωγραφική, την οποία χώρισε σε δύο ομάδες, την «παραστατική ζωγραφική» (*l'art figurative*), όπως το σουρεαλιστικό και λυρικό έργο του Αγκουστίν Ουμπέντα (Agustin Ubeda), τα τοπία των Χοσέ Μπεουλάς Ρεκανσένς (José Beoulas Recasens) και Αγκουστίν Ρεντονντέλα Αλόνσο (Agustin Redondela Alonso)¹⁴⁸, και των «άτυπων» (*informalistes*) ζωγράφων, όπως ο αφηρημένος εξπρεσιονισμός στα έργα των Μανουέλ Ερνάντεθ Μομπό (Manuel Hernandez Mompró) και Μανουέλα Ριβέρα (Manuel Rivera)¹⁴⁹. Όσον αφορά τα έργα γλυπτικής, χαρακτηρίζονταν από τον ανθρωποκεντρικό τους χαρακτήρα¹⁵⁰, ενώ τα έργα χαρακτηριστικής από τον «ισπανισμό» (*espagnolisme*) ο οποίος τα έκανε εύκολα αναγνωρίσιμα μεταξύ των υπολοίπων χωρών, καθώς απεικόνιζαν το ισπανικό περιβάλλον και την καθημερινή ζωή των ανθρώπων της χώρας¹⁵¹.

Ακολουθεί η συμμετοχή της Ελλάδας με 27 καλλιτέχνες, οι οποίοι παρουσίασαν συνολικά 80 έργα ζωγραφικής, χαρακτηριστικής και γλυπτικής. Επίτροπος της χώρας ήταν ο Γενικός Πρόξενος Βύρων Θεοδωρόπουλος (Byron Theodoropoulos), ο οποίος

---

¹⁴⁷Βλ. Clement Dodd, *The History and Politics of the Cyprus Conflict*, Λονδίνο, Palgrave acmillan, 2020, σ. 51-52, Murat Metin Hakkı (επιμ.), *The Cyprus Issue. A Documentary History 1878-2007*, Λονδίνο, I.B. Tauris, 2007, σ. 89-90 και Makarios Drousiotis, *The first Partition. Cyprus 1963-1964*, Νικοσία, Αλφάδι, 2008.

¹⁴⁸ Βλ. *5éme Biennale*, 1963-1964, σ. 41.

¹⁴⁹ Ο.π.

¹⁵⁰ Ο.π.

¹⁵¹ Ο.π., σ. 42.

υπέγραψε και το κείμενο που συνοδεύει τη συμμετοχή. Όπως αναφέρεται αναλυτικά σε επόμενη ενότητα, ο Θεοδωρόπουλος τόνισε την σχέση των καλλιτεχνών της χώρας με τη πρωτοπορία της εποχής τους, χωρίς όμως τα έργα τους να λείβονταν το «ελληνικό στοιχείο»¹⁵². Ακόμη, επιθυμώντας να τονίσει τη συμμετοχή της Ελλάδος στην Αλεξανδρινή Μπιεννάλε, μνημόνευσε έναν από τους στόχους σύστασής της, την απόδειξη των κοινών στοιχείων μεταξύ των Μεσογειακών χωρών, το οποίο η ελληνική συμμετοχή επαλήθευε και αποδεχόταν ως γεγονός¹⁵³.

Με την ιταλική αποστολή, συμμετείχαν 19 καλλιτέχνες με 55 έργα. Επίτροπός της ήταν ο καθηγητής και Γενικός Γραμματέας της Μπιεννάλε της Βενετίας Ζαν Αλμπέρντο Ντελλ' Άκουα, ο οποίος υπέγραψε και το κείμενο. Η επιτροπή επιλογής των έργων για τη συμμετοχή της Ιταλίας ήταν η επιτροπή της Μπιεννάλε της Βενετίας η οποία αποτελούταν από τον γλύπτη Ατζενόρε Φάμπρι (Agenore Fabbri), τον ζωγράφο Φράνκο Τζεντιλίνι (Franco Gentilini), τους κριτικούς τέχνης Ορέστε Φερράρι (Oreste Ferrari) και Γκουίντο Περότσο (Guido Perocco) και τον Ντελλ' Άκουα¹⁵⁴. Στόχος της ήταν η προβολή ενός αντιπροσωπευτικού δείγματος καλλιτεχνών που δραστηριοποιούνταν στη χώρα την περίοδο εκείνη. Τα έργα που εκτέθηκαν, χωρίστηκαν από τον συγγραφέα σε δύο ομάδες, ανάλογα με το ύφος τους. Από τη μία ήταν το εικονιστικό ύφος, όπως τα έργα των γλυπτών Τζιοβάννι Παγκάνιν (Giovanni Paganin) και Ραφαέλλο Σαλιμπένι (Raffaello Salimbeni), και των Αντόνιο Ρεκαλσάτι (Antonio Recalcati) στη ζωγραφική και Μπρούνο Καρούσο (Bruno Caruso) στη χαρακτική¹⁵⁵. Από την άλλη, προβαλόταν το εξπρεσιονιστικό ύφος, όπως στα έργα των Φράνκο Καννίλλα (Franco Cannilla) και Αλίκ Καβαλιέρε (Alik Cavaliere) στη γλυπτική, και των Μάριο Ροσέλλο (Mario Rosello) και Τζουσέππε Ζιγάινα (Giuseppe Zigaina) στη ζωγραφική¹⁵⁶.

Ο Λίβανος έλαβε μέρος με 31 έργα από 31 καλλιτέχνες. Επίτροπος της χώρας ήταν ο Γενικός Πρόξενος Ισαάμ Μπαϋχούμ (Isaam Bayhum), ενώ το κείμενο έγραψε ο Διευθυντής Καλών Τεχνών του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας της χώρας, Τζόζεφ Αμπύ Ρέζκ (Joseph Abou Rezk), όπου τόνισε τα «μεσογειακά στοιχεία» των έργων. Συγκεκριμένα, «η ισορροπία» (*l'équilibre*) μεταξύ των στοιχείων της τέχνης, η ρεαλιστική απεικόνιση, η καθημερινή ζωή των κατοίκων της και η ηρεμία

---

¹⁵² *5ème Biennale, 1963-1964*, σ. 51.

¹⁵³ *Ο.π.*, σ. 52.

¹⁵⁴ *Ο.π.*, σ. 61.

¹⁵⁵ *Ο.π.*, σ. 61-62.

¹⁵⁶ *Βλ. ό.π.*

χαρακτήριζαν τα έργα της χώρας, όπως και των υπόλοιπων Μεσογειακών χωρών, μακριά από «το θόρυβο» (*le bruit*) και τα κολοσσιαία μεγέθη της Δύσης¹⁵⁷. Όσον αφορά τα έργα που παρουσιάστηκαν στο λιβανέζικο περίπτερο, όπως και στη προηγούμενη έκθεση, κυριαρχούσε το εικονικό ύφος, ενώ οι αφηρημένες εκφράσεις ήταν περιορισμένες.

Η Τυνησία συμμετείχε για πρώτη φορά στην πέμπτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, με 11 έργα από 6 καλλιτέχνες. Επίτροπός της ήταν ο Χαμμαντί ελ Σαϊντ (Hammadi el Said), ενώ δεν υπάρχει κείμενο παρουσίασης της συμμετοχής. Η απουσία της χώρας στις προηγούμενες εκθέσεις πιθανότατα οφείλεται σε οικονομικούς λόγους εξαιτίας της επικείμενης ακύρωσης της χρηματοδότησής της από τη Γαλλία την επόμενη χρονιά¹⁵⁸. Η «Τυνησιακή Σχολή» με τη φολκλορική κουλτούρα και την απεικόνιση της καθημερινής ζωής των ανθρώπων της χώρας, κυριαρχούσε στα έργα των καλλιτεχνών που συμμετείχαν στην έκθεση. Όμως, ανάμεσά τους βρίσκονταν και οι πρωτοπόροι της σύγχρονης τότε τέχνης της Τυνησίας, ο Ελ Χαντί Ελ Τόρκι (El Hadi El Torki) και ο Χατέμ Ελ Μάκκι (Hatem el Makki), οι οποίοι έκαναν στροφή προς την αφηρημένη τέχνη της Δύσης, απομακρύνοντας την τέχνη τους από την «Τυνησιακή Σχολή», όχι όμως και από τη πολιτισμική κληρονομία, καθώς έπαιξε καθοριστικό ρόλο στις έρευνές τους¹⁵⁹.

Τέλος, παρουσιάζεται το τμήμα της Γιουγκοσλαβίας το οποίο αποτελούταν από 64 έργα 16 καλλιτεχνών. Επίτροπός της ήταν ο επιμελητής του Γραφείου Εκτυπώσεων Χαρακτικής την Γιουγκοσλαβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τέχνης, Ζέλτζκο Γκρούμ. (Zeljko Grum.), ο οποίος έγραψε και το κείμενο. Στόχος της επιλογής των καλλιτεχνών, ήταν η προβολή νέων δημιουργών και των πιο σύγχρονων τάσεων της Γιουγκοσλαβικής τέχνης. Αναλυτικά, παρουσιάστηκαν έργα αφαίρεσης, όπως των χαρακτών Τζανέζ Μπόιτσα (Janez Bojka) και Μιλιβότς Πογκάκνικ (Milivoj Rogacnik), των ζωγράφων Προτίκ Μπρανισλάβ (Protic Branislav) και Ντιμιτράρ Κονντόβσκι (Dimitrar Kondovski) και του γλύπτη Σλάβκο Τιχέκ (Slavko Tihec), σουρεαλισμού, στα έργα των Ζλάτκο Μπουρέκ (Zlatko Bourek), Μπράνκο Μιλτσούς (Branko Miljus), Αντούν Μοτικά (Antun Motika) και Λεονίντ Σέτσκα (Leonid Sejka), αλλά και ρεαλισμού, όπως τα τοπία του Σκρηντσούγκ Λτσούμπο (Skrnjug Ljubo) και

¹⁵⁷ Βλ. *5ème Biennale*, 1963-1964, σ. 69.

¹⁵⁸ Για τη διακοπή της οικονομικής ενίσχυσης της Τυνησίας από τη Γαλλία βλ. Ανώνυμος, «France penalizes Tunisians on trade», εφ. *New York Times*, 10 Ιουνίου 1964, σ. 12 και για τη στρατηγική της Τυνησίας για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης βλ. Ανώνυμος, «Tunisia will seek loan from public», εφ. *New York Times*, 24 Μαΐου 1964, σ. 36.

¹⁵⁹ Για το έργο των Χαντί Τόρκι και Χατέμ Ελ Μάκκι βλ. Wijdan, 1997, σ. 67-68.

οι ανθρώπινες μορφές του γλύπτη Κόστα Ανγκελί Ραντονάβι (Kosta Angeli Radovani)¹⁶⁰.

Η απονομή της βράβευσης πραγματοποιήθηκε την ημέρα των επίσημων εγκαινίων, στις 12 Δεκεμβρίου 1963. Η Ιταλία απέσπασε το τρίτο βραβείο ζωγραφικής, το δεύτερο γλυπτικής και το τρίτο χαρακτηριστικής, ενώ η Γιουγκοσλαβία το δεύτερο ζωγραφικής, το τρίτο γλυπτικής και το πρώτο χαρακτηριστικής. Ακόμη, η Ισπανία έλαβε το πρώτο βραβείο ζωγραφικής και γλυπτικής και, τέλος, η Ελλάδα έλαβε μόνο το δεύτερο βραβείο χαρακτηριστικής. Από το αιγυπτιακό περίπτερο τα βραβεία ζωγραφικής έλαβαν οι Γιοζεμί ελ Σιρρύ (Gazbia el Sirry), Ρονσές Γιουνάν (Ronses Younan) και Φορούντ Ιμπραΐμ Τσεχατά (Farouk Ibrahim Cherata), της χαρακτηριστικής οι Ελ Χουσσείν Φάουζ (El Hussein Faouz), Σάαντ Μοχάμεντ Καμέλ (Saad Mohamed Kamel) και Φαρούκ Ιμπραΐμ Τσεχατά, ενώ της γλυπτικής οι Μαχμούντ Μούσσα, Μοχάμεντ Χουσσείν Χάγκρας (Mohamed Hussein Hagras) και Αμπντέλ Χαντί ελ Ουασαχί (Abdel Hadiel Washahi)¹⁶¹.

1.8. Η VIη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας

Η έκτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, πραγματοποιήθηκε στο Μουσείο Καλών Τεχνών της πόλης από τις 15 Δεκεμβρίου του 1965 έως και τις 31 Μαρτίου του 1966. Πρόεδρος της ήταν για άλλη μια φορά ο Κυβερνήτης της Αλεξάνδρειας, Ασούρ, και Γενικός Επίτροπός της ο Υφυπουργός Στέγασης και Υπηρεσιών, Καττάν. Συνολικά έλαβαν μέρος 198 καλλιτέχνες από 8 χώρες με 535 έργα ζωγραφικής, χαρακτηριστικής και γλυπτικής.

Το μετάλλιο που δόθηκε σε όλους τους συμμετέχοντες της αλεξανδρινής έκθεσης σχεδίασε ο Σαγκίνι. Στη μία όψη του εικονίζεται ο φάρος της Αλεξάνδρειας περιτριγυρισμένος από άστρα (Εικόνα 8). Στην άλλη παρατηρείται το μάτι του Ώρους ή Ουτζάτ να ισορροπεί πάνω σε κυματισμούς, ενώ από πίσω πέφτει ένα πτυχωτό παραπέτασμα. Πάνω στο Ουτζάτ τοποθετείται, από τα αριστερά στα δεξιά, ένα γυναικείο τόρσο ελληνορωμαϊκού στυλ σε καθιστή στάση, ένας κίονας Ιωνικού ρυθμού και μια παλλέτα. Τα τρία αυτά στοιχεία ενώνει ένα πέπλο (Εικόνα 9).

Στην έκτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας παρουσιάζονταν μόλις έξι επιτροπές. Συγκεκριμένα, απουσιάζουν από τον κατάλογο η «Τιμητική Επιτροπή» και η

¹⁶⁰ Βλ. *5ème Biennale*, 1963-1964, σ. 81-82.

¹⁶¹ Ανώνυμος, «Εις το Μουσείον Καλών Τεχνών. Η 5^η Μεσογειακή Έκθεσις Αλεξάνδρειας. Η Ελλάς έλαβε το δεύτερο βραβείον χαρακτηριστικής», εφ. *Ταχυδρόμος*, 13 Δεκεμβρίου 1963, σ.1 (στο εξής, Ανώνυμος, 1963) και Dawestachy, 2005, σ. 82.

«Επιτροπή Αγορών» ενώ έχουν συγχωνευθεί η «Οργανωτική Επιτροπή» με την «Εκτίμησης και Ασφάλειας»¹⁶².

Ο κατάλογος ξεκινάει με το κείμενο καλωσορίσματος από τον Πρόεδρο της Μπιεννάλε, όπου ευχαριστεί τις χώρες που αποδέχθηκαν την πρόσκλησή τους και τους καλλιτέχνες που συμμετείχαν στην έκθεση. Ακόμη, αναφέρθηκε στη δυνατότητα που δίνεται στους καλλιτέχνες για ανταλλαγή ιδεών και απόψεων μεταξύ τους, συμβάλλοντας έτσι «στην κατανόηση, στη σύνδεση της σκέψης και του πολιτισμού μεταξύ των λαών»¹⁶³, καθώς και στην ανάπτυξη των μεταξύ τους φιλικών σχέσεων.

Ο Καττάν, στο δεύτερο κείμενο του καταλόγου, εξέφρασε τη χαρά του για τη διεξαγωγή της έκτης Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας και τη συμμετοχή των χωρών. Εδώ, τόνισε και αυτός τη σημασία της έκθεσης ως προς τον στόχο της για την ανταλλαγή ιδεών και της «πρωτοπορίας» (*avant-garde*) μεταξύ των καλλιτεχνών, καθώς τους δινόταν η δυνατότητα να παρατηρήσουν έργα διάφορων πολιτισμών με σκοπό την καλλιτεχνική εξέλιξη¹⁶⁴. Έτσι, αντλώντας πληροφορίες από τα έργα που εκτίθονταν στην Μπιεννάλε, προωθούσαν τη σύλληψη νέων ιδεών συμβαδίζοντας με την καλλιτεχνική εξέλιξη του 20^{ου} αιώνα. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Καττάν, η έκθεση, στο σύνολό της, συνέβαλε στην εξέλιξη των αξιών.

Η «ηραδική» συμμετοχή παρουσιάζεται πρώτη στον κατάλογο και αποτελούσαν από 27 καλλιτέχνες οι οποίοι παρουσίασαν συνολικά 140 έργα. Με την Αίγυπτο συμμετείχε και η ελληνίδα καλλιτέχνιδα Κλέα Μπαντάρο (Clea Badaro) με 4 έργα ζωγραφικής. Επίτροπος της Αιγύπτου ήταν ο Αλύ Αχμέντ Χαλέντ, ο οποίος υπέγραψε και το κείμενο που τη συνοδεύει. Σύμφωνα με τον ίδιο, παρά την «ποικιλομορφία» (*diversité*), στα έργα ήταν φανερή «η συνέχεια» (*la continuation*) του αιγυπτιακού πολιτισμού από την αρχαιότητα μέχρι το τότε, ενώ επηρεάζονταν παράλληλα και από τα εθνικά και διεθνή γεγονότα. Παράλληλα, τοποθέτησε τις ρίζες της αφαίρεσης στην

---

¹⁶² Η «Επιτροπή Υποδοχής» αποτελείται από τους Αμπντέλ Αζίζ Ελ Καττάν, Χουσεΐν Καντίλ, Μοχάμεντ Αλύ Ρασίντ (Mohamed Aly Rashid) και Αλύ Αχμέντ Χαλέντ, όπως και η «Επιτροπή Καταλόγου». Στην «Εκτελεστική Επιτροπή» συμμετέχουν οι ίδιοι με την προηγούμενη έκθεση με εξαίρεση τον Αζίζ Ελ Καττάν. Την «Επιτροπή Οργάνωσης, Εκτίμησης και Ασφάλειας» συγκροτούν οι Οσμάν Σαμπρύ, Αντλύ Κοτρύ, Αχμέντ Οσμάν, Μωρίς Μπουβιέ, Σεΐ Ουανλύ και Αλύ Αχμέντ Χαλέντ. Επιπλέον, η «Τεχνική Επιτροπή» αποτελείται από τους Γκαμάλ Εντινέ Ομάρ, Φουάντ Αμπντέλ Μέτζιντ, Αμπντέλ Μονεΐμ Αγιάντ και Αχμέντ Φεχμί. Τέλος, πρόεδρος της «Κριτικής Επιτροπής» είναι ξανά ο Σομπχύ, με τους επιτρόπους της Αλβανίας, της Ισπανίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας, του Λιβάνου και της Γιουγκοσλαβίας να αποτελούν τη κριτική επιτροπή για το τμήμα της Η.Α.Δ., και την επιτροπή για τα ξένα τμήματα να συγκροτούν οι Αντλύ Κοτρύ, Αχμέντ Οσμάν, Αλύ Χαλέντ, Αλύ Ελ Ντιντά, Ασαάν Μαζάρ, Μπάρντ Εντινέ Γκαζί (Bard Eddine Ghazi), Καμάλ ελ Μαλλακχί, Οσμάν Σαμπρί, Ραγκέμπ Αγιάντ (Ragheb Ayad), Σαλάχ Ταχέρ, Σεΐ Ουανλύ και Χουσεΐν Μπικάρ, όπου του τελευταίου τα έργα εκτίθενται αλλά δεν συμμετέχουν στο διαγωνισμό¹⁶².

¹⁶³ *béme Biennale, 1965-1966, χ.α.: à l'entente, à l'alaison, dépensée et de culture entre les pouples*

¹⁶⁴ Ο.π..

αρχαία αιγυπτιακή τέχνη, καθώς «ήταν από τις πρώτες που τόλμησαν να απλοποιήσουν τις μορφές»¹⁶⁵. Στα έργα που εκτέθηκαν, η κυριαρχία του αφηρημένου ύφους είναι εμφανής για ακόμη μια φορά, ενώ το Φαραωνικό στυλ περιορίστηκε στα έργα γλυπτικής, όπως του Αμπντέλ Χαμίτ ελ Νταγουακλί (Abdel Hamid El Dawakhli) και σε μερικά έργα ζωγραφικής όπως των Σαγιέντ Αμπντέλ Ρασσούλ (Sayed Abdel Rassoul), Ροστόμ Αχρί (Rostom Achri) και Αζίζ Γιουσσέφ (Aziz Youssef).

Ακολουθεί το τμήμα της Αλβανίας με 51 έργα από 32 καλλιτέχνες. Επιπλέον, σε αυτούς συγκαταλέγονταν και επτά ελληνικής καταγωγής, ο Δήμος Γκογκολάρης (Gogollari Dhimo), ο Ανδρέας Μάνος (Mano Andrea), ο Ξενοφών Ντίλος, ο Αριστοτέλης Παπάς, ο Φώτος Στάμος, ο Περικλής Τσούλος (Culi Perikli) και ο Δημήτρης Χαραλάμπης (Harallambi Dhimiter). Επίτροπος της χώρας ήταν ο Οδυσσέας Πασκάλι, ο οποίος συνέταξε και το κείμενο της συμμετοχής. Η αλβανική συμμετοχή παρέμεινε πιστή στη προβολή έργων «σοσιαλιστικού ρεαλισμού», το οποίο τονίζετε και στο κείμενο του Πασκάλι, μένοντας μακριά από τη Δυτική πρωτοπορία και οτιδήποτε «ξένο» (*étranger*) σε αυτόν.

Στο ισπανικό τμήμα παρουσιάστηκαν 88 έργα ζωγραφικής, γλυπτικής και χαρακτηριστικής από 16 καλλιτέχνες. Επίτροπος της χώρας ήταν ο Μιγκέλ Ροντίγκεζ – Ακόστα Κάρλστρομ, ο οποίος υπέγραψε και το κείμενο που τη συνοδεύει. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι καλλιτέχνες που συμμετείχαν αντιπροσωπεύουν την πιο σύγχρονη τότε τέχνη της χώρας, ενώ δεν είχαν λάβει μέρος ή και διακριθεί σε αντίστοιχη έκθεση. Ανάμεσά τους ήταν και οι Λουίς Γκαρσία-Ορχόα Ιμπάνεζ (Luis Garcia-Orchoa Ibanez), Μάξιμο ντε Πάμπλο (Maximo de Pablo), Αλμπέρτο Ντατάς Πανέρο (Alberto Datas Panero), Κάρμεν Λαφφόν (Carmen Laffon), Ενρίκες Γκραν Βιλλάγκρας (Enriquez Gran Villagraz), ο χαράκτης Ραμόν Φερράν Παγκέθ (Ramon Ferran Pages) και ο γλύπτης Φρανσίσκο Τολέδο Σάντσεζ (Francisco Toledo Sanchez).

Η Γαλλία συμμετείχε για δεύτερη φορά στην Μπιεννάλε, και πρώτη έπειτα από τη στρατιωτική παρέμβαση στο Σουέζ, με το τμήμα της να στεγάζει 45 έργα 40 καλλιτεχνών, τα οποία επιλέχθηκαν από τη συλλογή του Εθνικού Μουσείου Τέχνης του Παρισιού¹⁶⁶. Σε αυτούς περιλαμβάνονταν και ο ελληνικής καταγωγής ζωγράφος

---

¹⁶⁵ *6ème Biennale, 1965-1966, γ.α.: l'un des premiers à oser la simplification dans les forms.*

¹⁶⁶ Ο.π., γ.α..

Πράσιнос Μάριος (Prassinos Mario)¹⁶⁷. Επίτροπος ήταν ο Μισέλ Χούγκ (Michel Hoog), ο οποίος συνέταξε και το κείμενο που συνοδεύει τα έργα στον κατάλογο. Η επιστροφή της χώρας στην Αλεξανδρινή Μπιεννάλε, σηματοδοτούσε τη νέα αρχή μεταξύ των δύο χωρών, έπειτα από τις συγκρούσεις για τα συμφέροντα στο Σουέζ¹⁶⁸. Η επιστροφή της πιθανώς να οφείλεται και στην ανεξαρτητοποίηση και της Αλγερίας από τη γαλλική κυριαρχία, τον Ιούλιο του 1962¹⁶⁹. Στο σύνολό τους τα έργα παρουσίαζαν το κύμα αφαίρεσης, και πιο συγκεκριμένα της Λυρικής Αφαίρεσης και του Ταχισμού¹⁷⁰, που επικρατούσε στη Γαλλία μετά από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Στη συνέχεια, παρουσιάζεται το ελληνικό τμήμα στο οποίο συμμετέχουν 14 καλλιτέχνες με 57 έργα. Επίτροπος της χώρας ήταν ο διπλωμάτης Ιωάννης Τουλούπας (J. Touloupas), ενώ το κείμενο υπέγραψε ο διπλωμάτης και ιστορικός τέχνης Αλέξανδρος Ξύδης (A. G. Xydis). Ο συγγραφέας, τόνισε την ποικιλομορφία της ελληνικής τότε σύγχρονης καλλιτεχνικής δημιουργίας και την προσπάθεια προβολής της μέσα από την επιλογή των έργων που παρουσιάστηκαν στην έκθεση Αλεξανδρινή Μπιεννάλε. Στα έργα αυτά, επίσης, μπορούσε να συναντήσει ο παρατηρητής κοινά στοιχεία που πρόδιδαν το ελληνικό στοιχείο. Λεπτομέρειες για τη συμμετοχή της χώρας και τα έργα δίνονται σε επόμενη ενότητα.

Η ιταλική συμμετοχή, φιλοξένησε 14 καλλιτέχνες με συνολικά 60 έργα ζωγραφικής, χαρακτικής, σχέδια και γλυπτικής. Επίτροπος της χώρας ήταν ο καθηγητής Γκουίντο Περόκκο, ενώ το κείμενο που τη συνοδεύει έγραψε ο Ζαν Αλμπέρντο ντελλ' Άκουα. Για ακόμη μια φορά, υπεύθυνοι για την επιλογή των καλλιτεχνών και των έργων τους ήταν ο ζωγράφος Τζιοβάννι Μπρανκάτσιο (Giovanni Brancaccio), ο γλύπτης Γκουίντο Περόκκο και ο Ντελλ' Άκουα. Οι καλλιτέχνες που συμμετείχαν, σύμφωνα με τον συγγραφέα, δεν είχαν λάβει ξανά μέρος στην έκθεση της Αλεξάνδρειας, ενώ εκπροσωπούσαν ποικίλες τάσεις της τότε σύγχρονης τέχνης της χώρας, με έμφαση στα ρεύματα ενός νέου ρεαλισμού. Ακόμη,

---

¹⁶⁷ Για το έργο του Μάρτιου Πράσσινου βλ. François Nourissier (εισ.), *Mario Prassinos*, Παρίσι, Actes Sud, 2005, *Mario Prassinos: peintures et des sinsrecents*, κατάλογος έκθεσης, Παρίσι, Galerie Nationale du Grand Palais, 1980 και *Mario Prassinos: arbres et boutiques*, κατάλογος έκθεσης, Παρίσι, Galeries de France, [1960;].

¹⁶⁸ Για τις διπλωματικές σχέσεις μεταξύ της Αιγύπτου και της Γαλλίας βλ. Ανώνυμος, «Histoire de la presence militaire française en Egypte», στη Πρεσβεία της Γαλλίας στο Κάιρο, 12 Ιουνίου 2018: <https://eg.ambafrance.org/Histoire-de-la-presence-militaire> [πρόσβαση: 08/08/2023].

¹⁶⁹ Για την ανεξαρτητοποίηση της Αλγερίας βλ. Arnold Fraleigh, «The Algerian War of Independence», στο *Proceedings of the American Society of International Laws at Its Annual Meeting (1921-1969)*, τχ. 61, 27-29 Απριλίου 1969, σ. 6-12.

¹⁷⁰ Για τον όρο «ταχισμός» (*tachisme*) βλ. Ian Chilvers (επιμ.), *The Oxford dictionary of art and artists*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2009, σ. 615.

ανάμεσά τους εκτέθηκαν τιμητικά και έργα του πρόσφατα τότε θανόντος χαρακτή Τζόρτζιο Μοράντι (Giorgio Morandi). Στα έργα, ο ιταλικός υπαρξιακός ρεαλισμός κυριαρχούσε με τα έργα των Τζόρτζιο Μπελλάντι (Giorgio Bellandi), Τζιαννέττο Φίσι (Giannetto Fieschi), Ζανκάρλο Κατζανίγκα (Gancarlo Cazzaniga), Φλοριάνο Μποντίνι (Floriano Bodini) κ.ά., ενώ η «άτυπη», αφηρημένη τέχνη περιορίστηκε στον αφηρημένο εξπρεσιονισμό των Ζοράν Μουσίκ (Zoran Music), Αγκενόρε Φάμπρι (Agenore Fabri) και Φραντσέσκο Σομαΐνι (Francesco Somaini).

Ο Λίβανος συμμετείχε στην έκτη Αλεξανδρινή Μπιεννάλε με 38 συνολικά καλλιτέχνες οι οποίοι παρουσίασαν από ένα έργο ζωγραφικής ο καθένας. Επίτροπός του ήταν ο Γενικός Πρόξενος Φαϋσάλ Σουλτάν (Faysal Sultan). Το εισαγωγικό κείμενο της συμμετοχής υπέγραψε ο Διευθυντής Καλών Τεχνών Τζόσεφ Ρίζκ (Joseph Rizk). Στο σύντομο κείμενό του τόνισε τον αρνητισμό των καλλιτεχνών της χώρας προς τη δυτική πρωτοπορία, εστιάζοντας στη ρεαλιστική απεικόνιση των θεμάτων τους. Τα έργα παρέμεναν πιστά στην «πριμιτίφ» παράδοση της χώρας, όπως στο έργο του Πόλ Κιρακοσιάν (Paul Kirakossian), και στο ιμπρεσιονιστικό ύφος, όπως οι Ελίε Καννάν, Ιμπραΐμ Μαρζούκ και Ομάρ Ονσί, πιστοί στη διδασκαλία των προηγούμενων γενεών καλλιτεχνών. Αντίθετα, οι αφαιρετικές μορφές έκφρασης περιορίζονταν στα έργα των Αντέλ ελ Σαγκί, Νικολάς Ναμάρ (Nicolas Namar) και Σαΐντ Άκλ (Said Akl).

Τέλος, παρουσιάζεται στο κατάλογο το τμήμα της Γιουγκοσλαβίας με 16 καλλιτέχνες, οι οποίοι συμμετείχαν με 56 συνολικά έργα ζωγραφικής, χαρακτηριστικής και γλυπτικής. Επίτροπος της Γιουγκοσλαβίας ήταν ο Επιμελητής του Μουσείου Μοντέρνας Τέχνης της Ζάγκρεμπ, Μπόρις Κέλεμαν (Boris Kelemen), ο οποίος υπέγραψε και το κείμενο που συνοδεύει τα έργα. Σύμφωνα με τον ίδιο, η ποικιλομορφία της καλλιτεχνικής δημιουργίας σε σχέση με την ιστορία του τόπου και τα πρόσφατα γεγονότα και προβληματισμούς, αποτυπώνονταν στα έργα που εκτέθηκαν στο γιουγκοσλαβικό περίπτερο. Ακόμη, ο Κέλεμαν τόνισε την ισορροπία μεταξύ των εικονικών και ανεικονικών δημιουργικών εκφράσεων των καλλιτεχνών, προβάλλοντας έργα λυρικής αφαίρεσης, όπου το ρεαλιστικό στοιχείο εισχωρεί μέσα στο άμορφο, χαρακτηριστικό το οποίο συναντάται τόσο στα έργα ζωγραφικής και χαρακτηριστικής, όσο και γλυπτικής. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι εκτίθενται για πρώτη φορά στην Αλεξανδρινή Μπιεννάλε έργα «Οπτικής Τέχνης» με τα έργα του Μιρασλάβ Σουτέτς (Miroslav Sutej).

Η βράβευση πραγματοποιήθηκε την ημέρα των εγκαινίων, στις 15 Δεκεμβρίου 1965. Η Ιταλία έλαβε το τρίτο βραβείο ζωγραφικής, το δεύτερο χαρακτηριστικής και το πρώτο γλυπτικής, ενώ η Ισπανία απέσπασε το πρώτο βραβείο ζωγραφικής και το τρίτο χαρακτηριστικής. Στην Ελλάδα απονεμήθηκε το δεύτερο ζωγραφικής και το δεύτερο γλυπτικής ενώ στη Γαλλία το πρώτο βραβείο χαρακτηριστικής. Από το αιγυπτιακό περίπτερο βραβείο ζωγραφικής έλαβαν οι Ροστόμ Αχρί (Rostom Achri), Αμπντέλ Χαντί ελ Γκαζζάρ (Abdel Hadiel Gazzar) και Αζίζ Γιούσσεφ, βραβείο χαρακτηριστικής οι Σαλέχ Μοχάμεντ Ρέντα (Saleh Mohamed Reda), Μαριάμ Αμπντέλ Αλίμ (Mariam Abdel Alim) και Αχμέντ Μαχέρ Ράεφ (Ahmed Maher Raef). Τέλος, τα βραβεία γλυπτικής απονεμήθηκαν στους Ομάν Ελ Ναγκντί (Oman El Nagdi), Αχμέντ Αμπντέλ Ουαχάμπ (Ahmed Abdel Wahab) και Αμπντέλ Χαμίντ Αμπντέλ Μοτταλέντ Ελ Νταουακχλί (Abdel Hamid Abdel Mottaleb El Dawakhli), αντίστοιχα¹⁷¹.

1.9. Η VIIη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας

Η κατάσταση μεταξύ του Ισραήλ και των γειτονικών του αραβικών κρατών, παρά τις προσπάθειες του Ο.Η.Ε. που είχαν ξεκινήσει μια δεκαετία νωρίτερα¹⁷², οξύνθηκε. Λόγος γι' αυτό ήταν οι απειλές που εκτόξευε το Ισραήλ κυρίως προς τη Συρία¹⁷³, με αποτέλεσμα η Αίγυπτος ως σύμμαχος χώρα της δεύτερης, να διώξει τις ειρηνευτικές δυνάμεις του Ο.Η.Ε. από τη χερσόνησο του Σινά, όπου είχαν εγκατασταθεί, και να παρατάξει τις δικές της ένοπλες δυνάμεις¹⁷⁴.

Στις 5 Ιουνίου 1967 το Ισραήλ, φοβούμενο μια ενδεχόμενη εισβολή της Αιγύπτου, εξαπέλυσε επίθεση προς τα αιγυπτιακά στρατεύματα, δηλώνοντας την έναρξη του Γ'

---

¹⁷¹ Ανώνυμο, «Δύο Έλληνες καλλιτέχνες βραβεύθηκαν στο Κάιρο», εφ. *Ελευθερία*, 16 Δεκεμβρίου 1965 (στο εξής, Ανώνυμος, 1965α), Ανώνυμο, «Απονεμήθησαν τα βραβεία της Μεσογειακής Εκθέσεως», *Καθημερινή*, 16 Δεκεμβρίου 1965 (Ανώνυμος, 1965β), Ανώνυμο «Ελληνική επιτυχία εις την Μπιεννάλε Αλεξανδρείας», εφ. *Ημέρα*, 6 Φεβρουαρίου 1966 (στο εξής, Ανώνυμος, 1966α) και Dawestachy, 2005, σ. 93.

¹⁷² Michael B. Oren, *Six days of war. June 1967 and the making of the modern Middle East*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2002, σ. 6-14 (στο εξής, Oren, 2002) και Jeremy Bowen, *Six Days. How the 1967 war shaped the Middle East*, Νέα Υόρκη, Thomas Dunne Books, 2005, σ. 41-43 (στο εξής, Bowen, 2005).

¹⁷³ Για τις εντάσεις μεταξύ Ισραήλ και Συρίας βλ. Oren, 2002, σ. 42-49, 53-60 και 64-67, Tom Segev, *1967. Israel, the war and the year that transformed the Middle East*, Λονδίνο, Abacus, 2008, σ. 230-268 (στο εξής, Segev, 2008), Bowen, 2005, σ. 13-17 και Walter Laqueur, *The road to war. The Origins and Aftermath of the Arab-Israel Conflict 1967-8*, Χάρμοντσγουόρθ, Penguin, 1969, σ. 100-101 (στο εξής, Laqueur, 1969).

¹⁷⁴ Για τον διωργμό των ειρηνευτικών δυνάμεων του Ο.Η.Ε. βλ. Laqueur, 1969, σ. 101-105, Oren, 2002, σ. 38-42, 67-75, Segev, 2008, σ. 273-281 και Bowen, 2005, σ. 41-43.

Αραβοϊσραηλινού Πολέμου¹⁷⁵. Οι εχθροπραξίες έληξαν μόλις έξι μέρες μετά, με την υπεροχή του Ισραήλ έναντι της Αιγύπτου, της Συρίας, της Ιορδανίας και του Ιράκ, καθώς κατέκτησε τον έλεγχο της χερσονήσου του Σινά, της Λωρίδας της Γάζας, μέρους της Παλαιστίνης, των υψιπέδων του Γκολάν και της ανατολικής Ιερουσαλήμ¹⁷⁶.

Ο Αραβοϊσραηλινός Πόλεμος ήταν η αιτία καθυστέρησης της διεξαγωγής της έβδομης Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας η οποία εγκαινιάστηκε στις 16 Φεβρουαρίου του 1968. Η διεθνής αυτή έκθεση διήρκεσε έως τη 1^η Μαΐου του ίδιου έτους και πρόεδρος της ήταν ο Κυβερνήτης της Αλεξάνδρειας, Ασύρ, Γενικός Επίτροπος διορίστηκε ο Υφυπουργός Στέγασης Καττάν και Επίτροπος ο Διευθυντής του Μουσείου Καλών Τεχνών και Πνευματικού Κέντρου της Αλεξάνδρειας, Αλύ Καλέντ.

Στην έβδομη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας συμμετείχαν συνολικά 225 καλλιτέχνες από 12 χώρες, παρουσιάζοντας 574 έργα ζωγραφικής, χαρακτηριστικής και γλυπτικής. Αυτή η έκθεση είχε τον μεγαλύτερο αριθμό συμμετεχόντων χωρών από τη θέσπισής της το 1955.

Όπως και στην προηγούμενη έκθεση, οι επιτροπές στην έβδομη Αλεξανδρινή Μπιεννάλε ήταν έξι. Συγκεκριμένα, αναφέρονται στον κατάλογο η «Επιτροπή Υποδοχής»¹⁷⁷, η «Εκτελεστική Επιτροπή»¹⁷⁸, η «Επιτροπή Οργάνωσης, Εκτίμησης και Ασφάλειας»¹⁷⁹, η «Τεχνική Επιτροπή»¹⁸⁰, η «Επιτροπή Καταλόγου»¹⁸¹ και την «Κριτική Επιτροπή»¹⁸².

---

¹⁷⁵ Για τις συνθήκες που συνέβαλαν στην έναρξη του Αραβοϊσραηλινού πολέμου το 1967 βλ. Laqueur, 1969, σ. 254-172.

¹⁷⁶ Για τη διαμόρφωση του χάρτη στη Παλαιστίνη μετά τον Αραβοϊσραηλινό πόλεμο βλ. Clifford Irving, *The Battle of Jerusalem. The six-day war of June, 1967*, Νέα Υόρκη, Macmillan, 1970, σ. 78-80.

¹⁷⁷ Στην «Επιτροπή Υποδοχής» συμμετείχαν οι Αμπντέλ Αζίζ Ελ Καττάν, Χουσσεϊν Χαντίλ, Μιχάμεντ Αλύ Ρασίντ, Σάαντ Άκλ (Saad Akl) και Αλύ Αχμέντ Χαλέντ.

¹⁷⁸ Στην «Εκτελεστική Επιτροπή» συμμετείχαν οι Χουσσεϊν Καντίλ, Μοχάμεντ Σαγιέντ Αντχάμ (Mohamed Said Adham), Μάσσιχα Ελ Μιραχέμ, Αλύ Αχμέντ Χαλέντ, Μαχμούντ Χελμύ Ελ Νεϊλ και Μαχμούντ Χουσσεϊν.

¹⁷⁹ Την «Επιτροπή Οργάνωσης, Εκτίμησης και Ασφάλειας» συγκροτούσαν οι Σομπχύ, Οσμάν Σαμπρύ, Αντλύ Κοτρώ, Αχμέντ Οσμάν, Ασσαντ Μαζάρ, Σεΐ Ουανλύ και Αλύ Αχμέντ Χαλέντ.

¹⁸⁰ Την «Τεχνική Επιτροπή» αποτελούσαν οι Γκαμάλ Εντινέ Ομάρ, Φουάντ Αμπντέλ Μέτζζιντ, Χουσσεϊν Ρουχντί (Hussein Rouchdy) και Μαχμούντ Ραχίντ (Mahmoud Rachid).

¹⁸¹ Η «Επιτροπή Καταλόγου» απαρτίζεται από τους Αλύ Χαλέντ, Σάαντ Μπακρί (Saad Bakri), Σάαντ Καπτάν, Αντουν Μπαρακάτ, Φατμά Σαλαμπί (Fatma Shalaby), Εζζάτ Ιμπράϊμ, Αραφά Μαννάα και Εναγιάτ Σολιμάν (Enayat Soliman).

¹⁸² Πρόεδρος της «Κριτικής Επιτροπής» ήταν ο Σομπχύ, με τους επιτρόπους της Τυνησίας, της Ιταλίας, της Ισπανίας, της Γαλλίας, του Λιβάνου και της Γιουγκοσλαβίας να αποτελούν την κριτική επιτροπή για το τμήμα της Η.Α.Δ., ενώ η επιτροπή υπεύθυνη για τα ξένα τμήματα παρέμενε η ίδια με εξαίρεση την αντικατάσταση του Ραγκέμπ Αγιάντ από τον γλύπτη Γκαμάλ ελ Σεγκουίνι.

Αρχικά, ο κατάλογος ξεκινάει με το κείμενο καλωσορίσματος από τον Ασούρ, ο οποίος σε αυτό ευχαρίστησε τις χώρες που ανταποκρίθηκαν θετικά στην πρόσκληση της Αιγύπτου. Σύμφωνα με τον ίδιο, από τη θέσπιση της Αλεξανδρινής Μπιεννάλε και εξής, είχε υπάρξει έντονο ενδιαφέρον από τις υπόλοιπες χώρες, κυρίως τις ευρωπαϊκές, για την αιγυπτιακή τέχνη. Παράδειγμα αυτού έφερε την έκθεση Αιγυπτίων καλλιτεχνών στην Ισπανία, η οποία «ξεπέρασε τα τοπικά της πλαίσια»¹⁸³. Τέλος, καθώς πλέον η έκθεση, κατά τον Ασούρ, είχε «καθιερωθεί» (*établie*), πρότεινε τη δημιουργία «ειδικών περιπτέρων» (*pavillons spéciaux*), όπως αυτά στην Μπιεννάλε της Βενετίας, με στόχο τη συμμετοχή περισσότερων χωρών τα επόμενα χρόνια¹⁸⁴.

Το δεύτερο κείμενο του καταλόγου υπέγραψε ο Καττάν. Εδώ, τονίστηκαν οι «στενές σχέσεις που δένουν τους καλλιτέχνες αλλά και τους λαούς των μεσογειακών χωρών»¹⁸⁵. Ως παράδειγμα αυτού έδωσε την «γραμμή» (*ligne*) ως κοινό χαρακτηριστικό του συνόλου των καλλιτεχνών των χωρών αυτών, η οποία, όμως, διαφοροποιείται ανάλογα με την «καλλιτεχνική κληρονομιά» της κάθε χώρας¹⁸⁶. Τέλος, σύμφωνα με τον Καττάν, η έκθεση αυτή αποτελούσε απάντηση προς εκείνους που πίστευαν ότι η τέχνη δεν είχε χαρακτήρα τοπικό, δηλαδή ότι ήταν «αποκομμένη από το θέμα, τον τόπο, και τον χρόνο»¹⁸⁷. Αντίθετα, «η τέχνη θα παραμείνει πάντα η ζωντανή ιστορική απόδειξη της ύπαρξης πολλών πολιτισμών»¹⁸⁸.

Η συμμετοχή που παρουσιάζεται πρώτη στον κατάλογο είναι εκείνη της Αιγύπτου, η οποία αποτελούταν από 146 έργα 49 καλλιτεχνών. Επίτροπος της χώρας ήταν ο Αλύ Αχμέντ Χαλέντ, ο οποίος υπέγραψε και το εισαγωγικό κείμενο της συμμετοχής. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, το μεγαλύτερο μέρος της αιγυπτιακής παρουσίας στην έκθεση, αποτελούταν από καλλιτέχνες που λάμβαναν μέρος για πρώτη φορά στην Αλεξανδρινή Μπιεννάλε, ενώ στόχος της επιτροπής για την επιλογή τους ήταν η ανάδειξη των σύγχρονων τότε τάσεων της χώρας. Επιπλέον, αναφέρθηκε στην ποικιλομορφία των θεμάτων η οποία, όμως, δεν τους εμπόδιζε να αναδείξουν την κοινή ρίζα τους. Τέλος, στα έργα παρατηρείται η κυριαρχία της αφαιρετικής δυτικής

---

¹⁸³ 7ème Biennale d'Alexandrie, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts – Centre Culturel d'Alexandrie, 1968, σ. χ.α. (στο εξής, 7ème Biennale, 1968): *a débordé son cadre local*

¹⁸⁴ 7ème Biennale, 1968, χ.α..

¹⁸⁵ Ο.π., χ.α.: *les relations étroites, qui lient les artistes aussi bien que les peuples des pays méditerranéens.*

¹⁸⁶ Ο.π.: *l'heritages artistique*

¹⁸⁷ Ο.π.: *détaché du sujet, du lieu, et du temps.*

¹⁸⁸ Ο.π.: *L'art demeure era toujours la preuve historique vivante de l'existence de nombreuses civilisations.*

τέχνης, από τον Κυβισμό των Φουάντ Ταγκ Εντινέ (Fouad Tag Eddine) και Γουαντί Σανουντά (Wadie Chanouda) έως τη λυρική αφαίρεση των Φουάντ Καμέλ και Καντιγκά Ριάντ (Khadiga Riad). Αντίθετα, μικρή ήταν η συμμετοχή του εικονικού ύφους με τον ζωγράφο Χ. Χαμπνέρ (H. Hamber), ενώ το φαραωνικό στυλ περιορίστηκε στα έργα γλυπτικής.

Στη συνέχεια, ακολουθεί το τμήμα της Αλβανίας όπου συμμετείχαν 28 καλλιτέχνες, παρουσιάζοντας συνολικά 29 έργα. Μεταξύ των καλλιτεχνών συγκαταλέγονταν και πέντε ελληνικής καταγωγής καλλιτέχνες, ο Σωτήρης Κάπος (Caro Sotir), ο Ανδρέας Μάνος (Mano Andrea), ο Παντελής Μάλες (Mele Pandeli), ο Οδυσσέας Πασχάλης και ο Φώτος Στάμος. Επίτροποι της χώρας στην έβδομη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας ήταν οι Σχ. Χαντερί (Sh. Haderi) και Κ. Μπούζα (K. Buza). Το κείμενο παρουσίασης της συμμετοχής δεν φέρει υπογραφή. Η Αλβανία, για ακόμη μια φορά, όπως τονίζεται και στο κείμενο, παρουσίασε έργα σοσιαλιστικού ρεαλισμού με κύρια θέματα τη καθημερινή ζωή και το πρόσφατο παρελθόν της χώρας.

Η Κύπρος συμμετείχε για δεύτερη φορά στην Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας με 13 καλλιτέχνες και 14 έργα ζωγραφικής, χαρακτικής και γλυπτικής. Επίτροπός της ήταν ο Σωτήρης Ελληνάς (Sotiris Ellinas), ενώ το κείμενο της συμμετοχής υπέγραψε ο Υποδιευθυντής Υπηρεσίας Πολιτιστικών Θεμάτων Χρ. Σεργής (P. Chr. Sergis). Την ευθύνη, όπως αναφέρεται στο κείμενο, για την επιλογή των καλλιτεχνών και των έργων τους για την αποστολή στην Αλεξανδρινή Μπιεννάλε, είχε το Υπουργείο Παιδείας της χώρας, και στόχος ήταν η προβολή της τότε σύγχρονης καλλιτεχνικής δημιουργίας. Σύμφωνα με τον Σεργή, η εικαστική παραγωγή της Κύπρου περιοριζόταν στα βυζαντινά κατάλοιπα που είχε αφήσει η τουρκική κυριαρχία, ενώ μόλις τα τελευταία χρόνια παρατηρούταν μια «σταδιακή αναγέννηση» (*renaissance progressive*), η οποία οφειλόταν σε κύπριους καλλιτέχνες που επέστραφαν στη χώρα τους μετά τις σπουδές τους στις καλές τέχνες σε ευρωπαϊκές σχολές. Τα διδάγματά τους τα συνέδεαν στα έργα με την εθνική τους κληρονομιά. Ανάμεσα στους καλλιτέχνες που συμμετείχαν ήταν και ο Στέλιος Βότσης (Stelios Votsis) με τις κυβιστικές και αφαιρετικές συνθέσεις του. Ακόμη, έλαβε μέρος και ο Γιώργος Σκοτεινός (Yoriko Skotinos) με τον εξπρεσιονιστικό του χαρακτήρα και τα σουρεαλιστικά στοιχεία.

Το τμήμα της Ισπανίας περιελάμβανε 90 έργα από 15 καλλιτέχνες. Επίτροπός της ήταν ο Μογκέλ Ρ.Α. Κάρλστρομ, ο οποίος συντάξε και το κείμενο της συμμετοχής,

όπου υπογράμμισε την ποικιλομορφία της ισπανικής τότε σύγχρονης εικαστικής δημιουργίας. Ακόμη, τόνισε ότι η έβδομη έκθεση αποτελούσε τη συνέχεια των προηγούμενων συμμετοχών της χώρας, υπηρετώντας τον σκοπό της συνολικής παρουσίασης της ισπανικής καλλιτεχνικής παραγωγής. Οι καλλιτέχνες που επιλέγονταν για την εκπροσώπηση της Ισπανίας δεν είχαν εκθέσει έργα τους στο παρελθόν στην Αλεξανδρινή Μπιεννάλε, ενώ ξεχώρισε τον ζωγράφο Φρανσίσκο Κόσσιο (Francisco Cossio) εξαιτίας της παρουσίας του, ήδη από νωρίς, στο εξωτερικό και τις θετικές κριτικές που αποκόμισε από αυτές. Τα έργα που παρουσιάστηκαν στην έκθεση, αντιπροσώπευαν τόσο τις αφηρημένες, όπως των Καφερίνο Μορένο Σαντοβάλ (Caferino Moreno Sandoval), Χοσέ Μπαρτχέλο Αλμπανταλέιο (Jose Barcelo Albadalejo) και Αμαντόρ Ροντρίγκεζ (Amador Rodriguez), όσο και τις παραστατικές μορφές έκφρασης, όπως στα έργα των Αντόνιο Παντρέρο Γιέμπολες (Antonio Padrero Yeboles), Αντόλφο Μπαρτολομέ Γκαρσία (Adolfo Bartolome Garcia) και Χουάν Καστρίλλον Μπράβο (Juan Castrillon Bravo).

Η Γαλλία στην έβδομη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας έλαβε μέρος με μόλις 4 καλλιτέχνες, οι οποίοι παρουσίασαν συνολικά 18 έργα. Επίτροπός της ήταν ο Μοσχέλ Χούγκ, ο οποίος υπέγραψε και το κείμενο που συνοδεύει τα έργα. Στόχος της γαλλικής συμμετοχής ήταν η παρουσίαση της ποικιλομορφίας των τάσεων που επικρατούσαν στη τότε σύγχρονη γαλλική τέχνη. Στο κείμενό του ο συγγραφέας αναφέρθηκε στους καλλιτέχνες και στο έργο τους. Αρχικά, η λυρικότητα της γαλλικής αφαίρεσης κυριαρχούσε μέσα από τα έργα του Ζαν Μεσσατζέρ (Jean Messagier) με την έντονη εξπρεσιονιστική του πινελιά που παρέμενε συνδεδεμένη με τον καμβά, του Τζέιμς Γκουιτέτ (James Guitet) με τις αρχιτεκτονικές του φόρμες και του γλύπτη Ζακ Τσάρλς Νατλαέ (Jacques Charles Delahaye). Τέλος, μέσα από το έργο του Μορελλέτ (Morellet), τόσο στη ζωγραφική όσο και στην γλυπτική, παρουσιάζεται η κίνηση μέσα από τη γεωμετρία και τα κοφτερά περιγράμματα.

Το Ελληνικό τμήμα αποτελούταν από 44 έργα 12 καλλιτεχνών. Επίτροπος της χώρας ήταν ο διπλωμάτης Στυλιανός Βασιλικός (Stylianos Vassilikos), ενώ το κείμενο συνέταξε ο δημοσιογράφος Πάνος Καραβίας (Panos Caravias). Ο συγγραφέας τόνισε ότι, παρά την ποικιλομορφία και τις πρωτοποριακές αναζητήσεις των καλλιτεχνών που χαρακτήριζαν την ελληνική τέχνη της περιόδου, διατηρούνταν τα στοιχεία εκείνα που την διακρίνουν σε όλο το εύρος της πορείας της, ήδη από την αρχαιότητα. Περαιτέρω ανάλυση και παρουσίαση της συμμετοχής γίνεται σε επόμενη ενότητα.

Στο τμήμα του Μουσείου που είχε οριστεί για τη συμμετοχή της Ιταλίας, φιλοξενήθηκαν 53 έργα ζωγραφικής, χαρακτηριστικής, σχεδίου και γλυπτικής 15 καλλιτεχνών. Από αυτά, όμως, λίγο πριν τα εγκαίνια, απομακρύνθηκαν τρεις πίνακες ζωγραφικής, καθώς το περιεχόμενό τους κρίθηκε ακατάλληλο από την επιτροπή της έκθεσης¹⁸⁹. Επίτροπος της χώρας ήταν ο Μάριο Ραντίτσε (Mario Radice), ενώ το κείμενο υπέγραψε ο Γενικός Γραμματέας της Μπιεννάλε της Βενετίας Ζαν Αλμπέρτο Ντελλ' Άκουα. Την επιτροπή επιλογής των έργων προέδρευε ο καθηγητής Βαλεντίνο Μαρτινέλλι (Valentino Martinelli) και αποτελούταν από τους καθηγητές Τζουσέππε Ματζαριόλο (Giuseppe Mazzariolo) και Μάριο Ντε Μπιάσι (Mario De Biasi), τους ζωγράφους Μάριο Ραντίτσε και Τζουσέππε Σαντομάσο (Giuseppe Santomaso), τον γλύπτη Αρνάλντο Πομοντόρο (Arnaldo Pomodoro) και τον Ντελλ' Άκουα. Στόχος της ήταν η προβολή της πιο πρόσφατης καλλιτεχνικής δημιουργίας της εποχής. Στα έργα που παρουσιάστηκαν στο ιταλικό περίπτερο, πέρα από τις αφηρημένες εκφράσεις, έκαναν την εμφάνισή τους και έργα «νεοεικονιστικά» (*néofigurative*) των Βιτόριο Μπασάλια (Vittorio Basaglia) και Σέργιο Φρανζουά (Sergio Franzoi).

Ακολουθεί η συμμετοχή του Λιβάνου, παρουσιάστηκαν 49 έργα 31 καλλιτεχνών. Επίτροπός του ήταν ο Ουαγκιχ Νάχλα (Waguih Nahla), ο οποίος υπέγραψε και το κείμενο που συνοδεύει τους καλλιτέχνες και τα έργα τους. Στο σύντομο αυτό εισαγωγικό κείμενο, αναφέρθηκε στην άνθιση των εικαστικών τεχνών της χώρας, όπου από τη μία ήταν οι καλλιτέχνες εκείνοι που συνέδεαν την παράδοση με τη δυτική πρωτοπορία, όπως στα έργα των Αρέφ Ελ Ραγές (Arefel Rayes), Χαλίμ Γουαντάβ (Halim Guadav) και Γβέττε Ασκάρ (Yvette Ashkar), και από την άλλη εκείνοι που παρέμεναν πιστοί στην ισλαμική παράδοση, όπως οι Ραχίντ Γουαχμπί (Rachid Wahbi) και Τζόρτζ Κόρμ (Georges Korm).

Η Παλαιστίνη συμμετείχε για πρώτη φορά στην έβδομη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας. Η παρουσία της στην έκθεση ήρθε αμέσως μετά τον Αραβοϊσραηλινό πόλεμο του 1967, όπου το Ισραήλ κατέλαβε το μεγαλύτερο μέρος των εδαφών της. Στόχος της παρουσίας της στην έκθεση ήταν η προβολή της σχέσης της με το σύνολο των αραβικών χωρών. Ακόμη, παρότι απελευθερώθηκε από τη βρετανική κυριαρχία το 1948, η άμεση σύσταση του κράτους του Ισραήλ αποτέλεσε αιτία εντάσεων στην

---

¹⁸⁹ Ανώνυμο, «Σκάνδαλο εις την «Μπιεννάλε». Απομακρύνθηκαν τρεις πίνακες διότι ενεφάνιζαν το σεξ με πολύ παραστατικόν τρόπον», εφ. *Ταχυδρόμος*, 17 Φεβρουαρίου 1968, σ. 1.

περιοχή αλλά και μεταξύ του Ισραήλ και των γειτονικών χωρών¹⁹⁰. Συνολικά, η Παλαιστίνη έλαβε μέρος στην Αλεξανδρινή έκθεση με 7 ζωγράφους και 20 έργα. Επίτροπος ήταν ο Γκόμα Α. Κόλγκα (Goma A. Colga), ο οποίος συνέταξε και το κείμενο, όπου τονίστηκαν οι δύσκολες συνθήκες μέσα στις οποίες αναπτύχθηκε η τότε σύγχρονη τέχνη της. Στα έργα των καλλιτεχνών, αποτυπώνονταν οι αντιξοότητες των Παλαιστινίων, ενώ, εξαιτίας αυτών, η μετανάστευση του αραβικού πληθυσμού σε γειτονικές χώρες, είχε ως αποτέλεσμα την επιρροή τους από τις σύγχρονες τότε καλλιτεχνικές εκφράσεις τόσο της Δύσης όσο και της Ανατολής, χωρίς όμως να παραβλέπουν την παράδοση την οποία προσαρμόζουν σε αυτές¹⁹¹.

Η Συρία συμμετείχε ξανά στην έβδομη έκθεση, έπειτα από τη διάσχιση της από την Η.Α.Δ., μετά τη συμμαχία με την Αίγυπτο, και όχι μόνο, για τα αραβικά συμφέροντα στον Αραβοϊσραηλινό πόλεμο του 1967¹⁹². Συνολικά συμμετείχε με 14 καλλιτέχνες, παρουσιάζοντας συνολικά 25 έργα ζωγραφικής, χαρακτηριστικής και γλυπτικής. Δεν αναφέρεται το όνομα του Επίτροπου στον κατάλογο, ενώ το εισαγωγικό κείμενο έγραψε ο Διευθυντής Καλών Τεχνών της χώρας Αφίφ Μπεχνεσύ (Afif Behnesy). Σύμφωνα με τον ίδιο, οι εικαστικές τέχνες στη Συρία, παρά την αποικιοκρατία, άνθιζαν συνεχώς, αρχικά μέσα από τα έργα των καλλιτεχνών που παρακολούθησαν μαθήματα σε σχολές καλών τεχνών της Δύσης, κατά τη διάρκεια της γαλλικής κυριαρχίας, και έπειτα εντός των συνόρων της με την ίδρυση του Τμήματος Καλών Τεχνών μετά την ανεξαρτησία της¹⁹³. Στόχος των καλλιτεχνών ήταν «η επιβεβαίωση της αυθεντικότητας της καλλιτεχνικής τους παραγωγής εμπνευσμένη από τα χαρακτηριστικά της αραβικής τέχνης»¹⁹⁴. Μέσα από τα έργα τους παρατηρείται η επιρροή που άσκησε στους καλλιτέχνες η δυτική πρωτοπορία, όπως τα έργα του Ελίας Ζαγιάτ (Ekyas Zayyat) με τη σύνθεση τόσο από ρεαλιστικά όσο και αφαιρετικά στοιχεία, του Φετάχ Μουνταρρές (Fetah Moudarres) και του προσωπικού εξπρεσιονιστικού ύφους του και τον κυβισμό του Μαχμούντ Χαμμάντ (Mahmoud Hammad), όπου προστίθενται στοιχεία από την

---

¹⁹⁰ Για τις εντάσεις μεταξύ αραβικών χωρών και Ισραήλ βλ. Eugene L. Rogan, Avi Shlaim (επιμ.), *The war of Palestine: Rewriting the history of 1948*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2001, σ. 60-103 και 206-218 και Amnom Cohen, Gabriel Baer (επιμ.), *Egypt and Palestine: a millennium of association (886-1948)*, Νέα Υόρκη, St. Martin's Press, 1984, σ. 332-375.

¹⁹¹ Για τις εικαστικές τέχνες στην Παλαιστίνη βλ. Wijdan, 1997, σ. 105-113.

¹⁹² Για τη σχέση της Αιγύπτου με τη Συρία βλ. Malcolm H. Kerr, *The Arab Cold War 1958-1967. A Study of Ideology in Politics*, Λονδίνο, Issued under the auspices of the Royal Institute of International Affairs, Oxford University Press, 1967, σ. 155-162.

¹⁹³ Βλ. Wijdan, 1997, σ. 93.

¹⁹⁴ *7ème Biennale*, 1968, χ.α.: *l'affirmation de l'authenticité de leur production artistique en s'inspirant des caractéristiques de l'art arabe*

ισλαμική παράδοση όπως η καλλιγραφία και τα σχέδια σε παραδοσιακά αντικείμενα.

Στο τμήμα της Τυνησίας οι επισκέπτες μπορούσαν να δουν 32 έργα από 20 καλλιτέχνες. Επίτροπός της ήταν ο Τιτζάνι Ζαλίλα (Tijani Zalila), ο οποίος υπέγραψε και το συνοδευτικό κείμενο της συμμετοχής, όπου τόνισε την ποικιλομορφία των έργων. Παρόλα αυτά, εντοπίζονταν κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ τους τα οποία υπάγονται στο περιβάλλον της χώρας. Στα έργα των καλλιτεχνών που παρουσιάστηκαν στην έκθεση, κυρίαρχη ήταν η παρουσία της «Τυνησιακής Σχολής» όπου οι επιρροές από την παράδοση και την αρχιτεκτονική της χώρας είναι εμφανείς, αλλά και η επιρροή του δυτικού ύφους όπως ο εξπρεσιονιστικός χαρακτήρας των Μοχάμεντ Τσουμπίλ (Mohamed Chubil), Ομάρ Μπεν Μαχμούντ (Omar Ben Mahmoud) και η γεωμετρικότητα του έργου του Ναγκίμπ Μπελκουγκά (Naguib Belkhouga).

Τέλος, στον κατάλογο παρουσιάστηκε η συμμετοχή της Γιουγκοσλαβίας, η οποία έλαβε μέρος με 16 καλλιτέχνες, παρουσιάζοντας 54 έργα ζωγραφικής, χαρακτηριστικής και γλυπτικής. Επίτροπός της ήταν ο Νικολά Κούσοβακ (Nikola Kusovac), επιμελητής του Εθνικού Μουσείου στο Βελιγράδι, ο οποίος συνέταξε και το κείμενο της συμμετοχής. Σύμφωνα με τον ίδιο, εξαιτίας της πλούσιας εικαστικής δημιουργικής παραγωγής της χώρας, αποφασίστηκε η παρουσίαση μιας μόνο πτυχής της στην έβδομη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, την οποία και κατονόμασε με τον όρο «ποιητικός ρεαλισμός» (*realism poétique*). Με τον όρο αυτό εννοούσε τη μεταφορά, είτε ρεαλιστικά είτε αφηρημένα, ενός αντικειμένου στο έργο, σε συνδυασμό με τη λυρικότητα της παράδοσης του τόπου. Όπως παρατηρείται στα έργα, απεικονίζονται σκηνές από την καθημερινή ζωή, παραδοσιακά και αρχιτεκτονικά στοιχεία, ενώ σε αντίθεση με την προηγούμενη συμμετοχή, κυρίαρχούσαν έργα εξπρεσιονιστικού χαρακτήρα, όπως εκείνα των Μαριζάν Ντετονί (Marijan Detoni) και Μερσάντ Μπερμπέρ (Mersad Berber), αλλά και το σουρεαλιστικό στοιχείο στην απόδοση των μορφών και του περιβάλλοντος, στα έργα των Σπέις Κουνόσκι (Spase Kunoski), Βασίλιζ Ζορντάν (Vasilije Jordan), Νταγάν Ποπόσκι (Dragan Poposki). Ακόμη, η γεωμετρική τέχνη του φράκταλ έκανε την εμφάνισή της μέσα από τις φιλοσοφικές αναζητήσεις του χαρακτήρα Μιοντράγκ Ναγκόρνι (Miodrag Nagorni).

Την ημέρα των εγκαινίων, στις 16 Φεβρουαρίου 1968 πραγματοποιήθηκε η τελετή βράβευσης των καλλιτεχνών της Μπιεννάλε. Η Ισπανία έλαβε το πρώτο

βραβείο ζωγραφικής και το δεύτερο χαρακτηριστικής και η Γαλλία το δεύτερο και το τρίτο βραβείο ζωγραφικής. Στην Ιταλία, στην Παλαιστίνη, στην Ελλάδα, στο Λίβανο και στη Γιουγκοσλαβία απονεμήθηκε από ένα βραβείο στη κάθε μία. Συγκεκριμένα, έλαβαν, αντίστοιχα, το πρώτο βραβείο χαρακτηριστικής, το τρίτο χαρακτηριστικής, το πρώτο γλυπτικής, το δεύτερο γλυπτικής και το τρίτο γλυπτικής. Από το αιγυπτιακό περίπτερο βραβείο ζωγραφικής έλαβαν οι Φουάντ Καμέλ, Μ. Μοχάμεντ Οσμάν Αλύ (M. Mohamed Osman Aly) και Σαάντ ελ Καντεμ (Saad el Khadem). Με βραβείο χαρακτηριστικής τιμήθηκαν οι Σαϊέντ Μαχμούντ Κχαλίφα (Sayed Mahmoud Khalifa) Καμάλ ελ Σαρράγκ (Kamal el Sarrag), Σαϊντ Χεντάγια (Said Heddaya) και Ομάρ ελ Ναγκντί (Osmar el Nagdi). Τέλος, τα βραβεία γλυπτικής απονεμήθηκαν στους Σαλέχ Μοχάμεντ Ρέντα, Μουσταφά ελ Ρασχίντι (Moustapha el Rachidi) και Καμάλ Κχαλίφα (Kamal Khalifa)¹⁹⁵.

---

¹⁹⁵Ανώνυμος, «Χθες εις την Μπιεννάλε. Επήραμε το πρώτον. Εις την Γλυπτικήν», εφ. *Ταχυδρόμος*, 16 Φεβρουαρίου 1968, σ.1 (στο εξής, Ανώνυμος, 1968α), Ανώνυμος (Αθηναϊκό Πρακτορείο), «Η «Νίκη» έφερε την νίκην εις Έλληνα γλύπτην», εφ. *Ελεύθερος Κόσμος*, 6 Μαρτίου 1968 (στο εξής, Ανώνυμος, 1968β) και Dawestachy, 2005, σ. 117.

2. Η έννοια της «μεσογειακότητας» και η Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας.

Μέσα σε ένα κλίμα «παγκοσμιοποίησης» στον Δυτικό κόσμο του 20^{ου} αιώνα, έννοιες όπως η «ελληνικότητα», η «ιταλικότητα», η «ισπανικότητα» κ.ά., άρχισαν να επεκτείνονται πέρα από τα εθνικά τους σύνορα. Το αίσθημα του «ανήκειν» διευρύνθηκε με στόχο την κατάκτηση νέων ιδεών και αντιλήψεων, σε μια συλλογική ταυτότητα πιο ισχυρή. Αυτός ήταν και ο σκοπός της Αιγύπτου, και της Αιγυπτιακής Επανάστασης, που επιθυμούσε την ενοποίησή της με τις γειτονικές χώρες, σε ένα πλαίσιο ανάπτυξης των σχέσεων μεταξύ τους. Εργαλείο αυτού, υπήρξε η σύσταση της Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών στην πόλη της Αλεξάνδρειας, όπου στόχευε στην ανάδειξη των κοινών χαρακτηριστικών που διακατείχαν τους μεσογειακούς λαούς.

Ο όρος «μεσόγειος» ή «μεσογειακός», έχει μελετηθεί στο παρελθόν από πλήθος μελετητών όπως ο Μισέλ Σεβαλιέρ (Michel Chevalier)¹⁹⁶ και ο Φερνάντ Μπροντέλ (Fernand Braudel)¹⁹⁷. Η εννοιολογική του σημασία παραμένει σταθερή κατά το πέρασμα των αιώνων ως ένας συγκεκριμένος γεωγραφικός χώρος αλλά και ως επιθετικός προσδιορισμός περιγράφοντας τους λαούς της περιοχής¹⁹⁸. Ακόμη, το 1832 χαρακτηρίζεται και ως «ιδέα» από τον Σεβαλιέρ στο βιβλίο του *Religion saint-simonienne. Système de la Méditerranée*. Σύμφωνα με τον ίδιο, «το μεσογειακό σύστημα» (*système méditerranéen*)¹⁹⁹ αποτελούσε την ένωση της Ανατολής με τη Δύση που θα οδηγούσε σε «παγκόσμια ένωση» (*association universelle*)²⁰⁰.

Την ιδεολογία ενός «μεσογειακού» πολιτισμού, υιοθέτησαν αργότερα και οι Ιταλοί. Η ιδέα μιας κοινής «μεσογειακής φυλής» (*Mediterranean race*), όπως αναφέρεται από τον ιταλό ανθρωπολόγο Τζουσέππε Σέρτζι (Giuseppe Sergi)²⁰¹, γνώρισε άνοδο κατά τον 19^ο αιώνα με τον ιταλικό εθνικισμό, ως απάντηση στο «σκανδιναβισμό» της εθνικιστικής Γερμανίας. Στη συνέχεια ακολούθησε η προώθηση της γαλλο-ιταλικής προσέγγισης, της «λατινικής ιδέας» (*idée latine*) από το γαλλόφωνο

---

¹⁹⁶ Βλ. Michel Chevalier, *Religion saint-simonienne. Système de la Méditerranée*, Παρίσι, aux bureau du globe, Rue Monsigny No. 6, Μάρτιος 1832 (στο εξής, Chevalier, 1832).

¹⁹⁷ Βλ. Fernand Braudel, *La Méditerranée et la Monde Méditerranéa à l'Epoque de Philippe II*, Παρίσι, Collins, 1949.

¹⁹⁸ Henry Laurens, «Η επινόηση της Μεσογείου», στο Henry Laurens, Matthieu Rey (επιμ.), *Η Μεσόγειος σε αναζήτηση του εαυτού της*, μτφρ. Παναγιώτης Βογιατζής, Αθήνα, Εκδόσεις Μελάι, 2020, σ. 43.

¹⁹⁹ Chevalier, 1832, σ. 126-127.

²⁰⁰ Ο.π., σ. 131.

²⁰¹ Βλ. Guiseppe Sergi, *The Mediterranean race. A study of the origin of European people*, Λονδίνο, Walter Scott, 1901.

περιοδικό *La Renaissance latine* το 1902 και τον ιδρυτή του Γκαμπριέλ Ανότο (Gabriel Hanotaux)²⁰².

Παρόλο που η ιδέα υπήρχε από νωρίς, ο όρος «μεσογειακότητα» (*mediterraneanism*) εμφανίζεται αργότερα στη βιβλιογραφία, όπου δηλώνεται ως το κοινό «πνεύμα» που καταλαμβάνει το σύνολο των χωρών που βρέχονται από τη Μεσόγειο θάλασσα και το οποίο επηρεάζει τους λαούς της. Η χρήση αυτού του όρου, πραγματοποιείται για πρώτη φορά από τον ανθρωπολόγο Μικαέλ Χέρτζφελ (Michael Herzfeld) στη μελέτη του «The Horns of the Mediterraneanist Dilemma»²⁰³ το 1984 και αργότερα στο βιβλίο του *Anthropology through the looking-glass. Critical ethnography in the margins of Europe*, που εκδόθηκε το 1987²⁰⁴.

2.1. Οι εικαστικές τέχνες στην Αίγυπτο από την αποικιοκρατία έως τα μέσα του 20ου αιώνα.

Η Αίγυπτος, τελούσε υπό αγγλική κυριαρχία από τον 19^ο αιώνα ως τη πλήρη ανεξαρτητοποίησή της στα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Κατά τη διάρκεια αυτής, η χώρα δέχτηκε επιρροές από Άγγλους και Γάλλους καλλιτέχνες, οι οποίοι επισκέπτονταν την αφρικανική ήπειρο με σκοπό την εξερεύνηση του πολιτισμού της. Παράλληλα, σημαντικός αριθμός ευρωπαίων καλλιτεχνών εγκαταστάθηκαν στη χώρα, ενώ διατηρούσαν και εργαστήρια διδασκαλίας της τέχνης τους²⁰⁵.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, το ολοένα και αυξανόμενο κύμα εθνικισμού, ανέτρεψε τα δεδομένα. Η ανεξαρτησία της Αιγύπτου έγινε πάγιο αίτημα του λαού της, αμφισβητώντας και τον πολιτισμό της Ευρώπης. Η ανάγκη για τη δημιουργία μιας εθνικής τέχνης, που να υποδηλώνει το παρελθόν της, αποτέλεσε σημείο αναφοράς για τους αιγυπτιώτες καλλιτέχνες της περιόδου.

Το 1908 ιδρύθηκε, με βάση το ευρωπαϊκό πρότυπο, από τον Πρίγκιπα Γιουσέφ Καμάλ (Yusef Kamal), η πρώτη Σχολή Καλών Τεχνών στο Κάιρο. Από την σχολή αυτή αποφοίτησε και ο γλύπτης Μαχμούτ Μουχτάρ (Mahmut Mukhtar), ο οποίος προσέθεσε στην γλυπτική της εποχής το «νεοφαραωνικό» (*neo – Pharaonism*)

---

²⁰² Βλ. Katia Papandreopoulou, «Sous l'Impulsion d'une culture latine et méditerranéenne: a revue "La Renaissance latine" (1902-1905) et les arts», *The Mediterranean of Artists: A Critical Modernity, 1880-1945*, τομ. 10, τχ. 2, αρ. 3, 2021.

²⁰³ Michael Herzfeld, «The Horns of the Mediterraneanist Dilemma», *American Ethnologist*, τομ. 11, τχ. 3, Αύγουστος 1984, σ. 439-454.

²⁰⁴ Michael Herzfeld, *Anthropology through the looking-glass. Critical ethnography in the margins of Europe*, Cambridge University Press, 1999, σ. 64-70.

²⁰⁵ Για τους ξένους καλλιτέχνες που δραστηριοποιούνταν στην Αίγυπτο βλ. Wijdan, 1997, σ. 26.

στυλ²⁰⁶. Σκοπός του ήταν η ανάδειξη της πλούσιας κληρονομιάς της Αιγύπτου, μέσα από τη μοντέρνα τέχνη της εποχής. Το έργο του, αντανakλούσε την ιδέα για μια τέχνη – «συνέχεια» της αιγυπτιακής παράδοσης, προσαρμοσμένη στις αναζητήσεις του 20^{ου} αιώνα. Καθαριστικό ρόλο σε αυτό, είχε η ίδρυση της καλλιτεχνικής ομάδας «La Chimère», στην οποία συμμετείχαν οι Μουχτάρ, Ραγκίντ Αγιάντ (Raghib Ayyad), Μοχάμεντ Ναγκίκαι Μαχμούντ Σαΐντ (Mahmud Said), το 1927. Η ομάδα αυτή, είχε ως στόχο την προβολή και καθιέρωση μιας τέχνης αιγυπτιακής βασισμένη στην ευρωπαϊκή πρωτοπορία.

Τη δεκαετία του 1940, ιδρύθηκαν δύο ακόμη ομάδες. Η πρώτη από αυτές συστάθηκε το 1944 από τον Χουσεΐν Γιουσσέφ Αμίν (Hussein Youssef Amin), και ονομάστηκε «Ομάδα Σύγχρονης Τέχνης». Σύμφωνα με τον ιδρυτή της, η αιγυπτιακή τέχνη θα έπρεπε να πηγάζει από τη φαραωνική, την κοπτική, την αραβική και τη λαϊκή τέχνη, απαλλαγμένη πλήρως από τις επιρροές του δυτικού κόσμου.

Η δεύτερη ομάδα, ιδρύθηκε λίγα χρόνια αργότερα, το 1947, και έφερε την ονομασία «Ομάδα Μοντέρνας Τέχνης». Όπως και η «La Chimère», συνέδεσε τα εθνικά καλλιτεχνικά στοιχεία της Αιγύπτου με τη δυτική πρωτοπορία. Η ομάδα αυτή, χαρακτηρίστηκε ως ο κήρυκας της «Νασερικής Επανάστασης», καθώς τα θέματά της ήταν εμπνευσμένα από την ιδέα του «Παν-Αραβισμού», και της αραβικής κυριαρχίας γενικότερα²⁰⁷. Σε αυτήν συμμετείχαν οι Σιγκίνι, ο οποίος σχεδίασε τα μετάλλια της Αλεξανδρινής Μπιεννάλε, Χαμέντ Οουείς (Hamed Oweis) και η Σίρρυ (Gazbia Sirry).

Με στόχο τη προβολή της σύγχρονης τότε αιγυπτιακής τέχνης, αναπτύχθηκε η ιδέα σύστασης μιας διεθνούς έκθεσης στην Αίγυπτο στα πρότυπα εκείνης της Βενετίας. Η επιλογή της διεξαγωγής της Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών στην πόλη της Αλεξάνδρειας, οφείλεται σε μια σειρά από μηνύματα που ήθελε να διαδώσει η «Νασερινή Επανάσταση» στις χώρες κυρίως της Δύσης, όπως ο πολιπολιτισμικός της χαρακτήρας και ο σημαντικός ρόλος της Αιγύπτου στη διαμόρφωση του πολιτισμού και της ιστορίας της Δύσης. Η έκθεση αυτή, σύμφωνα με τον Σομπχύ, σηματοδοτούσε την «Αναγέννηση» της πόλης ως «φάρο πολιτισμού»²⁰⁸,

---

²⁰⁶ Wijdan, 1997, σ. 24-26.

²⁰⁷ Chika Okeke, «Africa: Modern African art», στο *Grove Art Online, Oxford Art Online*, <https://www.oxfordartonline.com/groveart/display/10.1093/gao/9781884446054.001.0001/oa-9781884446054-e-60000100082?rsk=y=eGjaAd&result=1> (πρόσβαση: 11/01/2024).

²⁰⁸ *2ème Biennale*, 1957-1958, σ. X.

επαναφέροντάς τη στο επίκεντρο του σύγχρονου πολιτισμού, όπως ήταν και στην αρχαιότητα²⁰⁹.

2.2.Η «μεσογειακότητα» στην Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας.

Ο Πρόεδρος της Αιγύπτου, Νάσερ, εγκαινίασε την πρώτη Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας στις 26 Ιουλίου 1955. Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, επίσημα ο βασικός στόχος της, εκτός από τη σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ των μεσογειακών λαών, ήταν η απόδειξη του κοινού πνεύματος που διακατέχει τις χώρες αυτές που βρέχονται από τη Μεσόγειο θάλασσα.

Ο Μπόγκνταντι, πρώτος πρόεδρος της έκθεσης, ανέφερε στο κείμενό του ένα παλιό ρητό που λέει ότι «δεν υπάρχει τίποτα νέο κάτω από τον ήλιο»²¹⁰, το οποίο αναφέρεται τόσο στον πολιτισμό όσο και στο «πνεύμα των εθνών»²¹¹. Με αυτό, θέλεσε να τονίσει ότι τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την κάθε χώρα και τον πολιτισμό της δεν μπορούν να χαθούν τελείως, αλλά εντοπίζονται και στη σύγχρονή τους εποχή.

Στα εισαγωγικά κείμενα των καταλόγων της Αλεξανδρινής Μπιεννάλε, από τον εκάστοτε πρόεδρο και γενικό επίτροπό της, γίνεται λόγος για τη «συγγένεια» που έχουν στο σύνολό τους οι μεσογειακές χώρες μεταξύ τους, το οποίο οι διετεείς αυτές εκθέσεις στόχευαν να αποδείξουν. Εδώ, όμως, πρέπει να σημειωθεί ότι, δεν συμμετείχαν στο σύνολο των εκθέσεων όλα τα μεσογειακά κράτη, και άρα τα στοιχεία που προβλήθηκαν για την αποδοχή αυτής της σχέσης δεν μπορούν να θεωρηθούν ως απόλυτα.

Η κοινή γεωγραφική θέση των χωρών που συμμετείχαν στις Αλεξανδρινές εκθέσεις την περίοδο που μελετάται, είχε κύριο ρόλο στην εξέλιξη του πολιτισμού τους, καθορίζοντας την έννοια αυτού που ονομάζεται «μεσογειακότητα». Στα εισαγωγικά κείμενα των πρώτων επτά εκθέσεων, γίνεται αναφορά στα συλλογικά χαρακτηριστικά που παρατηρείται ότι διακατείχαν τα έργα των καλλιτεχνών των Μεσογειακών χωρών.

Η ιστορία που μοιράζονται μεταξύ τους οι λαοί της Μεσογείου, αποτελεί βασικό στοιχείο που ευημερεί τη συγγενεία τους. Ήδη από τα αρχαία χρόνια, η ιστορία τους έφερε κοντά, μέσω των θαλάσσιων δραστηριοτήτων τους, όπως το εμπόριο.

²⁰⁹ *5ème Biennale*, 1963-1964, σ. 5.

²¹⁰ *Première Biennale*, 1955, σ. IX: *il n'y a rien de nouveau sous le soleil*.

²¹¹ Ο.π.: *l'esprit des nations*

Αποτέλεσμα αυτού ήταν η «ανταλλαγή ιδεών, ανάμειξη φιλοδοξιών, μερικές φορές ακόμη και αντιπαραθέσεις»²¹². Με αυτόν τον τρόπο, διαδόθηκαν και, πολλές φορές, υιοθετήθηκαν απόψεις και ιδεολογίες, επηρεάζοντας τον πολιτισμό τους. Ακόμη, η ανταλλαγή συνήθως χρηστικών και μη αντικειμένων, βοήθησαν στην ανάπτυξη του εκάστοτε λαού.

Ακόμη, παρατηρείται η κυριαρχία της ανθρωποκεντρικής θεματολογίας στα έργα των καλλιτεχνών. Η καθημερινή ζωή καθώς και τα πορτρέτα, καταλαμβάνουν ένα μεγάλο μέρος των εκθέσεων, ανεξάρτητα από το μέσο και την τεχνοτροπία που ο καλλιτέχνης χρησιμοποίησε για να δημιουργήσει το έργο του. Το γεγονός αυτό τόνισε και ο Σομπχύ στην τέταρτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, όπου επισήμανε ότι «ο άνθρωπος, η ζωή του, οι χαρές του, τα βάσανά του, η δουλεία του, το πλαίσιο μέσα στο οποίο εξελίσσεται, οι φιλοδοξίες του, είναι το κύριο θέμα της μεσογειακής ζωγραφικής»²¹³. Αυτό από τη μια οφειλόταν στην προσπάθεια απεικόνισης και προβολής των δεινών που στο πρόσφατο παρελθόν είχαν επηρεάσει το μεγαλύτερο μέρος των Μεσογειακών λαών, όπως ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ο Ψυχρός Πόλεμος που ακόμη βρισκόταν υπό εξέλιξη, και η αποικιοκρατία, όπου οι αναμνήσεις αυτών ήταν ακόμη ζωντανές στη μνήμη και στα πρόσωπα των ανθρώπων. Από την άλλη, η ανθρώπινη ζωή ήταν πάντα άρρηκτα συνδεδεμένη με τη φύση, εξαιτίας των δραστηριοτήτων τους, όπως η γεωργία και η κτηνοτροφία, και η παραγωγή πρώτων υλών γενικότερα.

Ένα επιπλέον στοιχείο που ενώνει τους μεσογειακούς πολιτισμούς μεταξύ τους, παρουσιάζεται στην έβδομη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας από τον Κατάν. Οι καλλιτέχνες των λαών αυτών, ακολουθούσαν από την αρχαιότητα μια «γραμμή», η οποία ήταν κοινή για όλους²¹⁴. Με τον όρο «γραμμή» εννοούσε την πολιτισμική κληρονομία της κάθε χώρας στην οποία οι καλλιτέχνες παρέμεναν πιστοί, παρά την πεποίθηση ότι η τέχνη είχε αποστασιοποιηθεί από τα τοπικά της πλαίσια.

Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι τα στοιχεία αυτά αποτελούν χαρακτηριστικά τόσο για τα έργα «παραστατικής» όσο και για «μη-παραστατικής» τέχνης. Αυτό οφείλεται στην αποδοχή των αφαιρετικών τεχνοτροπιών στην τέχνη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και εξής, όχι μόνο στην Αίγυπτο, αλλά και στις υπόλοιπες χώρες, με

---

²¹² *4ème Biennale, 1961-1962*, σ. 9: *s'operant des échanges d'idées, un brassage d'aspirations, parfois même des oppositions.*

²¹³ *Ο.π.*, σ. 9: *L'homme, sa vie, ses joies, ses souffrances, son travail, le cadre dans lequel il évolue, ses aspirations, sont le theme principal de l'art méiterranéen.*

²¹⁴ Βλ. *7ème Biennale, 1968*, χ.σ.

εξαίρεση τη Γαλλία, την Ιταλία και την Ισπανία όπου η αφαίρεση εντοπίζεται ήδη από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την Αλβανία, η οποία παρέμεινε σταθερή στον σοσιαλιστικό ρεαλισμό.

Με την «αφαίρεση» πλέον να κυριαρχεί στη Μεσόγειο, η Αίγυπτος, σε μια προσπάθεια να τονίσει τη θέση της στον πολιτισμό της Μεσογείου, τοποθέτησε τις ρίζες της στον αραβικό κόσμο²¹⁵. Η θέση αυτή υποστηρίζεται και στα κείμενα των καταλόγων της Αλεξανδρινής Μπιεννάλε. Συγκεκριμένα, στον ισραηλινό πολιτισμό εντοπίστηκε η αρχή της «αφηρημένης και γεωμετρικής τέχνης»²¹⁶, που υιοθέτησε η Αίγυπτος. Τα μη – παραστατικά αυτά στοιχεία προστέθηκαν στην αιγυπτιακή λαογραφία και συναντώνται στα «αραβουργήματα» (*arabesque*) που εικονίζονται σε καθημερινά χρηστικά αντικείμενα και στην τέχνη της καλλιγραφίας της ισλαμικής κουλτούρας²¹⁷. Αποτέλεσμα αυτού ήταν οι σύγχρονοι τότε καλλιτέχνες, αν και επηρεασμένοι από δυτικά πρότυπα, να εντοπίζουν στην αφαιρετική τέχνη κάτι οικείο, ένα σημείο επαφής με την αιγυπτιακή παράδοση, η οποία χαρακτηρίζεται από «το εκφραστικό χρώμα, [τ]ην καθαρή γραμμή χωρίς μουτζούρες, που μετέφερε άμεσα το μήνυμά της»²¹⁸, δηλαδή χωρίς να φτάνει στο σημείο να γίνεται ακατανόητη από τον θεατή. Με αυτόν τον τρόπο, η «αφαίρεση» συγκαταλέγεται στα κοινά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τις πλαστικές τέχνες των Μεσογειακών χωρών.

---

²¹⁵ Για τη μοντέρνα τέχνη και την αφαίρεση στον αραβικό κόσμο βλ. Wijdan, 1997, σ. 137-187.

²¹⁶ *2ème Biennale*, 1957-1958, σ. X: *l'art abstrait et géométrique*

²¹⁷ *Ό.π.*, 1957-1958, σ. X.

²¹⁸ *Ό.π.*, σ. XI: *la couleur expressive, la ligne nette sans bavures, qui transmettent leur message directement.*

3. Η ελληνική κρίση μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

3.1. Η Ελλάδα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η πολιτική αστάθεια, ο Εμφύλιος Πόλεμος και η Δικτατορία της 21ης Απριλίου.

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος άφησε πίσω του μια Ελλάδα οικονομικά και κοινωνικά εξαντλημένη, πολιτικά διαιρεμένη και έρμια στις ορέξεις των μεγάλων δυνάμεων της εποχής που πλέον ως πρώτο στόχο είχαν την εδραίωση της επιρροής τους στις υπόλοιπες χώρες.

Μετά την αποχώρηση των Γερμανών, τον Ιούνιο του 1944, η κομμουνιστική ιδεολογία είχε διεισδύσει σε ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, κυρίως στην ύπαιθρο, εξαιτίας των αντιστασιακών οργανώσεων του Ε.Α.Μ. (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο) και του Ε.Λ.Α.Σ. (Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός) που βρίσκονταν υπό κομμουνιστική ηγεσία²¹⁹. Η Βρετανία, υποστηρίζοντας τον εξόριστο στο Κάιρο, βασιλιά Γεώργιο Β΄, προέχει σε ένοπλες συγκρούσεις με τις δυνάμεις του Ε.Λ.Α.Σ., οι οποίες τερματίστηκαν με την υπογραφή της συνθήκης της Βάρκιζας τον Φεβρουάριο του 1945²²⁰.

Με την κοινωνία πολιτικά διχασμένη, τις παρατάξεις να προσπαθούν να επικρατήσουν με βίαια ή και πλάγια μέσα και τα ξένα συμφέροντα να υποδαυλίζουν το όλο κλίμα, η χώρα οδηγήθηκε σε εμφύλιο πόλεμο στις 31 Μαρτίου 1944. Ο Εμφύλιος Πόλεμος διήρκησε έως τον Αύγουστο του 1949, αφήνοντας πίσω του χιλιάδες θύματα, κοινωνικό μίσος και βαθιές πληγές σε όλα τα επίπεδα. Ο εμφύλιος σπαραγμός θεωρείται το πρώτο θερμό επεισόδιο του Ψυχρού Πολέμου στο ελληνικό έδαφος²²¹.

Σε πολιτικό επίπεδο, έως το 1967 επικρατούσε κυβερνητική αστάθεια εξαιτίας της αδυναμίας των κομμάτων που εκλέγονταν να διαχειριστούν την κρίση της

---

²¹⁹ Βλ. John W. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου*, Πατάκης, 2014, σ. 304 [2^η εκδ. αναθεωρημένη ο ίδιος, *Cold War Europe, 1945-1991: A Political History*, Λονδίνο, Arnold, 1996] (στο εξής, Young, 2014) και Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της αντίστασης», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β Παγκόσμιος Πόλεμος – Αντίσταση και Κατοχή*, τομ. Β, μέρος ΙΙ, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 9-67 (στο εξής, Χατζηιωσήφ, 2007).

²²⁰ Young, 2014, σ. 305-306, Ιωάννα Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στην πρόκληση της ιστορίας 1940-1945», στο Χατζηιωσήφ, 2007, σ. 79-151 και Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Δεκέμβρης 1944, τέλος και αρχή», στο ίδιο, σ. 363-391.

²²¹ Βλ. Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μτφρ. Βενετία Σταυροπούλου, προλ. Αριστόβουλος Μάνεσης, Θεμέλιο, 1983, σ. 135 – 271. Ακόμη, για τις συνθήκες που οδήγησαν στον Εμφύλιο Πόλεμο και για τις διαμάχες κατά τη διάρκεια αυτού βλ. Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του Εμφύλιου Πολέμου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2021, σ. 41 κ.ε.

μεταπολεμικής περιόδου και να επαναφέρουν τη σταθερότητα στην Ελλάδα. Παρ' όλα αυτά, πραγματοποιήθηκαν βήματα οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης²²².

Με αφορμή την πολιτική αστάθεια και με δικαιολογία τον κίνδυνο επικράτησης του κομμουνισμού, στις 21 Απριλίου 1967, πραγματοποιήθηκε στρατιωτικό πραξικόπημα στη χώρα, θέτοντάς την υπό την αυστηρή διακυβέρνηση μιας ομάδας στρατιωτικών που έληξε στις 23 Ιουλίου 1974.

3.2. Καλλιτεχνικά ζητήματα την περίοδο 1944-1967.

Η πολιτική αστάθεια και ο διχασμός που επικρατούσε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην Ελλάδα ήταν εμφανής και στον καλλιτεχνικό κόσμο²²³. Απότοκο του πολέμου ήταν οι δυσχερείς συνθήκες που επικρατούσαν κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου που δεν ευνοούσαν τις δημόσιες καλλιτεχνικές εκδηλώσεις²²⁴.

Μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1940, ξεκινάει μια σχετική καλλιτεχνική δραστηριότητα. Συγκεκριμένα, άνοιξαν στην Αθήνα νέοι εκθεσιακοί χώροι, όπως η γκαλερί «Ζαχαρίου» και «Ρόμβος»²²⁵, ενώ Έλληνες καλλιτέχνες που ζούσαν και εργάζονταν στο εξωτερικό, κυρίως στο Παρίσι, επέστρεψαν στην Ελλάδα, όπου παρουσίασαν τα έργα τους στο ελληνικό κοινό²²⁶. Παράλληλα, οργανώνονταν με την στήριξη του κράτους ομαδικές εκθέσεις, ενώ άνοιξε τις πόρτες της ξανά η «Πανελλήνιος Καλλιτεχνική Έκθεση» τον Νοέμβριο του 1948²²⁷.

²²² Για την ιστορία της Ελλάδας την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου ενδεικτικά βλ. Συλλογικό, *Η Ελλάδα στο μεταίχμιο ενός νέου κόσμου: ψυχρός πόλεμος - δόγμα Truman - Σχέδιο Marshall (Μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα)*, τομ. 1-3, Αθήνα, Καστανιώτης, 2002, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων: η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2009, Συλλογικό, *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος: Επεκτείνοντας τις ερμηνείες*, Αθήνα, Επίκεντρο, 2018 και Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο «άλλος» ψυχρός πόλεμος: η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα, 1953-1973*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2019.

²²³ Για την ιδεολογία των εικαστικών τεχνών στην Ελλάδα έως το 1967 βλ. Ευγένιος Δ. Μαθιόπουλος, «Ιδεολογία και Τεχνοκριτική τα χρόνια 1949-1967: Ελληνοκεντρισμός, Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός, Μοντερνισμός», στο Συλλογικό, *1949-1967. Η εκρηκτική εικοσαετία. Επιστημονικό Συμπόσιο*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), 2002, σ. 363-400 (στο εξής, Μαθιόπουλος, 2002).

²²⁴ Για την καλλιτεχνική κατάσταση που επικρατούσε την περίοδο που μελετάται βλ. Ευγένιος Δ. Μαθιόπουλος, «Οι εικαστικές τέχνες κατά την περίοδο 1945-1953» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμ. Δ, μέρος II, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σ. 182-237.

²²⁵ Βλ. Τώνης Σπητέρης, *3 αιώνες νεοελληνικής τέχνης, 1660-1967*, τομ. Β, Εκδοτικός οργανισμός Πάπυρος, 1979, σ. 200-201 (στο εξής, Σπητέρης, 1979) και Τώνης Σπητέρης, *Η τέχνη στην Ελλάδα μετά το 1945*, Οδυσσέας, 1983, σ. 17-18 (στο εξής, Σπητέρης, 1983). Ακόμη για τις αίθουσες τέχνης στην Αθήνα βλ. Ματούλα Σκαλτσά, «Αθηναϊκές αίθουσες τέχνης από τη δεκαετία του '20 ως τη δεκαετία του '70», στο Μαρία Ιωάννου, Ελένη Κυπραίου, Ματούλα Σκαλτσά, Δήμητρα Τσουήλου (επιμ.), *Αίθουσες Τέχνης στην Ελλάδα. Αθήνα Θεσσαλονίκη 1920-1988*, Αθήνα, Άποψη, 1989, σ. 15-43.

²²⁶ Αλέξανδρος Ξύδης, *Προτάσεις για την Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης. Α. Διαμόρφωση – Εξέλιξη*, τόμος Α, Αθήνα, Ολκός, 1976, σ. 224-228.

²²⁷ Βλ. Σπητέρης, 1979, σ. 199-200 και Αντώνης Κωτίδης, *Μοντερνισμός και «Παράδοση» στην ελληνική μεταπολεμική και σύγχρονη τέχνη. Ζωγραφική – Γλυπτική – Αρχιτεκτονική 1940-2010*, τομ. Β΄,

Μετά τη λήξη του Εμφυλίου, επιπλέον, έγιναν οι πρώτες προσπάθειες επανασύνδεσης των καλλιτεχνών με τη Δύση. Στον τομέα των καλών τεχνών εδραιώνονται οι καλλιτεχνικές ανταλλαγές μεταξύ των κρατών και οι περιοδικές εκθέσεις, οι οποίες αποτελούσαν ορόσημο στον καλλιτεχνικό κόσμο, καθώς οι καλλιτέχνες αποζητούσαν μια δίοδο διαφυγής από τον «συντηρητισμό» που είχε επικρατήσει στην Ελλάδα. Οι εκθέσεις που πραγματοποιούνταν στην Αθήνα, συνήθως με τη συμβολή των ξένων ινστιτούτων που είχαν ιδρυθεί, έφεραν τους καλλιτέχνες σε επαφή με έργα από τη Γαλλία, την Ιταλία, ακόμη και τις Η.Π.Α.²²⁸. Νωρίτερα, η μόνη πληροφόρησή τους για τις εξελίξεις στη Δύση προερχόταν κυρίως από τον τύπο, αλλά και από ταξίδια που πραγματοποιούνταν από λίγους μόνο καλλιτέχνες μέσω προγραμμάτων των ξένων ινστιτούτων.

Παράλληλα, ξεκίνησε και η προβολή της ελληνικής τέχνης στο εξωτερικό, κυρίως με τη συμμετοχή της χώρας σε διεθνείς εκθέσεις όπως στο Όσλο, στον Καναδά, στη Γενεύη κ.ά., αλλά και με τη συμμετοχή στις Μπιεννάλε της Βενετίας, του Σάο Πάολο, της Αλεξάνδρειας, του Λουγκάνο κ.ά. Στις εκθέσεις του εξωτερικού, όμως, οι καλλιτέχνες που πρωταγωνιστούσαν ήταν η λεγόμενη «γενιά του 30», ο Νίκος Χατζηκυριάκος – Γκίκας, ο Γιάννης Τσαρούχης, ο Νίκος Εγγονόπουλος, ο Νίκος Νικολαού, ο Γιώργος Σικελιώτης κ.ά.. Οι καλλιτέχνες αυτοί επαναπροσδιόριζαν την ελληνική τέχνη του Μεσοπολέμου με γνώμονα τη μοντέρνα τέχνη, κυρίως του Παρισιού, προσκολλημένοι, κατά κύριο λόγο, στα χαρακτηριστικά της «ελληνικότητας»²²⁹. Οι επιλογές των καλλιτεχνών στην εκθέσεις αυτές από την

University Studio Press, 2011, σ. 31- 30. Επιπλέον, για το θεσμό των Πανελλήνιων Καλλιτεχνικών Εκθέσεων βλ. Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, «Προλεγόμενα στην ιστορία του θεσμού της Πανελληνίας Καλλιτεχνικής Έκθεσης 1938-1987», στο Ματθιόπουλος, 2022, σ. 8-31, Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, «Η πολιτιστική πολιτική της Δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου και η θέσπιση της «Ετήσιας Πανελληνίου Καλλιτεχνικής Εκθέσεως»», στο ίδιο, σ. 46-75 και Σπύρος Μοσχονάς, «Η Πανελλήνια Έκθεση από τη σκοπιά των εικαστικών δημιουργών και ο ρόλος του Καλλιτεχνικού Επαγγελματικού Επιμελητηρίου (1944-1975)», στο ίδιο, σ. 116-133. Ακόμη, για την Πανελλήνια Καλλιτεχνική Έκθεση του 1948 βλ. Πολυξένη Μαρλίτσα, «Η εμπλοκή του Καλλιτεχνικού Επαγγελματικού Επιμελητηρίου (Κ.Ε.Ε.) στην πρώτη μεταπολεμική Πανελλήνια Έκθεση», στο Λία Γυιόκα, Αλέξανδρος Τενεκετζής (επιμ.), *Εικαστικές Τέχνες στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1940*, Αθήνα, Εταιρεία Ελλήνων Ιστορικών Τέχνης, 2023, σ. 45-56.

²²⁸ Βλ. Σπητέρης, 1983, σ. 22-23 και Αρετή Αδαμοπούλου, *Τέχνη και ψυχροπολεμική διπλωματία. Διεθνείς εικαστικές εκθέσεις στην Αθήνα (1950-1976)*, University Studio Press, 2019, σ. 59 -71.

²²⁹ Ο όρος «ελληνικότητα» έχει γίνει αντικείμενο μελέτης ήδη από τη δεκαετία του 1980. Για το ιδεολόγημα της «ελληνικότητας» βλ. Anna Kafetsi, *La Peinture Hellenique Autour des Annees Trente et le Probleme de la "Grecite"*. *Analyse structurale. Analyse critique*, διδακτορική διατριβή, Παρίσι, Université de Paris I (Panthéon-Sorbonne), 1985, σ. 509-624. Για την έννοια της «ελληνικότητας» στο πεδίο των εικαστικών τεχνών επίσης βλ. Ελένη Βακαλό, *Η Φυσιογνωμία της Μεταπολεμικής Τέχνης στην Ελλάδα. Ο μύθος της ελληνικότητας*, τόμ. Γ, Αθήνα, Κέδρος, 1983, Ματθιόπουλος, 2002, Νάσου Βαγενά, Τάκης Καγιαλής, Μιχάλης Πιερής, *Μοντερνισμός και ελληνικότητα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης – Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, 1997, Νίκος Ζίας «Μικρόν

εκάστοτε κριτική επιτροπή, αποτέλεσε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, συνεχές πεδίο αντιπαραθέσεων μεταξύ των καλλιτεχνών και της Διεύθυνσης Καλών Τεχνών του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων²³⁰. Καθοριστικό ρόλο σε αυτές είχε το Καλλιτεχνικό Επαγγελματικό Επιμελητήριο (Κ.Ε.Ε.).

3.3. Η σύσταση του Καλλιτεχνικού Επαγγελματικού Επιμελητηρίου και η άρνηση των καλλιτεχνών για συμμετοχή σε εκθέσεις εσωτερικού και εξωτερικού.

Η ανάγκη εκπροσώπησης των καλλιτεχνών απέναντι στην Πολιτεία, αποτέλεσε πάγιο αίτημα των εικαστικών δημιουργών ήδη από τη σύσταση του Ελληνικού κράτους το 1832 και την υιοθέτηση ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών προγραμμάτων για τη σύσταση σχολών, κυρίως στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα²³¹. Την ίδια περίοδο, καλλιτέχνες που ζούσαν ή σπούδαζαν στο εξωτερικό, επέστρεφαν στη χώρα, μεταφέροντας παράλληλα το δυτικό καλλιτεχνικό βίο και την προβολή καλλιτεχνικών ζητημάτων στον ελλαδικό χώρο. Τα ζητήματα αυτά, ο Σπύρος Μοσχονάς τα κατατάσσει σε τρεις κατηγορίες, εκείνα που αφορούσαν την σχέση των καλλιτεχνών

Εισοδικόν στις Αναζητήσεις Ελληνικής Έκφρασης της Γενιάς του '30», στο *Σε αναζήτηση της ελληνικότητας: η γενιά του '30. Ζωγραφική – Κεραμική – Γλυπτική - Χαρακτική*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Διεθνές Κέντρο Εικαστικών Τεχνών «ΑΕΝΑΟΝ», 1994, σ. 11-16, Νίκη Λοϊζίδη, «Ο ελληνοκεντρισμός ως κυρίαρχο ιδεολογικό αντιστάθμισμα στην ελλειμματική πρόσληψη της ιστορίας της ευρωπαϊκής τέχνης», στο Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος – Νίκος Χατζηνικολάου (επιμ.), *Η Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα. Α Συνέδριο Ιστορίας της Τέχνης*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003, σ. 541-554, Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, «Η ιστορία της τέχνης στα όρια του έθνους», στο Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος – Νίκος Χατζηνικολάου (επιμ.), ό.π., σ.413-475, Βασιλική Σαρακατσάνη, «Αφηρημένη τέχνη και ελληνικότητα», στο Νίκος Δασκαλοθανάσης, Νίκη Λοϊζίδη (επιμ.), *Προσεγγίσεις της καλλιτεχνικής δημιουργίας, από την Αναγέννηση έως τις μέρες μας. Β' Συνέδριο Ιστορίας της Τέχνης*. Αθήνα, Α.Σ.Κ.Τ., Νεφέλη, 2005 (στο εξής, Δασκαλοθανάσης – Λοϊζίδη, 2005), σ. 219-232, Αρετή Αδαμοπούλου, «Τέχνη και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα στη δεκαετία του 1960», στο Δασκαλοθανάσης – Λοϊζίδη, 2005, σ. 233-248, Δημήτρης Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα: Νεοτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμικές ιδεολογίες*, Αθήνα, Πόλις, 2011, Νίκος Χατζηνικολάου, *Εθνική Τέχνη και Πρωτοπορία*, μτφρ. Σεραφείμ Βελεντζάς, Αθήνα, Αργά, 1982, Mario Vitti, *Η γενιά του τριάντα. Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα, Ερμής, 2012 και Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, «Είναι από τη θεία ράτσα με το δώρειο αίμα και τους δώρειους τρόπους: Φυλετικές αντιλήψεις στον λόγο περί τέχνης στην Ελλάδα», στο Έφη Αβδελά κ.ά. (επιμ.), *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα. Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 2017, σ. 383-410.

²³⁰ Οι αντιπαραθέσεις μεταξύ των καλλιτεχνών και του Υπουργείου Παιδείας είχαν ξεκινήσει ήδη πολύ νωρίτερα, με τη σύσταση κριτικής επιτροπής για την επιλογή των καλλιτεχνών και των έργων για τη Μπιεννάλε της Βενετίας, βλ. Ματθιόπουλος, 1996, σ. 72-73.

²³¹ Βλ. Λώστας Μπαρούτσος, *Η εικαστική ζωή και η αισθητική παιδεία στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Σμίλη, 1990, σ. 9-14 και Ιωάννης Ν. Μπόλης, *Οι καλλιτεχνικές εκθέσεις. Οι καλλιτέχνες και το κοινό τους στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., Σχολή Φιλοσοφική, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2000.

με το Κράτος και την υποστήριξή του προς αυτούς, τη δημιουργία μιας οργανωμένης αγοράς έργων τέχνης και την οργάνωση σωματείων²³².

Τα χρόνια που ακολούθησαν, έκαναν την εμφάνισή τους τα πρώτα καλλιτεχνικά σωματεία²³³, ενώ το 1910 ιδρύεται ο Σύνδεσμος Ελλήνων Καλλιτεχνών (Σ.Ε.Κ.), ο οποίος αποτέλεσε την κύρια συνδικαλιστική εκπροσώπηση των καλλιτεχνών απέναντι στην Πολιτεία²³⁴. Από τη δεκαετία του 1930, και ιδιαίτερα με την ίδρυση της Ένωσης Ελεύθεροι Καλλιτέχναι το 1934, τέθηκε το ζήτημα της ίδρυσης ενός ενιαίου σωματείου²³⁵, ενώ το 1936 συστήθηκε η Ένωση Σωματείων Εικαστικών Τεχνών (Ε.Σ.Ε.Τ.)²³⁶.

Με την εμπλοκή της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κάθε καλλιτεχνικό σωματείο σταμάτησε τη λειτουργία του²³⁷. Με τη λήξη αυτού, επανήλθαν στο προσκήνιο τα ζητήματα περί εκπροσώπησης των καλλιτεχνών στην Πολιτεία και η υπεράσπιση των δικαιωμάτων τους. Τις ανάγκες αυτές ήρθε να καλύψει το Κ.Ε.Ε.

Στις 15 Σεπτεμβρίου 1944 δημοσιεύθηκε στον πρώτο τόμο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως ο νόμος 1863/1944 «Περί ιδρύσεως Καλλιτεχνικού Επαγγελματικού Επιμελητηρίου», το οποίο υπαγόταν στο Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, ενώ προαναγγελία για τη σύστασή του είχε πραγματοποιηθεί έναν χρόνο νωρίτερα²³⁸. Σύμφωνα με αυτόν:

σκοπός του Καλλιτεχνικού Επαγγελματικού Επιμελητηρίου είναι η προαγωγή και η προστασία των κοινών συμφερόντων των μελών αυτού ως και η μέριμνα περί της αξιοπρεπείας αυτών και ειδικότερον η μελέτη παντός ζητήματος καλλιτεχνικού επαγγελματικού, γινομένη είτε οίκοθεν, είτε τη πρόσκλήσει των αρμοδίων αρχών, η αντιπροσώπευσις του καλλιτεχνικού κόσμου έναντι του Κράτους εις πάσας τας μετ' αυτού επαγγελματικές σχέσεις του, η ίδρυση Ταμείου Αλληλοβοηθείας ως και η προμήθεια εις τους καλλιτέχνας, μέλη του Κ.Ε.Ε., των

²³² Βλ. Σπύρος Μοσχονάς, *Καλλιτεχνικά σωματεία και ομάδες τέχνης στην Ελλάδα κατά το α΄ μισό του 20^{ου} αιώνα: η σημασία και η προσφορά τους*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2010, σ. 27-34 (στο εξής, Μοσχονάς, 2010).

²³³ Για τα καλλιτεχνικά σωματεία από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έως και την περίοδο της Κατοχής βλ. Μοσχονάς, 2010, σ. 47-234.

²³⁴ Για την ίδρυση του Σ.Ε.Κ. καθώς και για τη συνδικαλιστική του δραστηριότητα βλ. Μοσχονάς, 2010, σ. 101- 187.

²³⁵ Για την προσπάθεια μια ενιαίας ένωσης των καλλιτεχνών βλ. Μοσχονάς, 2010, σ. 480-188).

²³⁶ Για τη σύσταση του Ε.Σ.Ε.Τ. βλ. Μοσχονάς, 2010, σ. 495-500 και Σπύρος Μοσχονάς, «Η Πανελλήνια Έκθεση από τη σκοπιά των εικαστικών δημιουργών και ο ρόλος του Καλλιτεχνικού Επαγγελματικού Επιμελητηρίου (1944-1975)», στο Ματθιόπουλος, 2022, σ. 119.

²³⁷ Βλ. Μοσχονάς, 2010, σ. 528.

²³⁸ Βλ. Ό.π., σ. 528.

απαιτούμενων δια την εργασίαν των υλικών είτε δι' ομαδικής παραγγελίας απ' ευθείας προς τους Βιομηχάνους είτε δι' ιδρύσεως πρατηρίου.²³⁹

Το Κ.Ε.Ε. αποτελούταν από τέσσερα τμήματα, εκείνο της ζωγραφικής, της γλυπτικής, της χαρακτικής και της διακοσμητικής. Δικαίωμα ένταξης σε αυτό είχαν όλοι οι έλληνες καλλιτέχνες που ήταν απόφοιτοι της Ανώτατης Σχολής Καλών Τεχνών στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό και έχουν συμμετάσχει σε τουλάχιστον μία έκθεση που οι καλλιτέχνες ορίζονταν από κριτική επιτροπή ενώ απαιτούνταν τουλάχιστον πέντε χρόνια εργασίας στο επάγγελμα. Επιπλέον, δεχτοί γίνονταν και καλλιτέχνες που δεν ήταν απόφοιτοι κάποιας καλλιτεχνικής σχολής υπό όρους. Ενδιαφέρον, ακόμη, έχει και η διοικητική οργάνωση του Κ.Ε.Ε., η οποία, όμως, δεν θα σχολιαστεί στην παρούσα εργασία²⁴⁰.

Σύμφωνα με τον ιδρυτικό νόμο του επιμελητηρίου, μόνο οι καλλιτέχνες που ήταν μέλη του Κ.Ε.Ε. «δύνανται να αναλαμβάνουν και να εκτελούν παραγγελίες» δημοσίου και ιδιωτικού ενδιαφέροντος. Με αυτό τον τρόπο, ασκούσε τον πλήρη έλεγχο στα καλλιτεχνικά ζητήματα, ακόμη και στις διεθνείς εκθέσεις εσωτερικού και εξωτερικού.

Την περίοδο εκείνη, το νομικό πλαίσιο για τη σύσταση των καλλιτεχνικών επιτροπών για τις διεθνείς εκθέσεις ήταν σχεδόν ανύπαρκτο, με εξαίρεση την περίπτωση της Μπιεννάλε της Βενετίας²⁴¹. Έτσι, στις αρχές του 1950, το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας, με σκοπό την αντιμετώπιση του θέματος αυτού, ανακοίνωσε την απόφαση οργάνωσης «Κριτικών Επιτροπών» για την Πανελλήνιο Έκθεση, τις διεθνείς κλπ. εκθέσεις, προκαλώντας έντονες αντιδράσεις.

Λίγο μετά τη δημοσίευση της απόφασης του Υπουργείου για τη σύσταση των κριτικών επιτροπών, το Κ.Ε.Ε. ζήτησε την τροποποίηση αυτής μέσα από τη στήλη

---

²³⁹ Ν. 1863/1944, «Περί ιδρύσεως Καλλιτεχνικού Επαγγελματικού Επιμελητηρίου», *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* (Φ.Ε.Κ. 218/1/25-09-1944), σ. 1078.

²⁴⁰ Για αναλυτική παρουσίαση του Κ.Ε.Ε., της σύστασής του καθώς και τη συνδικαλιστική του δράση βλ. Μοσχονάς, 2010, σ. 527-542.

²⁴¹ Βλ. Α.Ν. 704/1937, «Περί συστάσεως Μονίμου Επιτροπής Διεθνής Καλλιτεχνικής Εκθέσεως Βενετίας», *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος* (Φ.Ε.Κ. 204/Α/27-05-1937), σ. 1325-1326. Σύμφωνα με αυτόν, η επιτροπή της Καλλιτεχνικής Διεθνής Έκθεσης της Βενετίας συγκροτούνταν από «α) Εξ ενός διακεκριμένου φιλότεχνου. β) Εκ του Διευθυντού των Καλών Τεχνών του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Παιδείας. γ) Εκ του Διευθυντού της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών. δ) Εκ του Διευθυντού της Εθνικής Πινακοθήκης και ε) Εξ ενός ζωγράφου υποδεικνυομένου υπό της Ομοσπονδίας των εν Ελλάδι ανεγνωρισμένων καλλιτεχνικών οργανώσεων». Επιπλέον, στο φύλλο αυτό, αναγράφοντας οι πόροι και ο ρόλος της στην οργάνωση της έκθεσης της Βενετίας.

του Αχιλλέα Μαμάκη στην εφημερίδα «Έθνος»²⁴². Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, παρατηρείται η νύξη σε αυτό το ζήτημα κυρίως την περίοδο πριν ή και μετά τη συμμετοχή της Ελλάδας σε διεθνείς εκθέσεις αλλά και στις Πανελλήνιες Καλλιτεχνικές Εκθέσεις, καθώς το επιμελητήριο έκρινε ότι δεν αντιπροσωπεύονταν οι καλλιτέχνες στις επιτροπές του Υπουργείου. Υποστήριζαν ότι έπρεπε οι κριτικές επιτροπές να αποτελούνται «μόνο από μέλη του Κ.Ε.Ε. που θα ορίζονταν από τις γενικές συνελεύσεις τους, και οι οποίοι θα έκριναν τα έργα που ήταν της ειδικότητάς τους»²⁴³. Επιπλέον, αρνούσαν τη συμμετοχή σε αυτές οποιουδήποτε κριτικού καθώς «δεν έχουν αρμοδιότητα να κρίνουν τα έργα πριν από την έκθεση αλλά κατά τη διάρκεια αυτής, μαζί με όλον τον υπόλοιπο κόσμο»²⁴⁴. Αποτέλεσμα αυτού ήταν η άρνηση των καλλιτεχνών και μελών του Κ.Ε.Ε. να συμμετάσχουν στην Πανελλήνια έκθεση και στις διεθνείς εκθέσεις εξωτερικού, μια απόφαση που πάρθηκε ομόφωνα από τη γενική συνέλευση του Κ.Ε.Ε. την 1^η Απριλίου 1955²⁴⁵.

Η αντίθεση του Κ.Ε.Ε. για τη σύσταση τέτοιων επιτροπών και την εμπλοκή του Υπουργείου σε αυτές ήταν εμφανείς ήδη από 1947. Τα μέλη του Συλλόγου του επιμελητηρίου έστειλαν ανοικτή επιστολή στον Διευθυντή Καλών Τεχνών του Υπουργείου κ. Κωνσταντίνο Πάγκαλο, όπου καταγγέλλεται ο τρόπος επιλογής των καλλιτεχνών στις διεθνείς εκθέσεις στη Στοκχόλμη και στο Κάιρο²⁴⁶.

Με αφορμή την άρνηση των καλλιτεχνών να συμμετάσχουν στη Μπιεννάλε Χαρακτικής του Λουγκάνο το 1956, ξεκίνησε συζήτηση στο Υπουργείο Παιδείας για να λυθεί το θέμα των επιτροπών. Το Κ.Ε.Ε, σημειώνοντας μικρή υποχώρηση, πρότεινε μια επιτροπή που να αποτελούταν από εκπροσώπους εκλεγμένους από το Γενικό Συμβούλιο του επιμελητηρίου, ενώ δέχτηκε τη συμμετοχή «ενός ή δύο διορισμένων εκπροσώπων του Υπουργείου Παιδείας», δηλαδή τον εκάστοτε διευθυντή της Εθνικής Πινακοθήκης και τον εκάστοτε διευθυντή της Διεύθυνσης Καλών Τεχνών²⁴⁷. Το θέμα, όμως, δεν διευθετήθηκε άμεσα.

---

²⁴² Βλ. Αχιλλέας Μαμάκης, «Το καλλιτεχνικόν ρεπορτάζ της εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 3 Μαΐου 1950 και Μοσχονάς, 2010, σ. 547.

²⁴³ Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 22 Δεκεμβρίου 1954.

²⁴⁴ Ανώνυμο, «Κάθε Τρίτη. Έκτακτη Συνέλευσις των Καλλιτεχνών δια το θέμα των κριτικών επιτροπών – Τα μέλη της «Στάθμης» απέχουν. Και άλλα καλλιτεχνικά νέα», εφ. *Νέα*, 8 Φεβρουαρίου 1955.

²⁴⁵ Μαμάκης, 1955β.

²⁴⁶ Βλ. Μοσχονάς, 2010, σ. 539-340.

²⁴⁷ Ανώνυμο, «Τα Καλλιτεχνικά Νέα της Τρίτης. Γενική κατακραυγή των καλλιτεχνών εναντίον του θεσμού της επιτροπής των διεθνών εκθέσεων του εξωτερικού. Την Πέμπτη η εκλογή του καθηγητού ζωγραφικής στη Σχολή Καλών Τεχνών. Η έκθεση Λεζέ θα γίνει τον Μάρτιο», εφ. *Νέα*, 24 Ιανουαρίου 1956.

Η εναντίωση αυτή του καλλιτεχνικού επιμελητηρίου προς τις επιτροπές του Υπουργείου, δεν υιοθετήθηκε, όμως, από το σύνολο του καλλιτεχνικού κόσμου. Παράδειγμα αυτού αποτελεί η ομάδα «Στάθμη»²⁴⁸ η οποία κάλεσε δημόσια τα μέλη της να απέχουν από τη γενική συνέλευση του Κ.Ε.Ε., στις 10 Φεβρουαρίου του 1955 με θέμα τις επιτροπές εκθέσεων εσωτερικού και εξωτερικού²⁴⁹. Αργότερα την ίδια χρονιά, στο περιοδικό «Ζυγός» δημοσιεύθηκε μια έρευνα αποτελούμενη από τρία μέρη, με τίτλο «Έρευνα για την σύνθεση και λειτουργία των κριτικών επιτροπών»²⁵⁰. Οι γνώμες σε αυτήν, όπως παρατηρείται, δίστανται. Στο δεύτερο μέρος της εν λόγω έρευνας, κλήθηκε να απαντήσει στο σχετικό ερώτημα ο ζωγράφος Σπύρος Βασιλείου. Σύμφωνα με τον ίδιο «οι επιτροπές δεν είναι σωστό να αποτελούνται αποκλειστικά από καλλιτέχνες, γιατί η κρίσις τότε δεν θα είναι αντικειμενική αλλά θα επηρεάζεται κατ' ανάγκην από υποκειμενικούς παράγοντες»²⁵¹.

Το αίτημα, όμως, του Κ.Ε.Ε. για τη συμμετοχή του στις κριτικές επιτροπές εκθέσεων συνεχίστηκε και κατά τη δεκαετία του 1960. Στα μέσα του 1964 έγινε γνωστή η υποβολή εγγράφου διεκδικήσεων από το επιμελητήριο προς την Κυβέρνηση. Ανάμεσα στα ζητήματα αυτά ήταν και η διεκδίκηση για τη συμμετοχή στη κριτική επιτροπή εκθέσεων εξωτερικού εκλεγμένων μελών του επιμελητηρίου. Σε αυτό αντέδρασε μια ομάδα καλλιτεχνών, οι οποίοι, με δημόσια επιστολή τους στις 30 Ιουλίου του 1964, εξέφρασαν την αντίθεσή τους για το εν λόγω ζήτημα, επικαλούμενοι ότι το Κ.Ε.Ε. δεν έχει, βάση του νόμου σύστασής του, το δικαίωμα πάνω στην επιλογή των καλλιτεχνών που θα εκπροσωπούσαν τη χώρα στο εξωτερικό, καθώς ο ρόλος του ήταν το «λύσιν των επαγγελματικών και γενικότερων συνδικαλιστικών αιτημάτων του καλλιτεχνικού κόσμου»²⁵². Την ανοικτή αυτή επιστολή υπέγραψαν οι Αθανάσιος Απέργης, Μάριος Αγγελόπουλος, Σπύρος Βασιλείου, Γιάννης Γαΐτης, Δημήτρης Γουναρίδης, Ελένη Ζογγολοπούλου, Γιώργος Ζογγολόπουλος, Γαβριέλλα Σιμώνη, Ηλίας Δεκουλάκος, Θόδωρος (Παπαβασιλείου),

²⁴⁸ Για τη σύσταση και τα μέλη της καλλιτεχνικής ομάδας «Στάθμη», βλ. Μοσχονάς, 2010, σ. 643-723.

²⁴⁹ Ανώνυμος, «Κάθε Τρίτη. Έκτακτη Συνέλευσις των Καλλιτεχνών δια το θέμα των κριτικών επιτροπών – Τα μέλη της «Στάθμης» απέχουν. Και άλλα καλλιτεχνικά νέα», εφ. *Νέα*, 8 Φεβρουαρίου 1955.

²⁵⁰ Ανώνυμο, «Η Έρευνα του «Ζυγού». Για τη σύνθεσι και λειτουργία των κριτικών επιτροπών», *Ζυγός*, τχ. 13, Νοέμβριος 1956, σ. 14, Ανώνυμο, «Η Έρευνα του «Ζυγού». Για τη σύνθεσι και λειτουργία των κριτικών επιτροπών», *Ζυγός*, τχ. 14, Δεκέμβριος 1956, σ. 15 (στο εξής, Ανώνυμος, 1956) και Ανώνυμο, «Η Έρευνα του «Ζυγού». Για τη σύνθεσι και λειτουργία των κριτικών επιτροπών», *Ζυγός*, τχ. 16, Φεβρουάριος 1957, σ. 21.

²⁵¹ Ανώνυμο, 1956, σ. 15.

²⁵² Ανώνυμο, «Η Ελληνική Τέχνη στο εξωτερικό. Ανάγκη αναθεώρησης», εφ. *Νέα*, 30 Ιουλίου 1964. Βλ. και Ανώνυμος, «Να Εκπροσωπήται Άξια η Ελλάδα στις Εκθέσεις του Εξωτερικού. Υπόμνημα είκοσι εκλεκτών καλλιτεχνών», εφ. *Ελευθερία*, 30 Ιουλίου 1964.

Χρήστος Καράς, Αλέκος Κοντόπουλος, Κλέαρχος Λουκόπουλος, Ιάσωνας Μολφέςης, Ιωάννης Μόραλης, Δημήτρης Περδικίδης, Σ. Σταμάτης, Αθανάσιος Στεφόπουλος, Γ. Τρύγιας και Ιωάννης Τσαρούχης.

Η άρνηση των καλλιτεχνών, όμως, να συμμετάσχουν στις διεθνείς εκθέσεις δεν οφειλόταν μόνο στη μη συμμετοχή εκλεγμένων αντιπροσώπων του Κ.Ε.Ε. στην κριτική επιτροπή. Σύμφωνα με τον ζωγράφο Ανδρέα Γεωργιάδη, στη δημόσια επιστολή του προς τον Διευθυντή του τμήματος Καλών Τεχνών του υπουργείου, ένας από τους λόγους που αρνήθηκε τη πρόσκληση συμμετοχής στην πρώτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας ήταν, εκτός από την απόφαση του Κ.Ε.Ε. της 1^{ης} Απριλίου, ο τρόπος και ο χρόνος που οι καλλιτέχνες ειδοποιούνταν για την επιλογή τους από την επιτροπή. Συγκεκριμένα, η ειδοποίηση γινόταν την «τελευταία στιγμήν» χωρίς να υπάρχει ενδιαφέρον για τον ίδιο τον καλλιτέχνη, μαρτυρώντας «έλλειψιν προγράμματος της αρμόδιας υπηρεσίας, έλλειψιν αντιλήψεως και στοργής αφ' ενός, και αφ' ετέρου ακατανόητον αδιαφορίαν» για την προβολή της ελληνικής τέχνης στο εξωτερικό²⁵³.

Το θέμα της καθυστερημένης αποστολής των προσκλήσεων για τη συμμετοχή των καλλιτεχνών στις διεθνείς εκθέσεις, έθιξε και ο γλύπτης Λάζαρος Λαμέρας με αφορμή την πρόσκληση που έλαβε για να συμμετάσχει στη δεύτερη Αλεξανδρινή Μπιεννάλε. Επιπλέον, ο ίδιος υπέδειξε και ένα ακόμα ζήτημα, την ανυπαρξία αντιπροσώπευσης «καλλιτεχνών και αισθητικών» στις εκάστοτε εκθέσεις που σκοπός τους θα ήταν η προβολή της ελληνικής τέχνης και της αξίας της²⁵⁴.

Η έλλειψη επίσημου εκπροσώπου με στόχο την υποστήριξη της σύγχρονης τότε ελληνικής καλλιτεχνικής παραγωγής, είχε επισημανθεί σε πληθώρα άρθρων από τη δεκαετία του 1950 και εξής. Χωρίς αυτήν, σύμφωνα με τον Τώνη Σπητέρη, η συμμετοχή της χώρας στις εκθέσεις εξωτερικού θεωρούνταν «τελείως ανώφελη αν όχι άσκοπη»²⁵⁵. Παράδειγμα αυτού, αποτελεί το άρθρο του Σπητέρη με τίτλο «Η Ελληνική Τέχνη στο Εξωτερικό. Ελλιπής η προβολή της» που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «Ελευθερία» στις 30 Μαρτίου 1956²⁵⁶. Σύμφωνα με τον ίδιο η «προβολή

---

²⁵³ Μαμάκης, 1955β.

²⁵⁴ Ανώνυμος, «Τα Καλλιτεχνικά Νέα της Τρίτης. Οι επίσημες αρχές αγνοούν αν ανοίξει η έκθεση Σάο Παόλο. Με οκτώ εκθέσεις εγκαινιάζεται η χειμερινή περίοδος. Ο Τόμπρος εξελέγη διευθυντής και ο Μόραλης καθηγητής. Μεθαύριον η εκλογή υποδιευθυντή της Σχολής Καλών Τεχνών», εφ. *Νέα*, 8 Οκτωβρίου 1957 (στο εξής, Ανώνυμος, 1957).

²⁵⁵ Ανώνυμο, 1957.

²⁵⁶ Τώνης Σπητέρης, «Η Καλλιτεχνική Κίνηση. Η Ελληνική Τέχνη στο Εξωτερικό. Ελλιπής η προβολή της», εφ. *Ελευθερία*, 30 Μαρτίου 1956.

της ελληνικής τέχνης δεν γίνεται μόνο όταν γίνεται - γιατί συνήθως η Ελλάδα λάμπει με την απουσία της - με τη «ξερή» αποστολή έργων σε μια διεθνή έκθεση». Η συμμετοχή στις αποστολές αυτές και ενός «μορφωτικού εκπροσώπου», ο οποίος διαθέτει τις απαραίτητες γνώσεις, κρίνεται απαραίτητη για την προβολή της ελληνικής τέχνης στο εξωτερικό.

Διαφορετικά, όμως, προβάλλονται τα γεγονότα από το διευθυντή του τμήματος Καλών Τεχνών του Υπουργείου Παιδείας, Γεώργιο Κουρνούτο²⁵⁷. Στις 8 Νοεμβρίου του 1959, σε συνέντευξή του στον Μανώλη Γιαλουράκη για την ελληνόφωνη αιγυπτιακή εφημερίδα «Ταχυδρόμος», αναφέρθηκε στο θέμα των συμμετοχών στην Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας. Σύμφωνα με τον ίδιο, «ο καλλιτέχνης είναι ελεύθερος ν' αρνηθεί τη συμμετοχή σε μίαν Έκθεση. Και γεγονός είναι ότι πολλοί απ' τους καλλιτέχνες μας ΔΕΝ ΘΕΛΟΥΝ να συμμετέχουν στη Μεσογειακή Έκθεση γιατί όπως λένε «δεν τους ενδιαφέρει η πιάτσα». Έτσι, είμαστε υποχρεωμένοι να προπορεύουμε σε όσους δέχονται». Η απάντηση αυτή δεν έμεινε ασχολίαστη. Δύο ημέρες αργότερα, στο πρωτοσέλιδο της ίδιας εφημερίδας, δημοσιεύθηκε ένα σύντομο και ανώνυμο άρθρο με τίτλο «Η 'ΠΙΑΤΣΑ'»²⁵⁸. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η απάντηση που, σύμφωνα με τον Κουρνούτο, έδιναν οι καλλιτέχνες στη πρόσκληση συμμετοχής τους στην έκθεση της Αλεξάνδρειας, χαρακτηρίζεται ως «ρεαλιστική», αλλά και ως «περιφρόνησιν». «Ρεαλιστική» διότι ο «μαρασμός» της πόλης δεν μπορούσε να αποφευχθεί από την έκθεση αυτή, και «περιφρόνησιν» προς την ελληνική κοινότητα της Αιγύπτου η οποία «πρέπει πάση θυσία να ενισχυθεί». Για το λόγο αυτό, τονίζετε ότι το κράτος θα έπρεπε να αντιμετωπίσει με «αυστηρότητα» τους καλλιτέχνες αυτούς που αρνούνται τη συμμετοχή τους, τιμωρώντας τους με την απαγόρευση συμμετοχής τους από άλλες διεθνείς εκθέσεις, όπως εκείνης της Μπιεννάλε της Βενετίας «δια την οποίαν κυριολεκτικώς κόπτονται, έστω και εάν εκεί δεν διακυβεύονται ως εδώ ύψιστα συμφέροντα ελληνισμού»²⁵⁹.

---

²⁵⁷ Μανώλης Γιαλουράκης, «Ο φιλολογικός «Ταχυδρόμος»», εφ. *Ταχυδρόμος*, 8 Νοεμβρίου 1959, σ. 3 (στο εξής, Γιαλουράκης, 1959).

²⁵⁸ Ανώνυμο, «Η Πιάτσα», εφ. *Ταχυδρόμος*, 10 Νοεμβρίου 1959 (στο εξής, Ανώνυμος, 1959γ).

²⁵⁹ Ανώνυμος, 1959γ.

4. Οι σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Αιγύπτου και η ελληνική συμμετοχή στην Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας.

4.1. Κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις των δύο «αδελφικών» χωρών.

Οι σχέσεις μεταξύ της Ελλάδος και της Αιγύπτου χρονολογούνται ήδη από την αρχαιότητα, με τους δεσμούς τους να παραμένουν ισχυροί έως τις μέρες μας, λόγω της συνύπαρξής τους στον ίδιο γεωγραφικό χώρο καθ' ότι τις ενώνει μια κοινή ιστορική πορεία. Παράλληλα, ήδη από τον 19^ο αιώνα, στην Αίγυπτο είχε εγκατασταθεί ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων, δημιουργώντας κοινότητες στα μεγάλα αστικά κέντρα της, όπως στο Κάιρο και στην Αλεξάνδρεια²⁶⁰, ενώ από το 49 μ.Χ. λειτουργεί το Πατριαρχείο της Αλεξάνδρειας²⁶¹.

Οι διπλωματικές σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών, όμως, χρονολογούνται από τον Αύγουστο του 1833. Τότε, με απόφαση της κυβέρνησης του Σπυρίδωνος Τρικούπη, ο Μιχαήλ Τοσίτσας ορίστηκε ο πρώτος πρέσβης της Ελλάδος στην Αλεξάνδρεια. Το 1900, επιπλέον, ιδρύθηκε και η Ελληνική Πρεσβεία στο Κάιρο²⁶². Νωρίτερα, η εκπροσώπηση της χώρας στην Αίγυπτο γινόταν μέσω της Γαλλικής κυβέρνησης.

Με την επικράτηση των εθνικιστικών ιδεολογιών και αντιλήψεων στην Αίγυπτο και τις βίαιες εντάσεις που σάρωναν τη χώρα το 1919 έως και το 1922²⁶³, οι ελληνικής καταγωγής μελετητές και διανοούμενοι της Αιγύπτου, σε μια προσπάθεια να προστατέψουν τα δικαιώματά τους εκεί, προέβησαν σε δημοσιοποίηση μελετών, όπου υποστηρίζονταν οι στενές σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Αιγύπτου που χρονολογούνταν ήδη από την αρχαιότητα, έως την περίοδο που μελετάται στην εκάστοτε δημοσίευση, ενώ, όσον αφορά τη σύγχρονη εποχή, η πρώτη βοήθησε στο εκσυγχρονισμό της δεύτερης²⁶⁴. Οι μελέτες αυτές φαίνεται να έγιναν κοινός αποδεκτός έως και τη περίοδο της «Αιγυπτιακής Επανάστασης» του Νάσσερ, όπου, στην περίπτωση της «αιγυπτιοποίησης», υπήρξαν υπαναχωρήσεις από την πλευρά της Αιγύπτου καθώς και συνεχείς επιβεβαιώσεις στον τύπο για τον καθησυχασμό των

---

²⁶⁰ Για τις σχέσεις την Ελλάδας με την Αίγυπτο από τον 19^ο αιώνα έως τις αρχές του 20^{ου} βλ. Αλέξανδρος Κιτροέφ, *Οι Έλληνες και η διαμόρφωση της νεότερης Αιγύπτου*, μτφρ. Αργύρης Παπασυριόπουλος, Αθήνα, Παπασωτηρίου, 2022, σ. 27-103 (στο εξής, Κιτροέφ, 2022).

²⁶¹ Βλ. Ανώνυμος, «Ιστορικά στοιχεία του Πατριαρχείου Αφρικής», στο *Πατριαρχείο Αλεξάνδρειας*, <https://www.patriarchateofalexandria.com/to-patriarcheio/patriarcheio-istorika-stoicheia/> (πρόσβαση: 12/8/2022) και Κιτροέφ, 2022, σ. 31.

²⁶² Βλ. Κιτροέφ, 2022, σ. 43.

²⁶³ Για τις εντάσεις στην Αίγυπτο της περιόδου 1919-1922 και τις αμφιβολίες των Ελλήνων για τη θέση τους στη χώρα βλ. ό.π., σ. 110-113.

²⁶⁴ Για τις δημοσιεύσεις και τις μελέτες που πραγματοποιήθηκαν τη δεκαετία 1920 βλ. ό.π., σ. 30-31 και 122-125.

Ελλήνων κατοίκων της χώρας²⁶⁵. Ακόμη και στην περίπτωση της Αλεξανδρινής Μπιεννάλε, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, η Αίγυπτος δέχτηκε την επιρροή του ελληνικού πολιτισμού και αποδέχτηκε τη συνεισφορά του στη διάδοση του αιγυπτιακού πολιτισμού στη Δύση. Αντίστοιχα, η αποδοχή των «αρχεγόνων» σχέσεων γίνεται και από την ελληνική πλευρά, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Κατά τη διάρκεια της «Αιγυπτιακής Επανάστασης», η Ελλάδα, επιθυμώντας να διατηρήσει τις φιλικές της σχέσεις με τη γειτονική χώρα και να στηρίξει τις ελληνικές κοινότητες εκεί, κράτησε ουδέτερη στάση απέναντί της. Επιπλέον, την υπερασπίστηκε στα βήματα προς την ανεξαρτητοποίησής της, χωρίς όμως, να διαταράξει τις ισορροπίες με τη Δύση. Παράδειγμα αυτού αποτελεί και η στάση της Ελλάδος για τη «κρίση του Σουέζ». Όταν το 1959, ο Νάσσερ ανακοινώνει την εθνικοποίηση της διώρυγας του Σουέζ, με πρωτοβουλία της Βρετανίας, της Γαλλίας και των Η.Π.Α., συγκαλέστηκε τον Αύγουστο του ίδιου έτους, στο Λονδίνο πολυμελής διάσκεψη, όπου ο Έλληνας πρωθυπουργός, Κωνσταντίνος Καραμανλής, αρνήθηκε να παραστεί, υποστηρίζοντας ότι «η αιγυπτιακή κυβέρνηση δεν υιοθετούσε τους σκοπούς της διάσκεψης» και θα είχε ως αποτέλεσμα την όξυνση των εντάσεων²⁶⁶.

Η «Νασσερινή Επανάσταση» είχε, όμως, σοβαρές συνέπειες στον Ελληνισμό της Αιγύπτου. Εξαιτίας της μη λήψης αποφάσεων για το θέμα της εξασφάλισης ευνοϊκών συνθηκών και την εξαίρεση από τα μέτρα της «αιγυπτιοποίησης», παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες από τη μεριά της Ελλάδας για να βρεθεί μια λύση κοινώς αποδεκτή, μεγάλος αριθμός Ελλήνων ξεκίνησε να αποχωρεί σταδιακά από τη χώρα²⁶⁷. Αποτέλεσμα ήταν η σημαντική μείωση του αριθμού των Ελλήνων κατοίκων της Αιγύπτου, αριθμός που παραμένει αισθητά χαμηλός μέχρι και σήμερα. Η Ελλάδα, όμως, και πάλι κράτησε ουδέτερη στάση απέναντι στην επανάσταση του Νάσσερ, ενώ έγιναν προσπάθειες εύρεσης κοινής λύσης στο πρόβλημα. Μια από αυτές ήταν οι «ανταλλαγές πνευματικής δημιουργίας»²⁶⁸.

---

²⁶⁵ Για την «αιγυπτιοποίηση» που ξεκίνησε από το 1922 και τις προσπάθειες καθυσίχασμού των ελληνικών παροικιών βλ. Κιτρορέφ, 2022, σ. 159-181 και 250-169.

²⁶⁶ Για τη στάση που κράτησε η Ελλάδα στην εθνικοποίηση της Διώρυγας του Σουέζ και τη στάση των Ελλήνων κατοίκων της Αιγύπτου βλ. Κιτρορέφ, 2022, σ. 263-269.

²⁶⁷ Ο.π., σ. 269-289.

²⁶⁸ Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 18 Μαρτίου 1953 (στο εξής, Μαμάκης, 1953).

4.2. «Ανταλλαγές πνευματικής δημιουργίας» μεταξύ Ελλάδας και Αιγύπτου.

Ήδη από τη σύσταση του Βασιλείου της Αιγύπτου το 1919, η χώρα είχε έντονη την ανάγκη να ενταχθεί στην πολιτιστική ζωή, κυρίως της Δύσης, και να προβάλλει τον πολιτισμό της. Μια πρώτη προσπάθεια έγινε το 1926 με τη σύσταση μιας διεθνούς καλλιτεχνικής έκθεσης ζωγραφικής και γλυπτικής στο Κάιρο, στην οποία συμμετείχε και η Ελλάδα. Σκοπός της χώρας ήταν οι ξένοι καλλιτέχνες να γνωρίσουν την καλλιτεχνική δημιουργία της Αιγύπτου, αλλά και αντίστροφα. Επιπλέον, επιθυμούσε τη διοργάνωση εκθέσεων αιγυπτίων καλλιτεχνών σε άλλες χώρες αλλά και την οργάνωση ομαδικών και ατομικών εκθέσεων ξένων καλλιτεχνών στην Αίγυπτο, αντίστοιχα.

Η Ελλάδα, ανταποκρίθηκε θετικά σε αυτό το εγχείρημα με στόχο τη διατήρηση των φιλικών τους σχέσεων, αλλά και για να στηρίξει πνευματικά τους Έλληνες κατοίκους της Αιγύπτου²⁶⁹. Γεγονός αυτού ήταν και η οργάνωση περιοδικής έκθεσης χαρακτηριστικής του Δημήτρη Γαλάνη, τον οποίον οι Αιγύπτιοι κριτικοί επαινούσαν, στο Παλάτι Γκουμόντ (Gaumont Palace) στην Αλεξάνδρεια²⁷⁰ και στο Μέγαρο Μπασλέρ (Bachler) στο Κάιρο²⁷¹.

Μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στην Αίγυπτο πραγματοποιηθήκαν πλήθος ομαδικών και ατομικών εκθέσεων ελλήνων καλλιτεχνών, τόσο στην Αλεξάνδρεια όσο και στο Κάιρο. Η Ελλάδα, παρ' όλες τις αντιξοότητες που αντιμετώπιζε και τις εντάσεις που συνεχώς εντεινόταν στο εσωτερικό της, επέλεξε η πρώτη της παρουσία στο εξωτερικό τη μεταπολεμική περίοδο, να γίνει στην Αίγυπτο με την ομαδική έκθεση καλλιτεχνών στο Κάιρο το 1945²⁷². Επιπλέον, δύο χρόνια αργότερα η Ελλάδα έλαβε μέρος στη «Διεθνή Έκθεση Καΐρου», όπου συμμετείχαν ο Γιώργος Ζογγολόπουλος, ο Νίκος Νικολάου, ο Γιάννης Σπυρόπουλος κ.ά.²⁷³.

Τη δεκαετία του 1950, η Αίγυπτος ζητούσε την καθιέρωση μιας μεθόδου «ανταλλαγής πνευματικών δημιουργημάτων». Σύμφωνα με αυτήν, για κάθε ομαδική έκθεση που θα πραγματοποιούσε μια χώρα στην Αίγυπτο, θα φιλοξενούσε αντίστοιχα μια έκθεση αιγυπτίων καλλιτεχνών. Αυτή η μέθοδος εφαρμόστηκε και από τη μεριά

---

²⁶⁹ Ανάμεσα σε αυτούς συγκαταλέγονταν και οι καλλιτέχνες Δημήτρης Λίτσης, Νίκος Γώγος, Γιάννης Μαγκανάρης, Αριστομένης Αγγελόπουλος, Αριστείδης Παπαζώρς (Παπαγεωργίου), Βικτώρια και Εύα Καρατζά, Ανατολής Λαζαρίδης κ.ά.

²⁷⁰ Δημήτρης Γαλάνης, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Gaumont Palace, 1935.

²⁷¹ Δημήτρης Γαλάνης, κατάλογος έκθεσης, Κάιρο, Μέγαρο Bachler, 1935.

²⁷² Σπητέρης, 1979, σ. 197.

²⁷³ *Exposition Internationale d'Art Contemporain Le Cairo*, κατάλογος έκθεσης, Κάιρο, Palais de Ghezirek, 1947.

της Ελλάδας, αρχικά με τη συνδρομή του «Πρακτορείου Πνευματικής Συνεργασίας» και του διευθυντή του, Μάριο Βαϊανό²⁷⁴. Στα πλαίσια αυτού, πραγματοποιήθηκε η έκθεση Ελληνίδων καλλιτεχνών στο Μουσείο Καλών Τεχνών στο Κάιρο, η οποία εγκαινιάστηκε στις 19 Δεκεμβρίου 1955 και διήρκησε συνολικά δύο εβδομάδες. Στην έκθεση αυτή έλαβαν μέρος συνολικά 32 καλλιτέχνιδες με 107 έργα ζωγραφικής και γλυπτικής²⁷⁵. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν οι Μαρία Αναγνωστοπούλου, Βάσω Κατράκη, Κούλα Μαραγκοπούλου, Φρόσω Μεναγάκη – Ευθυμιάδη, Άλεξ Μυλωνά, Αγλαΐα Παπά, Τίτσα Χρυσοχοϊδή κ.ά.²⁷⁶. Αντίστοιχα, στην Αθήνα έναν χρόνο αργότερα, τον Φεβρουάριο του 1956 πραγματοποιήθηκε έκθεση καθηγητών και σπουδαστών της Σχολής Εφαρμοσμένων Τεχνών του Καΐρου σε αίθουσα του Πολυτεχνείου²⁷⁷.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, δημιουργήθηκε και η ιδέα οργάνωσης μιας διετούς διεθνούς έκθεσης στην Αίγυπτο. Στη διετή αυτή έκθεση, η Ελλάδα λάμβανε μέρος κάθε χρόνο, έως και τη λήξη της, με σκοπό την προβολή της ελληνικής τέχνης εκτός των συνόρων της και την υποστήριξη ηθικά και πολιτιστικά των ελληνικών κοινοτήτων, δίνοντας μια «πολιτικήν χροιάν»²⁷⁸ στη συμμετοχή της.

4.3. Η ελληνική συμμετοχή στην 1η Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας.

Στις 25 Μαΐου 1955 γνωστοποιήθηκε στο ευρύ κοινό η αποδοχή της πρόσκλησης για τη συμμετοχή της Ελλάδας στην πρώτη Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών που θα πραγματοποιούταν στην πόλη της Αλεξάνδρειας²⁷⁹. Λεπτομέρειες, όμως, για την έκθεση δόθηκαν αργότερα στη δημοσιότητα. Συγκριμένα, μόλις στις 7 Ιουνίου του ίδιου έτους, ο Διευθυντής του Τμήματος Καλών Τεχνών του Υπουργείου Παιδείας, Ανδρέας Χριστοφίδης, γνωστοποίησε πληροφορίες για την οργάνωση της έκθεσης, καθώς και τον αριθμό των συμμετεχόντων έργων, ο οποίος περιοριζόταν σε «σαράντα έργα ζωγραφικής, δεκαπέντε γλυπτικής και αριθμόν έργων χαρακτηριστικής». Σύμφωνα με

---

²⁷⁴ Βλ. Ανώνυμος, «Κάθε Τρίτη. Η Έκθεση των Αιγυπτίων εις Αθήνας» εφ. *Νέα*, 11 Αυγούστου 1953 και Μαμάκης, 1953.

²⁷⁵ Αχιλλέας Μαμάκης, «Το καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 19 Οκτωβρίου 1955.

²⁷⁶ *Exposition des Dames Artistes Hellenes*, κατάλογος έκθεσης, Κάιρο, Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης, 1955.

²⁷⁷ Ανώνυμο, «Αιγυπτιακή Έκθεσις», εφ. *Εθνικός Κύρηξ*, 11 Φεβρουαρίου 1956.

²⁷⁸ Υ.Δ.Ι.Α., Κεντρική Υπηρεσία, 1957/32.3, αρ. 8973.

²⁷⁹ Ανώνυμος, «Η Ελλάς εκλήθη και θα μετάσχη εκθέσεως καλλιτεχνικών εν Αλεξάνδρεια και Κάνναις», εφ. *Απογευματινή*, 25 Μαΐου 1955.

την πρόσκληση, σε όλους τους συμμετέχοντες, θα δίνονταν αναμνηστικό μετάλλιο, ενώ ο Δήμος Αλεξάνδρειας θα αγόραζε ένα έργο από κάθε χώρα που συμμετείχε²⁸⁰.

Από την επιτροπή εκθέσεων εξωτερικού, η οποία αποτελούταν από τον τέως Διευθυντή της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών, Κωνσταντίνο Πάγκαλο, τον Γεώργιο Κορνούτο, τον Μαρίνο Καλλιγά, τον ζωγράφο Ιωάννη Μόραλη, τον γλύπτη Γιάννη Παππά και τον καθηγητή ιστορίας της τέχνης του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου (Ε.Μ.Π.), Δημήτρη Ευαγγελίδη²⁸¹, δόθηκαν στη δημοσιότητα είκοσι ένα ονόματα καλλιτεχνών. Πρόσκληση για τη συμμετοχή τους στην έκθεση έλαβαν οι ζωγράφοι Μαρία Αναγνωστοπούλου, Αριστοτέλης Βασιλικιώτης, Ανδρέας Βουρλούμης, Δημήτρης Γιόλδασης, Δημήτρης Δάβης, Τάκης Ελευθεριάδης, Ελένη Ζογγολοπούλου, Ορέστης Κανέλλης, Θεόδωρος Λαζαρής, Τζένη Μανούση, Γεώργιος Μπουζιάνης, Ελένη Σταθοπούλου και Ιωάννης Τσαρούχης, οι γλύπτες Ανδρέας Γεωργιάδης, Γεώργιος Γεωργίου, Γεώργιος Ζογγολόπουλος, Αντώνιος Μαυρίκιος, Νικόλαος Περαντινός και οι χαράκτες Κωνσταντίνος Γραμματόπουλος, Δημήτρης Γιαννουκάκης, Άγγελος Θεοδωρόπουλος και Γεώργιος Μόσχος²⁸². Από την ελληνική συμμετοχή τελικά απουσίαζαν οι Ανδρέας Γεωργιάδης, Τάκης Ελευθεριάδης και Γεώργιος Μπουζιάνης. Επιπλέον, στην έκθεση έλαβαν μέρος και οι Αλέξανδρος Αλεξανδράκης, Γιάννης Μηταράκης, Αλέξανδρος Κορογιαννάκης και Γιάννης Σπυρόπουλος.

Ο συνολικός αριθμός Ελλήνων καλλιτεχνών που συμμετείχαν στην πρώτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας ήταν 23 και παρουσιάστηκαν 70 έργα. Επίτροπος της χώρας ήταν ο Γενικός Πρόξενος Αλέξανδρος Αργυρόπουλος, ενώ το κείμενο υπογράφει ο συγγραφέας και διπλωμάτης, Μενέλαος Αλεξανδράκης.

Στο κείμενό του, ο Αλεξανδράκης τόνισε την «αστάθεια» (*instabilité*) που επικρατούσε εκείνη την περίοδο στην Ελλάδα, αλλά και στον υπόλοιπο κόσμο. Το γεγονός αυτό, ήταν φανερό και στα έργα των καλλιτεχνών οι οποίοι καλούνταν «από την ίδια την ουσία της κλήσης τους να δημιουργήσουν, σε αυτόν τον ασταθή κόσμο,

---

²⁸⁰ Μαμάκης, 1955β.

²⁸¹ Ανώνυμος, «Η Επιτροπή του Υπουργείου για την έκθεση του “Σάο Πάολο”», εφ. *Αυγή*, 19 Ιανουαρίου 1957. Σύμφωνα με επιστολή που στάλθηκε από το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και τον Υπουργό Αχιλλέα Γεροκωστόπουλο, προς την Ελληνική Πρεσβεία της Αιγύπτου στο Κάιρο, στις 25 Νοεμβρίου 1957, η επιτροπή εκθέσεων εξωτερικού, η οποία ήταν υπεύθυνη για την επιλογή των καλλιτεχνών και των έργων τους για το σύνολο των Διεθνών Εκθέσεων στο εξωτερικό, ήταν ανέπαφη από την ημέρα σύστασής της έως το 1957 τουλάχιστον. Βλ. Υ.Δ.Ι.Α., Κεντρική Υπηρεσία, 1957/32.3, αρ. 57326.

²⁸² Μαμάκης, 1955β.

έργα μόνιμης αξίας ή τουλάχιστον κοινής αποδοχής»²⁸³. Το μεγαλύτερο, όμως, βάρος, σύμφωνα με τον ίδιο, έπεφτε στην Ελλάδα, καθώς η μακραίωνη ελληνική παράδοση έφερνε τους καλλιτέχνες της σε δυσχερέστερη θέση, διότι καλούνταν να ανταπεξέλθουν επάξια στις πολιτισμικές αξίες της, μέσα στις υπάρχουσες συνθήκες. Παράλληλα, επηρεασμένοι από αυτές και το περιβάλλον τους, αναζητούσαν τη νεοτερικότητα της έκφρασης στα έργα τους.

Στη συνέχεια, επισήμανε τα σημαντικά στοιχεία που πρέπει να διατρέχουν τα έργα των ελλήνων καλλιτεχνών, τη «Διαύγεια» (*Clarté*) και την «Κομψότητα» (*Elégance*), στοιχεία που αποτελούσαν το συνδυαστικό κρίκο της τότε σύγχρονης ελληνικής τέχνης με το παρελθόν της. Αυτά έπρεπε να υπάρχουν καθολικά σε όλα τα έργα, ανεξάρτητα από το ύφος και το υλικό που «τους επιβάλλει η φωτεινή ατμόσφαιρα της χώρας»²⁸⁴. Ακόμη, έπρεπε να χαρακτηρίζονται από την «ακρίβεια του περιγράμματος και των χρωματικών χαρακτηριστικών της Ελλάδας»²⁸⁵.

Τέλος, ο Αλεξανδράκης σύγκρινε τον αριθμό των καλλιτεχνών που συμμετείχαν στην παρούσα έκθεση με εκείνον της Δ΄ Πανελλήνιας Έκθεσης στο Ζάππειο, το 1952. Με τον τρόπο αυτό, θέλησε να τονίσει την πληθώρα καλλιτεχνικής δημιουργίας στην Ελλάδα, της οποίας μόνο ένα μικρό σύνολο παρουσιάστηκε στην έκθεση αυτή.

Ακολουθούν οι καλλιτέχνες που συμμετείχαν στην πρώτη Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών και τα έργα τους, όπως αυτά παρατίθενται στον κατάλογο της έκθεσης στη γαλλική γλώσσα. Επιπλέον, έχει γίνει προσπάθεια ταυτοποίησης αυτών. Οι μεταφράσεις των τίτλων είναι δικές μου.

Alexandre Alexandrakis (Αλέξανδρος Αλεξανδράκης)²⁸⁶

1. *Le Bonheur*, huile (*Η Ευτυχία*, λάδι)

Πρόκειται για το έργο *Ευτυχία*, περ. 1950, λάδι σε μουσαμά, 200x163 εκ. Το έργο παρουσιάστηκε και στην έκθεση με τίτλο *Αλέξανδρος Αλεξανδράκης (1913-1968)* που πραγματοποιήθηκε στην Ε.Π.Μ.Α.Σ. το 1980²⁸⁷ (Εικόνα 10).

2. *Enfant*, huile (*Παιδί*, λάδι)

---

²⁸³ *Premiere Biennale*, 1955, σ. 49: *Par l'essence même de leur vocation à créer, dans ce monde instable, des oeuvres de valeur permanente ou tout au plus d'acceptation commune.*

²⁸⁴ Ό.π.: *Leur sont imposés par l'atmosphère lumineuse du pays.*

²⁸⁵ Ό.π.: *La précision du contour et de la couleur caractéristiques de la Grèce.*

²⁸⁶ Για το έργο του Αλεξάνδρου Αλεξανδράκη βλ. *Αλέξανδρος Αλεξανδράκης (1913-1968)*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1980 (στο εξής, *Αλεξανδράκης*, 1980) και *Μνήμες του '40: Αλέξανδρος Αλεξανδράκης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Δήμος Αθηναίων – Πολιτισμικός Οργανισμός, 2008.

²⁸⁷ *Αλεξανδράκης*, 1980, σ. 28.

Το έργο πωλήθηκε κατά τη διάρκεια της έκθεσης²⁸⁸. Φωτογραφία του έργου δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «Έθνος» στην στήλη του Αχιλλέα Μαμάκη στις 31 Αυγούστου 1955²⁸⁹ (Εικόνα 11).

3. *Diane, huile* (*Άρτεμις, λάδι*)

Πρόκειται για το έργο *Άρτεμις*, 1950 περ., λάδι σε μουσαμά, 67x129 εκ. Το έργο παρουσιάστηκε και στην έκθεση με τίτλο *Αλέξανδρος Αλεξανδράκης (1913-1968)* που πραγματοποιήθηκε στην Ε.Π.Μ.Α.Σ. το 1980²⁹⁰ (Εικόνα 12).

4. *Le Modele, huile* (*Το Μοντέλο, λάδι*)

Πρόκειται, ίσως, για το έργο *Μοντέλο*, 1947-1967, λάδι σε μουσαμά, 110x136 εκ. Το έργο παρουσιάστηκε και στην έκθεση με τίτλο *Αλέξανδρος Αλεξανδράκης (1913-1968)* που πραγματοποιήθηκε στην Ε.Π.Μ.Α.Σ. το 1980²⁹¹.

Dessins (Σχέδια)

Δεν είναι γνωστός ο ακριβής αριθμός των σχεδίων και οι τίτλοι αυτών²⁹². Στον κατάλογο υπάρχει μια φωτογραφία ενός σχεδίου με τον τίτλο *Les Coureurs* (*Οι δρομείς*) το οποίο πουλήθηκε κατά τη διάρκεια της έκθεσης²⁹³ (Εικόνα 13).

Marie Anagnostopoulou (Μαρία Αναγνωστοπούλου)

5. *Fenetre Ouverte, aquarelle* (*Ανοικτό Παράθυρο, ακουαρέλα*)

6. *Paysage, aquarelle* (*Τοπίο, ακουαρέλα*)

7. *Paysage, aquarelle* (*Τοπίο, ακουαρέλα*)

Aristote Vassilikiotis (Αριστοτέλης Βασιλικιώτης)²⁹⁴

8. *Un coin du marché, gouache* (*Μια γωνία της αγοράς, γκουάζ*)

9. *Intérieur de tavern, gouache* (*Εσωτερικό ταβέρνας, γκουάζ*)

10. *Préparation d'un festin, gouache* (*Προετοιμασία για μια γιορτή, γκουάζ*)

Andreas Vourloumis (Ανδρέας Βουρλούμης)²⁹⁵

11. *La Famille A., huile* (*Η Οικογένεια Α., λάδι*)

---

²⁸⁸ Μαμάκης, 1955α.

²⁸⁹ Ο.π..

²⁹⁰ *Αλεξανδράκης*, 1980, σ. 28.

²⁹¹ Ο.π., σ. 29.

²⁹² Σε σημείωση στον κατάλογο της πρώτης Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας που βρίσκεται στη βιβλιοθήκη της Εθνικής Πινακοθήκης – Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, αναγράφεται σε σημείωση ο αριθμός των σχεδίων, τα οποία ήταν δώδεκα (12).

²⁹³ Μαμάκης, 1955α.

²⁹⁴ Για το έργο του Αριστοτέλη Βασιλικιώτη βλ. *Αριστοτέλης Βασιλικιώτης 1902-1972*, κατάλογος έκθεσης, Μύκονος, Κ.Δ.Ε.Π.Α.Μ., 2010 και *Αριστοτέλης Βασιλικιώτης. Απρόσμενες αλλαγές πορείας*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών Α.Π.Θ., 2022.

²⁹⁵ Για το έργο του Ανδρέα Βουρλούμη βλ. Φανή-Μαρία Τσιγκάκου, *Ανδρέας Βουρλούμης*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 1999 (στο εξής, Τσιγκάκου, 1999) και *Ανδρέας Βουρλούμης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1990.

Πιθανώς πρόκειται για το έργο *Φίλιππος Α. και Ελένη Α.*, 1948, λάδι σε μουσαμά, 45x65 εκ. (Εικόνα 14)²⁹⁶.

12. *Violoniste, huile* (Βιολιστής, λάδι)

Πρόκειται για το έργο *Σίφνιος βιολιστής με ζύλινο πόδι*, 1955, λάδι σε hardboard, 98,5x82,5 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π.4465 (Εικόνα 15). Το έργο αποτελεί δωρεά του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών.

13. *Jeune Fille au Piano, huile* (Νεαρό Κορίτσι στο Πιάνο, λάδι)

Πιθανώς πρόκειται για το έργο *Η Ελένη στο πιάνο*, 1949, λάδι σε χαρτόνι, 51x38 εκ. (Εικόνα 16)²⁹⁷.

Dimitri Yoldassis (Δημήτρης Γιολδάσης)²⁹⁸

14. *Paysage de Larissa avec le mont Olympe, huile* (Τοπίο της Λάρισας με το βουνό Όλυμπος, λάδι)

Πρόκειται ίσως για το έργο *Ο Όλυμπος κάτω από το φρούριο*, χ.χ., λάδι σε χάρντμπορντ, 31,5x43 εκ., συλλογή Πινακοθήκης Λάρισας - Συλλογή Ι. Κατσίγας (Εικόνα 19).

15. *La champagne de Thessalie dans le brouillard, huile* (Ο θεσσαλικός κάμπος με ομίχλη, λάδι)

16. *Paysage d'Automne, huile* (Φθινοπωρινό τοπίο, λάδι)

Constantin Grammatopoulos (Κωνσταντίνος Γραμματόπουλος)²⁹⁹

17. *Theme d'une ile grecque, matière légère* (Θέμα από ελληνικό νησί, ελαφρύ υλικό)

18. *Marin Grec, matière légère* (Ελληνας ναύτης, ελαφρύ υλικό)

Η εικόνα του έργου παρουσιάζεται στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 18).

19. *Taverne populaire grecque, matière légère* (Λαϊκή ελληνική ταβέρνα, ελαφρύ υλικό).

Dimitri Davis (Δημήτρης Δάβης)³⁰⁰

---

²⁹⁶ Τσιγκάκου, 1999, σ. 149.

²⁹⁷ Ο.π., σ. 49.

²⁹⁸ Για το έργο του Δημήτρη Γιολδάση βλ. *Δημήτρης Γιολδάσης 1897-1993*, κατάλογος έκθεσης, Καρδίτσα, Δημοτική Πινακοθήκη Καρδίτσας, 1998, *Δημήτρης Γιολδάσης (1897-1993). Τιμητικό αφιέρωμα*, κατάλογος έκθεσης, Λάρισα, Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας - Μουσείο Γ. Ι. Κατσίγρα, 1993 και *Δημήτρης Γιολδάσης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1977.

²⁹⁹ Για το έργο του Κωνσταντίνου Γραμματόπουλου βλ. *Κωνσταντίνος Γραμματόπουλος*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ίδρυμα Εικαστικών Τεχνών και Μουσικής Β. και Μ. Θεοχαράκη, 2014, *Κωνσταντίνος Γραμματόπουλος. Ζωγραφική - Χαρακτική*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης, 2007 και *Κ. Γραμματόπουλος*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1995.

³⁰⁰ Για το έργο του Δημήτρη Δάβη βλ. *Δημήτρης Δάβης. Αναδρομική*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2015, Όλγα Μεντζαφού Πολύζου, *Δημήτρης Δάβης, 1905 - 1973*, Αθήνα, Αδάμ,

20. *Rhodes vieux marché*, huile (Παλιά αγορά Ρόδου, λάδι)

Πιθανός πρόκειται για το έργο *Ρόδος. Παλιά αγορά*, 1952, λάδι σε μουσαμά, 64x84 εκ., ιδιωτική συλλογή³⁰¹.

21. *Lindos la rade de St. Paule*, huile (Λίνδος, ο δρόμος του Αγ. Παύλου, λάδι)

Πιθανώς πρόκειται για το έργο *Λίνδος*, 1951, λάδι σε μουσαμά, 60x90 εκ., ιδιωτική συλλογή³⁰².

22. *Paros des voiliers*, huile (Πάρος, τα ιστιοφόρα, λάδι)

Πιθανώς πρόκειται για το έργο *Πάρος*, 1953, λάδι σε ξύλο, 46x61 εκ., ιδιωτική συλλογή³⁰³.

Helene Zogolopoulou (Ελένη Ζογγολοπούλου)³⁰⁴

23. *Cirque*, huile (Τσίρκο, λάδι)

Πρόκειται για το έργο *Τσίρκο*, 1955, λάδι σε μουσαμά, 80x55 εκ.³⁰⁵.

24. *Ruelle de Corfou*, huile (Δρόμος της Κέρκυρας, λάδι)

25. *Port de Corfou*, huile (Λιμάνι της Κέρκυρας, λάδι)

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 19).

Orestis Kanellis (Ορέστης Κανέλλης)³⁰⁶

26. *Oliviers*, huile (Ελιές, λάδι)

27. *Tete d'enfant*, huile (Κεφάλι παιδιού, λάδι)

28. *Paysanne de Mytilène*, huile (Χωρική στη Μυτιλήνη, λάδι)

Φωτογραφία του έργου δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «Έθνος» στην στήλη του Αχιλλέα Μαμάκη στις 29 Ιουνίου 1955³⁰⁷ (Εικόνα 20). Το έργο χρονολογείται το 1953 και είναι διαστάσεων 100x65 εκ.³⁰⁸.

Théodore Lazaris (Θεόδωρος Λαζαρή)³⁰⁹

2001, σ. 100 (στο εξής, Μεντζαφού – Πολύζου, 2001) και Δημήτρης Δάβης (1905-1973), κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1974.

³⁰¹ Μεντζαφού – Πολύζου, 2001, σ. 100.

³⁰² Ό.π., σ. 101.

³⁰³ Ό.π., σ. 102-103.

³⁰⁴ Για το έργο της Ελάνης Ζογγολοπούλου βλ. Μαρία Κοτζαμάνη, *Ελένη Ζογγολοπούλου*, Αθήνα, Λιθογραφείο Θ. Πετρουλάκη, 1986 (στο εξής, Κοτζαμάνη, 1986).

³⁰⁵ Κοτζαμάνη, 1986, χ.α..

³⁰⁶ Για το έργο του Ορέστη Κανέλλη βλ. *Ορέστης Κανέλλης (1910-1979)*, κατάλογος έκθεσης, Μυτιλήνη, Μουσείο Στρατή Ελευθεριάδη (Τεριάντ), 1968 και *Ορέστης Κανέλλης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1978 (στο εθής, Κανέλλης, 1978).

³⁰⁷ Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 29 Ιουνίου 1955 (στο εξής, Μαμάκης, 1955ε).

³⁰⁸ Κανέλλης, 1978, σ. 15.

³⁰⁹ Για το έργο του Θεόδωρου Λαζαρή βλ. *Συλλογή έργων ζωγραφικής Θ. Λαζαρή*, κατάλογος έκθεσης, Λιβαδειά, Δήμος Λεβαδέων – Πνευματικό Κέντρο, 1992 και *Θεόδωρος Λαζαρης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1974.

29. *Après la pluie, huile* (Μετά τη βροχή, λάδι)

30. *Léviade, huile* (Λειβαδιά, λάδι)

Jenny Manoussi [Γζένη (Ιωάννα) Μανούση]

31. *Paysage, huile* (Τοπίο, λάδι)

32. *Paysage d'attique, huile* (Αττικό τοπίο, λάδι)

33. *Jeune fille au manteau vert, huile* (Νέο κορίτσι με πράσινο παλτό, λάδι)

Jean Mitarachi (Γιάννης Μηταράκης)³¹⁰

34. *Paysage Volcanique (Santorin), huile* (Ηφαιστειακό τοπίο (Σαντορίνη), λάδι)³¹¹

35. *Paysage Mediteraneen, huile* (Μεσογειακό τοπίο, λάδι)

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 21).

36. *Portrait au foulard vert, huile* (Προσωπογραφία με πράσινη εσάρπα, λάδι)

Φωτογραφία του έργου δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «Έθνος» στην στήλη του Αχιλλέα Μαμάκη στις 29 Ιουνίου 1955³¹² (Εικόνα 22). Το έργο χρονολογείται το 1954 με διαστάσεις 65.5x54 εκ.³¹³.

Jean Spyropoulos (Γιάννης Σπυρόπουλος)³¹⁴

37. *Paysage d'Andros, huile* (Τοπίο της Άνδρου, λάδι)³¹⁵

38. *Paysage d'Tinos, huile* (Τοπίο της Τήνου, λάδι)

39. *Paysage d'Hydra, huile* (Τοπίο της Ύδρας, λάδι)³¹⁶

Hellene Stathopoulos (Ελένη Σταθοπούλου)

40. *Portrait, huile* (Πορτραίτο, λάδι)

41. *Ile de Santorin, huile* (Νησί της Σαντορίνης, λάδι)

---

³¹⁰ Για το έργο του Γιάννη Μηταράκη βλ. Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, *J.Mita. Η ζωή και το έργο του Γιάννη Μηταράκη (1897 – 1963)*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2006 (στο εξής, Ματθιόπουλος, 2006) και *Γιάννης Μηταράκης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2001.

³¹¹ Στη μελέτη για τον ζωγράφο Γιάννη Μηταράκη του Ευγένιου Δ. Ματθιόπουλου, έχουν εντοπιστεί πέντε έργα με τον τίτλο *Σαντορίνη* έως το 1955. Συγκεκριμένα βλ. Ματθιόπουλος, 2006, σ. 231, 233, 262-263, 266 και 381.

³¹² Μαμάκης, 1955ε.

³¹³ Βλ. Ματθιόπουλος, 2006, σ. 239 και 381.

³¹⁴ Για το έργο του Γιάννη Σπυρόπουλου βλ. Γιάννης Χ. Παπαϊωάννου, *Το έργο του ζωγράφου Γιάννη Σπυρόπουλου*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, 1994, σ. 118 (στο εξής, Παπαϊωάννου, 1994), *Μια διαδρομή στο έργο του Γιάννη Σπυρόπουλου*, κατάλογος έκθεσης, Πάτρα, Δημοτική Πινακοθήκη Πατρών, 1998, *Γιάννης Σπυρόπουλος, 1912-1990: ο κλασικός της αφαίρεσης*, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1995, (στο εξής, *Σπυρόπουλος*, 1995), *Γιάννης Σπυρόπουλος*, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1990 (στο εξής, *Σπυρόπουλος*, 1990) και *Γιάννης Σπυρόπουλος (1912-1990). Αναδρομική έκθεση*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 1994.

³¹⁵ Στη διδακτορική διατριβή του Γιάννη Παπαϊωάννου για τον ζωγράφο αναφέρονται τέσσερα έργα με τον τίτλο *Τοπίο της Άνδρου*. Συγκεκριμένα βλ. Παπαϊωάννου, 1994, σ. 118. Ακόμη, βλ. *Σπυρόπουλος*, 1995, σ. 44 – 46, *Σπυρόπουλος*, 1990, χ.α.

³¹⁶ Η θεματογραφία του Γιάννη Σπυρόπουλου για την Ύδρα αφορά κυρίως το λιμάνι της και σπίτια. Για τα έργα του ζωγράφου με θέμα την Ύδρα βλ. Παπαϊωάννου, 1994, σ. 78-79, 263-265 και 270-173. Ακόμη βλ. *Σπυρόπουλος*, 1995, σ. 38-39 και 56-57 και *Σπυρόπουλος*, 1990, χ.α..

42. *Voilier*, huile (*Ιστιοφόρο*, λάδι)

Jean Tsarouchis (Γιάννης Τσαρούχης)³¹⁷

43. *Portrait*, 1954, huile (*Πορτραίτο*, 1954, λάδι)

Demetre Giannoukakis (Δημήτρης Γιαννουκάκης)³¹⁸

44. *Chat*, gravure Burin (*Γάτα*, χαρακτηριστική με σμίλη)

Πρόκειται ίσως για το έργο *Γάτα προφίλ*, 1947, χαλκογραφία, χ.δ. (Εικόνα 23).

45. *Carnaval*, pointe sèche (*Καρναβάλι*, σκληρή βελόνα)

46. *Nu*, pointe sèche (*Γυμνό*, σκληρή βελόνα)

47. *Carnaval*, eau forte (*Καρναβάλι*, οξυγραφία).

Angelos Theodoropoulos (Άγγελος Θεοδωρόπουλος)³¹⁹

48. *Oliviers*, eau-forte (*Ελιές*, οξυγραφία)³²⁰

Πιθανώς πρόκειται για το έργο *Ελιές*, 1945-1948, οξυγραφία σε χαρτί, 36,7x30 εκ. (Εικόνα 24). Επιπλέον, έχει εντοπιστεί ένα ακόμη έργο με τον ίδιο τίτλο, *Ελιές*, 1948, οξυγραφία σε χαρτί, 32,5 x24 εκ. (Εικόνα 25).

49. *Livres*, eau-forte (*Βιβλία*, οξυγραφία)

Πρόκειται ίσως για το έργο *Τα Βιβλία*, 1935, ξυλογραφία σε χαρτί, 26,5x35,4 εκ., συλλογή ΕΠΜΑΣ, Π. 502/β/3 (Εικόνα 26).

50. *Composition*, gravure sur bois (*Σύνθεση*, ξυλογραφία)

51. *Santorin*, gravure sur bois (*Σαντορίνη*, ξυλογραφία)³²¹

Alexis Korogiannakis (Αλέξης Κορογιαννάκης)³²²

52. *Moissonneuse*, gravure sur bois (*Θεριστής*, ξυλογραφία)

---

³¹⁷ Για το έργο του Γιάννη Τσαρούχη βλ. *Γιάννης Τσαρούχης 1910-1989. Εικονογράφηση μιας αυτοβιογραφίας*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2009, *Γιάννης Τσαρούχης. Ανάμεσα σε ανατολή και δύση. Επιλογές από τη συλλογή του Ιδρύματος Γ. Τσαρούχη*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού, 2000 και Ειρήνη Φλώρου, *Γιάννης Τσαρούχης. Η ζωγραφική και η εποχή του*, Αθήνα, Λιβάνη, 1999.

³¹⁸ Για το έργο του Δημήτρη Γιαννουκάκη βλ. *Δημήτρης Γιαννουκάκης (1898-1991). Ζωγραφική - Χαρακτική*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Υάκινθος, 1998.

³¹⁹ Για το έργο του Άγγελου Θεοδωρόπουλου βλ. Λαμπρινή Μπενάτση, *Άγγελος Θεοδωρόπουλος*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Καλών Τεχνών, Τμήμα Πλαστικών Τεχνών και Επιστημών της Τέχνης, 2017, *Άγγελος Θεοδωρόπουλος. Ζωγραφική - Χαρακτική*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Πινακοθήκη Δήμου Αθηναίων, 2000 (στο εξής, *Θεοδωρόπουλος*, 2000) και *Άγγελος Θεοδωρόπουλος*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1983.

³²⁰ Βλ. *Θεοδωρόπουλος*, 2000, σ. 160-161 και Όλγα Μεντζαφού – Πολύζου, Ειρήνη Ορατή, Κατερίνα Σταθοπούλου (κειμ.), *Πινακοθήκη Ε. Αβέρωφ. Μέτσοβο: Ζωγραφική – Χαρακτική – Γλυπτική*, Αθήνα, Ίδρυμα Ευάγγελου Αβέρωφ – Τοσίτσα, 2008, σ. 281.

³²¹ Βλ. *Θεοδωρόπουλος*, 2000, σ. 162-163, 216-217 και 235.

³²² Κατά τη διάρκεια της έκθεσης, πουλήθηκε το σύνολο των έργων του Αλέξανδρου Κορογιαννάκη. Βλ. Μαμάκης, 1955α. Για το έργο του βλ. *Αλέξανδρος Κορογιαννάκης 1906-1966. Χαρακτική*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος, Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης, 2017 και *Αλέξανδρος Κορογιαννάκης 1906-1966*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1987 (στο εξής, *Κορογιαννάκης*, 1987).

Πιθανός πρόκειται για το έργο *Θέρος*, 1937, 17,5x15 εκ. Το έργο εκτέθηκε στην έκθεση «Αλέξανδρος Κορογιαννάκης, 1906-1966» που πραγματοποιήθηκε το 1987 στην Ε.Π.Μ.Α.Σ.³²³.

53. *A la fontaine*, gravure sur bois (*Στη βρύση*, ξυλογραφία)

Πρόκειται για το έργο *Στη βρύση*, 1938, ξυλογραφία, 20,6x17,9 εκ. (Εικόνα 27). Το έργο εκτέθηκε στην έκθεση *Αλέξανδρος Κορογιαννάκης, 1906-1966* που πραγματοποιήθηκε το 1987 στην Ε.Π.Μ.Α.Σ.³²⁴. Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης, το οποίο φέρει τον τίτλο *Τρύγος*.

54. *Vendange*, gravure sur bois (*Τρύγος*, ξυλογραφία)

Πρόκειται το έργο *Τρύγος*, 1937, ξυλογραφία σε χαρτί, 16,8x13,1 εκ.. Αντίτυπα αυτού βρίσκονται στην Τράπεζα της Ελλάδος. Φωτογραφία του έργου δημοσιεύθηκε στη εφημερίδα «*Εθνος*» στην στήλη του Αχιλλέα Μαμάκη στις 31 Αυγούστου 1955³²⁵ (Εικόνα 28).

55. *Asphaltage*, gravure sur bois (*Ξελάκωμα*, ξυλογραφία)

Πρόκειται για το έργο *Ξελάκωμα*, 1937, ξυλογραφία, 20,6x18 εκ. (Εικόνα 29). Το έργο εκτέθηκε και στην έκθεση με τίτλο *Αλέξανδρος Κορογιαννάκης, 1906-1966* που πραγματοποιήθηκε στην Ε.Π.Μ.Α.Σ. το 1987³²⁶.

Georges Moschos (Γιώργος Μόσχος)³²⁷

56. *Korthi d'Andros*, burin (*Κόρθι της Άνδρου*, σμίλη)

Πρόκειται για το έργο *Κόρθι της Άνδρου*, 1947, ξυλογραφία σε χαρτί, 55x56εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π.1566. Το έργο αποτελεί δωρεά του καλλιτέχνη (Εικόνα 30).

57. *Month-Athos (Dionyssiou)*, gravure sur bois (*Μονή-Άθως, (Διονυσίου)*, ξυλογραφία)

Πρόκειται για αντίτυπο του έργου *Αθώς, Η Μονή Διονυσίου*, 1985, ξυλογραφία σε χαρτί, 35,5x27 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 7301/6 (Εικόνα 31). Το έργο αποτελεί δωρεά του καλλιτέχνη.

58. *Month-Athos (Xenofontos)*, gravure sur bois (*Μονή-Άθως, (Ξενοφώντος)*, ξυλογραφία)

³²³ *Κορογιαννάκης*, 1987, σ. 23 και 54.

³²⁴ *Ο.π.*, σ. 60.

³²⁵ Μαμάκης, 1955α.

³²⁶ *Κορογιαννάκης*, 1987, σ. 61.

³²⁷ Για το έργο του Γιώργου Μόσχου βλ. *Γιώργος Μόσχος*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1982.

Πρόκειται για αντίτυπο του έργου *Ανθός, Η Μονή Ξενοφώντος*, 1985, 35,5x27 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 7301/17 (Εικόνα 32). Το έργο αποτελεί δωρεά του καλλιτέχνη.

59. *Crapauds de mer (Scopelos)*, gravure en couleurs (*Θαλάσσιοι Φρύνοι (Σκόπελος)*, έγχρωμη χαρακτική)

Πιθανότατα πρόκειται για το έργο *Σκορπίνες στη Σκόπελο*, 1950, έγχρωμη ξυλογραφία, 45x35 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., Π. 1564. Το έργο αποτελεί δωρεά του καλλιτέχνη (Εικόνα 33).

Georges Georgiou (Γεώργιος Γεωργίου)

60. *Angelle*, platre – marbre – bronze - bois (*Αγγελική*, γύψος – μάρμαρο – μπρούντζος - ξύλο)

61. *Javeliste en Repos*, platre – marbre – bronze - bois (*Ακοντιστής σε ανάπαυση*, γύψο – μάρμαρο – μπρούντζος - ξύλο)

62. *Demetre*, platre – marbre – bronze - bois (*Δημήτρης*, γύψος – μάρμαρο – μπρούντζος - ξύλο)

Georges Zogolopoulos (Γεώργιος Ζογγολόπουλος)³²⁸

63. *Cordonnier*, bronze (*Υποδηματοποιός*, μπρούντζος)

Πιθανώς πρόκειται για το έργο *Αλέξανδρος*, 1955-1968, χυτός ορείχαλκος, 62x15 x12 εκ. (Εικόνα 34)³²⁹.

64. *Portrait*, bronze (*Πορτραίτο*, μπρούντζος)

Antoine Mavrikios (Αντώνιος Μαυρίκιος)

65. *Ikaros*, bronze (*Ίκαρος*, μπρούντζος)

66. *Mary*, bronze (*Μαρία*, μπρούντζος)

67. *La reverie*, marbre rouge (*Η ονειροπόληση*, κόκκινο μάρμαρο)

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 35)

Nicolas Perantinos (Νικόλαος Περαντινός)³³⁰

68. *Torse*, platre (*Τόρσο*, γύψος)

---

³²⁸ Για το έργο του Γιώργου Ζογγολόπουλου βλ. Γιώργος Ζογγολόπουλος. *Η ασίγηστη πλημμονή στο αχανές της αφαίρεσης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ίδρυμα Βασίλη και Ελίζας Γουλανδρή – Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 2016, σ. 76 (στο εξής, Ζογγολόπουλος, 2016) και Δημήτρης Παυλόπουλος, Ζογγολόπουλος, Αθήνα, Κ. Αδάμ Εκδοτική, 2007.

³²⁹ Βλ. Ζογγολόπουλος, 2016, σ. 76.

³³⁰ Για το έργο του Νίκου Περαντινού βλ. Στέλιος Λυδάκης (επιμ.), *Νίκος Περαντινός. Γλυπτική 1933-1990*, Αθήνα, χ.ε., 1990.

Η φωτογραφία του έργου βρίσκεται στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 36). Ένα μπρούτζινο αντίγραφο του βρίσκεται στην Ε.Π.Μ.Α.Σ. με αριθμό καταγραφής Π.6444. Το έργο αποτελεί δωρεά του καλλιτέχνη (Εικόνα 37).

69. *Olympia*, marbre (*Ολυμπία*, μάρμαρο).

70. *Buste de jeune fille*, marbre (*Μπούστο νεαρού κοριτσιού*, μάρμαρο)

Η απονομή των βραβείων της πρώτης Αλεξανδρινής Μπιεννάλε πραγματοποιήθηκε τη 1^η Αυγούστου του 1955. Από την Ελλάδα ο Αλέξανδρος Κορογιαννάκης έλαβε το πρώτο βραβείο χαρακτηριστικής, ενώ ο Γεώργιος Μόσχος το τρίτο βραβείο στην ίδια κατηγορία³³¹.

Δεν ξάφνιασε, όμως, η διάκριση της Ελλάδος στη χαρακτηριστική, καθώς η ελληνική συμμετοχή σχολιάστηκε θετικά από τον αιγυπτιακό τύπο και τους τεχνοκριτικούς. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Ντίνο Κουτσούμη, ένας αιγυπτιακής καταγωγής τεχνοκριτικός έγραψε:

*Οι Έλληνες χαρακται έχουν εις την τεχνικήν των όχι μόνον την τελειότητα, αλλά και μιαν αδρότητα εις την απόδοσιν, ενθυμίζουσιν την αδρήν γραμμήν των ελληνικών βουνών, χωρίς να απομακρύνεται ο Έλλην τεχνίτης από το λεπτόν πνεύμα που έδωσε εις την Ελλάδα την θεότητα του Ωραίου.*³³²

Αντίθετη άποψη κυριαρχούσε για τα έργα ζωγραφικής και γλυπτικής της ελληνικής συμμετοχής. Τα μόνα από αυτά που προκάλεσαν τον θαυμασμό ήταν εκείνα του Αλέξανδρου Αλεξανδράκη *Το παιδί* και *Δρομείς*, τα οποία πουλήθηκαν στην έκθεση, και το γλυπτό του Αντώνιου Μαυρίκου, *Ίκαρος*³³³.

Αρνητική κριτική έλαβε και η επιτροπή εκθέσεων εξωτερικού. Σύμφωνα με δημοσιεύματα, δεν έλαβε υπ' όψη της «τα καλλιτεχνικά εκείνα στοιχεία, τα οποία έπρεπε, δια να ζυγίσει επακριβώς την γνώμην της»³³⁴.

Οι αρνητικές κριτικές δεν έλειψαν, όμως, και από την ελληνική μεριά. Με αφορμή την πρόσκληση της Ελλάδας για τη συμμετοχή της στη δεύτερη Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας, ο Πρέσβης της Ελλάδος στην Αίγυπτο,

---

³³¹ Ανώνυμος, «Εβραβεύθησαν και Έλληνες εις την έκθεσιν της Αλεξανδρείας», εφ. *Καθημερινή*, 17 Σεπτεμβρίου 1955 και Μαμάκης, 1955γ και Μαμάκης, 1955δ.

³³² Μαμάκης, 1955δ.

³³³ Μαμάκης, 1955α.

³³⁴ Μαμάκης, 1955δ.

Δημήτριος Λάμπρου, σε επιστολή του προς τη Διεύθυνση Καλών Τεχνών του Υπουργείου Παιδείας στις 14 Σεπτεμβρίου του 1957, εξέφρασε την απογοήτευσή του για την «πενιχρά» ελληνική συμμετοχή στην πρώτη έκθεση:

Προ διετίας είχομεν μετάσχη της εκθέσεως τούτης, συγκροτούμενης τότε το πρώτον, αλλ' η εκπροσώπησις μας υπήρξε πενιχρά εν σχέση προς ό,τι θα ηδυνάμεθα να στείλωμεν. Εις τους καλλιτεχνικούς κύκλους της Αιγύπτου υπάρχει η εντύπωσις ότι η σημερινή Ελλάς εις την ζωγραφικήν, την γλυπτικήν και την χαρακτικήν ευρίσκεται εις περίοδον καλλιτεχνικής ακμής, ομιλλόμενη εις δημιουργικότητα τας πρώτας καλλιτεχνικάς χώρας του κόσμου. Ησθάνθησαν εν τούτις οι Αιγύπτιοι απογοήτευσιν τινα ως μου ελέχθη, διότι εις την πρώτην Biennale της Αλεξάνδρειας δεν εξετέθησαν έργα των τα πρώτα φερόντων ή των τολμηρότερον σύγχρονων ζωγράφων, γλυπτών και χαρακτών μας, φερ' ειπείν των κ.κ. Χατζηκυριακου-Γκίκα, Μόραλη, Κόντογλου, Τσαρούχη, Εγγονόπουλου ως και των κ.κ. Απάρτη, Παπά, Καπράλου, Τόμπρου κ.ά.³³⁵

4.4. Η ελληνική συμμετοχή στη Πη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας.

Τον Σεπτέμβριο του 1956, έναν χρόνο μετά την ολοκλήρωση της πρώτης Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, ο Γενικός Πρόξενος, Αλέξανδρος Κ. Αργυρόπουλος, έστειλε επιστολή προς τη Διεύθυνση Καλών Τεχνών του Υπουργείου Παιδείας όπου γνωστοποιούσε τη διεξαγωγή της δεύτερης διεθνούς έκθεσης κατά τον μήνα Δεκέμβριο του 1957. Η καθυστέρηση αυτή, επισημαίνεται ότι οφειλόταν στην «κρίση του Σουέζ», ενώ η επίσημη πρόσκληση θα στελνόταν μόλις αυτή παραληφθεί. Παράλληλα, ορίζεται η ημερομηνία αποστολής των έργων στην Αλεξάνδρεια έως τη 1^η Σεπτεμβρίου 1959, η οποία «ετέθη προς αποφυγήν μεγάλων καθυστερήσεων»³³⁶.

Η επίσημη πρόταση για τη συμμετοχή της Ελλάδας στη δεύτερη Μπιεννάλε στάλθηκε στη γαλλική γλώσσα από τον Δήμαρχο Αλεξάνδρειας, Σομπχύ, στον Γενικό Πρόξενο της Ελλάδος στις 7 Αυγούστου του 1957. Στη Διεύθυνση Καλών Τεχνών του Υπουργείου Παιδείας στάλθηκε μεταφρασμένη στην ελληνική γλώσσα στις 27 Αυγούστου του ίδιου έτους³³⁷. Σύμφωνα με την επίσημη πρόσκληση, η ημερομηνία παράδοσης των έργων ορίστηκε ως η 1^η Νοεμβρίου, δύο μήνες δηλαδή

³³⁵ Υ.Δ.Ι.Α., Κεντρική Υπηρεσία, 1957/32.3, αρ. 44673.

³³⁶ Ο.π., αρ. 42092.

³³⁷ Ο.π., αρ. 40879.

μετά την αρχική πρόβλεψη, ενώ θα ίσχυαν οι ίδιοι όροι με την προηγούμενη έκθεση. Στην πρόσκληση, επίσης αναγράφονται οι επιβαρύνσεις των συμμετεχόντων χωρών για την αποστολή και παραλαβή των έργων, αλλά και αυτών του Δήμου της Αλεξάνδρειας. Επιπλέον, σύμφωνα με την επίσημη πρόσκληση, όλοι οι συμμετέχοντες θα λάμβαναν τιμητικά μετάλλια, ενώ η Δημαρχία θα αγόραζε ένα έργο από κάθε χώρα. Τέλος, θα εκδιδόταν εικονογραφημένος κατάλογος της έκθεσης. Επιπλέον πληροφορίες για την έκθεση στάλθηκαν μερικές μέρες αργότερα, στις 9 Σεπτεμβρίου³³⁸.

Η θετική απάντηση της Ελλάδας για τη συμμετοχή της στην έκθεση, στάλθηκε στις 10 Σεπτεμβρίου του 1957 στο Γενικό Προξενείο της Αλεξάνδρειας, από τον Διευθυντή της Εθνικής Πινακοθήκης και Γενικό Γραμματέα της Διεύθυνσης Καλών Τεχνών, Μαρίνο Καλλιγά³³⁹. Στην επιστολή αυτή, ακόμη, ζητήθηκε να προσδιοριστεί ο χώρος στον οποίον θα φιλοξενούνταν τα ελληνικά εκθέματα για να υπολογιστεί ο αριθμός των έργων που θα συμμετείχαν. Ένα μήνα αργότερα, στις 10 Οκτωβρίου, γνωστοποιήθηκε από το Γενικό Προξενείο ότι ο χώρος θα ήταν ο ίδιος με την προηγούμενη έκθεση. Παρόλα αυτά, η Δημαρχία της Αλεξάνδρειας ήταν πρόθυμη να παραχωρήσει μεγαλύτερο χώρο εάν αυτό κρινόταν αναγκαίο³⁴⁰.

Στις 14 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους, ο Πρέσβης της Ελλάδας στην Αίγυπτο, Δ. Λάμπρου, σε επιστολή του προς τη Διεύθυνση Καλών Τεχνών, όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα, εξέφρασε την απογοήτευσή του για την ελληνική συμμετοχή στην πρώτη Αλεξανδρινή Μπιεννάλε. Σκοπός του γι' αυτήν του την κριτική ήταν η παράκληση για την αποστολή έργων που θα ήταν «άρτια και όντως αντιπροσωπευτικά» του «γοήτρου» που διέθετε η Ελλάδα στην Αίγυπτο. Αυτό, σύμφωνα με τον ίδιο, θα ήταν προς το «συμφέρον της μεγάλης παροικίας», καθώς θα «είχεν απήχησιν πολύ μονιμωτέραν μιας τυχόν επιτυχούς εκπροσωπήσεώς μας εις μεγάλην τινά Ευρωπαϊκὴν πρωτεύουσαν», λόγω του μικρότερου συναγωνισμού³⁴¹. Επιστολή όπου ζητούσε να καταβληθεί κάθε δυνατή προσπάθεια για μια επιτυχή συμμετοχή της Χώρας στάλθηκε και από τον Γενικό Πρόξενο, Α. Αργυρόπουλο, στις 23 Σεπτεμβρίου³⁴².

---

³³⁸ Υ.Δ.Ι.Α., Κεντρική Υπηρεσία, 1957/32.3, αρ. 43153.

³³⁹ Ο.π., αρ. 44927.

³⁴⁰ Βλ. ό.π., αρ. 49097, 50887 και 50777.

³⁴¹ Ο.π., αρ. 44673.

³⁴² Ο.π., αρ. 43154.

Στην επιστολή του Δ. Λάμπρου απάντησε ο Υπουργός Παιδείας, Αχιλλέας Γεροκωστόπουλος, στις 25 Νοεμβρίου του 1957³⁴³. Στο κείμενό του, δήλωσε την άγνοιά του για την «πενιχρά» ελληνική συμμετοχή της πρώτης έκθεσης, ενώ επισήμανε την προσπάθεια της επιτροπής εκθέσεων εξωτερικού να επιλέξει άξιους καλλιτέχνες για να εκπροσωπήσουν τη χώρα στις διεθνείς εκθέσεις καταβάλλοντας κάθε δυνατή προσπάθεια για να τους προσελκύσει. Η ευθύνη για αυτό το γεγονός, σύμφωνα με τον ίδιο, βάραινε τους ίδιους τους καλλιτέχνες οι οποίοι αρνούνταν να συμμετάσχουν στις διεθνείς εκθέσεις για «διάφορους λόγους». Τέλος, στην ίδια επιστολή, ζήτησε από τον Πρόεδρο να παραστεί στα εγκαίνια της Μπιεννάλε με σκοπό να παρέχει πληροφορίες γι' αυτήν καθώς και μια πλήρη εικόνα εντυπώσεων.

Από την επιτροπή εκθέσεων εξωτερικού, οι καλλιτέχνες που προτάθηκαν ήταν οι ζωγράφοι Σπύρος Βασιλείου, Ανδρέας Γεωργιάδης, Δανιήλ Δανιήλ, Φώτης Κόντογλου, Γεώργιος Κοσμαδόπουλος, Χρήστος Λεφάκης, Δημήτρης Μυταράς, Πηνελόπη Οικονομίδου, Αγλαΐα Παπά, Γεώργιος Παράλης, Αντώνης Πολυκαρδιώτης, Τάκης Παρλαβάντζας, Γεώργιος Σικελιώτης, Αθανάσιος Στεφόπουλος, Κωνσταντίνος Τσόκλης, Βρασίδης Τσούγλος, οι χαράκτες Τάσσος Αλεβίζος, Νικόλαος Βεντούρας, Βάσω Κατράκη, Ευθύμιος Παπαδημητρίου και οι γλύπτες Αχιλλέας Απέργης, Λάζαρος Λαμέρας, Αντώνης Σώχος και Μιχαήλ Τόμπρος. Στη πρόσκληση τελικά αρνητική απάντηση έδωσαν οι Παπαδημητρίου, Σώχος, Πολυκαρδιώτης και Λαμέρας, ενώ έλαβαν μέρος και οι Αλέξανδρος Κορογιαννάκης, Ανατολής-Απόστολος Λαζαρίδης, Λάμπρος Ορφανός και Πολύκλειτος Ρέγκος. Τα έργα έπρεπε να παραδοθούν στην Διεύθυνση Καλών Τεχνών έως τις 31 Οκτωβρίου³⁴⁴.

Στη δεύτερη διετή Μεσογειακή Έκθεση στην Αλεξάνδρεια, συμμετείχαν συνολικά 21 καλλιτέχνες, παρουσιάζοντας 64 έργα ζωγραφικής, χαρακτικής και γλυπτικής. Επίτροπός της ήταν ο Γενικός Πρόξενος Θεόδωρος Μπαΐζος, ενώ το κείμενο συνέταξε ο Μαρίνος Καλλιγιάς.

Ο Καλλιγιάς, στο κείμενό του, αρχικά τόνισε τις πνευματικές σχέσεις που ενώνουν τις δύο χώρες, την Ελλάδα και την Αίγυπτο, οι οποίες χρονολογούνται από την αρχαιότητα, ενστερνιζόμενος τις μελέτες Ελλήνων διανοουμένων κατοίκων της Αιγύπτου³⁴⁵. Κατά τη διάρκεια αυτής της μακραίωνης σχέσης, αντάλλαζαν ιδέες και

³⁴³ Υ.Δ.Ι.Α., Κεντρική Υπηρεσία, 1957/32.3, αρ. 57326.

³⁴⁴ Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 1 Οκτωβρίου 1957.

³⁴⁵ Βλ. παρούσα μελέτη, σ. 81-82.

καλλιτεχνικές δεξιότητες, οι οποίες, όμως, διαφοροποιούνταν μεταξύ τους λόγω «αμετρήτων παραγόντων» (*imponderables facteurs*), προκαλώντας το ενδιαφέρον των παρατηρητών.

Η ελληνική παρουσία χαρακτηρίστηκε ως «περιορισμένη» (*limité*) εξαιτίας των διαφορετικών τάσεων και αντιλήψεων που επικρατούσαν στον καλλιτεχνικό χώρο της Ελλάδος, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει «γόνιμη επαφή» (*contact fecund*) μεταξύ των καλλιτεχνών της, ενώ «αντιπροσωπεύουν ένα μέρος της πνευματικής ζωής της χώρας μας»³⁴⁶. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η συμμετοχή αυτή αποσκοπούσε σε «μια βαθύτερη αμοιβαία κατανόηση και σε ένα ευρύτερο πλαίσιο μεταξύ των δύο καλλιτεχνικών μας κόσμων»³⁴⁷. Έκλεισε, το κείμενό του τονίζοντας τον σκοπό της αποστολής της, την ενδυνάμωση δηλαδή, των μεταξύ τους φιλικών σχέσεων, και εξέφρασε το ενδιαφέρον του για την απόφαση της Αιγύπτου να επικυρώσει τις σχέσεις της με τις Μεσογειακές χώρες μέσω αυτής της έκθεσης.

Ακολουθούν τα ονόματα των καλλιτεχνών και τα έργα τους, με τα οποία συμμετείχαν στη δεύτερη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας. Τα έργα έχουν ταυτοποιηθεί στο σημείο που κατέστη εφικτό.

Vassiliou Spyros (Βασιλείου Σπύρος)³⁴⁸

1. *Souvenir de la rue Achille* (Ενθύμιο της οδού Αχιλλέως)

Πρόκειται το έργο *Ενθύμιο της οδού Αχιλλέα*, 1955, αυγοτέμπερας σε ξύλο, 66x89 εκ..

2. *Boutiques* (Μαγαζιά)

Πιθανώς πρόκειται για το έργο του *Μαγαζί*, 1955³⁴⁹.

3. *Embarcations* (Βάρκες)

Daniel (Δανιήλ Δανιήλ)

4. *Un coin de Myconos* (Μια γωνία στη Μύκονο)

5. *La Forteresse de Myconos* (Το Φρούριο της Μυκόνου)

6. *Jeune fille des Cyclades* (Νέα κοπέλα από τις Κυκλάδες)

---

³⁴⁶ 2ème Biennale, 1957-1958, σ. 47: *Représentant une partie de lavie spirituelle de notre pays.*

³⁴⁷ Ό.π.: *Un comprehension mutuelle plus approfondie et dans un cadre plus vaste enire nos deux monde artistiques.*

³⁴⁸ Για το έργο του Σπύρου Βασιλείου βλ. *Η Αθήνα του Σπύρου Βασιλείου*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Δήμος Αθηναίων – Πολιτιστικός οργανισμός, 1998 (στο εξής, *Βασιλείου*, 1998), *Σπύρος Βασιλείου*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1975 και *Σπύρος Βασιλείου 1930-1985*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Δήμος Θεσσαλονίκης, 1995.

³⁴⁹ Βλ. *Βασιλείου*, 1998, χ.α..

Cosmadopoulos Georges (Κοσμαδόπουλος Γεώργιος)

7. *Paysage (Τοπίο)*

8. *Paysage (Τοπίο)*

9. *Impressions de Myconos (Άποψη της Μυκόνου)*

Contoglou Fotis (Κόντογλου Φώτης)³⁵⁰

10. *Le Prophète Helias (Ο Προφήτης Ηλίας)*

Πιθανώς πρόκειται για το έργο *Ο Προφήτης Ηλίας*, χ.χ., αυγοτέμπερα σε ξύλο, 100x59 εκ., Ναός Προφήτη Ηλία Παγκρατίου (Εικόνα 38)³⁵¹. Επιπλέον, έχει εντοπιστεί ένα ακόμη έργο με τον ίδιο τίτλο, *Ο Προφήτης Ηλίας*, 1934, λάδι σε ξύλο, 75x53 εκ., συλλογή Ιεράς Μητροπόλεως Σάμου και Ικαρίας (Εικόνα 39)³⁵². Και τα δύο έργα είχαν παρουσιαστεί στην έκθεση με τίτλο *Φώτης Κόντογλου* στην Ε.Π.Μ.Α.Σ. το 1978.

11. *Capitaine d'Aivali (Καπετάνιος του Αϊβαλί)*

Πρόκειται για το έργο *Καπετάνιος του Αϊβαλί*, 1955, λάδι σε ξύλο, 90x50 εκ., Μουσείου Νεοελληνικής Τέχνης Δήμου Ρόδου³⁵³. Το έργο παρουσιάστηκε και στην έκθεση *Φώτης Κόντογλου* στην Ε.Π.Μ.Α.Σ. το 1978.

12. *Loin de la civilisation (Μακριά από τον πολιτισμό)*

Πρόκειται για το έργο *Μακριά από τον πολιτισμό*, 1957, 63x38 εκ., Συλλογή Δ. Κόντογλου-Μαρτίνου (Εικόνα 40)³⁵⁴.

Lefakis Christos (Λεφάκης Χρήστος)³⁵⁵

13. *L'île de Skorpeles (Το νησί της Σκοπέλου)*

Πρόκειται για το έργο *Σκόπελος*, 1957, λάδι, χ.δ.³⁵⁶.

14. *Portrait (Πορτραίτο)*

15. *Rubis (Ρουμπίνι)*

---

³⁵⁰ Για το έργο του Φώτη Κόντογλου βλ. Νίκος Ζίας, *Φώτης Κόντογλου. Ζωγράφος*, Αθήνα, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 1991 (στο εξής, Ζίας, 1991), ο ίδιος, *Η κοσμική ζωγραφική του Φώτη Κόντογλου*, Αθήνα, χ.ε., 1985, *Δια χειρός Φωτίου Κόντογλου. Σχέδια – Ζωγραφική*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων, 1983-4, *Φώτης Κόντογλου*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1978 (στο εξής, *Κόντογλου*, 1978), *Ο Φώτης Κόντογλου και η επιρροή του στους νεότερους*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ίδρυμα Βασίλη και Ελίζας Γουλανδρή, 2022 και Ιωσήφ Βιβιάκης (επιμ.), *Φώτης Κόντογλου. Εν εικόνι διαπορευόμενος αφιέρωμα 1895-1965. Εκατό χρόνια από την γέννηση και τριάντα χρόνια από την κοίμησή του*, Αθήνα, Ακρίτας, 1995.

³⁵¹ Βλ. *Κόντογλου*, 1978, σ. 30.

³⁵² Βλ. *ό.π.*, 1978, σ. 31.

³⁵³ Βλ. *ό.π.*, σ. 16.

³⁵⁴ Ζίας, 1991, χ.α. και *Κόντογλου*, 1978, σ. 27.

³⁵⁵ Για το έργο του Χρήστου Λεφάκη βλ. *Λεφάκης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, ΕΠΜΑΣ – Βελλίδιο Πολιτιστικό Κέντρο, 1989 και *Χρήστος Λεφάκης. Η ζωγραφική και το έργο του*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Εγνατία, 1978 (στο εξής, *Λεφάκης*, 1978).

³⁵⁶ *Λεφάκης*, 1978, σ. 70.

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 41).

Mytaras Demetre (Μυταράς Δημήτρης)³⁵⁷

16. *Composition (Σύνθεση)*

17. *Composition (Σύνθεση)*

Iconomidis Penelope (Οικονομίδου Πηνελόπη)

18. *Composition (Σύνθεση)*

19. *Cyprès (Κύπρος)*

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 42).

Paralis Georges (Παράλης Γεώργιος)³⁵⁸

20. *Le camle (Η Ηρεμία)*

Πιθανότατα πρόκειται για το έργο *Ωρα γαλήνης*, 1951-1955, τέμπερα, 39x57 εκ., Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης. Το έργο εκτέθηκε και στην έκθεση *Γιώργος Παράλης* στην Ε.Π.Μ.Α.Σ. το 1980³⁵⁹ (Εικόνα 43).

21. *Tragique (Τραγικό)*

Πρόκειται για το έργο *Τραγικό*, 1951-1955, τέμπερα, 23x77 εκ., συλλογή Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης. Το έργο εκτέθηκε και στην έκθεση *Γιώργος Παράλης* στην Ε.Π.Μ.Α.Σ. το 1980³⁶⁰. Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 44).

22. *Agonie (Αγωνία)*

Papa Aglaia (Παπά Αγλαΐα)³⁶¹

23. *L'artiste A.P. (Η ζωγράφος Α.Π.)*

Πρόκειται για το έργο *Αυτοπροσωπογραφία*, περ. 1932, λάδι σε μουσαμά, 60,5x60 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 6098 (Εικόνα 45) Ακόμη, έχει εντοπιστεί ένα έργο με τον ίδιο τίτλο, *Αυτοπροσωπογραφία*, 1932-1950, λάδι σε μουσαμά,

---

³⁵⁷ Για το έργο του Δημήτρη Μυταρά βλ. Δ. Μυταράς, *Ζωγραφική 1956-2008*, Αθήνα, Ιανός, 2008, Δημήτρης Μυταράς, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 1995, Άννα Γριμάνη (επιμ.), *Δημήτρης Μυταράς*, Αθήνα, Αδάμ, 1989, Δημήτρης Μυταράς. *Από το σύγχρονο στο διαχρονικό*, κατάλογος έκθεσης, Άνδρος, Ίδρυμα Βασίλη και Ελίζας Γουλανδρή – Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 2018 και Δημήτρης Μυταράς, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1995.

³⁵⁸ Για το έργο του Γιώργου Παράλη βλ. *Γιώργος Παράλης*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο, 1985 και *Γιώργος Παράλης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1980 (στο εξής, *Παράλης*, 1980).

³⁵⁹ *Παράλης*, 1980, σ. 42.

³⁶⁰ *Ο.π.*, σ. 43.

³⁶¹ Για το έργο της Αγλαΐας Παπάς βλ. *Αγλαΐα Παπά*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1980 (στο εξής, *Παπά*, 1980).

72x37εκ. (Εικόνα 46). Και τα δύο έργα εκτέθηκαν στην έκθεση *Αγλαΐα Παπά* στην Ε.Π.Μ.Α.Σ. το 1980³⁶².

24. *Batsi (Andros) (Μπάτσι Άνδρου)*

Πρόκειται για το έργο *Μπάτσι Άνδρου*, 1940-1950, λάδι σε μουσαμά, 60x65 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π.6095 (Εικόνα 47). Αποτελεί δωρεά της ίδιας της καλλιτέχνης προς την Πινακοθήκη. Το έργο εκτέθηκε και στην έκθεση *Αγλαΐα Παπά* στην Ε.Π.Μ.Α.Σ. το 1980³⁶³.

25. *Le lac de Kayafa (Η λίμνη του Καϊάφα)*

Πρόκειται για το έργο *Η λίμνη του Καϊάφα*, λάδι σε μουσαμά, 65x60 εκ. ιδιωτική συλλογή. Το έργο εκτέθηκε και στην έκθεση *Αγλαΐα Παπά* στην Ε.Π.Μ.Α.Σ. το 1980³⁶⁴.

Sikelliotis Georges (Σικελιώτης Γεώργιος)³⁶⁵

Ο Γεώργιος Σικελιώτης στη δεύτερη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας παρουσίασε δύο έργα με τίτλο *Σύνθεση*. Ένα από αυτά εικονίζεται στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 48).

26. *Composition (Σύνθεση)*

27. *Composition (Σύνθεση)*

Stephopoulos Athanase (Στεφόπουλος Αθανάσιος)³⁶⁶

28. *Mature Morte (Νεκρή Φύση)*

29. *Mature Morte (Νεκρή Φύση)*

Tsouchlos Brasidas (Τσούχλος Βρασίδης)³⁶⁷

30. *Femme Couchée (Κοιμισμένη γυναίκα)*

31. *Portrait du sculpteur Apartis (Πορτραίτο του γλύπτη Απάρτη)*

Πρόκειται για το έργο *Προσωπογραφία Θανάση Απάρτη*, 1926, λάδι σε μουσαμά, 130x88,5 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π.8081.

32. *Portrait de femme (Πορτραίτο γυναίκας)*

Tsoklis Constantin (Τσόκλης Κωνσταντίνος)³⁶⁸

---

³⁶² Παπά, 1980, σ. 23.

³⁶³ Ο.π..

³⁶⁴ Ο.π., σ. 25.

³⁶⁵ Για το έργο του Γιώργου Σικελιώτη βλ. *Γιώργος Σικελιώτης. Σχέδιο προκατοχικά – κατοχικά – μετακατοχικά (1935-1950)*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1983 και *Γ. Σικελιώτης, κατάλογος έκθεσης*, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1975.

³⁶⁶ Για το έργο του Αθανάσιου Στεφόπουλου βλ. *Στεφόπουλος, Ενατένιση στο Αιγαίο*, κατάλογος έκθεσης, Πειραιάς, Νομαρχία Πειραιά Πολιτιστικός Επιμορφωτικός Οργανισμός, 2008.

³⁶⁷ Για το έργο του Βρασίδα Τσούχλου βλ. Χρυσάνθος Χρήστου, *Βρασίδης Τσούχλος 1904-1981*, Αθήνα, Άποψη, 1988.

33. *Figure d'homme* (Ανδρική Μορφή)

Regos Polyclète (Ρέγκος Πολύκλειτος)³⁶⁹

34. *Croix* (Σταυρός)

Πιθανώς πρόκειται για το έργο *Σταυρός Τήνου*, χ.χ., λάδι σε μουσαμά, 72x59 εκ.³⁷⁰.

34. *Sainte Irène (Los)* (Αγία Ειρήνη της Του)

Πρόκειται για το έργο *Αγία Ειρήνη της Του*, λάδι σε μουσαμά, 72x59 εκ.³⁷¹.

Parlavanzas Takis (Παρλαβάντζας Τάκης)

36. *Paysage* (Τοπίο)

37. *Portrait* (Πορτραίτο)

Koroyannakis Alexandre (Κορογιαννάκης Αλέξανδρος)³⁷²

1. *Nu* (Γυμνό)

2. *Concert* (Συναυλία)

Πρόκειται για το έργο *Κονσέρτο*, 1957, οξυγραφία, 16,9x23,1 εκ. Το έργο εκτέθηκε στην έκθεση *Αλέξανδρος Κορογιαννάκης, 1906-1966* που πραγματοποιήθηκε το 1987 στην Ε.Π.Μ.Α.Σ.³⁷³.

3. *Parthenon* (Παρθενώνας)

Πρόκειται για το έργο *Παρθενών*, 1948, οξυγραφία, 22,4x20,5 εκ. Το έργο εκτέθηκε στην έκθεση *Αλέξανδρος Κορογιαννάκης, 1906-1966* που πραγματοποιήθηκε το 1987 στην Ε.Π.Μ.Α.Σ.³⁷⁴.

4. *Psaumes de David* (Ψαλμοί του Δαβίδ)

5. *Type* (Γραφή)

Ventouras Nicolas (Βεντούρας Νικόλαος)³⁷⁵

---

³⁶⁸ Για το έργο του Κωνσταντίνου Τσόκλη βλ. *Κώστας Τσόκλης. Ζωγραφική. Όρια και υπέρβαση*, Αθήνα, κατάλογος έκθεσης, Ίδρυμα Εικαστικών Τεχνών και Μουσικής Β. και Μ. Θεοχαράκη, 2020, *Ο άγνωστος Τσόκλης. Τα νεανικά έργα 1950-1959*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μουσείο Φρουσίρα, 2001, Ηλίας Πετρόπουλος, *C. Tsochlis*, Αθήνα, Αδάμ, 1992 και *Η ζωντανή ζωγραφική του Κώστα Τσόκλη 1985-2009*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, χ.ε., 2009.

³⁶⁹ Για το έργο του Πολύκλειτου Ρέγκου βλ. *Πολύκλειτος Ρέγκος. 100 χρόνια από τη γέννησή του 1903-2003*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης, 2003, *Αναδρομική έκθεση ζωγραφικής Πολύκλειτου Ρέγκου (1903-1984)*, κατάλογος έκθεσης, Λάρισα, Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας – Μουσείο Γ. Ι. Κατσίγρα, 1998 και *Πολύκλειτος Ρέγκος*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1980 (στο εξής, *Ρέγκος*, 1980).

³⁷⁰ *Ρέγκος*, 1980, σ. 43.

³⁷¹ Ο.π..

³⁷² Η συμμετοχή του ήταν τιμητική (*hors-concours*), όπως αναφέρεται στον κατάλογο της έκθεσης.

³⁷³ *Κορογιαννάκης*, 1987, σ. 25.

³⁷⁴ Ο.π., σ. 24.

³⁷⁵ Για το έργο του Νικόλαου Βεντούρα βλ. *Νικόλαος Γ. Βεντούρας. Μισός αιώνας πρωτοπορίας*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2017, *Νικόλαος Βεντούρας. Αναδρομική*, κατάλογος

Ο Νικόλαος Βεντούρας έλαβε μέρος στη δεύτερη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας με τέσσερα έργα. Ανάμεσα σε αυτά υπάρχουν δύο σχέδια εκ των οποίων η φωτογραφία του ενός υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 49).

6. a. *Convoien 1945 (Νηοπομπή το 1945)*

Πρόκειται για το έργο *Νηοπομπή το 1945*, 1945, χαλκογραφία, 35x45 εκ.³⁷⁶.

7. b. *Dessin (Σχέδιο)*

8. c. *Dessin (Σχέδιο)*

9. d. *Pireus 3 (Πειραιώς 3)*

Πιθανότατα πρόκειται για το έργο *Πειραιώς*, 1955-1960, χαλκογραφία, 20,5x27 εκ. (Εικόνα 50)³⁷⁷.

Katraki Vasso (Κατράκη Βάσω)³⁷⁸

Η Βάσω Κατράκη συμμετείχε στην έκθεση με τέσσερα έργα χαρακτηριστικής. Ένα από τα έργα της με τίτλο *Αλιείς* εικονίζεται στον κατάλογο της έκθεσης, με διαστάσεις 70x100 εκ.³⁷⁹ (Εικόνα 51). Στην στήλη του Αχιλλέα Μαμάκη στην εφημερίδα *Έθνος* στις 9 Απριλίου 1958 έχει δημοσιευθεί το ίδιο έργο, όπου, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, η Κατράκη με αυτό κέρδισε το πρώτο βραβείο χαρακτηριστικής³⁸⁰.

10. a. *Jeune Fille (Νέο κορίτσι)*

11. b. *Percheur (Αλιείς)*

12. c. *Percheur (Αλιείς)*

13. d. *Percheur (Αλιείς)*

Lazarides Anatole (Λαζαρίδης Ανατολής)³⁸¹

14. a. *Badia (Μπαντία)*

15. b. *Chevaux (Άλογα)*

έκθεσης, Κέρκυρα, Δημοτική Πινακοθήκη Κέρκυρας, 2016 και Άλκης Χαραλαμπίδης, *Ο χαρακτήρας Νικόλαος Βεντούρας*, Θεσσαλονίκη, Μαλλιάρης Παιδείας, [1982] (στο εξής, Χαραλαμπίδης, [1982]).

³⁷⁶ Βλ. Χαραλαμπίδης, [1982], σ. 24.

³⁷⁷ Ο.π., σ. 50.

³⁷⁸ Για το έργο της Βάσως Κατράκη βλ. *Βάσω Κατράκη*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Νέες Μορφές, 1994, *Βάσω Κατράκη. Χαρακτική*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1980 (στο εξής, *Κατράκη*, 1980) και Διονυσία Γιακουμή, *Οι πολιτικές διαστάσεις της χαρακτικής. Η περίπτωση της Βάσως Κατράκη (1909-1988)*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Φιλοσοφικής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2018.

³⁷⁹ Βλ. *Κατράκη*, 1980, χ.ά.

³⁸⁰ Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 9 Απριλίου 1958. Φωτογραφία του έργου υπάρχει στο *Βάσω Κατράκη. Χαρακτική*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Νέες Μορφές, 1980, αρ. 78, χ.α. με τίτλο *Νέος ψαράς*, λιθογραφία, 70x100 εκ., χ.χ.

³⁸¹ Για το έργο του Ανατολή Λαζαρίδη βλ. *Ανατολής Λαζαρίδης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Δημοτική Πινακοθήκη Αθηναίων, 2009, *Γλυπτική, ζωγραφική, χαρακτική του Ανατολή Λαζαρίδη*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ελληνοαμερικανική Ένωση, 1992 και Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, *Ανατολής Λαζαρίδης*, Αθήνα, χ.ε., 1980.

16. c. *Portrait d'Ange* (Πορτραίτο Αγγέλου)

17. d. *Le maitre* (Ο αφέντης)

Φωτογραφία του έργου βρίσκεται στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 52).

Orfanos Lambros (Ορφανός Λάμπρος)

18. a. *Cactus* (Κάκτος)

Πρόκειται για το έργο *Κάκτοι - Ισπανία*, 1953, χαλκογραφία με σμίλη, 25,5x39,5 εκ., συλλογή Πινακοθήκης Λάρισας (Εικόνα 53).

19. b. *Oiseaux* (Πουλιά)

Πρόκειται για το έργο *Πουλιά*, 1955, χαλκογραφία με σμίλη, 18,6x26,7 εκ., συλλογή Πινακοθήκης Λάρισας (Εικόνα 54). Φωτογραφία του έργου υπάρχει και στον κατάλογο της έκθεσης.

20. c. *Le cheval blanc* (Το άσπρο άλογο)

Πρόκειται για το έργο *Το άσπρο άλογο*, 1957, χαλκογραφία με σμίλη, 18,4x26,7 εκ., Πινακοθήκη Λάρισας (Εικόνα 55). Ανάτυπο αυτού υπάρχει και στη συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος³⁸².

21. d. *Musiciens* (Μουσικοί)

Πρόκειται για το έργο *Μπουζούκια*, 1957, χαλκογραφία με σμίλη, 26,6x19 εκ., συλλογή Πινακοθήκης Λάρισας (Εικόνα 56).

Apergi Achille (Απέργης Αχιλλέας)³⁸³

1. a. *La vie* (Η ζωή)

2.b. *Linda* (Λίδα)

Φωτογραφία του έργου βρίσκεται στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 57).

3. c. *La pensée* (Η σκέψη)

Prof. Tombros Michel (Καθ. Τόμπρος Μιχαήλ)³⁸⁴

4. a. *Symbole* (Σύμβολο)

---

³⁸² Βλ. Μανόλης Βλάχος, *Η νεότερη ελληνική ζωγραφική στη συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος, [2007], σ. 482-483 (στο εξής, Βλάχος, [2007]).

³⁸³ Για το έργο του Αχιλλέα Απέργη βλ. *Τόπος. Απέργης*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 2007 και *Απέργης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Δεσμός, 1984.

³⁸⁴ Για το έργο του Μιχάλη Τόμπρου βλ. Δημήτρης Παυλόπουλος, Ελένη Γαλάνη, *Ο Μιχάλης Τόμπρος στη Συλλογή του Ιδρύματος Βασίλη και Ελίζας Γουλανδρή*, Άνδρος, Ίδρυμα Βασίλη και Ελίζας Γουλανδρή – Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 2006, Δημήτρης Παυλόπουλος, *Ο γλύπτης Μιχάλης Τόμπρος (1889-1974)*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολή Φιλοσοφίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 1997, *Μιχάλης Τόμπρος 1909-1964. Ο έλληνας γλύπτης στον 20^ο αιώνα*, Αθήνα, χ.ε., 1964 (στο εξής, *Τόμπρος*, 1964) και *Τόμπρος: καλλιτεχνική πεντηκονταετία 1909 – 1959*, Αθήνα, Ι. Μακρής, [1959;], (στο εξής, *Τόμπρος*, [1959;]).

Πρόκειται ίσως για το έργο *Τέρας σύμβολο*, 1954, ορείχαλκο, 41,5x27x18,5 εκ. (Εικόνα 58). Ακόμη, πιθανώς αναφέρεται στο έργο *Σύμβολο*, κόκκινο μάρμαρο, 1951, συλλογή Ρόζεμπερ του Μπουφάλο Αμερικής³⁸⁵.

5.b. *Rene (Όνειρο)*

Πρόκειται για το έργο *Όνειρο*, 1946³⁸⁶, πεντελικό μάρμαρο, ύψος 85 εκ. (Εικόνα 59).

6. c. *Mauvais Génie (Κακός Δαίμονα)*

Πιθανός πρόκειται για το έργο *Το ζωτικό*, 1955, μπρούντζος, 116x65x27 εκ., Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 3235 (Εικόνα 60). Αποτελεί δωρεά του καλλιτέχνη στην Πινακοθήκη. Ακόμη, ίσως πρόκειται για το έργο *Το ζωτικό*, 1955³⁸⁷.

Στις 5 Μαρτίου 1958, λίγες μέρες πριν την ολοκλήρωση της δεύτερης Μπιεννάλε Αλεξάνδρειας, πραγματοποιήθηκε η βράβευση των συμμετεχόντων. Από την ελληνική πλευρά, η Βάσω Κατράκη έλαβε το πρώτο βραβείο χαρακτηριστικής, για το έργο *Ο Ψαράς*, και ο Λάμπρος Ορφανός το τρίτο βραβείο χαρακτηριστικής³⁸⁸. Παράλληλα, η Δημαρχία της Αλεξάνδρειας βραβεύσε με επίχρυσο μετάλλιο το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και χάλκινο μετάλλιο στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Αθήνας³⁸⁹.

Για ακόμη μια φορά, η ελληνική συμμετοχή ήταν «πολύ πενιχρά», σύμφωνα με τον Ντίνο Κουτσούμη³⁹⁰, καθώς «κατά την γνώμη των κριτικών όλων των εφημερίδων έλειψαν από την έκθεσιν τα έργα μεγάλης πνοής». Θετικές εντυπώσεις αποκόμισαν μόνο τα έργα του Απόστολου Λαζαρίδη, από το τμήμα της ζωγραφικής, αλλά και το σύνολο του τμήματος χαρακτηριστικής. Αντίθετα, το αλβανικό περίπτερο, όπου συμμετείχαν και έλληνες καλλιτέχνες, «εκρίθει ως το καλύτερον σχεδόν της έκθεσης».

Στις 18 Φεβρουαρίου του 1958, ο Γενικός Πρόξενος της Ελλάδας, Θεοδώρος Μπαΐζος, έστειλε προς το Υπουργείο Εξωτερικών και στο Υπουργείο Εθνικής Παιδείας, πλήρη περιγραφή της έκθεσης, όπως είχε ζητηθεί σε προηγούμενη επιστολή, στις 25 Νοεμβρίου 1957. Αρχικά, επισήμανε ότι η δεύτερη Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών «δεν εσημείωσε την επιτυχίαν της προηγούμενης» καθώς, τόσο

³⁸⁵ Βλ. *Τόμπρος*, [1959;], χ.α. και *Τόμπρος*, 1964, σ. 39-40.

³⁸⁶ Στο *Τόμπρος*, 1964, σ. 39 αναφέρεται ως χρονολογία το 1950.

³⁸⁷ Βλ. *Τόμπρος*, [1959;], χ.α..

³⁸⁸ Ανώνυμος, 1958α.

³⁸⁹ Υ.Δ.Ι.Α., Κεντρική Υπηρεσία, 1957/32.3, αρ. 21962.

³⁹⁰ Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Εθνος*, 8 Ιανουαρίου 1958.

ο αριθμός των έργων όσο και η «ποιότης» αυτών «ηστερούν σημαντικώς των εκθεμάτων του 1955». Ακόμη, τόνισε ότι μόνο το Αιγυπτιακό περίπτερο «παρουσιάζει σχετικόν ενδιαφέρον», ενώ τα έργα των υπόλοιπων συμμετοχών χαρακτηρίστηκαν ως «ποιοτικώς κατώτερα» και «αντίπαλοι άνευ δυνατοτήτων». Στη συνέχεια του κειμένου, αναφέρθηκε εν συντομία στις χώρες που συμμετείχαν και στις εντυπώσεις του για τα εκθέματα, ξεχωριστά για την κάθε χώρα, ενώ τελευταίο παρουσίασε το ελληνικό τμήμα. Η ελληνική συμμετοχή χαρακτηρίστηκε για άλλη μια φορά ως «πενιχρή», διότι, παρά την ποικιλία των εκθεμάτων, «δεν είναι πλήρως αντιπροσωπευτική των επιτεύξεων της Χώρας μας εις τομείς τέχνης». Αίτιο αυτού, σύμφωνα με τον ίδιο, ήταν ότι οι Έλληνες καλλιτέχνες προτιμούσαν να εκθέτουν τα έργα τους σε πρωτεύουσες της Ευρώπης, αδιαφορώντας για τη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας «παραγνωρίζοντας το γεγονός ότι εκεί τα εκθέματά των παρέρχονται συνήθως απαρατήρητα ενώ εις την Αίγυπτον αι δυνατότητες συναγωνισμού και επιβολής των έναντι των άλλων εκθετών είναι απείρως ευνοϊκώτεροι». Τέλος, τόνισε την ανάγκη για μια αντιπροσωπευτική συμμετοχή της χώρας διότι η έκθεση αυτή «έχει και πολιτικήν χροιάν» για την Ελλάδα, καθώς «η επιμελημένη εκπροσώπησις θα είχε ως αποτέλεσμα ου μόνο την ανήψωσιν του ελληνικού γοήτρου παρά τοις Αιγυπτίοις αλλά και την ικανοποίησιν της φιλοτιμίας των ενταύθα λόγω της εις τα καλλιτεχνικά εκδηλώσεις των αποδιδόμενας εκ μέρους της Ελλάδος σημασίας»³⁹¹.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι στις 21 Οκτωβρίου του 1959, στην εφημερίδα «Ταχυδρόμος», με αφορμή την έναρξη των προετοιμασιών για την τρίτη Μπιεννάλε Αλεξάνδρειας, σε άρθρο με τίτλο «η Έκθεσις», δηλώνεται ότι η ελληνική συμμετοχή στη δεύτερη Μπιεννάλε υστερούσε των υπόλοιπων χωρών. Συγκεκριμένα, ο συγγραφέας του άρθρου, αναφερόμενος στην καλλιτεχνική σκηνή της χώρας και στην στάση των υπεύθυνων οργάνωσης της ελληνικής εκπροσώπησης στο εξωτερικό, συμπέρανε ότι «είναι λυπηρόν να εμφανιζώμε σύγουροι εις της Τέχνης, όταν έχομεν να επιδείξωμεν - αναμφισβήτως - καλλιτέχνας άξιους»³⁹². Το άρθρο αυτό επισημάνθηκε και από τον Αχιλλέα Μαμάκη στη στήλη του στην εφημερίδα «Έθνος» στις 4 Νοεμβρίου του ίδιου έτους³⁹³.

³⁹¹ Υ.Δ.Ι.Α., Κεντρική Υπηρεσία, 1957/32.3, αρ. 8973.

³⁹² Ανώνυμος, «Η Έκθεσις», εφ. *Ταχυδρόμος*, 21 Οκτωβρίου 1959, σ.1.

³⁹³ Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 4 Νοεμβρίου 1959.

4.5 Η ελληνική συμμετοχή στην IIIη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας.

Στις 30 Δεκεμβρίου του 1958, ο Γενικός Πρόξενος, Θεόδωρος Π. Μπαΐζος, απέστειλε στη Διεύθυνση Καλών Τεχνών του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων επιστολή όπου παραθέτεται η πρόσκληση της Ελλάδας από τη Δημαρχία της Αλεξάνδρειας για να συμμετάσχει στην τρίτη Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας³⁹⁴. Η θετική απάντηση στάλθηκε από τον Γενικό Γραμματέα της Διεύθυνσης, Νικόλαο Καρμίρη, προς το ελληνικό προξενείο στις 13 Ιανουαρίου 1959³⁹⁵.

Σύμφωνα με την εφημερίδα «Καθημερινή», στις 7 Φεβρουαρίου 1959 πραγματοποιήθηκε η πρώτη συνάντηση της επιτροπής εκθέσεων εξωτερικού του Υπουργείου Παιδείας για να ορίσει την ελληνική συμμετοχή στις Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, της Βενετίας και του Σάο Πάολο, αλλά και στις διεθνείς εκθέσεις που πραγματοποιήθηκαν την ίδια χρονιά στον Καναδά και τη Βιέννη³⁹⁶. Στις 17 Φεβρουαρίου δημοσιοποιήθηκαν τα ονόματα των καλλιτεχνών που θα συμμετείχαν στην έκθεση της Αλεξάνδρειας³⁹⁷, ενώ την επόμενη ημέρα, στις 18 Φεβρουαρίου, τα ονόματα αυτά οριστικοποιήθηκαν³⁹⁸.

Οι καλλιτέχνες που κλήθηκαν να συμμετάσχουν στην διεθνή έκθεση την Αιγύπτου ήταν οι ζωγράφοι Αγηνώρ Αστεριάδης, Γεώργιος Βακαλό, Παύλος Διονυσόπουλος, Νίκος Εγγονόπουλος, Δημήτρης Κεντάκας, Ιωάννης Κολέφας, Κούλα Μαραγκοπούλου, Στέλιος Μηλιάδης, Τάκης Παρλαβάντζας, Αντώνης Πολυκαρδιώτης, Βάλιας Σεμερτζίδης, Ηλίας Φέρτης, οι χαράκτες Ζωή Γκλαβάνη, Χρήστος Δάγκλης, Εμμανουήλ Ζέπος, Λουίζα Μοντεσάντου, Πέτρος Παπαβασιλείου, Παναγιώτης Τέτσης και οι γλύπτες Κωνσταντίνος Κλουβάτος, Κλέαρχος Λουκόπουλος, Άλεξ Μυλωνά³⁹⁹. Επιπλέον, συμμετείχαν και οι Λιλή Αρλιώτη, Αλέκος Κοντόπουλος και Νίκος Νικολάου.

Παρ όλες, όμως, τις προσπάθειες, για άλλη μια φορά υπήρχαν καλλιτέχνες που δεν έλαβαν μέρος στην έκθεση. Συγκεκριμένα, την πρόσκληση αρνήθηκαν οι Εγγονόπουλος, Κεντάκας, Παρλαβάτζας, Σεμερτζίδης και Ζέπος.

³⁹⁴ Βλ. Υ.Δ.Ι.Α., Κεντρική Υπηρεσία, 1957/32.3, αρ. 743.

³⁹⁵ Βλ. Ο.π., αρ. 2905.

³⁹⁶ Κ. «Καλλιτεχνικά. Αι διεθνείς Εκθέσεις. Άλλα εκθέσεις», εφ. *Καθημερινή*, 7 Φεβρουαρίου 1959.

³⁹⁷ Ανώνυμος, «Τα Καλλιτεχνικά Νέα της Τρίτης. Οκτώ καλλιτέχνες θα μετάσχουν στην έκθεσι Αμερικής 21 στην Γ' Μεσογειακή έκθεσι της Αλεξάνδρειας», εφ. *Νέα*, 17 Φεβρουαρίου 1959 (στο εξής, Ανώνυμος, 1959δ).

³⁹⁸ Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 18 Φεβρουαρίου 1959.

³⁹⁹ Ανώνυμος, 1959δ.

Στο ελληνικό περίπτερο που είχε διαμορφωθεί εντός των αιθουσών του Μουσείου Καλών Τεχνών της Αλεξάνδρειας, παρουσιάστηκαν συνολικά 75 έργα από 18 καλλιτέχνες. Επίτροπος της Ελλάδας ήταν ο Θεόδωρος Μπαίζος, ενώ το κείμενο έγραψε ο συγγραφέας και κριτικός, Γιάννης Χατζίνης.

Στην αρχή του κειμένου παρουσίασης της συμμετοχής, για ακόμη μια φορά, τονίζεται η «περιορισμένη» συμμετοχή της Ελλάδας στην Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, εξαιτίας της «σύγκρουση[ς] αξιών» (*conflit des valeurs*) μεταξύ των καλλιτεχνών αλλά και των έργων τους. Ακόμη, επισημαίνεται η σημασία της τέχνης προς το κοινό της, όπου τα έργα προσεγγίζονταν με σκοπό τη συναισθηματική φόρτισή του, κάτι το οποίο ήταν κοινός παρονομαστής μεταξύ του συνόλου των καλλιτεχνών διαφόρων λαών⁴⁰⁰. Τέλος, για ακόμη μια φορά δόθηκε έμφαση στην «πνευματική συγγένεια» (*parenté spirituelle*) που ενώνει την Ελλάδα με την Αίγυπτο από τα αρχαία χρόνια, ενώ, παράλληλα, η έκθεση αυτή αποτελούσε την απόδειξη των δεσμών μεταξύ των μεσογειακών λαών, δίνοντάς τους «ένα πνευματικό βάθος» (*une profondeur spirituelle*).

Ακολουθεί η λίστα με τους καλλιτέχνες και τα έργα τους με τα οποία συμμετείχαν στην τρίτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας. Έχει γίνει προσπάθεια ταυτοποίησης των έργων αυτών, στο βαθμό που κατέστη δυνατό.

Arlioty Lily (Αρλιώτη Λιλή)

1. *Automne*, huile (Φθινόπωρο, λάδι)

Πρόκειται για το έργο *Φθινόπωρο*, 1957, λάδι, 130x95 εκ. Φωτογραφία του έργου υπάρχει στο αρχείο του Αλεξάνδρου Ξύδη στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης, στο Ρέθυμνο (Εικόνα 61).

2. *Mater*, huile (Κοιτάω, λάδι)

3. *Figure*, aquarelle (Μορφή, ακουαρέλα)

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 62).

4. *Lever de soleil*, huile (Ανατολή του ήλιου, λάδι)

Asteriadis Aginor (Αστεριάδης Αγηνώρ)⁴⁰¹

5. *Terre blanche*, tempera (Λευκή γη, τέμπερα)

⁴⁰⁰ Βλ. *3ème Biennale*, 1959-1960, σ. 57.

⁴⁰¹ Για το έργο του Αγηνώρ Αστεριάδη βλ. *Αγηνώρ Αστεριάδης 1898-1977*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2011, *Α. Αστεριάδης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, ΕΠΜΑΣ, 1976, *Αγηνώρ Αστεριάδης. Ζωγραφική – Χαρακτική*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Δήμος Αθηναίων – Πολιτισμικός Οργανισμός, 1998 και *Αγηνώρ Αστεριάδης*, κατάλογος έκθεσης, Λάρισα, Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας – Μουσείο Γ. Ι. Κατσίγρα, 1984.

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 64).

6. *Oliviers*, huile (Ελιές, λάδι)
7. *Une route*, huile (Ένας δρόμος, λάδι)
8. *Nature morte*, tempera (Νεκρή φύση, τέμπερα)

Colefas Jean (Κολέφας Ιωάννης)⁴⁰²

9. *Mon père*, huile (Ο πατέρας μου, λάδι)
10. *Anda*, huile (Άντα, λάδι)
11. *Sarantis*, huile (Σαράντης, λάδι)

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 64).

12. *Composition*, huile (Σύνθεση, λάδι)

Contopoulos Alecos (Κοντόπουλος Αλέκος)⁴⁰³

13. *Pluie*, huile (Βροχή, λάδι)
14. *Un pays*, huile (Μια χώρα, λάδι)
15. *La nuit vient*, huile (Η νύχτα έρχεται, λάδι)

Πρόκειται για το έργο *Η νύχτα έρχεται*, 1956, λάδι σε μουσαμά, 106x80 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 2494 (Εικόνα 65).

16. *Nature morte*, tempera (Νεκρή φύση, τέμπερα)

Dionyssopoulos Paul (Διονυσόπουλος Παύλος)⁴⁰⁴

17. *Hydra*, huile (Υδρα, λάδι)
18. *Gendarme*, huile (Χωροφύλακας, λάδι)
19. *Femme sur fond rouge*, huile (Γυναίκα σε κόκκινο φόντο, λάδι)
20. *Composition*, huile (Σύνθεση, λάδι)

Fertis Elie (Φέρτης Ηλίας)⁴⁰⁵

21. *Vers l'espace*, huile (Στο χώρο, λάδι)
22. *Dédale et Icare*, aquarelle (Δαίδαλος και Ίκαρος, ακουαρέλα)

Φωτογραφία του έργου στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 66).

---

⁴⁰² Για το έργο του Ιωάννη Κολέφα βλ. *Ι. Κολέφας*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1990 και *Γιάννης Κολέφας*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού, 1990.

⁴⁰³ Για το έργο του Αλέκου Κοντόπουλου βλ. *Αλέκος Κοντόπουλος*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Δημοτική Βιβλιοθήκη Αγίας Παρασκευής – Μουσείο Αλέκου Κοντόπουλου, 1999, *Αλέκος Κοντόπουλος 1905-1975*, κατάλογος έκθεσης, Λάρισας, Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας – Μουσείο Γ. Ι. Κατσίγρα, 1986, *Αλέκος Κοντόπουλος*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1976 και Στέλιος Λυδάκης, *Έργα: Αλέκος Κοντόπουλος. Ο άνθρωπος και το έργο του*, Αθήνα, Μέλισσα, 1975.

⁴⁰⁴ Για το έργο του Παύλου Διονυσόπουλο βλ. *Pavlos*, κατάλογος έκθεσης, Σύρος, Πνευματικό Κέντρο Ερμούπολης, 2007, *Pavlos Dionyssopoulos*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ίδρυμα Ι. Κβστόπουλου Αδάμ, 1997 και *Pavlos. Σε μια άλλη πραγματικότητα*, κατάλογος έκθεσης, Άνδρος, Ίδρυμα Π. και Μ. Κυδωνιέως, 1996.

⁴⁰⁵ Για το έργο του Ηλία Φέρτη βλ. *Ηλίας Φέρτης*, χ.τ., χ.ε., 1979 και *Ηλίας Φέρτης, Ζωγραφική, κατοχή και αντίσταση*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή - Ιστορικό Αρχείο της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., 2022.

23. *Don Quichotte*, pointe seche (Δον Κιχώτης, σκληρή βελόνα)

24. *Anémone de Hollande*, huile (Ανεμώνη στην Ολλανδία, λάδι)

Maragoroulou Coula (Μαραγκοπούλου Κούλα)⁴⁰⁶

25. *Chantier*, tempera (Οικοδομή, τέμπερα)

26. *Chemin de fer*, tempera (Σιδηρόδρομος, τέμπερα)

27. *Hydra*, tempera (Υδρα, τέμπερα)

28. *Un quartier*, huile (Ένας γείτονας, λάδι)

Miliadis Stelios (Μηλιάδης Στέλιος)⁴⁰⁷

29. *Au port d'Hydra*, huile (Στο λιμάνι της Υδρας, λάδι)

Πρόκειται για το έργο *Το Λιμάνι της Υδρας*, λάδι σε μουσαμά, 41,5x33 εκ., 1950⁴⁰⁸.

30. *Paysage Attique*, huile (Αττικό τοπίο, λάδι)

Στον κατάλογο της έκθεσης στην Ε.Π.Μ.Α.Σ. το 1983 για την έκθεση έργων του καλλιτέχνη, εντοπίστηκαν συνολικά τέσσερα έργα με αυτόν τον τίτλο. Αυτά είναι εκείνο του 1930, λάδι σε μουσαμά, 73x93 εκ., του 1939, λάδι σε χάρντμπορντ, 45x54 εκ., του 1955, λάδι σε χάρντμπορντ, 23x32,5 εκ. και το *Τοπίο Αττικής, Χαλάνδρι*, 1956, λάδι σε χαρτόνι, 54x65 εκ.⁴⁰⁹.

31. *Vignobles*, huile (Αμπελώνες, λάδι)

32. *Paysage*, huile (Τοπίο, λάδι)

Nicolaou Nicos (Νικολάου Νίκος)⁴¹⁰

Ο Νίκος Νικολάου έλαβε μέρος στην τρίτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας με τέσσερα έργα τα οποία είχαν τον κοινό τίτλο *Αίγινα*. Η φωτογραφία ενός εκ των έργων βρίσκεται στο κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 67). Το έργο που απεικονίζεται καταγράφεται με τον τίτλο *Μορφή*, 1959, λάδι σε μουσαμά, 100x73 εκ. (Εικόνα 68)⁴¹¹.

33. *Egine I*, tempera (*Αίγινα I*, τέμπερα)

34. *Egine II*, tempera (*Αίγινα II*, τέμπερα)

---

⁴⁰⁶ Για το έργο της Κούλας Μαραγκοπούλου βλ. *Κούλα Μαραγκοπούλου. Ακουαρέλες*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Σκουφά, 1992 και *Κούλα Μαραγκοπούλου*, κατάλογος έκθεσης, Λάρισα, Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας – Μουσείο Γ. Ι. Κατσίγρα, 1990.

⁴⁰⁷ Για το έργο του Στέλιου Μηλιάδη βλ. *Στέλιος Μηλιάδης. 1881-1965*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1983 (στο εξής, *Μηλιάδης*, 1983).

⁴⁰⁸ *Μηλιάδης*, 1983, σ. 29.

⁴⁰⁹ Βλ. *Ο.π.*, σ. 28-30.

⁴¹⁰ Για το έργο του Νίκου Νικολάου βλ. *Ν. Νικολάου*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2005 (στο εξής, *Νικολάου*, 2005), Όλγα Μεντζαφού-Πολύζου (επιμ.), *Νικολάου*, Αθήνα, Αδάμ, 1998 και *Νίκος Νικολάου. Υδρα*, Αθήνα, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 2000.

⁴¹¹ Βλ. *Νικολάου*, 2005, σ. 35.

Πιθανώς πρόκειται για το έργο *Αίγινα II*, 1958, λάδι σε χαρτόνι, 70x100 εκ., ΕΠΜΑΣ, αρ. Π.3379 (Εικόνα 69).

35. *Egine III*, tempera (*Αίγινα III*, τέμπερα)

36. *Egine IV*, tempera (*Αίγινα IV*, τέμπερα)

Polycandriotis Antoine (Πολυκανδριώτης Αντώνης)⁴¹²

Στον κατάλογο της έκθεσης εικονίζεται ένα από τα τρία έργα που εξέθεσε ο καλλιτέχνης στην Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας του 1959. Το έργο φέρει τον τίτλο *Jeune fille qui peint (Νεαρό κορίτσι που ζωγραφίζει)* (Εικόνα 70) και πιθανών αντιστοιχεί στο έργο με τον αριθμό 39.

37. *Amies*, huile (*Φίλοι*, λάδι)

38. *Figure*, huile (*Μορφή*, λάδι)

39. *Figure – Alceste*, huile (*Μορφή – Άλκηστης*, λάδι)

Daglis Christos (Δαγκλής Χρίστος)⁴¹³

40. *Tete* (*Κεφάλι*)

41. *Composition* (*Σύνθεση*)

42. *Les dos* (*Η πλάτη*)

Πιθανός πρόκειται για το έργο *Πλάτες, Αη Στρατής*, 1955, ξυλογραφία, 17x26,5 εκ.⁴¹⁴ (Εικόνα 71).

43. *Flein air (Janina)* [*Υπαιθρος (Γιάννενα)*]

Πρόκειται για το έργο *Υπαιθρος, Γιάννενα*, 1939, ξυλογραφία, 25,6x32 εκ.⁴¹⁵ (Εικόνα 72).

44. *Endiles* (*Εύδηλος*)

Glavani Zoé (Γκλαβάνη Ζωή)

45. *Fond de mer* (*Βυθός της θάλασσας*)

46. *Nuits au fond de la mer* (*Νύχτες στο βυθό της θάλασσας*)

47. *Barque I* (*Βάρκα I*)

48. *Barque II* (*Βάρκα II*)

49. *Calypso* (*Καλυψώ*)

---

⁴¹² Για το έργο του Αντώνη Πολυκαρδιώτη βλ. *Αντώνης Πολυκαρδιώτης (1904-1990). Αφιέρωμα*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Δήμος Αθηναίων – Πολιτισμικός Οργανισμός, 2011.

⁴¹³ Για το έργο του Χρίστου Δαγκλή βλ. *Χρίστος Δαγκλής (1938-1988)*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1989, *Χρίστος Δαγκλής. Χαρακτική – Ζωγραφική*, κατάλογος έκθεσης, Ιωάννινα, Δημοτική Πινακοθήκη Ιωαννίνων, 2018 και *Χρίστος Δαγκλής και το θέατρο της εξορίας: σκηνικά και κοστούμια, υδατογραφίες, σχέδια και τέμπερες, ξυλογραφίες*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1994 (στο εξής, *Δαγκλής*, 1994).

⁴¹⁴ Βλ. *Δαγκλής*, 1994, χ.α..

⁴¹⁵ Ο.π.

Φωτογραφία του έργου στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 73).

Montessantou Louise (Μοντεσσάντου Λουίζα)

50. *Daphnis et Chloé* (Δάφνη και Χλόη)

51. *Daphnis et Chloé* (Δάφνη και Χλόη)

52. *Daphnis et Chloé* (Δάφνη και Χλόη)

53. *Nu* (Γυμνό)

54. *Maison* (Σπίτι)

Φωτογραφία του έργου βρίσκεται στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 74).

55. *Barque* (Βάρκα)

Rapavassiliou Petros (Παπαβασιλείου Πέτρος)

56. *Dans la lumière et dans les oméres* (Στο φως και στις σκιάς)

57. *Etendu* (Εκτεταμένη)

58. *Esprints Malsains* (Νοσηρά μυαλά)

Φωτογραφία του έργου βρίσκεται στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 75).

59. *Un reve* (Ένα όνειρο)

60. *Nu sous le feuillage* (Γυμνό κάτω από το φύλλωμα)

Tetsis Panayotis (Τέτσης Παναγιώτης)⁴¹⁶

61. *Chevalet* (Καβαλέτο)

Πρόκειται για το έργο *Καβαλέτο*, 1956, χαλκογραφία, χ.δ.⁴¹⁷.

62. *La Lumière matinale* (Το πρωινό φως)

Πρόκειται ίσως για το έργο *Λυκόφως*, 1958, λάδι σε καμβά, 136x78 εκ., Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 9952. Το έργο αποτελεί προσφορά του καλλιτέχνη (Εικόνα 76).

63. *Nature morte* (Νεκρή φύση)

64. *Basket-ball* (Καλαθοσφαίριση)

Πρόκειται για το έργο *Μπάσκετ*, 1958, χαλκογραφία, χ.δ.⁴¹⁸.

65. *Football* (Ποδόσφαιρο)

Πρόκειται για το έργο *Ποδόσφαιρο*, 1958, χαλκογραφία, χ.δ.⁴¹⁹.

---

⁴¹⁶ Για το έργο του Παναγιώτη Τέτση βλ. Π. Τέτσης *Χαρακτική. Από τη συλλογή του Μ.Ι.Ε.Τ.*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2014, Π. Τέτσης, *Κατάλογος έκθεσης*, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 2010, Π. Τέτσης, *Ζωγραφική*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, ΕΠΜΑΣ, 1999, Π. Τέτσης, *Ζωγραφική 1979-1982*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1983, Τέτσης, *35 χρόνια ζωγραφικής*, κατάλογος έκθεσης, Πάτρα, Δημοτική Πινακοθήκη Πατρών, 1992 και Νίκος Γρηγοράκης, *Παναγιώτης Τέτσης: 25 χρόνια χαλκογραφίας (1956-1981)*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Υάκινθος, 1982 (στο εξής, Γρηγοράκης, 1982).

⁴¹⁷ Βλ. Γρηγοράκης, 1982, χ.α.

⁴¹⁸ Ο.π.

Clouvatos Costas (Κλουβάτος Κώστας)

66. *Masque* (Μάσκα)

67. *Composition en relief* (Σύνθεση σε ανάγλυφο)

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 77).

68. *Portrait* (Πορτραίτο)

Loucoroulos Clearchos (Λουκόπουλος Κλέαρχος)⁴²⁰

69. *Centaure, fer* (Κένταυρος, σίδηρο)

Πρόκειται για το έργο *Κένταυρος*, 1958-1960, σίδηρο, χ.δ.⁴²¹.

70. *Guerries, fer* (Πολεμιστές, σίδηρο)

Πρόκειται για το έργο *Πολεμιστές*, 1958-1960, σίδηρο, χ.δ.⁴²².

71. *Oiseau, fer* (Πουλί, σίδηρο)

Mylona Alexandra (Μυλωνά Αλεξάνδρα)⁴²³

72. *Maternité* (Μητρότητα)

Πρόκειται για το έργο *Μητρότητα I*, 1942-1943, ορείχαλκος, 17x18x22 εκ., συλλογή Momus - Αλεξ Μυλωνά (Εικόνα 78).

73. *Deuil* (Πένθος)

Πρόκειται για το έργο *Πένθος*, 1953, πεντελικό μάρμαρο, 65x23x28 εκ., συλλογή Momus - Αλεξ Μυλωνά (Εικόνα 79).

74. *Amazonne* (Αμαζόνα)

Πρόκειται για το έργο *Αμαζόνες*, 1953, πωρόλιθο, 50x19x18 εκ., συλλογή Momus-Αλεξ Μυλωνά (Εικόνα 80).

75. *Roche* (Βράχος)

Η Ελλάδα έλαβε συνολικά δύο βραβεία. Συγκεκριμένα, το τρίτο βραβείο ζωγραφικής απενεμήθη στον Αλέκο Κοντόπουλο και το δεύτερο βραβείο χαρακτηριστικής

---

⁴¹⁹ Βλ. Γρηγοράκης, 1982, χ.α.

⁴²⁰ Για το έργο του Κλέαρχου Λουκόπουλου βλ. *Λουκόπουλος*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Ζουμπουλάκη, 1977 και *Loukoroulos*, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Αλέξανδρος Ξύδης, Αθήνα, Ι. Κακρής, 1966 (στο εξής, *Loukoroulos*, 1966).

⁴²¹ Βλ. *Loukoroulos*, 1966, χ.α.

⁴²² Ό.π.

⁴²³ Για το έργο της Αλεξ Μυλωνά βλ. *Τόπος. Μουσείο Αλεξ Μυλωνά*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 2007 και *Αλεξ Μυλωνά*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1986.

στον Πέτρο Παπαβασιλείου⁴²⁴. Επιπλέον, στην εφημερίδα «Έθνος» αναφέρεται ότι βραβεύθηκε και ο γλύπτης Κλουβάτος⁴²⁵.

Από την επόμενη ημέρα των εγκαινίων στην εφημερίδα «Ταχυδρόμος», δημοσιεύθηκε μια σειρά τριών άρθρων υπό τον τίτλο «Η μεγάλη καλλιτεχνική εκδήλωση της Αλεξάνδρειας. Ματιές στην 3^η Μεσογειακή Έκθεση» από τον Μανώλη Γιαλουράκη⁴²⁶. Το δεύτερο μέρος έφερε τον υπότιτλο «Η ελληνική ζωγραφική δεν αντιπροσωπεύεται» και δημοσιεύθηκε στις 20 Δεκεμβρίου 1959. Ο Γιαλουράκης αρχικά υπενθύμισε τα λεγόμενα του Κορνούτου στη συνέντευξη που είχε δώσει στο ίδιο περιοδικό στις 8 Νοεμβρίου του ίδιου έτους⁴²⁷, αναφορικά με την ελληνική συμμετοχή στην Μπιεννάλε, αναπαράγοντας τα λόγια του. Η προσπάθεια, όμως, της επιτροπής να επιλέξει κατάλληλα έργα για να εκτεθούν στην Αλεξάνδρεια, δεν ήταν ικανοποιητική, παρόλο που υπήρχαν μερικές αξιόλογες συμμετοχές. Σύμφωνα με τον ίδιο, για άλλη μια φορά, απουσίαζαν ονόματα μεγάλων ελλήνων καλλιτεχνών, ενώ προβάλλονταν έργα «ξεπερασμένης τεχνοτροπίας», με λιγοστά από αυτά να χαρακτηρίζονται ως έργα «ποιότητας», όπως των Τόμπρου, Κλουβάτου και Νικολάου, τα οποία μόνα τους δεν μπορούσαν να βοηθήσουν την ελληνική συμμετοχή να ανταγωνιστεί τις υπόλοιπες χώρες. Τέλος, τόνισε τη σημασία της ελληνικής συμμετοχής στην Μπιεννάλε για τον ελληνισμό της Αιγύπτου, καθώς, με μια αξιόλογη παρουσία, το «γότητρο» των Ελλήνων κατοίκων θα τονωνόταν. Για τον λόγο αυτό, πρότεινε στο Ελληνικό κράτος να λάβει δραστικά μέτρα για τους καλλιτέχνες που αρνούσαν να συμμετάσχουν, αφαιρώντας τους το δικαίωμα να παρουσιάσουν τα έργα τους σε διεθνή έκθεση δυτικών χωρών, που αποτελούσε προτεραιότητά τους, όπως στην Μπιεννάλε της Βενετίας.

4.6. Η ελληνική συμμετοχή στην IVη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας.

Σύμφωνα με την εφημερίδα «Ταχυδρόμος», σε δημοσίευμα στις 28 Ιουλίου 1961, ξεκίνησε η διάσκεψη της επιτροπής εκθέσεων εξωτερικού της Ελλάδος με στόχο να

---

⁴²⁴ Ανώνυμος, 1959β και Ανώνυμος, 1961α.

⁴²⁵ Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 18 Οκτωβρίου 1961.

⁴²⁶ Μανώλης Γιαλουράκης, «Η μεγάλη καλλιτεχνική εκδήλωση της Αλεξάνδρειας. Ματιές στην 3^η Μεσογειακή Έκθεση – Α' - Ισπανία, Ιταλία, Γιουγκοσλαβία, Λίβανος, Μαρόκο», εφ. *Ταχυδρόμος*, 19 Δεκεμβρίου 1959, σ.1, Μανώλης Γιαλουράκης, «Η μεγάλη καλλιτεχνική εκδήλωση της Αλεξάνδρειας. Ματιές στην 3^η Μεσογειακή Έκθεση – Β' – Η Ελληνική ζωγραφική δεν αντιπροσωπεύεται», εφ. *Ταχυδρόμος*, 20 Δεκεμβρίου 1959, σ.1 και Μανώλης Γιαλουράκης, «Η μεγάλη καλλιτεχνική εκδήλωση της Αλεξάνδρειας. Ματιές στην 3^η Μεσογειακή Έκθεση – Γ' – Τα εκθέματα της Η.Α.Δ. κι οι Αιγυπτιώτες», εφ. *Ταχυδρόμος*, 21 Δεκεμβρίου 1959, σ. 1.

⁴²⁷ Βλ. Γιαλουράκης, 1959.

ορίσει τους καλλιτέχνες που θα λάμβαναν μέρος στην τέταρτη Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών στην Αλεξάνδρεια⁴²⁸. Τα ονόματα, όμως, ανακοινώθηκαν μόλις έναν μήνα πριν τα επίσημα εγκαίνια της έκθεσης.

Οι αντιδράσεις για την ελληνική συμμετοχή είχαν ήδη ξεκινήσει πριν τη δημόσια ανακοίνωση των συμμετεχόντων. Στις 9 Νοεμβρίου στην εφημερίδα «Ταχυδρόμος» δημοσιεύτηκε ανώνυμο άρθρο, όπου τονιζόταν η ανάγκη για μια αντάξια εκπροσώπηση της χώρας στην έκθεση, υπερασπιζόμενη το «γότητρό» της στις τέχνες. Παράλληλα, επισήμανε τη σημασία αποστολής «αρμόδιου τεχνοκρίτη» για να υποστηρίξει την ελληνική συμμετοχή, ακολουθώντας το παράδειγμα άλλων χωρών, ενώ η επιτροπή θα έπρεπε να ενεργήσει χωρίς «ημετερισμούς» έτσι ώστε «να σταλούν εδώ τα καλύτερα, έστω και μιας ωρισμένης αισθητικής τάσεως». Τηρώντας αυτά, σύμφωνα με τον συγγραφέα, θα μπορούσε η Ελλάδα να ανταγωνιστεί άλλες χώρες, όπως την Ιταλία, καθώς απουσίαζε η πρωτεύουσα των τεχνών, η Γαλλία⁴²⁹.

Στις 11 Νοεμβρίου 1961, στην εφημερίδα «Ελευθερία» παρατέθηκαν για πρώτη φορά τα ονόματα των καλλιτεχνών που θα συμμετείχαν στην διεθνή αυτή έκθεση, παρά την πρόβλεψη για δημοσιοποίησή τους νωρίτερα⁴³⁰. Συγκεκριμένα, κλήθηκαν να μετάσχουν οι ζωγράφοι Τζένη Αργυρού, Κωνσταντίνος Γιαννακό (Γιαννακόπουλος), Θεόδωρος Δρόσος, Τάκης Ελευθεριάδης, Γρηγόριος Ευκλείδης, Τέρψη Κυριακού, Ιφιγένεια Λαγάνα, Ρέα Λεονταρίτου, Γεώργιος Μαυροΐδης, Σέλεστ Πολυχρονιάδου, Βασίλειος Σπηλιωτόπουλος, οι γλύπτες Αθανάσιος Απάρτης, Θεόδωρος Βασιλείου, Δημήτρης Καλαμάρας και οι χαρακτες Τάσσος Αλεβίζος, Εμμανουήλ Ζέππος, Πέρης Θαλασσινός, Παναγιώτης Καβουλίδης, Νότα Σιωτρόπου. Επιπλέον, συμμετείχε και ο ζωγράφος Επαμεινώνδας Λιώκης⁴³¹. Για την καθυστέρηση της ανακοίνωσης των ονομάτων, αλλά και για την αποσιώπηση της αιγυπτιακής Μπιεννάλε από τον ελληνικό τύπο, έκανε λόγο ανώνυμος συντάκτης στην αλεξανδρινή εφημερίδα «Ταχυδρόμος»⁴³², σύμφωνα με τον οποίο η ελληνική πλευρά αδιαφορούσε για την Αλεξανδρινή έκθεση, σε αντίθεση με αυτών των Ευρωπαϊκών χωρών.

Η τέταρτη συμμετοχή της Ελλάδας στη διεθνή έκθεση της Αλεξάνδρειας αποτελούταν από συνολικά 21 καλλιτέχνες, παρουσιάζοντας 70 έργα. Επίτροπος της

⁴²⁸ Ανώνυμος, «Κοσμικά», εφ. *Ταχυδρόμος*, 28 Ιουλίου 1961, σ.2.

⁴²⁹ Ανώνυμος, «Η συμμετοχή μας εις την Μεσογειακήν», εφ. *Ταχυδρόμος*, 9 Νοεμβρίου 1961, σ. 2.

⁴³⁰ Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 4 Οκτωβρίου 1961.

⁴³¹ Ανώνυμος, «Οι Έλληνες καλλιτέχνες στην Μπιεννάλε Αλεξανδρείας», εφ. *Ελευθερία*, 11 Νοεμβρίου 1961, σ. 2.

⁴³² Ανώνυμος, 1961γ.

χώρας ήταν ο Γενικός Πρόξενος Σόλων Σ. Κοντούμας, ο οποίος υπογράφει και το κείμενο της συμμετοχής.

Ο Κοντούμας ξεκίνησε το κείμενό του χαρακτηρίζοντας την Ελληνική συμμετοχή ως «μια μικρή αντιπροσωπευτική ομάδα Ελλήνων καλλιτεχνών»⁴³³, των οποίων τα έργα μπορούσαν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες. Πρώτα τοποθέτησε τους καλλιτέχνες «που αναζητούν την έμπνευσή τους και το θέμα τους στις μορφές της αφηρημένης τέχνης»⁴³⁴ όπου ακολουθούνταν οι κατακτήσεις του 20^{ου} αιώνα. Η δεύτερη κατηγορία αποτελούταν από εκείνους που «αισθάνονται ακόμη δεμένοι με τους δεσμούς μιας μακράς κληρονομιάς, που αποτελεί αυτήν την τέχνη που είναι γνωστή ως κλασική, διαμέσου των αιώνων»⁴³⁵. Τα έργα που παρουσιάστηκαν στην έκθεση, με άλλα λόγια, αντιπροσώπευαν το δίπολο παραστατική και αφηρημένη τέχνη, που επικρατούσε στην ελληνική τέχνη τα τελευταία χρόνια.

Παρά τη διαφορά μεταξύ των έργων των δύο αυτών ομάδων, ο Κοντούμας παρατήρησε κοινά στοιχεία μεταξύ τους. Τα έργα, στο σύνολό τους, χαρακτηρίζονταν από «μια αντανάκλαση του φωτός της Ελλάδας, των φιλόξενων υδάτων της, των αλμυρών της πεδιάδων της και του χιούμορ του λαού της»⁴³⁶. Τα στοιχεία αυτά, όμως, δεν εντοπίζονταν μόνο στα έργα των Ελλήνων καλλιτεχνών, αλλά γενικότερα σε εκείνα των καλλιτεχνών των μεσογειακών χωρών, καθώς συνδέονται μεταξύ τους «με δεσμούς πνευματικής συγγένειας», που οφείλονται στη κοινή γεωγραφική τους θέση, τη Μεσόγειο θάλασσα.

Τέλος, έκλεισε το κείμενό του τονίζοντας τη σημασία της ελληνικής παρουσίας ως προς τις φιλικές μεταξύ τους σχέσεις, αλλά και την «αμοιβαία κατανόηση» (*comprehension mutuelle*) που διακατέχει τους καλλιτέχνες της Μεσογείου.

Ακολουθεί η ελληνική συμμετοχή, όπως αυτή παρατίθεται στον κατάλογο της έκθεσης. Έχει γίνει προσπάθεια ταυτοποίησης των έργων στο βαθμό που ήταν εφικτό.

Argyrou Liber Jenny [Αργυρού Λύμπερ (Λυμπεροπούλου) Τζένη]

1. *Paysage Grec*, huile (Ελληνικό τοπίο, λάδι) 1,80x0,80⁴³⁷

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 81).

⁴³³ *4ème Biennale*, 1961-1962, σ. 61: *Un petit groupe représentatif d'artistes Hellènes.*

⁴³⁴ Ό.π.: *Qui Cherchent leur inspiration et leur sujet dand les forms de l'art abstrait [...]*

⁴³⁵ Ό.π.: *se sentient ecore attachés aux goges d'un long heritage, que constitue set art connu comme classique, à travers les âges.*

⁴³⁶ Ό.π.: *un reflet de la lumière de l'Héllade, de ses eaux acueillantes de ses plaines sales et de l'humour de son people.*

⁴³⁷ Δεν αναφέρεται στον κατάλογο η μονάδα μέτρησης των διαστάσεων των έργων.

2. *Bouquet de roses*, huile (Μπουκέτο τριαντάφυλλα, λάδι) 0,80x0,65

3. *Fleurs blanches*, huile (Λευκά λουλούδια, λάδι) 0,80x0,65

Drosos Théodore (Δρόσος Θεόδωρος)

4. *Nature morte*, huile (Νεκρή φύση, λάδι) 79x69

5. *Hippocrates*, huile (Ιπποκράτης, λάδι) 83x73

6. *Composition No. 1*, huile (Σύνθεσηνούμερο 1, λάδι) 135x105

Eleftheriades Takis (Ελευθεριάδης Τάκης)⁴³⁸

7. *Bleu et royhe (cerises)* [Μπλε και κόκκινα (κεράσια)]

8. *Composition au clair de lune* (Σύνθεση στο σεληνόφωτο)

9. *Livre et palette (Composition)* [Βιβλίο και παλέτα (Σύνθεση)]

Euclides Gregoire (Ευκλείδης Γρηγόριος)

10. *Port de Mykono* (Λιμάνι της Μυκόνου)

11. *Le Pirée* (Ο Πειραιάς)

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 82).

12. *Composition gaie* (Εύθυμη σύνθεση)

Kyriakou Terpsi (Κυριακού Τέρψη)⁴³⁹

Η ζωγράφος Τέρψη Κυριακού έλαβε μέρος στην τέταρτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας με τρία έργα υπό το γενικό τίτλο *Σύνθεση*. Στον κατάλογο της έκθεσης εικονίζεται ένα από τα παρακάτω έργα (Εικόνα 83).

13. *Composition* (Σύνθεση)

14. *Composition* (Σύνθεση)

15. *Composition* (Σύνθεση)

Lagana Iphigenie (Λαγάνα Ιφιγένεια)

Η Ιφιγένεια Λαγανά συμμετείχε στην τέταρτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας με τρία έργα υπό το γενικό τίτλο *Μεσολόγγι*. Στον κατάλογο της έκθεσης εικονίζεται ένα από τα παρακάτω έργα (Εικόνα 84).

16. *Messolonghi* (Μεσολόγγι) 23x29

17. *Messolonghi* (Μεσολόγγι) 25x36

18. *Messolonghi* (Μεσολόγγι) 27x36

Leontaritou Rea (Λεονταρίτου Ρέα)

19. *Eglises* (Εκκλησίες) 0,95x0,63

---

⁴³⁸ Για το έργο του Τάκη Ελευθεριάδη βλ. *Τάκης Ελευθεριάδης (1911-1987)*, κατάλογος έκθεσης, Μυτιλήνη, Μουσείο – Βιβλιοθήκη Στρατή Ελευθεριάδη (Τεριάντ), 1993.

⁴³⁹ Για το έργο της Τέρψης Κυριακού βλ. *Τέρψη Κυριακού. Χρονικό 1940-1970*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλλερί Astor, 1970.

20. *Yacht* (Θαλαμηγός) 0,95x0,63

21. *Mer* (Θάλασσα) 0,95x0,63εκ.

Liokis Epaminondas (Λιόκης Επαμεινώνδας)

22. *Karnayo*, lin (Καρνάγιο, λινό)

23. *Port*, lin (Λιμάνι, λινό)

24. *Skyros*, lin (Σκύρος, λινό)

Mavroidis Georges (Μαυροΐδης Γεώργιος)⁴⁴⁰

25. *La mort d'un héros de la revolution Greque*, plastique 1961 (Ο θάνατος ενός ήρωα της ελληνικής επανάστασης, πλαστικό 1961) 1,80x2,85

Πρόκειται για το έργο *Ο θάνατος του Μάρκου Μπότσαρη*, 1961, λάδι σε μουσαμά, 177x281 εκ., Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π.2955 (Εικόνα 85). Το έργο αποτελεί δωρεά του Υπουργείου Παιδείας.

26. *Légendes de Crépuscule*, plastique 1959 (Ο μύθος του σούρουπου, πλαστικό 1959) 1,40x0,90

27. *Excloisonnés par la lune*, plastique 1957 (Αποκλεισμένοι από το φεγγάρι, πλαστικό 1957) 1,40x0,90

Πρόκειται για το έργο *Η νύχτα με φεγγάρι*⁴⁴¹. Λεπτομέρεια του έργου δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «Ελευθερία» στις 11 Νοεμβρίου 1961⁴⁴² (Εικόνα 86).

Polychroniadi Celeste (Πολυχρονιάδη Σελέστ)

28. *Femmes et enfants* (Γυναίκες και παιδιά), 67x89

Πρόκειται για το έργο *Γυναίκες με παιδιά*, 1961, χ.υ., χ.δ. (Εικόνα 87). Φωτογραφία του έργου βρίσκεται στα αρχεία καλλιτεχνών της Ε.Π.Μ.Α.Σ. Στην πίσω όψη της φωτογραφίας αναγράφεται η τοποθεσία του έργου, η Πινακοθήκη Ρόδου, και μια σημείωση ότι με αυτό, η Σελέστ Πολυχρονιάδη, έλαβε το πρώτο βραβείο χαρακτηριστικής στην τέταρτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας (Εικόνα 88).

29. *Santa Maria, aux Azores* (Αγία Μαρία, στις Αζόρες), 63x81

Φωτογραφία του έργου δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «Ελευθερία» στις 11 Νοεμβρίου 1961⁴⁴³ (Εικόνα 89).

---

⁴⁴⁰ Για το έργο του Γιώργου Μαυροΐδη βλ. *Γιώργος Μαυροΐδης. Κείμενα για τη ζωή και το έργο του*, Λευκωσία, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζίης Κύπρου, 2004, *Γιώργος Μαυροΐδης, Ζωγραφική*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2000, *Γιώργος Μαυροΐδης. Ζωγραφική*, Αθήνα, Αδάμ, 1995 (στο εξής, *Μαυροΐδης*, 1995), *Γιώργος Μαυροΐδης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1986 και *Εικόνες γραμμένες με χρώμα. Γιώργος Μαυροΐδης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2003.

⁴⁴¹ *Μαυροΐδης*, 1995, σ. 39.

⁴⁴² Ανώνυμος, «Χωρίς Τίτλο», εφ. *Ελευθερία*, 11 Νοεμβρίου 1961, σ. 2 (στο εξής, Ανώνυμος, 1961δ).

30. *Terceiro aux Azores* (Τερσείρα στις Αζόρες), 63x81

Spiliotopoulos Vassilis (Σπηλιοτόπουλος Βασίλης)

Ο ζωγράφος Βασίλης Σπηλιοτόπουλος στην τέταρτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας συμμετείχε με τρία έργα με τον τίτλο *Καμίνια – Ύδρα*. Φωτογραφία ενός από τα παρακάτω έργα υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 90).

31. *Kaminia – Ydra* (Καμίνια – Ύδρα)

32. *Kaminia – Ydra No. 1* (Καμίνια – Ύδρα Νούμερο 1)

33. *Kaminia – Ydra No. 2* (Καμίνια – Ύδρα Νούμερο 2)

Yannako C. [Γιαννακό (Γιαννακόπουλος) Κ.]

34. *Maisons du Pirée* (Σπίτια στον Πειραιά), 1x0,75

35. *Composition No. 3 (Vieux murs)* [Σύνθεση νομ. 3 (Παλιοί τοίχοι)], 2x0,75

36. *L'homme avec le cigare* (Ο άνδρας με το τσιγάρο), 0,5x0,70

Πιθανώς πρόκειται για το έργο *Αυτοπροσωπογραφία*, λάδι σε καμβά, χ.δ., 1947. Έγχρωμη φωτογραφία του έργου βρίσκεται στη συλλογή του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός με αρ. 0036-1196.

Kalamaras Dèmetre (Καλαμάρας Δημήτρης)⁴⁴⁴

37. *Dessin, crayon* (Σχέδιο, κραγιόν)

38. *Dessin, crayon* (Σχέδιο, κραγιόν)

Katsoulidis Panayotis (Κατσουλίδης Παναγιώτης)⁴⁴⁵

39. *Kalamata* (Καλαμάτα)

Πιθανός πρόκειται για το έργο *Καλαμάτα*, 1961, ξυλογραφία, 27x56,5 εκ.⁴⁴⁶.

40. *Champs* (Χωράφια)

41. *Hydra* (Ύδρα)

Πρόκειται, ίσως, για το έργο *Ύδρα*, 1960, χαλκογραφία, 33x48,5 εκ., Μουσείο Χαρακτικής Τάκης Κατσουλίδης⁴⁴⁷ (Εικόνα 91) ή για τον *Ύδρα*, 1959, ξυλογραφία, 47x30 εκ.⁴⁴⁸.

42. *Pylos* (Πύλος)

---

⁴⁴³ Ανώνυμος, 1961δ.

⁴⁴⁴ Για το έργο του Δημήτρη Καλαμαρά βλ. *Δημήτρης Καλαμαράς. Σχέδια-Γλυπτική*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1995 και *Δημήτρης Καλαμαράς. Σχέδια, ζωγραφική, γλυπτική*, Χρυσάνθος Χρήστου (εισ.), Αθήνα, χ.ε., 1993.

⁴⁴⁵ Για το έργο του Παναγιώτη Κατσουλίδη βλ. *Τάκης Κατσουλίδης. Εικαστικές παραλλαγές και δημιουργικές παρεμβάσεις*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αθηναΐς – Πολυχώρος Πολιτισμού, 2006, *Τάκης Κατσουλίδης*, Αθήνα, Αδάμ, 1994 (στο εξής, *Κατσουλίδης*, 1994) και *Τάκης Κατσουλίδης. Χαρακτική*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Υάκινθος, 1982.

⁴⁴⁶ *Κατσουλίδης*, 1994, χ.α.

⁴⁴⁷ Ο.π.

⁴⁴⁸ Ο.π.

Πιθανώς πρόκειται για το έργο *Πύλος*, 1960, ξυλογραφία, 26x44 εκ.⁴⁴⁹ ή για το *Πύλος*, 1960, ξυλογραφία, 32x42.5 εκ.⁴⁵⁰.

43. *Paysanne (Χωρική)*

Πρόκειται για το έργο *Μανιάτησσα*, 1959, ξυλογραφία σε χαρτί, 34,5x24 εκ.⁴⁵¹.

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 92).

Siotropou Georgiou Nota (Σιοτρόπου – Γεωργίου Νότα)

44. *Le Conte No. 1, eau-forte (Η ιστορία Νούμερο 1, οξυγραφία)*

45. *Wilfrieda, eau-forte, (Ουσιαστική ειρήνη, οξυγραφία)*

46. *Rève No. 1, eau-forte (Όνειρο Νούμερο 1, οξυγραφία)*

47. *Pinaie, eau-forte (Πευκόδασος, οξυγραφία)*

48. *Repos No. IV, eau-forte (Ανάπαυση νούμερο 4, οξυγραφία)*

49. *La Petite Georges, vernis non-aquantinte (Ο μικρός Γιώργος, βερνίκι χωρίς ακουατίνα)*

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 93).

Thalassinos Peris (Θαλασσινός Πέρης)

50. *Figure, surbois (Μορφή, σε ξύλο)*

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 94).

51. *Ames, sur bois (Ψυχή, σε ξύλο)*

52. *Clown, sur bois (Κλόουν, σε ξύλο)*

53. *Orphée et Eurydice, sur bois (Ορφείας και Ευρυδίκη, σε ξύλο)*

Tassos A. (Τάσσος Α.)⁴⁵²

54. *Campagnards de Messini, huile (Αγρότες της Μεσσηνίας, λάδι)*

Πρόκειται για το έργο *Αγρότες της Μεσσηνίας*, 1957, έγχρωμη ξυλογραφία σε χαρτί, 57x35 εκ., Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π.7246 (Εικόνα 95). Το έργο αποτελεί δωρεά Α.

Τάσσου και Λουκίας Μαγιώρου.

55. *Fruit, huile (Καρπός, λάδι)*

---

⁴⁴⁹ Κατσουλίδης, 1994, χ.α.

⁴⁵⁰ Ο.π.

⁴⁵¹ Ο.π.

⁴⁵² Για το έργο του Τάσσου Αλεβίζου βλ. Α. Τάσσος. *Χαρακτική. Αναδρομική έκθεση με έργα από την Εταιρεία Εικαστικών Τεχνών Α. Τάσσος*, κατάλογος έκθεσης, Κέρκυρα, Πινακοθήκη Δήμου Κεντρικής Κέρκυρας και Διαποντίων Νήσων, 2023, Α. Τάσσος 1914-1985, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Alpha Bank, 2015, Γιάννης Μπόλης, Α. Τάσσος. *Ο χαρακτήρας του Αγώνα*, Αθήνα, Τα Νέα, 2009, Α. Τάσσος. *Χαρακτική 1932-1985*, Σπύρος Καραχρήστος (επιμ.), Αθήνα, Μέλισσα, 1998, Α. Τάσσος, κατάλογος έκθεσης, Λευκωσία, Μορφωτική Υπηρεσία Υπουργείου Παιδείας Λευκωσίας, 1989, Α. Τάσσος, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1987, Α. Τάσσος, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, Ε.Π.Μ.Α.Σ. – Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο, 1976 και Α. Τάσσος, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1975.

Έχουν εντοπιστεί δύο έργα με αυτόν τον τίτλο. Το πρώτο είναι το *Καρπός*, 1958, έγχρωμη ξυλογραφία σε χαρτί, 62 x35 εκ., Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π.7272 (Εικόνα 96). Το δεύτερο είναι το *Καρπός*, 1959, έγχρωμη ξυλογραφία σε χαρτί, 35,5x62 εκ., Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π.7244 (Εικόνα 97). Και τα δύο έργα αποτελούν δωρεά Α. Τάσσου και Λουκίας Μαγιώρου.

56. *Composition*, huile (Σύνθεση, λάδι)

57. *Juin*, huile (Ιούνιος, λάδι)

Πρόκειται για το έργο *Ιούνιος*, 1957, ξυλογραφία σε χαρτί, 34x80 εκ., Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π.7267 (Εικόνα 98). Το έργο αποτελεί δωρεά Α. Τάσσου και Λουκίας Μαγιώρου.

58. *Composition*, huile (Σύνθεση, λάδι)

Zeros Emmanuel (Ζέπος Εμμανουήλ)⁴⁵³

59. *Athéienne*, gravure sur bois (Αθηναία, χαρακτηριστική σε ξύλο)

60. *Ouvrier et Moine*, gravure sur bois (Εργάτης και καλόγερος, χαρακτηριστική σε ξύλο)

Πρόκειται για το έργο *Εργάτης και καλόγερος*, 1959, ξυλογραφία σε χαρτί, 40,4x31 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 4678 (Εικόνα 99)⁴⁵⁴. Το έργο αποτελεί δωρεά του καλλιτέχνη.

61. *Paysage a Leucade*, gravure sur bois (Τοπία στη Λευκάδα, χαρακτηριστική σε ξύλο)

Πρόκειται για το έργο *Τοπία στη Λευκάδα*, 1959, ξυλογραφία σε χαρτί, 31,5x41 εκ. συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 4680 (Εικόνα 100)⁴⁵⁵. Το έργο αποτελεί δωρεά του καλλιτέχνη.

62. *Polypes*, gravure sur bois (Πολύποδες, χαρακτηριστική σε ξύλο)

Apartis Athanase (Απάρτης Αθανάσιος)⁴⁵⁶

63. *Mitropoulos* (Μητρόπουλος)

Πρόκειται για το έργο *Μητρόπουλος*, 1961, γύψος, ύψος 75 εκ.⁴⁵⁷.

64. *Marin de Vrondados (Chios)* [Βροντάδος ναύτης (Χίος)]

Πιθανός πρόκειται για το έργο *Ναύτης*, 1958, μπρούντζος, 52x22x11 εκ., Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π.3759 (Εικόνα 101).

---

⁴⁵³ Για το έργο του Εμμανουήλ Ζέπου βλ. Στέλιος Λυδάκης, *Ζέπος: ζωγραφική – χαρακτηριστική*, Αθήνα, Μέλισσα, [1976] (στο εξής, Λυδάκης, [1976]).

⁴⁵⁴ Βλ. Λυδάκης, [1976], σ. 65.

⁴⁵⁵ Ο.π., σ. 69.

⁴⁵⁶ Για το έργο του Αθανάση Απάρτη βλ. Ζωή Καγνώμου, *Το έργο του γλύπτη Αθανάση Απάρτη (1899-1972)*, διδακτορική διατριβή, Ε.Μ.Π., Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 1988, *Θανάσης Απάρτης (1899-1972)*, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1984 (στο εξής, *Απάρτης*, 1984) και Δήμητρα Τσουόγλου, *Απάρτης*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1977.

⁴⁵⁷ Βλ. *Απάρτης*, 1984, χ.α..

65. *Portrait (Πορτραίτο)*

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης με τίτλο *Γυμνό (γυναίκα καθιστή) [Nu (femme assise)]* (Εικόνα 102).

Kalamaras Démètre (Καλαμάρας Δημήτρης)

66. *Le militant de Macédoine Kottas, cuivre, hauteur 2,10 (Καπετάν Κωττάς, ο πρώτος μακεδονομάχος, χαλκός, ύψος 2,10)*

Πρόκειται για το έργο *Καπετάν Κωττάς, ο πρώτος μακεδονομάχος*, 1960, χαλκός, 200x78x40 εκ, Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τράπεζας (Μ.Ι.Ε.Τ.) (Εικόνα 103)⁴⁵⁸.

67. *Figure de femme, cuivre, hauteur 1,70 (Γυναικεία μορφή, χαλκός, ύψος 1,70)*

68. *Tete d'homme, cuivre, hauteur 0,40 (Κεφάλι άνδρα, χαλκός, ύψος 0,40)*

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 104).

Vassiliou Théodore (Βασιλείου Θεόδωρος)⁴⁵⁹

69. *Nu de femme assise, 1m. De hauteur (Γυμνή καθιστή γυναίκα, 1μ. ύψος)*

70. *Composition de poisons, 0m., 90 de hauteur (Σύνθεση με ψάρια, 0μ., 90 ύψος)*

Στην τέταρτη Μπιεννάλε η ελληνική συμμετοχή απέσπασε συνολικά τρία βραβεία. Το πρώτο βραβείο χαρακτηριστικής έλαβε η Σέλεστ Πολυχροσιάδη για το έργο της *Γυναίκες με παιδιά*, ο Εμμανουήλ Ζέπος τιμήθηκε με το τρίτο βραβείο χαρακτηριστικής και η Τέρψη Κυριακού με το τρίτο βραβείο ζωγραφικής⁴⁶⁰.

Η ελληνική συμμετοχή στην τέταρτη Αλεξανδρινή Μπιεννάλε, αποκόμισε θετικά σχόλια από αρθρογράφους. Παράδειγμα αυτού αποτελεί και η ανώνυμη δημοσίευση στις 16 Δεκεμβρίου, λίγες ημέρες μετά τα επίσημα εγκαίνια της έκθεσης, στην εφημερίδα «Ταχυδρόμος». Εδώ, χαρακτηρίστηκε η ελληνική συμμετοχή στο σύνολό της «τίμια και παρουσιασμένη κατά καλαίσθητον τρόπον»⁴⁶¹. Παρ' όλα αυτά, τονίστηκε η απουσία την ελληνικής παροικίας της Αιγύπτου από την έκθεση, συγκρίνοντάς το με ένα ποδοσφαιρικό γεγονός για το οποίο θα πλήρωναν αδρά για να το παρακολουθήσουν. Την επόμενη ημέρα, στην ίδια εφημερίδα ανώνυμος

⁴⁵⁸ Ματούλα Σκαλτσά (εισ. – σχ.), *Συλλογή Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τράπεζας*, Θεσσαλονίκη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1990, σ. 78.

⁴⁵⁹ Για το έργο του Θεόδωρου Βασιλείου βλ. Βάσος Α. Κουντουρίδης, *Ο γλύπτης Θεόδωρος Βασιλείου*, Αθήνα, χ.ε., 1996.

⁴⁶⁰ Ανώνυμος, «Η Ελληνική συμμετοχή στη 4^η Μεσογειακή», εφ. *Ταχυδρόμος*, 17 Δεκεμβρίου 1961, σ. 3 (στο εξής, Ανώνυμος, 1961ε), Γιαλουράκης, 1961α, Ανώνυμος, 1961β και Ανώνυμος, «Απονομή μεταλλίου στην Ελληνίδα ζωγράφο Σελέστ Πολυχροσιάδου», εφ. *Ελευθερία*, 29 Αυγούστου 1962, σ. 2

⁴⁶¹ Ανώνυμος, «Η Μπιεννάλε», εφ. *Ταχυδρόμος*, 16 Δεκεμβρίου 1961, σ. 1.

συγγραφέας χαρακτήρισε την ελληνική συμμετοχή «περισσότερο από κάθε άλλη χρονιά επιτυχής», ενώ αναφέρθηκε και στα βραβεία που αποκόμισε⁴⁶². Λίγες ημέρες μετά τα εγκαίνια, στις 18 Δεκεμβρίου, ο Μανώλης Γιαλουράκης δημοσίευσε στην εφημερίδα «Ταχυδρόμος» το άρθρο του με τίτλο «Η Μπιεννάλε και τα εκθέματά της. Τα εκθέματα της Ελλάδος και της Η.Α.Δ. στην εφετεινή 4^η Μεσογειακή Έκθεση»⁴⁶³. Το ελληνικό περίπτερο χαρακτηρίστηκε ως «συμπαθητικό, πιο προσεγμένο, πολιτισμένο», τονίζοντας την ποιότητα των έργων που εκτίθονταν, κυρίως των χαρακτών. Επιπλέον, η ελληνική συμμετοχή διακρίθηκε για τη «σεμνότητα του τόνου που κυριαρχεί» στα έργα, κατατάσσοντάς τα στην τρίτη θέση έναντι των υπολοίπων χωρών. Τέλος, αναφέρθηκε στην απουσία Έλληνα τεχνοκρίτη από την αποστολή.

4.7 Η ελληνική συμμετοχή στην Vη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας.

Στις 8 Νοεμβρίου 1963 δημοσιεύθηκαν για πρώτη φορά τα ονόματα των καλλιτεχνών που προτάθηκαν από την επιτροπή εκθέσεων εξωτερικού του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας για να συμμετάσχουν στην πέμπτη Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας. Οι καλλιτέχνες αυτοί ήταν οι ζωγράφοι Γιώργος Γουναρόπουλος, Ανδρέας Γεωργιάδης, Ηλίας Δεκουλάκος, Ελένη Ζέρβα, Άγγελος Θεοδωρόπουλος, Κούλα Μπεκιάρη, Ήρα Οικονομίδη, Ελένη Παγκάλου, Κωνσταντίνος Πλακωτάρης, Βάλιας Σεμερτζίδης, Μαρία Αγγελίδου, Κωνσταντίνος Θετταλός, Δάφνη Κωστόπουλου, Ξένη Ματούση, Μαρία Σπέντζα, Αργύρης Στυλιανίδης και Μαρία Χατζηδάκι, οι χαρακτες Γεώργιος Βαρλάμας, Γεώργιος Βελισσαρίδης, Δημήτρης Γιαννουκάκης, Ελένη Κωνσταντινίδου, Ισαβέλλα Χαρμούρη και οι γλύπτες Φρόσω Ευθυμιάδη, Θόδωρος Παπαδημητρίου, Ειρήνη Χαριάτη και Σωσώ Χουτοπούλου⁴⁶⁴. Την ελληνική συμμετοχή συμπλήρωσε η Τίτσα Χρυσοχοΐδου.

Η Ελλάδα συμμετείχε στην πέμπτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας με 80 έργα από 27 καλλιτέχνες, εκ των οποίων οι 17 ήταν ζωγράφοι, οι 5 χαρακτες και οι υπόλοιποι γλύπτες. Επίτροπός της ήταν ο Γενικός Πρόξενος Βύρων Θεοδωρόπουλος, ο οποίος

---

⁴⁶² Ανώνυμος, 1961ε.

⁴⁶³ Το άρθρο του Μανώλη Γιαλουράκη «Η Μπιεννάλε και τα εκθέματά της. Τα εκθέματα της Ελλάδος και της Η.Α.Δ. στην εφετεινή 4^η Μεσογειακή Έκθεση», στην εφημερίδα «Ταχυδρόμος», αποτελεί το δεύτερο και τελευταίο άρθρο της σειράς του ίδιου «Η Μπιεννάλε και τα εκθέματά της», που δημοσιεύθηκε από τις 16 έως τις 17 Δεκεμβρίου 1961. Βλ. Γιαλουράκης, 1961β και Γιαλουράκης, 1961α.

⁴⁶⁴ Ανώνυμος, «Έλληνες καλλιτέχνες στην 5^η «Μπιεννάλε» της Αλεξάνδρειας», εφ. *Ελευθερία*, 8 Νοεμβρίου 1963, σ. 2.

συνέταξε και το εισαγωγικό κείμενο που συνοδεύει τη συμμετοχή στο κατάλογο της έκθεσης.

Ο Θεοδωρόπουλος, τονίζοντας την ελληνική «συνέχεια» που χαρακτήριζε τα έργα των Ελλήνων καλλιτεχνών της εποχής, εξιστόρισε τον τρόπο που κατάφερε η ελληνική τέχνη να προσαρμοστεί στις ανάγκες του 20^{ου} αιώνα, παρά τις αντιξοότητες που είχε βιώσει η χώρα κατά τα περασμένα χρόνια, «με στόχο να ικανοποιήσει περισσότερο την αισθητική αντίληψη του σύγχρονου ανθρώπου»⁴⁶⁵. Σύμφωνα με τον ίδιο, αντιπροσωπευτικά παραδείγματα αυτών των «μοντέρνων κομματιών» (*pieces modernes*), όπως ονόμασε την παραγωγή των καλλιτεχνών, παρουσιάζονταν στην έκθεση αυτή. Παράλληλα, σημείωσε ότι ενώ οι καλλιτέχνες υιοθέτησαν τα νέα αυτά μέσα, «παραμένουν πιστοί σε κάποια χαρακτηριστικά των Καλών Τεχνών της Ελλάδας από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα»⁴⁶⁶. Το «πιο εντυπωσιακό» από αυτά, υποστήριξε ότι ήταν η αντίσταση των καλλιτεχνών προς «κάθε αρνητικό αφαιρετισμό»⁴⁶⁷, δηλαδή την πλήρη αποδόμηση του έργου που οδηγούσε στην απομάκρυνση του καλλιτέχνη από τα εθνικά χαρακτηριστικά, αποκόβοντάς τον από την πολιτισμική του κληρονομιά⁴⁶⁸. Τέλος, έκλεισε το κείμενό του επισημαίνοντας ότι πέρα από την ελληνική ατμόσφαιρα, οι καλλιτέχνες αναπόφευκτα επηρεάζονταν και από τη μεσογειακή. Για τον λόγο αυτό, οι καλλιτέχνες των Μεσογειακών χωρών μοιράζονταν κοινά χαρακτηριστικά, τα οποία αναδεικνύονταν μέσα από την Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας⁴⁶⁹.

Ακολουθούν τα ονόματα των καλλιτεχνών και τα έργα τους με τα οποία συμμετείχαν στην πέμπτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας. Έχει γίνει προσπάθεια ταυτοποίησης αυτών, όπου ήταν εφικτό.

Angelidou Maria (Αγγελίδου Μαρία)

1. *Composition (au Pirée)*, huile [Σύνθεση (στον Πειραιά), λάδι] 116x81

2. *L'atelier*, huile (*Το ατελιέ*, λάδι) 116x81

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 105).

---

⁴⁶⁵ *5ème Biennale*, 1963-1964, σ. 51: *Dans le but de satisfaire davantage le sens esthétique de l'home contemporain.*

⁴⁶⁶ Ο.π.: *Restent fidèles à certaines caractéristiques des Beaux-Arts grecs depuis l'antiquité jusqu'à nos jours.*

⁴⁶⁷ Ο.π.: *La plus frappante [...] tout abstraitisme négatif.*

⁴⁶⁸ Βλ. Σαρακατσιανού Βίκυ, *Η αφαίρεση στη νεότερη τέχνη. Το αίτημα της ελληνικότητας – Η σχέση της με την αφαίρεση στο εξωτερικό*, Αθήνα, Ζαχαρόπουλος Σ.Ι., 2021, σ. 111-120.

⁴⁶⁹ *5ème Biennale*, 1963-1964, σ. 52.

3. *Salon*, huile (Σαλόν, λάδι) 116x81

Angelos Theodoropoulos (Άγγελος Θεοδωρόπουλος)

4. *Dessin*, encre (Σχέδιο, μελάνι) 68x53

5. *Dessin*, encre (Σχέδιο, μελάνι) 68x53

6. *Dessin*, encre (Σχέδιο, μελάνι) 68x53

7. *Dessin*, encre (Σχέδιο, μελάνι) 68x53

Argyris Stylianidis (Αργύρης Στυλιανίδης)

8. *Paysage*, huile (Τοπίο, λάδι) 102x72

9. *Nature morte*, huile (Νεκρή φύση, λάδι) 102x72

10. *Composition*, huile (Σύνθεση, λάδι) 78x53

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 106).

Mme Bekiari Koula (Κ. Μπεκιάρη Κούλα)⁴⁷⁰

11. *Paysage (météores)*, huile [Τοπίο (Μετέωρα), λάδι] 130x97

12. *Portrait*, huile (Πορτραίτο, λάδι) 130x97

Πιθανός πρόκειται για το έργο *Πορτραίτο Αλέκου Μπεκιάρη, χ.χ., λάδι σε μουσαμά, 130x100 εκ.* (Εικόνα 107).

13. *La mentation*, huile (Θρήνος, λάδι) 73x73

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 108).

Clem Pangalou (Ελένη Παγκάλου)

Η ζωγράφος Ελένη Παγκάλου έλαβε μέρος στην πέμπτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας παρουσιάζοντας τρία έργα ζωγραφικής με τον τίτλο *Φανταστικοί κόσμοι*. Φωτογραφία ενός εκ των τριών αυτών έργων βρίσκεται στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 109).

14. *Mondes imaginaires*, huile (Φανταστικοί κόσμοι, λάδι) 100x65

15. *Mondes imaginaires*, huile (Φανταστικοί κόσμοι, λάδι) 100x65

16. *Mondes imaginaires*, huile (Φανταστικοί κόσμοι, λάδι) 73x93

Costas Placotaridis (Κώστας Πλακωτάρης)⁴⁷¹

17. *Perheurs a Coroni*, huile (Αλιείς στην Κορώνη, λάδι) 93x61

18. *Le mont Pentélique*, huile (Το βουνό της Πεντέλης, λάδι) 92½x60½

---

⁴⁷⁰ Για το έργο της Κούλας Μπεκιάρη βλ. *Κούλα Μπεκιάρη, Άννα Μπεκιάρη*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Τελλόγγειο Ίδρυμα Τεχνών Α.Π.Θ., 2008, Τάσσος Κουτσούρης, Δημήτρης Παυλόπουλος, *Κούλα Μπεκιάρη. Ζωγραφική – Χαρακτική. Άννα Μπεκιάρη. Γλυπτική – Ζωγραφική*, Αθήνα, Αδάμ, 2007 και Στέλιος Λυδάκης, *Κούλα Μπεκιάρη. Ζωγραφική – Χαρακτική*, Αθήνα, Μέλισσα, 1976.

⁴⁷¹ Για το έργο του Κώστα Πλακωτάρης βλ. *Κώστας Πλακωτάρης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1983.

19. *Ile de Kea, le fort*, huile (Νησί της Κέας, το οχυρό, λάδι) 80x61

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 110).

Costopoulos Daphne (Κωστοπούλου Δάφνη)⁴⁷²

20. *Industrie*, huile (Βιομηχανία, λάδι) 99x81

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 111).

21. *Les remparts*, huile (Οι προμαχώνες, λάδι) 116x72

22. *Impressions*, huile (Εντυπώσεις, λάδι) 75x65

Dekoulakos Elias (Δεκουλάκος Ηλίας)⁴⁷³

23. *Souvenirs*, Plastique (Αναμνήσεις, Πλαστικό) 100x81

24. *Souvenirs*, Plastique (Αναμνήσεις, Πλαστικό) 100x81

25. *Impression*, Plastique (Εντύπωση, Πλαστικό) 100x100

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 112).

Georges Gounaro (Gounaropoulos) [Γεώργιος Γουναρό (Γουναρόπουλος)]⁴⁷⁴

26. *Paysage d'arbre*, huile (Τοπίο με δέντρα, λάδι) 80x122

Πιθανώς πρόκειται για το έργο *Τοπίο με κορμό δέντρου σε φωτεινό άνοιγμα στον ουρανό*, λάδι, 122x80 εκ., 1961⁴⁷⁵. Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 113).

27. *Paysage et maison*, huile (Τοπίο και σπίτι, λάδι) 71x105

Πιθανώς πρόκειται για το έργο *Παραθαλάσσιο σπίτι με κορμό δέντρου και ουράνιο σώμα*, λάδι, 105x71 εκ., 1961⁴⁷⁶.

28. *Nature morte aux fleurs*, crayons noirs et colores (Νεκρή φύση με λουλούδια, μολύβια μαύρα και χρώμα) 50x70

Georgiades André (Γεωργιάδης Ανδρέας)⁴⁷⁷

---

⁴⁷² Για το έργο της Δάφνης Κωστοπούλου βλ. *Δάφνη Κωστοπούλου*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ίδρυμα Κωστοπούλου, 2001 και *Δ. Κωστοπούλου*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Alpha Bank, 2010.

⁴⁷³ Για το έργο του Ηλία Δεκουλάου βλ. *Ηλίας Δεκουλάκος. Αναδρομική 1968-1978. Ζωγραφική 1968-1973 και «Πλαστικό Σύνολο*, κατάλογος έκθεσης, Μάρθα – Έλλη Χριστοφόγλου (κειμ.), Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2008

⁴⁷⁴ Για το έργο του Γιώργου Γουναρό (Γουναρόπουλου) βλ. *G. Gounaro. Η ποιητική του συμβολισμού*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ίδρυμα Εικαστικών Τεχνών και Μουσικής Β. και Μ. Θεοχάρη, 2016, *Γιώργος Γουναρόπουλος 1889-1977*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης, 2001, *Γουναρόπουλος*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων, 1990, *Καίτη Γουναροπούλου (κειμ.)*, *G. Gounaro*, Αθήνα, Μουσείο Γ. Γουναρόπουλου, 1980 και *Αναδρομική έκθεση Γ. Γουναρόπουλου G. Gounaro*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1975 (στο εξής, *Γουναρόπουλος*, 1975).

⁴⁷⁵ Βλ. *Γουναρόπουλος*, 1975, χ.α.

⁴⁷⁶ Ό.π.

⁴⁷⁷ Για το έργο του Ανδρέα Γεωργιάδη βλ. *Ανδρέας Γεωργιάδης ο Κρης (1892-1981). Το πολύπτυχο της μνήμης*, κατάλογος έκθεσης, Χανιά, Δημοτική Πινακοθήκη Χανίων, 2007, *Στέλιος Λυδάκης, Ανδρέας Γεωργιάδης ο Κρης (1892-1981)*, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος Χανίων «Ο Χρυσόστομος», 1999 και *Ανδρέας Γεωργιάδης ο Κρης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1986.

29. *Portrait d'un architecte*, huile (Πορτραίτο ενός αρχιτέκτονα, λάδι) 145x110

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 114).

Hélène Zerva (Ελένη Ζερβά)

30. *Composition I*, huile (Σύνθεση I, λάδι) 165x95

31. *Composition II*, huile (Σύνθεση II, λάδι) 143x95

32. *Composition III*, huile (Σύνθεση III, λάδι) 139x95

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 115).

Ira Economidou (Ηρα Οικονομίδη)

33. *La peche miraculeuse*, huile (Η θαυματουργή αλιεία, λάδι) 95x120

34. *Saint George*, huile (Άγιος Γεώργιος, λάδι) 75x110

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 116).

35. *Le Golgotha*, huile (Ο Γολγοθάς, λάδι) 75x110

Jhettalos Costas (Θετταλός Κώστα)

36. *Le port de Volos*, huile (Το λιμάνι του Βόλου, λάδι) 50x35

37. *La ruelle de Scopelos*, huile (Δρόμος της Σκοπέλου, λάδι) 46x38

38. *Monastere d'Agathonos*, huile (Μοναστήρι του Αγάθωνος, λάδι) 52x42

Maria Hadgigaki (Μαρία Χατζηγάκη)

39. *Composition I*, huile (Σύνθεση I, λάδι) 114x163

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 117).

40. *Composition II*, huile (Σύνθεση II, λάδι) 114x163

41. *Composition III*, huile (Σύνθεση III, λάδι) 114x163

Maria Spentza (Μαρία Σπέντζα)

42. *Ode*, glu sur toile (Ωδή, κόλλα σε ύφασμα) 47x91,5

43. *Elégie*, glu sur toile (Θρήνος, κόλλα σε ύφασμα) 128x97

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 118).

44. *Roéme éroque*, glu sur toile (Επικό ποίημα, κόλλα σε ύφασμα) 47x91,5

Matoussi Xéni (Ματούση Ξένη)⁴⁷⁸

45. *Fillette a la rourée*, oeuf (Κορίτσι με κούκλα, αυγό) 62x122

46. *En attendant le vent*, oeuf (Περιμένοντας τον άνεμο, αυγό) 116x73

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 119).

47. *Troye*, oeuf (Τροία, αυγό) 122 x 54

---

⁴⁷⁸ Για το έργο της Ξένης Ματούση βλ. Σοφία Μπακογιάννη, *Ξένη Ματούση. Μια άγνωστη ζωγράφος*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Α.Π.Θ., Σχολή Φιλοσοφική, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2000.

Valias Semertzidis (Βάλια Σεμερτζίδης)⁴⁷⁹

48. *Pecheures*, huile tempera (Ψαράδες, λάδι τέμπερα) 90x150

49. *Skiros*, huile tempera (Σκύρος, λάδι τέμπερα) 90x145

50. *L' home de Skiros*, huile tempera (Σκυριανός, λάδι τέμπερα) 98x160

Πρόκειται για το έργο *Ο Μαλαματινής*, λαδοτέμπερα, 100x153 εκ., 1960, Συλλογή Γ.Δ.⁴⁸⁰. Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 120).

Gianoukakis Demetre (Γιαννουκάκης Δημήτρης)⁴⁸¹

51. *Contraste No. 1*, eau-forte point seche (Αντιπαραβολή Νούμερο 1, οξυγραφία με σκληρή βελόνα) 25x35

52. *Aube No. 3*, en couleurs (Αυγή νούμερο 3, με χρώματα) 25x35

53. *Roditiko*, eau-forte point seche (Ροδίτικό, οξυγραφία με σκληρή βελόνα) 25x35

54. *Aube No. 7*, eau-forte point seche (Αυγή νούμερο 7, οξυγραφία με σκληρή βελόνα) 26x38

Harbouri Isabella (Χαμπούρη Ισαβέλλα)

55. *La lune*, Bois (Το φεγγάρι, Ξύλο) 38x55

56. *Composition*, Bois (Σύνθεση, Ξύλο) 35x47

57. *Concert*, Bois (Κονσέρτο, Ξύλο) 29x42

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 121).

58. *Vague*, cuivre (Κύμα, χαλκός) 20,5x29

Hélène Constantinides (Ελένη Κωνσταντινίδου)

59. *Vue d'Athenes*, gravure sur bois (Όψη της Αθήνας, χαρακτηριστική σε ξύλο) 66x55

60. *Au coucher du soleil*, gravure sur bois (Στο ηλιοβασίλεμα, χαρακτηριστική σε ξύλο) 66x55

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 122).

61. *Rythmes*, gravure sur bois (Ρυθμός, χαρακτηριστική σε ξύλο) 55x47

62. *Hydra*, gravure sur bois (Υδρα, χαρακτηριστική σε ξύλο) 55x47

Varlamos Georges (Βαρλάμος Γεώργιος)⁴⁸²

---

⁴⁷⁹ Για το έργο του Βάλια Σεμερτζίδη βλ. Νίκος Χατζηνικολάου, *Έργα του Βάλια Σεμερτζίδη. Η δωρεά της οικογένειας*, Ρόδος, χ.ε., 2018, *Βάλιας Σεμερτζίδης 1911-1983*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2012, *Βάλιας Σεμερτζίδης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1977 (στο εξής, *Σεμερτζίδης*, 1977), Συλλογικό, *Βάλιας Σεμερτζίδης*, Αθήνα, Γκοβότσης, 1976 (στο εξής, *Σεμερτζίδης*, 1976) και Νίκος Χατζηνικολάου (επιμ.), *Βάλιας Σεμερτζίδης. Η συλλογή του Ιδρύματος Αικατερίνης Λασκαρίδη*, Πειραιάς, Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη, 2016.

⁴⁸⁰ Βλ. *Σεμερτζίδης*, 1976, χ.α. και *Σεμερτζίδης*, 1977, χ.α.

⁴⁸¹ Για το έργο του Δημήτρη Γιαννουκάκη βλ. *Δημήτρης Γιαννουκάκης (1898-1991)*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Υάκινθος, 1998.

63. *Le village Pyrgos*, gravure sur bois de fil (*Το χωριό Πύργος*, χαρακτηριστική σε ξύλο) 81x70,5

64. *Paysage des roseaux*, gravure sur bois de fil (*Τοπίο με καλάμιές*, χαρακτηριστική σε ξύλο) 77x70

65. *Chasseurs dans le bois*, gravure sur bois de fil (*Κυνηγοί μέσα στο δάσος*, χαρακτηριστική σε ξύλο) 70x93

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 123)⁴⁸³.

66. *Paysage*, gravure sur bois de fil (*Τοπίο*, χαρακτηριστική σε ξύλο) 80x60

Velissaridis Georges (Βελισσαρίδης Γεώργιος)⁴⁸⁴

67. *L'harmonie*, linoleum (*Η Αρμονία*, λινόλεουμ) 60x50

Πρόκειται για αντίτυπο του έργου *Αρμονία*, 1962, έγχρωμη ξυλογραφία και λινόλεουμ, 43,3x39,4 εκ., Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 8102 (Εικόνα 124). Φωτογραφία του έργου υπάρχει και στον κατάλογο της έκθεσης.

68. *Au fond de la mer*, eau-forte (*Στο βυθό της θάλασσας*, οξυγραφία) 75x50

Πιθανός πρόκειται για αντίτυπο του έργου *Στο κόσμο του βυθού*, 1960, οξυγραφία σε χαρτί, 38,4x28,4 εκ., Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π.5001 (Εικόνα 125). Το έργο αποτελεί δωρεά του καλλιτέχνη στην Εθνική Πινακοθήκη. Αντίτυπο αυτού βρίσκεται και στη συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος⁴⁸⁵.

69. *Voiles de bateau*, bois et linoleum (*Πανιά σκάφους*, ξύλο και λινόλεουμ) 60x50

70. *Composition*, bois (*Σύνθεση*, ξύλο) 60x50

Froso Eftimiadi (Mme Menegaki) [Φρόσω Ευθυμιάδη (Κ. Μενεγάκη)]⁴⁸⁶

71. *Aigle*, laiton martelé (*Αετός*, σφυριλατημένος ορύχαλκος) 126

Πρόκειται, ίσως, για το έργο *Αετός*, 1956-1957, σφυρηλατημένο σίδηρο, 100x95x59 εκ., Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 9049 (Εικόνα 126). Το έργο αποτελεί κληροδότημα της καλλιτέχνης.

72. *Hibou*, cuire sur fer martelé (*Κουκουβάγια*, σφυρηλατημένο σίδηρο με χαλκό) 32

---

⁴⁸² Για το έργο του Γιώργου Βαρλάμου βλ. Γιώργος Βαρλάμος, *Χαρακτική. Σημειώσεις από το εργαστήριο, τεχνική της χαρακτικής, αρχή της τυπογραφίας, έργα χαρακτικής*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2010 (στο εξής, Βαρλάμος, 2010).

⁴⁸³ Αντίτυπο του έργου με τίτλο *Κυνηγοί στο δάσος*, ξυλογραφία, 49x63,5 εκ., 1960 απεικονίζεται στο Βαρλάμος, 2010, σ. 81.

⁴⁸⁴ Για το έργο του Γιώργου Βελισσαρίδη βλ. *Γιώργος Βελισσαρίδης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1990.

⁴⁸⁵ Βλ. Βλάχος, [2007], σ. 478-479.

⁴⁸⁶ Για το έργο της Φρόσως Ευθυμιάδη βλ. Τζωρτζίνα Μεταξά, *Η γλύπτρια Φρόσω Ευθυμιάδη (1916;-1995). Επισημάνσεις για τη ζωή και το έργο της*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Ε.Κ.Π.Α., Σχολή Φιλοσοφικής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2009, *Φρόσω Ευθυμιάδη-Μενεγάκη*, Αθήνα, χ.ε., 1973 και *Φρόσω Ευθυμιάδη: γλυπτά 1955-1960*, εισ. Αριστομένης Προβελέγγιος, χ.τ., [1961;] (στο εξής, *Ευθυμιάδη*, [1961;]).

Πρόκειται για το έργο *Κουκουβάγια Ι, χ.χ.*, σφυρήλατο σίδηρο με ορείχαλκο, ύψος 35 εκ.⁴⁸⁷. Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 127).

Houtopoulou – Contaratou Sosso (Χουτοπούλου – Κονταράτου Σωσσώ)

73. *Composition en cercle, fer soudé* (Σύνθεση σε κύκλο, συγκολλημένο σίδηρο) 54x54

Πρόκειται για το έργο *Σύνθεση σε ξύλο*, οξυγονοκολλημένο σίδηρο, χ.δ. (Εικόνα 128). Φωτογραφία του έργου υπάρχει και στον κατάλογο της έκθεσης.

74. *Composition, fer soudé* (Σύνθεση, συγκολλημένο σίδηρο) 47x42

Irène Chariati (Ειρήνη Χαριάτη)

75. *Ange de douleur, fer-ciment* (Άγγελος του πόνου, σίδηρο - τσιμέντο) 120x80

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 129).

76. *L'homme en dormi, fer-ciment* (Κοιμισμένος άνδρας, σίδηρο - τσιμέντο) 58x35

Theodore (Papadimitriou Theodore) [Θεόδωρος (Θεόδωρος Παπαδημητρίου)]⁴⁸⁸

77. *Auspice No. VIII, fer* (Αιγίδα Νούμερο 8, σίδηρο)

78. *Pegase No. 11, fer* (Πήγασος νούμερο 11, σίδηρο)

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 130).

Titsa D. Chrysochoides (Τίτσα Δ. Χρυσοχοΐδου)

79. *Figure, bronze* (Μορφή, μπρούντζος) 30x28

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 131).

Πρόκειται για μια σειρά έργων με τίτλο *Ναυσικά*. Η γλύπτρια Τίτσα Χρυσοχοΐδη, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, δούλεψε το μοτίβο αυτό, μαζί με εκείνα της *Λουόμενη* και της *Γυμνή καθιστή γυναίκα*⁴⁸⁹.

80. *Bas-relief, bronze* (Ανάγλυφο, μπρούντζος) 65x54

Στην πέμπτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, η Ελλάδα απέσπασε μόλις ένα βραβείο. Συγκεκριμένα, ο Δημήτρης Γιαννουκάκης έλαβε το δεύτερο βραβείο χαρακτηριστικής για το έργο του *Ανατολή του ήλιου*⁴⁹⁰.

⁴⁸⁷ Βλ. *Ευθυμιάδη*, [1961;], χ.α.

⁴⁸⁸ Για το έργο του Θόδωρου Παπαδημητρίου βλ. *Θόδωρος. Θόνοιες*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ιεάνα Τούντα – Κέντρο Σύγχρονης Τέχνης, 2005 και *Θόδωρος. Γλυπτική. Αφιέρωμα*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2011.

⁴⁸⁹ Βλ. Πινακοθήκη Ε. Αβέρωφ, *Ναυσικά 1967*, στο Πινακοθήκη Ε. Αβέρωφ <https://www.averoffmuseum.gr/glyptiki/naysika-1967> (πρόσβαση: 02/09/2022).

⁴⁹⁰ Ανώνυμος, 1963.

Λίγες ημέρες μετά τα εγκαίνια της έκθεσης, ο Μανώλης Γιαλουράκης δημοσίευσε μια σειρά άρθρων στην εφημερίδα «Ταχυδρόμος» υπό τον γενικό τίτλο «Σημειώσεις στο περιθώριο. Ματιές στην 5^η Μπιεννάλε Αλεξάνδρειας»⁴⁹¹. Στις 17 Δεκεμβρίου δημοσιεύτηκε το δεύτερο μέρος του με υπότιτλο «Τα εκθέματα της Α.Α.Δ. – Η ελληνική παρουσία». Στο κείμενό του ο συγγραφέας τόνισε την «ποιοτική αρμονία» που προσέφεραν τα έργα του Γουναρόπουλου στην ελληνική συμμετοχή, τα οποία συνέβαλαν «αποφασιστικά στην επιτυχία του ελληνικού περιπτέρου»⁴⁹². Παρ' όλα αυτά, η έκθεση της Ελλάδας δεν ικανοποιούσε τον θεατή πλήρως, καθώς οι «επιμέρους» συμμετοχές δεν θύμιζαν την ελληνική τέχνη.

4.8. Η ελληνική συμμετοχή στην VIη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας.

Η επιτροπή εκθέσεων εξωτερικού, της οποίας πρόεδρος ήταν ο Μιχάλης Τόμπρος και μέλη της ο Δημήτρης Γιαννουκάκης, ο Γεώργιος Κοσμαδόπουλος, ο Σπύρος Βασιλείου και ο Αλέξανδρος Ξύδης⁴⁹³, αποφάνθηκαν για τη συμμετοχή των καλλιτεχνών στην έκτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, τα ονόματα των οποίων δημοσιεύθηκαν στις 19 Αυγούστου 1965. Οι καλλιτέχνες αυτοί ήταν οι ζωγράφοι Νίκη Καραγάτση, Χρήστος Καράς, Βασίλης Κυπραίος, Δημήτρης Μυταράς, Μανώλης Πηλαδάκης, Κοσμάς Ξενάκης, οι χαράκτες Παναγιώτης Κατσουλίδης, Νότα Σιωτρόπου – Γεωργίου, Γιάννης Παπαδάκης και οι γλύπτες Γεώργιος Νικολαΐδης, Θύμιος Πανουργιάς, Ιωάννης Παρμακέλης και Τίτσα Χρυσοχοΐδου. Επιπλέον, πάρθηκε η απόφαση να εκτεθούν τιμητικά δέκα έργα του πρόσφατα αποθανόντος Άγγελου Θεοδωρόπουλου⁴⁹⁴.

---

⁴⁹¹ Αποτελείται από συνολικά τέσσερα άρθρα. Μανώλης Γιαλουράκης, «Σημειώσεις στο περιθώριο. Ματιές στην 5^η Μπιεννάλε Αλεξάνδρειας – Συντριπτική η υπεροχή της Ισπανίας – Τυνησία και Λίβανος: Έργα χωρίς αξιώσεις», εφ. *Ταχυδρόμος*, 14 Δεκεμβρίου 1963, σ. 1-2, ο ίδιος, «Σημειώσεις στο περιθώριο. Ματιές στην 5^η Μπιεννάλε Αλεξάνδρειας – Τάσεις της σύγχρονης ιταλικής τέχνης – Αλβανικός δογματισμός – Συμβολική παρουσία της Κύπρου», εφ. *Ταχυδρόμος*, 15 Δεκεμβρίου 1962, σ. 1 και 7, ο ίδιος, «Σημειώσεις στο περιθώριο. Ματιές στην 5^η Μπιεννάλε Αλεξάνδρειας – Η Γιουγκοσλαβία διεκδικεί τη δεύτερη θέση – Τι διδάσκει εύγλωττα το γιουγκοσλαβικό παράδειγμα», εφ. *Ταχυδρόμος*, 16 Δεκεμβρίου 1963, σ. 1 και ο ίδιος, «Σημειώσεις στο περιθώριο. Ματιές στην 5^η Μπιεννάλε Αλεξάνδρειας – Τα εκθέματα της Η.Α.Δ. – Η ελληνική παρουσία», εφ. *Ταχυδρόμος*, 17 Δεκεμβρίου 1963, σ. 1 και 3 (στο εξής, Γιαλουράκης, 1963).

⁴⁹² Γιαλουράκης, 1963.

⁴⁹³ Ανώνυμος, «Η Ελληνική συμμετοχή στην Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας», εφ. *Ελευθερία*, 20 Αυγούστου 1965 (στο εξής, Ανώνυμος, 1965γ).

⁴⁹⁴ Βλ. Ανώνυμος, 1965γ, Ανώνυμος, «Οι επιλεγέντες δια την έκθεσις τα Αλεξανδρείας καλλιτέχνη», εφ. *Βραδυνή*, 20 Αυγούστου 1965, Ανώνυμος, «Τα Καλλιτεχνικά Νέα. Η ελληνική συμμετοχή στην Μπιεννάλε Αλεξάνδρειας», εφ. *Νέα*, 30 Νοεμβρίου 1965 και Ανώνυμος, «Η Ελληνική συμμετοχή στη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας», εφ. *Ταχυδρόμος*, 5 Δεκεμβρίου 1965, σ. 4.

Στην έκτη Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών συμμετείχε η Ελλάδα με 14 καλλιτέχνες, ενώ συνολικά εκτέθηκαν 57 έργα, 24 ζωγραφικής, 23 χαρακτικής και 10 γλυπτικής. Επίτροπος της χώρας ήταν ο Ιωάννης Τουλούπας, ενώ το κείμενο υπέγραψε ο Αλέξανδρος Ξύδης.

Στο σύντομο κείμενό του ο Ξύδης τόνισε την αντιπροσωπευτική παρουσία της Ελλάδας, παρά τον μικρό αριθμό καλλιτεχνών⁴⁹⁵. Συγκεκριμένα, η ελληνική συμμετοχή αποτελούταν τόσο από «συντηρητικές» (*conservateurs*), όσο και από «προχωρημένες» (*advances*) παραστάσεις, προβάλλοντας τις «πιο στενές παραδοσιακές αξίες»⁴⁹⁶ της χώρας και τις επιρροές της γαλλικής πρωτεύουσας αντίστοιχα. Παρά τη διαφοροποίησή τους αυτή, οι καλλιτέχνες που έλαβαν μέρος, σύμφωνα με τον συγγραφέα, συνδέονταν μεταξύ τους, με στόχο την προβολή της ελληνικής τέχνης της εποχής:

*σε ένα καθαρό διακοσμητικό σχέδιο, η ανησυχία για το φορμαλιστικό που συνδιάζεται με την φροντίδα για κομψότητα και φινίρισμα, που φέρνει κοντά αυτούς τους καλλιτέχνες με τα τόσο διαφορετικά χαρακτηριστικά. Τους πλησιάζει μεταξύ τους περισσότερο παρά με καλλιτέχνες που ακολουθούν τα ίδια μονοπάτια [...]*⁴⁹⁷

Στη συνέχεια, παρουσιάζονται οι καλλιτέχνες και τα έργα τους, όπως αυτά παρατίθενται στον κατάλογο της έκθεσης του 1965-1966. Επιπλέον, έχει γίνει προσπάθεια ταυτοποίησης αυτών.

Caras Christos (Καράς Χρίστος)⁴⁹⁸

1. *Deux figures*, huile (Δύο μορφές, λάδι) 130x130
2. *Voilà les homes*, huile (Εδώ οι άντρες, λάδι) 230x146
3. *Figures au parc*, huile (Μορφές στο πάρκο, λάδι) 146x114

---

⁴⁹⁵ *6ème Biennale*, 1965-1966, χ.ά.

⁴⁹⁶ Ο.π.: *plus étroitement traditionnelles*.

⁴⁹⁷ Ο.π.: *un clair filigrane, la preoccupation du formel qui va de pair avec un souci d'elegance et de fini qui apparent l'un à l'autre ces artistes aux temperaments si divers. Il les rapproche entre eux plus qu'à des artistes suivant les mêmes voies [...]*.

⁴⁹⁸ Για το έργο του Χρίστου Καρά βλ. *Χρίστος Καράς. Σύνοψη 1959-2012*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ίδρυμα Εικαστικών Τεχνών και Μουσικής Β. και Μ. Θεοχαράκη, 2012, Γιάννης Μπόλης, *Χρίστος Καράς*, Αθήνα, Αδάμ, 2006, *Χρίστος Καράς*, κατάλογος έκθεσης, Καρδίτσα, Δημοτική Πινακοθήκη Καρδίτσας, 2005 και *Χρίστος Καράς*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο, 1988.

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 132).

Karagatsi Niki (Καραγάτση Νίκη)⁴⁹⁹

4. *Vue du Theseion*, tempera (Θέα στο Θησείο, τέμπερα) 36x42

5. *Le port de Pylos*, tempera (Το λιμάνι της Πύλου, τέμπερα) 44x62

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 133).

6. *Le port d'Andros le matin*, tempera (Το λιμάνι της Άνδρου το πρωί, τέμπερα) 38x44

7. *Le port d'Andros au coucher du soleil*, tempera (Το λιμάνι της Άνδρου το ηλιοβασίλεμα, τέμπερα) 44x54

8. *Andros sous les nuages*, tempera (Άνδρος από τα σύννεφα, τέμπερα) 32x56

9. *Andros*, tempera (Άνδρος, τέμπερα)

10. *Le vase*, tempera (Το βάζο, τέμπερα)

11. *Andros*, tempera (Άνδρος, τέμπερα)

Kipreos Vassilis (Κυπραίος Βασίλης)

12. *Idole – Cortege*, plastic – huile (Είδωλο – Πομπή, πλαστικό – λάδι) 190x95

13. *Heures mediterraneennes*, plastic – huile (Μεσογειακές ώρες, πλαστικό – λάδι) 125x165

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 134).

14. *Rituel*, plastic–huile (Τελετουργικό, πλαστικό – λάδι) 110x175

15. *Presence*, plastic–huile (Παρουσία, πλαστικό – λάδι) 75x85

Mytaras Demetre (Μυταράς Δημήτρης)

Ο ζωγράφος Δημήτρης Μυταράς, έλαβε μέρος στη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας του 1965 με δύο έργα με τον τίτλο *Καθρέπτης Α'* και *Καθρέπτης Β'*. Ένα από αυτά ίσως πρόκειται το έργο *Καθρέπτης με πράσινο*, 1964, κόλλα σε λινάτσα, 218x161 εκ., Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π.3220 (Εικόνα 135).

16. *Miroir A'*, colle (Καθρέπτης Α', κολλάζ) 170x220

17. *Miroir B'*, colle (Καθρέπτης Β', κολλάζ) 170x220

Piladakis Manolis (Πηλαδάκης Μανόλης)⁵⁰⁰

18. *Surface No. 26*, huile (Επιφάνεια Νούμερο 26, λάδι) 170x180

Πρόκειται για το έργο *Επιφάνεια αρ. 26*, 1965, λάδι και στόκος, 170x180 εκ. Εικόνα του έργου δημοσιεύθηκε τον Μάρτιο του 1966 στο περιοδικό «Ζυγός»⁵⁰¹.

⁴⁹⁹ Για το έργο της Νίκης Καραγάτση βλ. *Νίκη Καραγάτση. Ζωγραφική*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2002, Άγγελος Δεληβοριάς, *Νίκη Καραγάτση*, Αθήνα, Αργά, 1997 και *Νίκη Καραγάτση (1914-1986)*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1988.

⁵⁰⁰ Για το έργο του Μανόλη Πηλαδάκη βλ. *Μανόλης Πηλαδάκης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Μέδουσα, 1997.

19. *Surface No. 27, huile (Επιφάνεια Νούμερο 27, λάδι) 170x190*

Πρόκειται για το έργο *Επιφάνεια αρ. 27*, 1965, λάδι και στόκος, 170x190 εκ. Εικόνα του έργου δημοσιεύθηκε τον Μάρτιο του 1966 στο περιοδικό «Ζυγός»⁵⁰². Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 136).

20. *Surface No. 28, huile (Επιφάνεια Νούμερο 28, λάδι) 170x200*

Πρόκειται για το έργο *Επιφάνεια αρ. 28*, 1965, λάδι και στόκος, 170x200 εκ. Εικόνα του έργου δημοσιεύθηκε τον Μάρτιο του 1966 στο περιοδικό «Ζυγός»⁵⁰³.

21. *Surface No. 29, huile (Επιφάνεια Νούμερο 29, λάδι) 170x190*

Xenakis Cosmas (Ξενάκης Κοσμάς)⁵⁰⁴

Στον κατάλογο, ο Κοσμάς Ξενάκης, θα συμμετείχε με τρία έργα υπό τον τίτλο *E 10*. Πιθανώς δύο εξ αυτών ήταν το έργο *Χωρίς Τίτλο*, 1963, λάδι σε καμβά, 164x120 εκ. (Εικόνα 137) και το *Χωρίς Τίτλο*, 1963, λάδι σε καμβά, 164,5x120,5 εκ. (Εικόνα 138).

22. *E 10, huile, (E 10, λάδι) 165x120*

23. *E 10, huile, (E 10, λάδι) 165x120*

24. *E 10, huile, (E 10, λάδι) 165x120*

Catsoulidis Panagiotis (Κατσουλίδης Παναγιώτης)

25. *Hommage à G., gravure sur bois (Φόρος τιμής στον Γ., χαρακτηριστική σε ξύλο) 43x57*

Πιθανώς πρόκειται για το έργο *Αφιέρωμα στον Γιώργο*, 1964, ξυλογραφία σε χαρτί, χ.δ. (Εικόνα 139). Επιπλέον, έχει εντοπιστεί ένα ακόμη έργο με τον ίδιο τίτλο, *Αφιέρωμα στον Γιώργο*, 1964, ξυλογραφία σε χαρτί, χ.δ. (Εικόνα 140).

26. *La creation, gravure sur bois (Η δημιουργία, χαρακτηριστική σε ξύλο) 47x53*

27. *La decoration du roi, gravure sur bois (Η διακόσμηση του βασιλιά, χαρακτηριστική σε ξύλο) 50x60*

28. *Une impression, gravure sur bois (Μια εντύπωση, χαρακτηριστική σε ξύλο) 50x93*

29. *Paysage imagine, gravure sur bois (Φανταστικό τοπίο, χαρακτηριστική σε ξύλο) 55x39*

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 141).

Paradakis Yannis (Παπαδάκης Γιάννης)

---

⁵⁰¹ Βλ. Ανώνυμος, «Μανόλης Πηλαδάκης, β' βραβείο στην Biennale της Αλεξάνδρεια», περ. *Ζυγός*, τχ. Π-17, Μάρτιος 1966, σ. 26 (στο εξής, Ανώνυμος, 1966β).

⁵⁰² Ανώνυμος, 1966β, σ. 27.

⁵⁰³ Ο.π., σ. 25.

⁵⁰⁴ Τα έργα του Κοσμά Ξενάκη, παρόλο που συμπεριλήφθηκαν στον κατάλογο της έκθεσης, δεν εκτέθηκαν καθώς εκείνη την περίοδο διέμενε στη Μαδρίτη. Βλ. Σπύρος Μοσχονάς, *Κοσμάς Ξενάκης 1925-1984*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2015, σ. 21. Ακόμη, για το έργο του βλ. Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, *Κοσμάς Ξενάκης. Χασάπηδες και κριοφόροι*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2019 και *Κοσμάς Ξενάκης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1990.

30. *Composition*, lithographie (Σύνθεση, λιθογραφία) 40x55
 31. *De Brahms*, lithographie (Περί Μπράμς, λιθογραφία) 40x55
 32. *Impression I*, lithographie (Εντύπωση I, λιθογραφία) 40x55
 33. *Impression II*, gravure sur bois (Εντύπωση II, χαρακτηριστική σε ξύλο) 35x50
 34. *De mithymna*, gravure sur bois (Μήθυμνα, χαρακτηριστική σε ξύλο) 40x55
 Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 142).

Siotropou – Georgiou Nota (Σιοτρόπου – Γεωργίου Νότα)

35. *Composition de 3 personnes d'un famille*, aquaforte (Σύνθεση με 3 ανθρώπους μιας οικογένειας, ακουαφόρτε) 100x52
 Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 143).

36. *Eurora No. 3*, aquaforte (Ευρώπη νούμερο 3, ακουαφόρτε) 100x52
 37. *Le sculpteur*, aquaforte (Ο γλύπτης, ακουαφόρτε) 100x52
 38. *Davina, neuf ans*, aquaforte (Νταβίνα, εννέα χρονών, ακουαφόρτε) 100x52
 39. *Chypre, 9 Aout 1964*, aquaforte (Κύπρος, 9 Αυγούστου 1964, ακουαφόρτε) 100x52

Theodoropoulos Angelos (Θεοδωρόπουλος Άγγελος)

Στην έκτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας εκτέθηκαν συνολικά οκτώ έργα χαρακτηριστικής του Άγγελου Θεοδωρόπουλου. Ένα από τα δύο έργα του με τίτλο *Ελιές* εικονίζεται στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 144).

40. *Nature morte*, bois (Νεκρή φύση, ξύλο) 27x24
 41. *Composition*, aquaforte (Σύνθεση, ακουαφόρτε) 25x19
 42. *Figures*, aquaforte (Φιγούρες, ακουαφόρτε) 23x30
 43. *Composition*, bois (Σύνθεση, ξύλο) 24x35
 44. *Tulipes*, bois (Τουλίπες, ξύλο) 27x35
 45. *Arbres*, vernis (Δέντρα, βερνίκι) 20x30
 46. *Olives*, bois (Ελιές, ξύλο) 29x29
 47. *Olives*, aquaforte (Ελιές, ακουαφόρτε) 23x33

Nikolaidis Georges (Νικολαΐδης Γεώργιος)⁵⁰⁵

48. *Essai*, fer (Δοκιμή, σίδηρο) 120x68
 Πιθανός πρόκειται για το έργο *Χωρίς Τίτλο*, 1965, ανάγλυφο σε σίδηρο, 68x120 εκ. (Εικόνα 145).
 49. *Petite porte*, fer (Μικρή πόρτα, σίδηρο) 70x42

⁵⁰⁵ Για το έργο του Γιώργου Νικολαΐδης βλ. Γιώργος Νικολαΐδης, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Δεσμός, 1975 και Νίκη Λοϊζίδη, Γιώργος Νικολαΐδης. *Γλυπτική*, Αθήνα, [Εξαρχόπουλος], 2011.

Panourgias Thimios (Πανουργίας Θύμιος)

50. *Femme*, bronze (*Γυναίκα*, μπρούντζος) 62x40x33

51. *Deux filles*, bronze (*Δύο κορίτσια*, μπρούντζος) 62x37x40

52. *Fille avec fleur*, bronze (*Κορίτσι με λουλούδι*, μπρούντζος) 66x35x40

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 146).

Parmakelis Jean (Παρμακέλης Ιωάννης)⁵⁰⁶

53. *Nu*, bronze (*Γυμνό*, μπρούντζος) 90x30x20

Σύμφωνα με τον ίδιο τον καλλιτέχνη, πρόκειται για το έργο με τίτλο *Χιροσίμα*, 1965, χαλκός, 95x35x20 εκ. (Εικόνα 147)⁵⁰⁷.

54. *Nu*, bronze (*Γυμνό*, μπρούντζος) 100x40x30

Σύμφωνα με τον ίδιο, πρόκειται για το έργο με τίτλο *Ελένη*, 1965, χαλκό, 95x40x45 εκ. (Εικόνα 148)⁵⁰⁸. Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης.

Titsa Chrissochoides (Τίτσα Χρυσοχοΐδου)

55. *Baigneuse accroupie*, bronze (*Κουλουριασμένη Λουόμενη*, μπρούντζος) 60x42x43

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 149).

56. *Jeune fille assise*, bronze (*Καθιστό κορίτσι*, μπρούντζος) 35 εκ.

Πιθανόν πρόκειται για το έργο *Γυναίκα καθιστή*, πριν 1973, μπρούντζος, 85x38x36,5 εκ., Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π.4435 (Εικόνα 150). Το έργο αποτελεί δωρεά του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών.

57. *Tete d'homme*, bronze (*Κεφάλι άνδρα*, μπρούντζος)

Η Ελλάδα στην έκτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας απέσπασε δύο βραβεία. Συγκεκριμένα, ο Μανώλης Πηλαδάκης έλαβε το δεύτερο βραβείο ζωγραφικής για το έργο του *Επιφάνεια αρ. 29* και ο Θύμιος Πανουργίας το δεύτερο βραβείο γλυπτικής για το έργο του *Γυναίκα*⁵⁰⁹.

---

⁵⁰⁶ Για το έργο του Ιωάννη Παρμακέλη βλ. *Παρμακέλης. Άλογα και αναβάτες 2000-2012*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ίδρυμα Εικαστικών Τεχνών και Μουσικής Β. και Μ. Θεοχαράκη, 2012, *Παρμακέλης. Μηχανικά*, κατάλογος έκθεσης, Άγιος Νικόλαος, Ίδρυμα Γ. και Α. Μαμιδάκη, 2006 και *Παρμακέλης: γλυπτική – σχέδια – χρώμα*, Αθήνα, χ.ε., 1992, σ. 151 (στο εξής, *Παρμακέλης*, 1992).

⁵⁰⁷ *Παρμακέλης*, 1992, σ. 151.

⁵⁰⁸ *Ο.π.*, σ. 150.

⁵⁰⁹ Βλ. Ανώνυμος, 1965α, Ανώνυμος, 1965β και Ανώνυμος, 1966α.

4.9. Η ελληνική συμμετοχή στην VIIη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας.

Για την έβδομη διεθνή έκθεση στην Αλεξάνδρεια δεν εντοπίστηκαν πληροφορίες για τη συμμετοχή των ελλήνων καλλιτεχνών σε αυτήν. Σύμφωνα, όμως, με δημοσίευμα στην εφημερίδα «Νέα» στις 28 Νοεμβρίου 1967, την ελληνική αποστολή θα αποτελούταν συνολικά από 22 έργα ζωγραφικής, 18 χαρακτηριστικής και 4 γλυπτικής, το οποίο επιβεβαιώνεται από τον κατάλογο της έκθεσης. Τα έργα έπρεπε να βρίσκονταν στην Αλεξάνδρεια έως τις 31 Δεκεμβρίου⁵¹⁰.

Η ελληνική αποστολή αποτελούταν από 12 καλλιτέχνες, οι οποίοι παρουσίασαν συνολικά 44 έργα, ζωγραφικής, χαρακτηριστικής και γλυπτικής. Επίτροπος της χώρας ήταν ο Στυλιανός Βασιλικός, ενώ το κείμενο έγραψε ο Πάνος Καραβίας.

Ο συγγραφέας, στο κείμενό του, τόνισε ότι η ελληνική τέχνη διατηρεί «την αίσθηση του μέτρου και το ανθρώπινο περιεχόμενο»⁵¹¹, τα οποία «υπαγορεύονται» από την ελληνική παράδοση και την ατμόσφαιρα της χώρας, ενώ, παράλληλα, οι καλλιτέχνες ακολουθούσαν τις «πρωτοποριακές» (*avant-garde*) εξελίξεις που χαρακτήριζαν την τέχνη του 20^{ου} αιώνα. Ως παράδειγμα αυτού παρέθεσε την συμμετοχή της χώρας στην έβδομη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, παρουσιάζοντας τους καλλιτέχνες με γνώμονα την εξέλιξη που χαρακτήριζε την τότε σύγχρονη τέχνη, μεταξύ του «μοντέρνου» και του «παραδοσιακού». Παρά, όμως, τις διαφοροποιήσεις των καλλιτεχνών, σύμφωνα με το Καραβία, εκείνο που ένωνε τους καλλιτέχνες μεταξύ τους είναι «ο δημιουργικός παλμός που εμπνυχώνει αυτούς τους καλλιτέχνες, τους συνδέει με τις τεχνικές τους διαδικασίες και τους εξασφαλίζει την κυριαρχία στα υλικά τους»⁵¹².

Στη συνέχεια, παρατίθεται η λίστα των καλλιτεχνών και των έργων τους, με τα οποία συμμετείχαν στην Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας του 1968. Έχει γίνει προσπάθεια ταυτοποίησης αυτών.

Davou Bia (Ντάβου Μπία)⁵¹³

1. *Torse*, plastique (Τόρσο, πλαστικό) 90x130

⁵¹⁰ Ανώνυμος, «Καλλιτεχνικά. 44 ελληνικά έργα στην Αλεξανδρινή Μπιεννάλε του '68», εφ. *Νέα*, 28 Νοεμβρίου 1967.

⁵¹¹ *7ème Biennale*, 1968, χ.ά : *un sens de la mesure et un contenu humain*.

⁵¹² Ο.π.: *qui n'est que lla ferveur créatrice qui anime ces artistes, les attaché à leurs procédés techniques et assure leur maîtrise sur leurs matières*.

⁵¹³ Για το έργο της Μπία Ντάβου βλ. *Μπία Ντάβου*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Σπίτι της Κύπρου, 1996, *Μπία Ντάβου. Σειραϊκές δομές – Οδύσσεια*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Αίθουσα Τέχνης Παρατηρητής, 1992 και *Μπία Ντάβου. Αναδρομική*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Μ.Σ.Τ., 2009 (στο εξής, *Ντάβου*, 2009).

2. *Formes circulaires*, plastique (*Κυκλικές φόρμες*, πλαστικό) 90x120
Πρόκειται για το έργο *Κυκλικές φόρμες*, 1967, ακρυλικό σε μουσαμά, 90x120 εκ. (Εικόνα 151)⁵¹⁴.

3. *Signal*, plastique (*Σήμα*, πλαστικό) 90x130

4. *Composition*, plastique (*Σύνθεση*, πλαστικό) 90x130

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 152).

Georges Vakalo (Γεώργιος Βακαλό)⁵¹⁵

5. *Fete marine*, huile (*Γιορτή ναυτικών*, λάδι) 95x75

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 153).

6. *Crustaces*, huile (*Οστρακοειδή*, λάδι) 95x75

7. *Grenadiers*, huile (*Ροδιές*, λάδι) 100x60

8. *Comme un ogre*, huile (*Όπως το τέρας*, λάδι) 100x60

Lambrou Spyros (Λάμπρου Σπύρος)⁵¹⁶

9. *Lucarne*, huile (*Φεγγίτης*, λάδι) 110x120

10. *Haleine*, huile (*Αναπνοή*, λάδι) 110x120

11. *Generateur du monde*, huile (*Δημιουργία του κόσμου*, λάδι) 110x120

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 154).

12. *Long large texte*, huile (*Μεγάλο πλατύ κείμενο*, λάδι) 110x120

Paris Prekas (Πάρις Πρέκας)⁵¹⁷

Ο ζωγράφος Πάρις Πρέκας συμμετείχε στην έβδομη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας με τέσσερα έργα ίδιων διαστάσεων υπό την τίτλο *Κυκλάδες*.

Φωτογραφία ενός εξ αυτών βρίσκεται στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 155)⁵¹⁸.

13. *Cyclades*, huile (*Κυκλάδες*, λάδι) 80x95

14. *Cyclades*, huile (*Κυκλάδες*, λάδι) 80x95

15. *Cyclades*, huile (*Κυκλάδες*, λάδι) 80x95

---

⁵¹⁴ Βλ. Ντάβου. 2009, σ. 49.

⁵¹⁵ Για το έργο του Γιώργου Βακαλό βλ. Γιώργος Βακαλό. *Το θέλημα της γραφής*, Ελένη Βακαλό (κείμε.), Αθήνα, Εκδόσεις Γκαλερί Νέες Μορφές, 1994 και Γιώργος Βακαλό. *Ζωγραφική*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Ευριπίδης, 2018.

⁵¹⁶ Για το έργο του Σπύρου Λάμπρου βλ. Σπύρος Λάμπρου. *Η θεωρία της μεγέθυνσης. Πίνακες – σχέδια – Σημειώσεις*, Αθήνα, Goethe Institut, 1970.

⁵¹⁷ Για το έργο του Πάρι Πρέκα βλ. Π. Πρέκας, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2012, Χρύσανθος Χρήστου, Στέλιος Λυδάκης, Κώστας Γεωργουσόπουλος (κείμε.), *Η Ελλάδα του Πάρι Πρέκα*, Αθήνα, Εκδόσεις Τοπίο, 2002 (στο εξής, Χρήστου, Λυδάκης, Γεωργουσόπουλος, 2002), Κώστας Σερέζης (κείμε.), *Το ταξίδι μου: Πάρις Πρέκας*, Αθήνα, Εκδόσεις Τοπίο, 1997, Π. Πρέκας, κατάλογος έκθεσης, Λάρισα, Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας – Μουσείο Γ. Ι. Κατσίγρα, 1984 και Νίκος Ζίας, Νότα Κούρου, Στέλιος Λυδάκης, *Πάρις Πρέκας ο ζωγράφος*, Αθήνα, Αιγόκερως, 2004.

⁵¹⁸ Για το έργο του Πάρι Πρέκα και το νησιωτικό τοπίο βλ. Χρήστου, Λυδάκης, Γεωργουσόπουλος, 2002.

16. *Cyclades*, huile (Κυκλάδες, λάδι) 80x95

Philippidis Pipitsa (Φιλιππίδου Πιπίτσα)

17. *Composition A*, huile (Σύνθεση Α, λάδι) 134x166

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 156).

18. *Composition B*, plastique (Σύνθεση Β, πλαστικό) 118x150

19. *Composition C*, huile (Σύνθεση Γ, λάδι) 118x150

Vatzias Marios (Βατζιάς Μάριος)

Ο ζωγράφος Μάριος Βατζιάς έλαβε μέρος στην έβδομη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας με τρία έργα υπό τον κοινό τίτλο *Χώρος* διαστάσεων 146x114 εκ. Φωτογραφία ενός εκ των τριών αυτών έργων βρίσκεται στο κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 157).

20. *Espace (Χώρος)*, 146x114

21. *Espace (Χώρος)*, 146x114

22. *Espace (Χώρος)*, 146x114

Anghelopoulos Georges (Αγγελόπουλος Γεώργιος)

23. *L'escalier*, lino (Η σκάλα, λινό) 36x27

24. *Oliviers*, lino (Ελιές, λινό) 28x33

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 158).

25. *Paysage*, lino (Τοπία, λινό) 40x34

26. *Nocturne*, lino (Νυχτερινό, λινό) 35x50

Behrakis Georges (Μπεχράκης Γεώργιος)

27. *L'oiseau*, burin (Το πουλί, μπουρίν) 53x68

28. *Nu*, pointe sèche (Γυμνό, σκληρή βελόνα) 51x77

29. *Nocturne*, bois (Νυχτερινό, ξύλο) 40x92

30. *Port*, litho (Λιμάνι, λίθος)

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 159).

31. *Composition*, litho (Σύνθεση, λίθος)

Giannoukakis Demetre (Γιαννουκάκης Δημήτρης)

32. *Souvenir*, cuivre (Ανάμνηση, χαλκός) 36x45

33. *Formes*, cuivre (Φόρμες, χαλκός) 36x45

34. *Retour*, cuivre (Επιστροφή, χαλκός) 36x45

35. *Mouvement*, cuivre (Κίνηση, χαλκός) 36x45

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 160).

36. *Variation*, cuivre (Παραλλαγή, χαλκός) 36x45

Pascali Lela (Πασχάλη Λέλα)

37. *Don Quichotte*, zinc (*Δον Κιχώτης*, ψευδάργυρος) 50x30

38. *Vision Nocturne*, zinc (*Νυχτερινό όραμα*, ψευδάργυρος) 50x30

39. *Les echecs*, zinc (*Οι αποτυχίες*, ψευδάργυρος) 71x52

40. *Route au bord de la mer*, zinc (*Δρόμος στη θάλασσα*, ψευδάργυρος) 52x71

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 161).

Moustakas Evangelos (Μουστάκας Ευάγγελος)⁵¹⁹

41. *Errinyes*, bronze (*Ερινύες*, μπρούντζος)

Έχουν εντοπιστεί δύο γλυπτά έργα με αυτόν τον τίτλο. Πρόκειται για τα έργα *Ερινύες I*, 1966, χαλκός, 30x24x14 εκ. (Εικόνα 162) και *Ερινύες II*, 1967, χαλκός, 43x28x30 εκ.⁵²⁰.

42. *Victoire*, bronze (*Νίκη*, μπρούντζος)

Πρόκειται για το γλυπτό με τίτλο *Νίκη*, 1967, μπρούντζος που, 46x50x26 εκ., Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π.4449 (Εικόνα 163). Το έργο είναι δωρεά του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών. Φωτογραφία αυτού υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης.

Phalireas Vassos (Φαληρέας Βάσος)⁵²¹

43. *Tete de jeune fille*, Marbre de Paros (*Κεφάλι νεαρού κοριτσιού*, Μάρμαρο της Πάρου) 35 εκ.

Φωτογραφία του έργου υπάρχει στον κατάλογο της έκθεσης (Εικόνα 164).

44. *Jeune athlete*, bronze (*Νεαρός αθλητής*, μπρούντζος) 64

Η Ελλάδα απέσπασε μόλις ένα βραβείο από τη συμμετοχή της στην έβδομη Μπιεννάλε. Συγκεκριμένα, το πρώτο βραβείο γλυπτικής δόθηκε στον Ευάγγελο Μουστάκα για το έργο του με τίτλο *Νίκη*⁵²².

Μετά το πέρας της έκθεσης, στην εφημερίδα «Ταχυδρόμος» στις 13 Μαΐου 1968, δημοσιεύτηκε το άρθρο «Η Μπιεννάλε και η Ελλάς», το οποίο έφερε την υπογραφή Π.Κ.⁵²³. Στο σύντομο αυτό κείμενο ο συγγραφέας τόνισε ότι η συμμετοχή της Ελλάδας στην έβδομη Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας «ήταν η

⁵¹⁹ Για το έργο του Ευάγγελος Μουστάκα βλ. *Μουστάκας. Γλυπτική-Σχέδια*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Toubi's, 1993 (στο εξής, *Μουστάκας*, 1993)

⁵²⁰ Βλ. *Μουστάκας*, 1993, χ.α.

⁵²¹ Για το έργο του Φαληρέα βλ. *Βάσος Φαληρέας. Γλυπτική – Χαρακτική*, χ.τ., Χ. Παπαχρυσάνθου, 1976.

⁵²² Βλ. Ανώνυμος, 1968β και Ανώνυμος, 1968γ.

⁵²³ Π.Κ., «Η Μπιεννάλε και η Ελλάς», εφ. *Ταχυδρόμος*, 13 Μαΐου 1968, σ. 3.

σοβαρότερη κι αξιολογώτερη απ' όσες είχαν γίνει μέχρι τώρα» και δικαιολόγησε την απάντησή του παρουσιάζοντας εν συντομία έργα «αξιόλογα» που συμμετείχαν. Έκλεισε το άρθρο του χαρακτηρίζοντας την ελληνική συμμετοχή ως «μια παρουσία που δικαίωσε την ελληνική παράδοση στον τομέα της ζωγραφικής».

4.10. Η ελληνική συμμετοχή στην Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας.

Η επιθυμία των Ελλήνων για την προβολή της νεοελληνικής τέχνης στο εξωτερικό, βρήκε τη δίοδό της στις διεθνείς καλλιτεχνικές εκθέσεις που οργανώνονταν εντός και εκτός Ευρώπης τη μεταπολεμική περίοδο. Μερικές από αυτές ήταν οι Μπιεννάλε του Σάο Πάολο, της Αλεξάνδρειας, Βενετίας, Νέων Καλλιτεχνών του Παρισιού, γλυπτικής της Καρράρας, χαρακτικής του Λουγκάνο, η έκθεση κεραμικής στην Αυστρία κ.ά.

Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα, για την επιλογή των έργων που θα εκπροσωπούσαν τη χώρα στο εξωτερικό, η Διεύθυνση Καλών Τεχνών του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων όριζε κριτικές επιτροπές. Σκοπός αυτών ήταν η επιμέλεια της προβολής της τότε σύγχρονης ελληνικής τέχνης και των προβληματισμών των καλλιτεχνών της. Συχνή, όμως, ήταν και η επιλογή καταξιωμένων στο εξωτερικό καλλιτεχνών όπως εκείνοι της λεγόμενης «γενιάς του '30», Γεώργιος Γουναρόπουλος, Διαμαντής Διαμαντόπουλος, Νίκος Εγγονόπουλος, Λάζαρος Λαμέρας, Γιώργος Μπουζιάνης, Μιχάλης Τόμπρος, Γιάννης Τσαρούχης, Νίκος Χατζηκυριάκος - Γκίκας κ.ά.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να σημειώσουμε ότι η νεοελληνική τέχνη από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και εξής, δεν διαφοροποιήθηκε από τη μεσοπολεμική της φάση. Στα έργα των καλλιτεχνών της περιόδου, παρουσιαζόταν ένας «νέος» μύθος της «ελληνικότητας», όπου οι υποστηρικτές της τάσσονταν ενάντια στις νεωτερικές τάσεις, καθώς θεωρούσαν ότι αλλοιώνουν την ελληνική τέχνη.

Η συμμετοχή της Ελλάδας στις πρώτες Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας, αποτελούνταν από 128 καλλιτέχνες οι οποίοι παρουσίασαν συνολικά 460 έργα ζωγραφικής, γλυπτικής και χαρακτικής. Στους καταλόγους των εκθέσεων, το τμήμα που αναφέρεται στην εκάστοτε Ελληνική παρουσία, συνοδεύεται από ένα επεξηγηματικό, θα λέγαμε, κείμενο, το οποίο παρουσιάζεται αναλυτικά στα προηγούμενα κεφάλαια.

Στο σύνολο των κειμένων της Ελληνικής συμμετοχής, γίνεται λόγος για μια «ελληνική» τέχνη η οποία, τη μεταπολεμική περίοδο, κέρδιζε συνεχώς έδαφος, έναντι του «μοντερνισμού» της Δύσης. Γίνεται αναφορά σε μια τέχνη που αποτυπώνει τον αγώνα και τον ηρωισμό της χώρας, όπου κυριαρχεί η «φωτεινή ατμόσφαιρα», «η ακρίβεια του περιγράμματος», «τα χρωματικά χαρακτηριστικά» της⁵²⁴ και η «αίσθηση του μέτρου»⁵²⁵. Τα στοιχεία αυτά, σύμφωνα με τους συγγραφείς, επιβάλλονταν στους καλλιτέχνες από την «εθνική κληρονομία» και τη γεωγραφική θέση της χώρας. Επιπλέον, η θεματολογία των έργων, αποτελούσε στοιχείο αυτής της «νέας ελληνικότητας», καθώς τα θέματα ήταν ανθρωποκεντρικά.

Το κοινό πνεύμα που διακατέχει τους λαούς της λεκάνης της Μεσογείου, αναφέρεται και στα κείμενα της ελληνικής παρουσίας, αποδεχόμενοι, οι συγγραφείς, την ύπαρξή τους, όπως αυτά ορίζονταν από τους διοργανωτές της έκθεσης. Ο Μαρίνος Καλλιγιάς, για παράδειγμα, στο κείμενό του στη δεύτερη Αλεξανδρινή έκθεση, μιλώντας για το μακραίωνα παρελθόν που ενώνει την Ελλάδα με την Αίγυπτο, τόνισε τη «πνευματική συγγένεια» μεταξύ τους, εξαιτίας της αλληλεπίδρασής τους. Παρόλα αυτά, υπήρχαν κάποιες διαφορές, οι οποίες βασίζονταν στην «ποικιλία κλίματος, ιδιοσυγκρασίας και άλλων άυλων ή ακατανόητων παραγόντων»⁵²⁶. Ακόμη, στην πέμπτη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, ο Βύρων Θεοδωρόπουλος, ολοκλήρωσε το κείμενό του επισημαίνοντας το συγγενικό χαρακτήρα των πολιτισμών που παρουσιάζονταν στις εκθέσεις αυτές, ο οποίος οφειλόταν «στη μεσογειακή ατμόσφαιρα και κλίμα»⁵²⁷.

Ακόμη, παρατηρείται ότι στις εκθέσεις του εξωτερικού γινόταν επιλογή παρουσίασης τόσο παραστατικών όσο και αφαιρετικών έργων, ήδη από τη δεκαετία του 1950, όπου η αφηρημένη τέχνη δεχόταν ακόμη αρνητική κριτική. Αυτό παρατηρείται και στη Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας, όπου «συντηρητικά» και «πρωτοποριακά» έργα εκτίθονταν δίπλα-δίπλα στην αίθουσα του ελληνικού τμήματος.

Η «αφαίρεση» εδραιώθηκε στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1960 και εξής, οπότε και έγινε κοινά αποδεκτή από καλλιτέχνες και κριτικούς. Ήδη, όμως, από τα μέσα της δεκαετίας του 1950, όλο και περισσότεροι καλλιτέχνες στρέφονταν προς αυτή την κατεύθυνση. Αφορμή γι' αυτό, υπήρξε το άνοιγμα νέων εκθεσιακών χώρων,

⁵²⁴ *Premiere Biennale*, 1955, σ. 49.

⁵²⁵ *7ème Biennale*, 1968, χ.α.

⁵²⁶ *2ème Biennale*, 1957-1958, σ. 47.

⁵²⁷ *5ème Biennale*, 1963-1964, σ. 52: *de l'atmosphère et de l'ambiance méditerranéenne*.

πολλοί από τους οποίους επέλεξαν την έκθεση πρωτοποριακών έργων και η κυκλοφορία καλλιτεχνικών περιοδικών, όπως η «Επιθεώρηση Τέχνης» που παρουσίαζε σύγχρονες τάσεις της Ελλάδας και του εξωτερικού, ο «Ζυγός», ο «Κούρος» κ.ά. Επιπλέον, στην θετική στάση των κριτικών απέναντι στην «αφαίρεση», συνέβαλαν και οι εκθέσεις, ομαδικές και ατομικές, όπου συμμετείχαν καλλιτέχνες του εξωτερικού, σε ιδιωτικούς ή δημόσιους εκθεσιακούς χώρους.

Ήδη, από την πρώτη έκθεση της Αλεξάνδρειας, έκαναν την εμφάνισή τους αφαιρετικά έργα, όπως τα γλυπτά του Αντώνη Μαυρίκιου, ενώ με το πέρασμα των χρόνων, ο αριθμός αυτών των έργων αυξανόταν, οπότε φτάνοντας στην Μπιεννάλε του 1968, παρουσιάστηκε ένας μεγάλος αριθμός αφηρημένων έργων σε σχέση με τα «συντηρητικά». Έτσι, έργα των Μπία Ντάβου, Σπύρου Λάμπρου, Πιπίτσας Φιλιππίδη, Γεώργιου Βακαλό και Δημήτρη Γιαννουκάκη, δέσποζαν δίπλα σε εκείνα των Πάρη Πρέκα, Γεώργιου Αγγελόπουλου, Μάριου Βατζιά και Βάσσω Φαλιρέα. Η επιλογή αυτή, για το αμφιταλαντευόμενο κλίμα των εκθέσεων της Αλεξάνδρειας, και του εξωτερικού γενικότερα, οφειλόταν στην προσπάθεια της χώρας να εναρμονιστεί με τις συμμετοχές των υπόλοιπων ευρωπαϊκών και μη χωρών.

Ο μύθος του «ευρωπαϊσμού», συνέβαλε καθοριστικά στην μετάβαση από τη «παραστατική» στην «αφαιρετική» τέχνη, καθώς είχε ξεκινήσει να ανθίζει κατά τη μεταπολεμική περίοδο, όπου υπήρχε η ανάγκη ανασυγκρότησης και δημιουργίας μια ενωμένης Ευρώπης και συστηματοποιήθηκε το 1959 με τη σύνδεση της Ελλάδας με την Ε.Ο.Κ⁵²⁸. Έκτοτε, η μελέτη και η διδασκαλία της ιστορίας της τέχνης διευρύνθηκε και συνδέθηκε με τον δυτικό κόσμο. Παράδειγμα αυτού, αποτελεί το συγγραφικό έργο του Άγγελου Προκοπίου, όπου το ενδιαφέρον στρέφεται από τον «ελληνοκεντρισμό» στη Δύση⁵²⁹.

Στα κείμενα που συνοδεύουν την εκάστοτε ελληνική συμμετοχή, στους καταλόγους των εκθέσεων, η διαφοροποίηση αυτή, καθώς και η προβολή του δίπολου παραστατική – αφηρημένη τέχνη, χαρακτηρίστηκε ως «σύγκρουση αξιών» που οφειλόταν στην κοινωνικοπολιτική κατάσταση της χώρας⁵³⁰. Παρόλα αυτά,

---

⁵²⁸ Ευγένιος Δ. Μαθιόπουλος, «Η ιστορία της τέχνης στα όρια του έθνους», στο Ευγένιος Δ. Μαθιόπουλος – Νίκος Χατζηνικολάου (επιμ.), *Η Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2003, σ. 466 (στο εξής, Μαθιόπουλος, 2003).

⁵²⁹ Άγγελος Προκοπίου, *Αισθητική και τέχνη στην Ευρώπη*, Αθήνα, Τόμος Α, 1954, ο ίδιος, *Αισθητική και τέχνη στην Αμερική*, Αθήνα, 1961 και ο ίδιος, *Ιστορία της Τέχνης 1750-1950*, 3 τόμοι, Αθήνα, 1967-1968.

⁵³⁰ *Premiere Biennale*, 1955, σ. 49 και *3ème Biennale*, 1959-1960, σ. 57.

σύμφωνα με τον Ιωάννη Χατζίνη, και οι δύο τεχνικές, χαρακτηρίζονταν από το συναίσθημα που μεταδίδουν στον θεατή⁵³¹.

Μόλις, όμως, στην Αλεξανδρινή Μπιεννάλε του 1961-1962, ο Σόλων Κοντούμας, αναφέρθηκε σε μια αφηρημένη τέχνη που μεταφέρει «τις τελευταίες κατακτήσεις του νου και της επιστήμης». Δεν αρνείθηκε, όμως, το «ελληνικό» της στοιχείο, καθώς τα χαρακτηριστικά της «ελληνικότητας» την ακολουθούν⁵³². Η αποδοχή της, από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, ήταν πλέον φανερή και στην Αλεξανδρινή Μπιεννάλε, όπου τα «παραδοσιακά» και τα «μοντέρνα» έργα της νεοελληνικής τέχνης μοιράζονταν κοινά χαρακτηριστικά, τα οποία υπάγονταν σε αυτήν από την αρχαιότητα, ενώ αυτό που τη διέκρινε από την ευρωπαϊκή τέχνη της εποχής ήταν, σύμφωνα με τον Βύρωνα Θεοδωρόπουλο, ο «αρνητικός αφαιρετισμός»⁵³³, ο οποίος δεν άρμοζε στο καλλιτεχνικό παρελθόν της χώρας. Στην έκτη Μπιεννάλε, ο Αλέξανδρος Ξύδης, πρόβαλε ένα ακόμη κοινό χαρακτηριστικό των δύο αυτών καλλιτεχνικών τάσεων, την ανάγκη για «κομψότητα και φινίρισμα»⁵³⁴ που ακολουθούσε την ελληνική τέχνη από τα αρχαία χρόνια. Τέλος, στην Μπιεννάλε του 1968, όπου τα αφαιρετικά έργα υπερτερούσαν των παραστατικών, ο Καραβίας τόνισε ότι, παρά τις διαφορές τους, διατηρούταν «η αίσθηση του μέτρου και το ανθρώπινο περιεχόμενο» στα έργα⁵³⁵.

---

⁵³¹ *3ème Biennale*, 1959-1960, σ. 57.

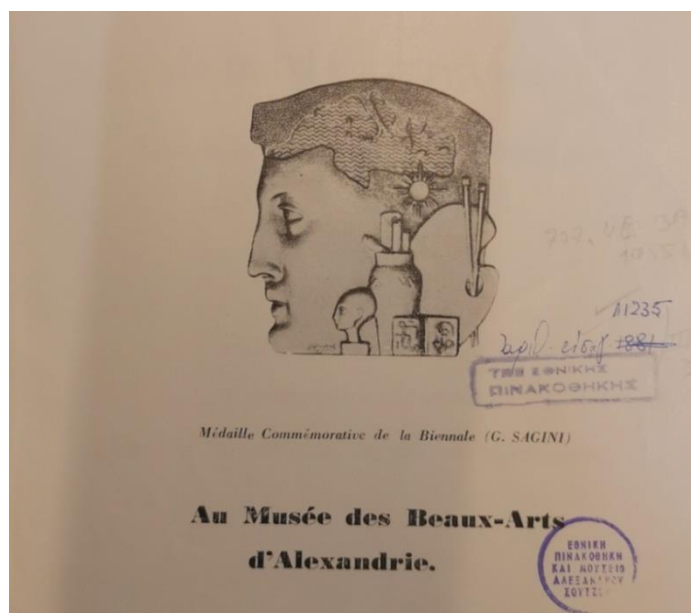
⁵³² *4ème Biennale*, 1961-1962, σ. 61.

⁵³³ *5ème Biennale*, 1963-1964, σ. 51.

⁵³⁴ Για την άποψη του Αλέξανδρου Ξύδη για την αφηρημένη τέχνη στην Ελλάδα βλ. Αλέξανδρος Ξύδης, «Σύγχρονη Τέχνη κ' Ελληνική», περ. *Ζυγός*, τχ. 66-67, Μάιος – Ιούνιος 1961, σ. 31-33 και 54, ο ίδιος, «Η αφηρημένη τέχνη στην Ελλάδα», περ. *Ζυγός*, τχ. VI-65, Ιούλιος 1965, σ. 66-69 και 80 και ο ίδιος, «Πορεία από το 1945. Στίγμα το 1970», στο ο ίδιος, *Προτάσεις για την Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης. Α. Διαμόρφωση – Εξέλιξη*, Αθήνα, εκδόσεις Όλκος, 1976, σ. 221-258.

⁵³⁵ *7ème Biennale*, 1968, χ.α..

Εικόνες

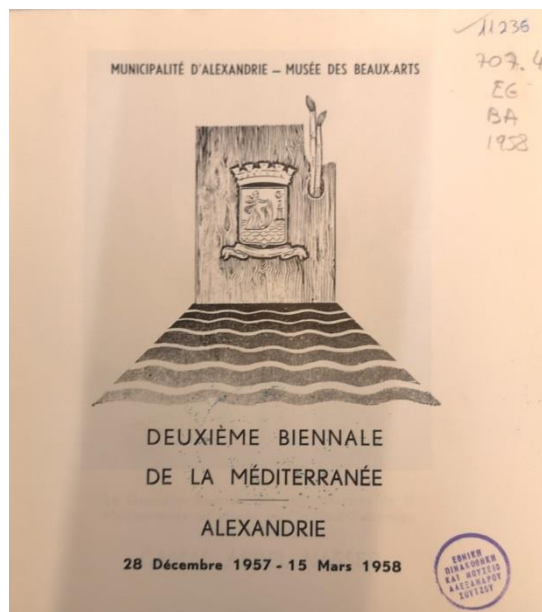
Εικόνα 1 Σελίδα τίτλου από *Première Biennale de la Méditerranée Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, 26 Ιουλίου – 15 Σεπτεμβρίου 1955, Αλεξάνδρεια, Αίγυπτος.

Εικόνα 2 Γκαμάλ αλ Σαγκίνι, *Μετάλλιο πρώτης Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας*, όψης Α, 1955, Αρχείο Νεοελληνικής Τέχνης «Σοφία Λασκαρίδου».

Εικόνα 3 Γκαμάλ αλ Σαγκίνι, *Μετάλλιο πρώτης Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας*, όψης Β, 1955, Αρχείο Νεοελληνικής Τέχνης «Σοφία Λασκαρίδου».

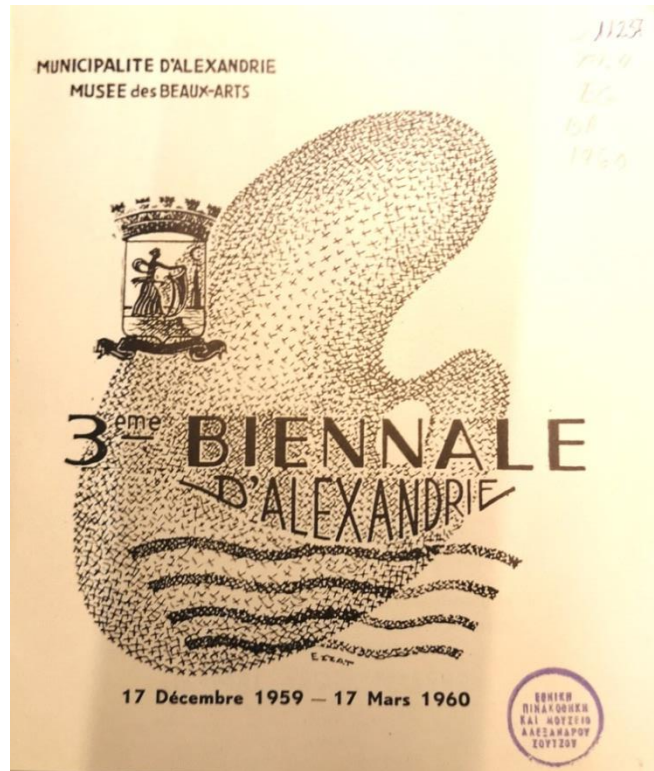
Εικόνα 4 Εζζάτ Ιμπραΐμ, *Σελίδα τίτλου, στο 2ème Biennale de la Mediterranée*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts – Centre Culturel d'Alexandrie, 28 Δεκεμβρίου 1957 – 15 Μαρτίου 1958.

Εικόνα 5 Γκαμάλ αλ Σαγκίνι, *Μετάλλιο δεύτερης Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας*, όψης Α, 1957-1958, Αρχείο Νεοελληνικής Τέχνης «Σοφία Λασκαρίδου».

Εικόνα 6 Γκαμάλ αλ Σαγκίνι, *Μετάλλιο δεύτερης Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας*, όψης Β, 1957-1958, Αρχείο Νεοελληνικής Τέχνης «Σοφία Λασκαρίδου».

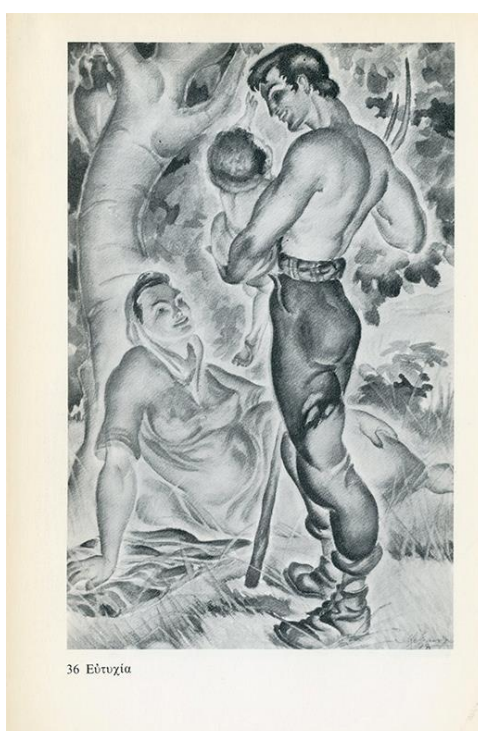
Εικόνα 7 Εζζάτ Ιμπραΐμ, *Σελίδα τίτλου, στο 3eme Biennale de la Mediterranée*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts – Centre Culturel d'Alexandrie, 17 Δεκεμβρίου 1959 – 17 Μαρτίου 1960.

Εικόνα 8 Γκαμάλ αλ Σαγκίνι, *Μετάλλιο έκτης Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας*, όψης Α, 1965-1966, Αρχείο Νεοελληνικής Τέχνης «Σοφία Λασκαρίδου».

Εικόνα 9 Γκαμάλ αλ Σαγκίνι, *Μετάλλιο έκτης Μπιεννάλε Μεσογειακών Χωρών της Αλεξάνδρειας*, όψης Β, 1965-1966, Αρχείο Νεοελληνικής Τέχνης «Σοφία Λασκαρίδου».

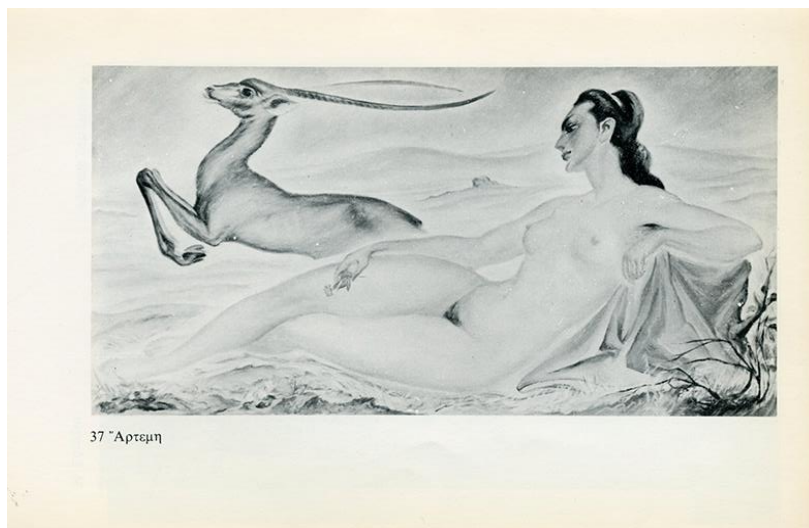

Εικόνα 10 Αλέξανδρος Αλεξανδράκης, *Η Ευτυχία*, περ. 1950, λάδι σε μουσαμά, 200 x 165 εκ., στο *Αλέξανδρος Κορογιαννάκης*, κατάλογος έκθεσης, προλ. Δημήτριος Παπαστάμος, Ε.Π.Μ.Α.Σ., Οκτώβριος 1980, χ.α.σ.

«Τὸ παιδί» Ἐνα ἀπὸ τὰ λάδια τοῦ ζωγράφου Ἀλ. Ἀλεξανδράκη ποῦ ἐξετέθη εἰς τὴν Διεθνή Ἐκθεσὶν τῆς «Μπιενάλε» Ἀλεξανδρείας καὶ ἐπαλήθη. Ἐν τῷ μεταξῷ, ὁμοίως, ὁ Ἀλεξανδράκης δὲν συμπεριλαμβάνεται εἰς τοὺς καλλιτέχναις τῶν ὁποίων τὰ ἔργα ἐστάλη τὸ ὑπουργεῖον Παιδείας εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ἀπεκαλύφθη, ὅτι ἡ σύμβασις παρουσίας τοῦ ἀφείλεται εἰς τὸν ἀδελφὸν τοῦ ζωγράφου ποῦ εἶνε ὑποπρόεδρος στὴν Ἀλεξανδρεία. Κατόπιν τούτου, ἡ διεύθυνσις Κέντρου Τεχνῶν τοῦ ὑπουργείου Παιδείας, ἡδὲ ἐπιθετικῶς γίνονται τῶν πράγματων ἀνεφάρθη εἰς τὸν κ. Γεωργίου Παπαστάμου, ὁ ὁποῖος καὶ διεμερτυρήθη διὰ τὸ πρᾶγμα εἰς τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν.

Εικόνα 11 Αλέξανδρος Αλεξανδράκης, *Το Παιδί* στο Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της εβδομάδας», εφ. *Ἔθνος*, 31 Αυγούστου 1955.

37 Ἄρτεμη

Εικόνα 12 Αλέξανδρος Αλεξανδράκης, *Ἄρτεμης*, περ. 1950, λάδι σε μουσαμά, 67 x 129 εκ., στο *Αλέξανδρος Κορογιαννάκης*, κατάλογος έκθεσης, προλ. Δημήτριος Παπαστάμος, Ε.Π.Μ.Α.Σ., Οκτώβριος 1980, χ.α.σ.

Grèce

ALEXANDRE ALEXANDRAKIS

Les Coureurs

Εικόνα 13 Αλέξανδρος Αλεξανδράκης, *Δρομείς*, στο *Premiere Biennale de la Mediterranée*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 26 Ιουλίου – 15 Σεπτεμβρίου 1955, χ.α.

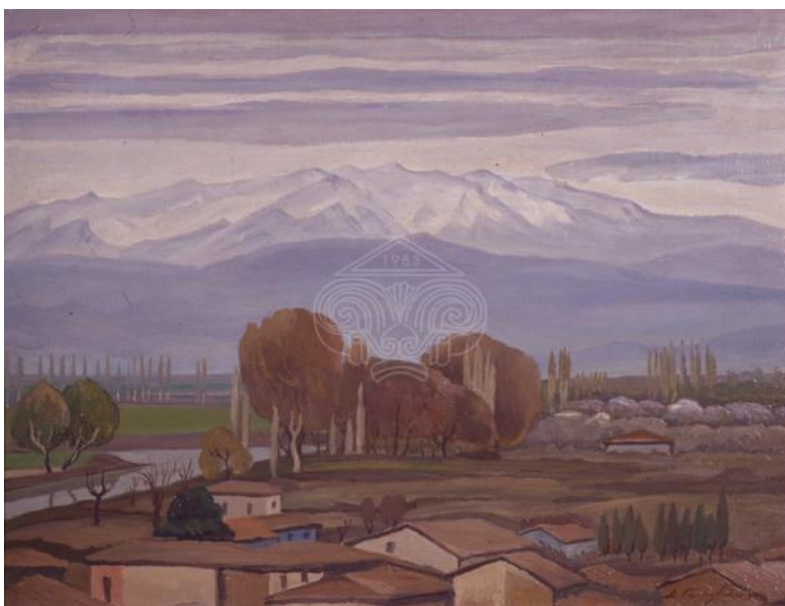
Εικόνα 14 Ανδρέας Βουρλούμης, *Φίλιππος Α. και Ελένη Α.*, 1948, λάδι σε μουσαμά, 45 x 65 εκ., στο Φανή – Μαρία Τσιγκάνου, *Ανδρέας Βουρλούμης*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 1999, σ. 149.

Εικόνα 15 Ανδρέας Βουρλούμης, *Σίφνιος βιολιστής με ξύλινο πόδι*, 1955, λάδι σε hard-board, 98.5 x 82.4 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., Π. 4465 (Δωρεά Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών).

Εικόνα 16 Ανδρέας Βουρλούμης, *Η Ελένη στο πιάνο*, 1949, λάδι σε χαρτόνι, 51 x 38 εκ., στο Φανή – Μαρία Τσιγκάνου, *Ανδρέας Βουρλούμης*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 1999, σ. 49.

Εικόνα 17 Δημήτρης Γιολλάσης, *Ο Όλυπος κάτω από το φρούριο*, χ.χ., λάδι σε χάρντμπορντ, 31.5 x 43 εκ. Πινακοθήκη Λάρισας - Συλλογή Γ. Ι. Κατσίγρας.

Grèce

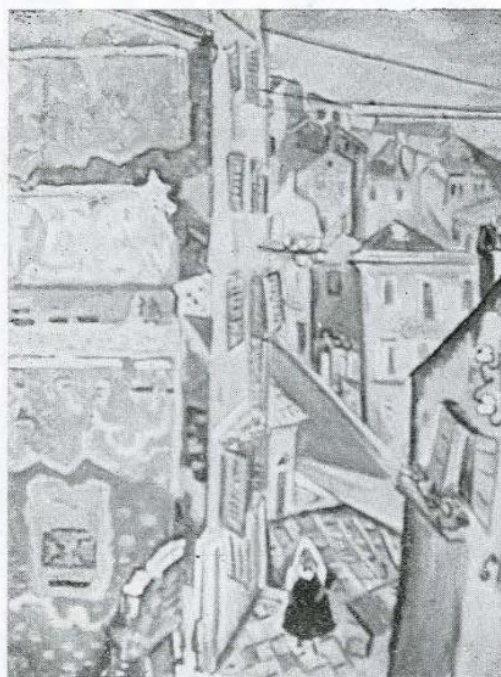

CONSTANTIN GRAMMATOPOULOS

Marin Grec

Εικόνα 18 Κωνσταντίνος Γραμματόπουλος, Έλληνας ναύτης, στο *Premiere Biennale de la Mediterranée*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 26 Ιουλίου – 15 Σεπτεμβρίου 1955, χ.α.

Grèce

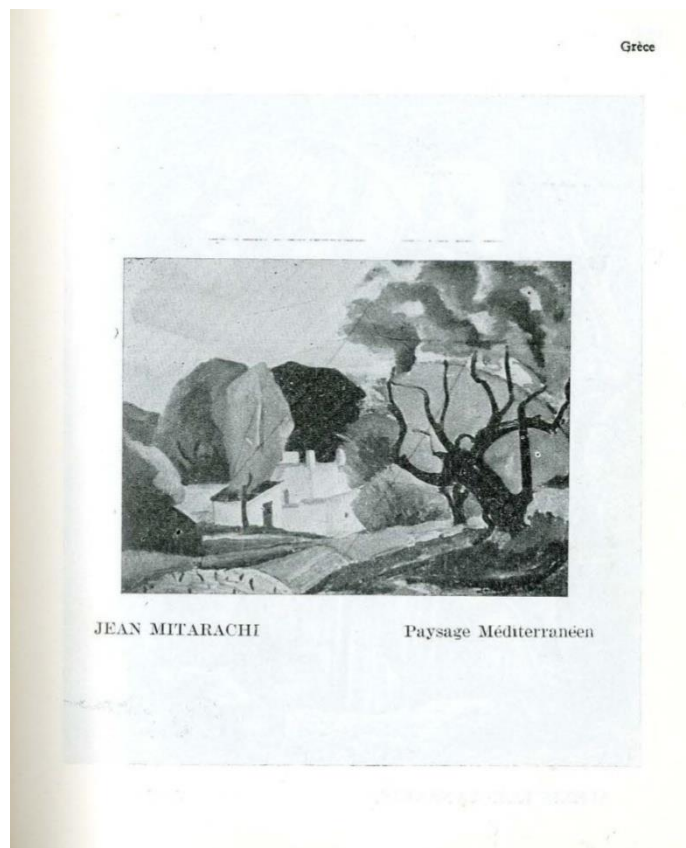
HELENE ZOGOLOPOULOU

Port de Corfou

Εικόνα 19 Ελένη Ζογγιλοπούλου, *Λιμάνι της Κέρκυρας*, στο *Premiere Biennale de la Mediterranée*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 26 Ιουλίου – 15 Σεπτεμβρίου 1955, χ.α.

Εικόνα 20 Ορέστης Κανέλλης, *Χωρική της Μυτιλήνης*, στο Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Εθνος*, 29 Ιουνίου 1955.

Εικόνα 21 Γιάννης Μηταράκης, *Μεσογειακό τοπίο*, στο *Premiere Biennale de la Mediterranée*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 26 Ιουλίου – 15 Σεπτεμβρίου 1955, χ.α.

Εικόνα 22 Γιάννης Μηταράκης, *Προσωπογραφία με πράσινη εσάρπα*, στο Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 29 Ιουνίου 195.

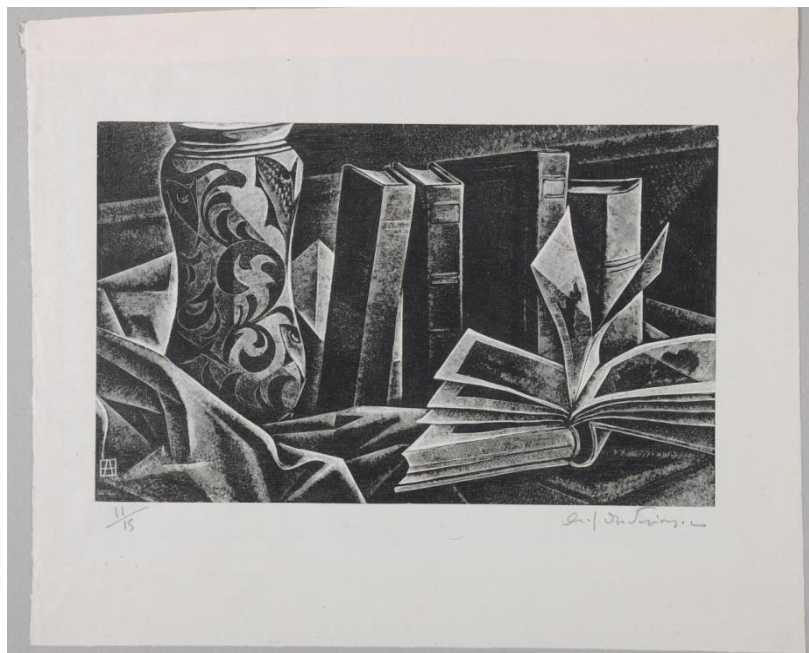
Εικόνα 23 Δημήτρης Γιαννουκάκης, *Γάτα προφίλ*, 1947, χαλκογραφία, χ.δ., αρχείο Ινστιτούτο Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης.

Εικόνα 24 Άγγελος Θεοδωρόπουλος, *Ελιές*, 1945-1948, οξυγραφία, 36.7 x 30 εκ., αρχείο Ινστιτούτο Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης.

Εικόνα 25 Άγγελος Θεοδωρόπουλος, *Ελιές*, 1948, οξυγραφία, 32.5 x 24 εκ., αρχείο Ινστιτούτο Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης.

Εικόνα 26 Άγγελος Θεοδωρόπουλος, *Τα βιβλία*, 1935, ξυλογραφία σε χαρτί, 26.5 x 35.4 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., Π. 502/β/3.

Εικόνα 27 Αλέξης Κορογιαννάκης, *Στη βρύση*, 1938, ξυλογραφία, 20.6 x 17.9 εκ., αρχείο Ινστιτούτο Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης.

Μία από τις ωραιότατες ευλογραφίες του 'Αλ. Κορογιαννάκη «'Ο Τρύγος» που εξετέθη εις την διεθνή έκθεσιν τῆς 'Αλεξανδρείας καὶ ἐπωλήθη.

Εικόνα 28 Αλέξης Κορογιαννάκης, *Ο Τρύγος*, στο Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Εθνος*, 31 Αυγούστου 1955.

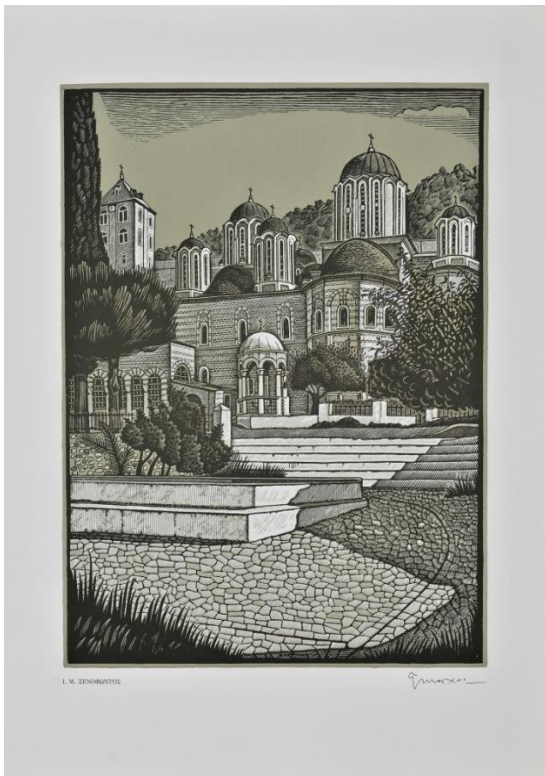
Εικόνα 29 Αλέξης Κορογιαννάκης, *Ξελάκωμα*, 1937, ξυλογραφία, 20.6 x 18 εκ., αρχείο Ινστιτούτο Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης.

Εικόνα 30 Γεώργιος Μόσχος, *Το Κόρθη της Άνδρου*, 1947, ξυλογραφία σε χαρτί, 55 x 56 εκ, συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., Π. 1566 (Δωρεά του καλλιτέχνη).

Εικόνα 31 Γεώργιος Μόσχος, *Αθώς, Η Μονή Διονυσίου*, 1985, ξυλογραφία σε χαρτί, 35.5 x 27 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., Π. 7301/6 (Δωρεά του καλλιτέχνη).

Εικόνα 32 Γεώργιος Μόσχος, *Αθώς, Η Μονή Ξενοφώντος*, 1985, ξυλογραφία σε χαρτί, 35.5 x 27 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., Π. 7301/17 (Δωρεά του καλλιτέχνη).

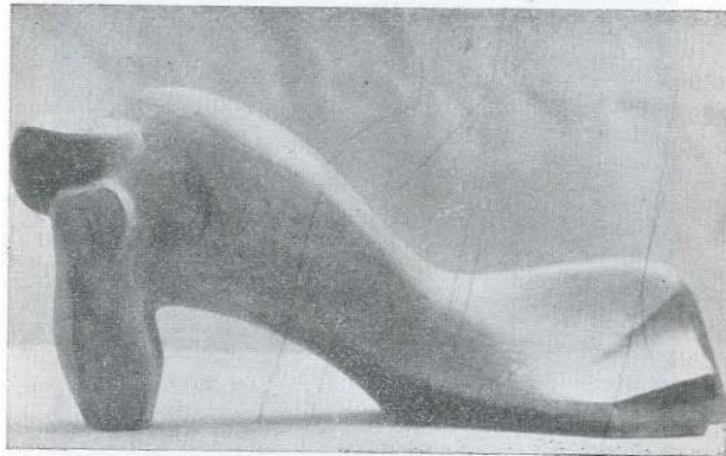

Εικόνα 33 Γεώργιος Μόσχος, *Σκορπίνες στη Σκόπελο*, 1950, έγχρωμη ξυλογραφία σε χαρτί, 45 x 35 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., Π. 1564 (Δωρεά του καλλιτέχνη).

Εικόνα 34 Γιώργος Ζογγολόπουλος, *Αλέξανδρος*, 1954-1968, χυτός ορείχαλκος, 62 x 15 x 12 εκ., αρχείο Ινστιτούτο Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης.

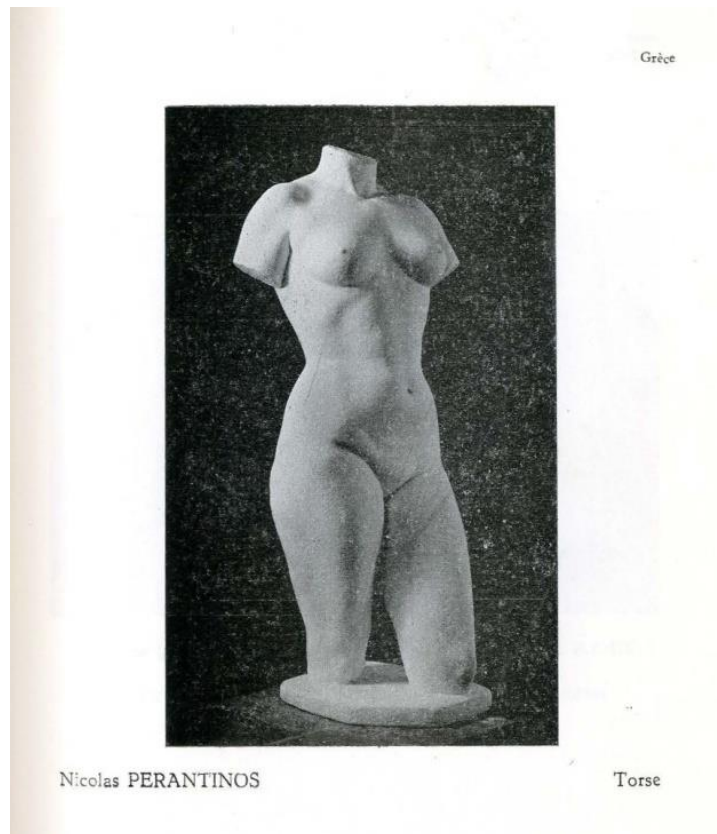
Grèce

ANTOINE MAVRIKIOS

Rêverie

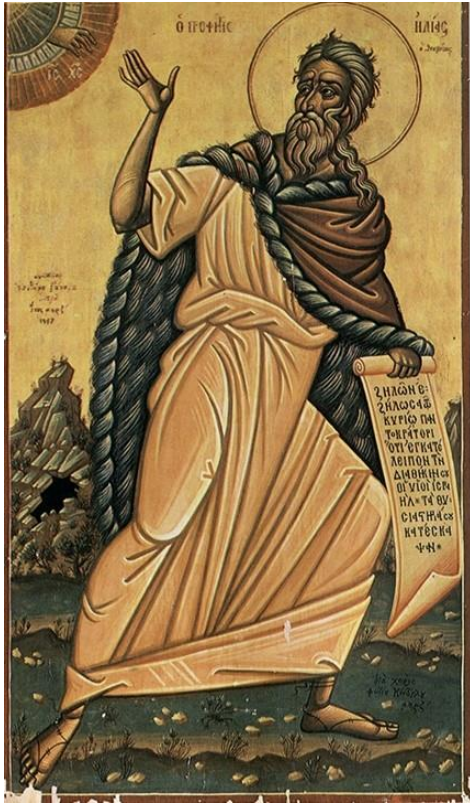
Εικόνα 35 Αντώνιος Μαυρίκιος, *Το όνειρο*, στο *Premiere Biennale de la Mediterranée*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 26 Ιουλίου – 15 Σεπτεμβρίου 1955, χ.α.

Εικόνα 36 Νίκος Περαντινός, *Κορμός*, στο *Premiere Biennale de la Mediterranée*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 26 Ιουλίου – 15 Σεπτεμβρίου 1955, χ.α.

Εικόνα 37 Νίκος Περαντινός, *Κορμός*, 1950, μπρούντζος, 112 x 46 x 37 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., Π. 6444 (Δωρεά του καλλιτέχνη).

Εικόνα 38 Φώτης Κόντογλου, *Ο Προφήτης Ηλίας*, χ.χ., αυγοτέμπερα σε ξύλο, 100 x 59 εκ., Ναός Προφήτη Ηλία, Παγκράτι, στο Φώτης Κόντογλου, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Δημήτρης Παπαστάμος, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1978, σ. 64.

Εικόνα 39 Φώτης Κόντογλου, *Ο Προφήτης Ηλίας*, 1934, λάδι σε ξύλο, 75 x 53 εκ., συλλογή Ιεράς Μητροπόλεως Σάμου και Ικαρίας, στο Φώτης Κόντογλου, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Δημήτρης Παπαστάμος, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1978, σ. 127.

Εικόνα 40 Φώτης Κόντογλου, *Μακριά από τον πολιτισμό*, 1957, 63 x 38 εκ., Συλλογή Δ. Κόντογλου-Μαρτίνου, στο *Φώτης Κόντογλου*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., 1978, σ. 119.

LEFAKIS CHRISTOS

Rubis

لفكيس كريستوس
روبی

Εικόνα 41 Χρήστος Λεφάκης, *Ρουμπίνι*, στο *2ème Biennale de la Mediterranée*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 28 Δεκεμβρίου 1957 – 15 Μαρτίου 1958, χ.α..

Grèce

اليونان

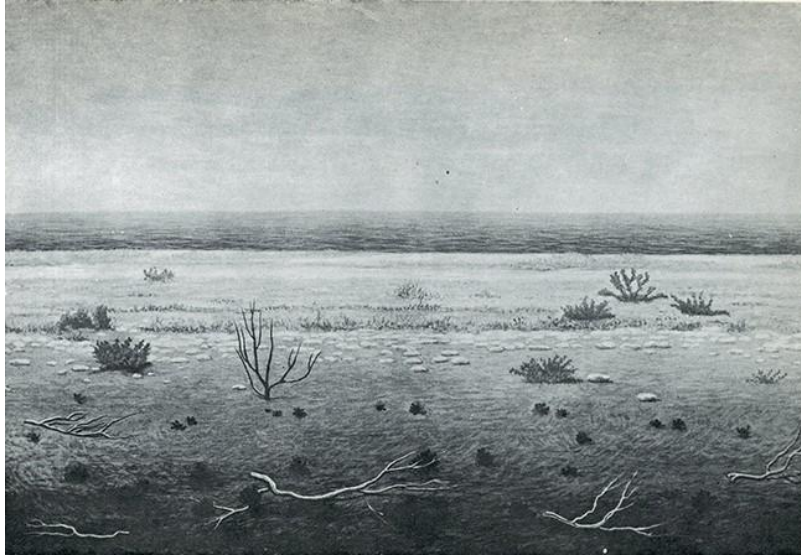

ICONOMIDES PENELOPE

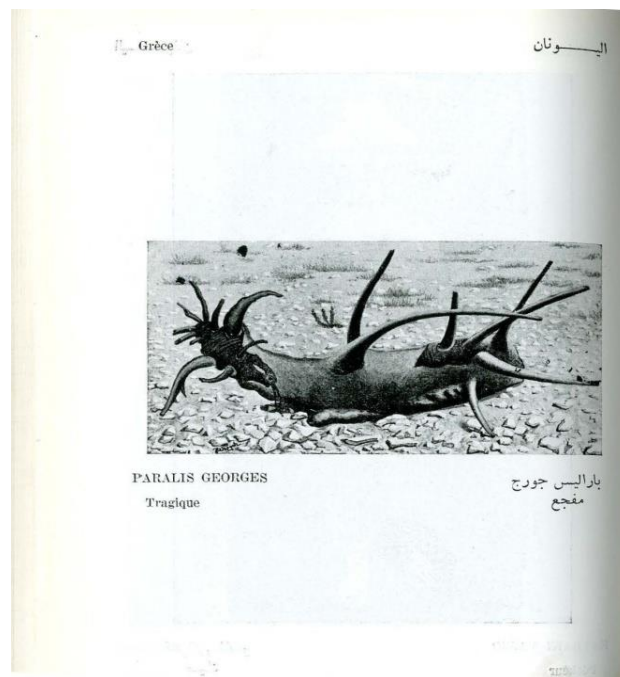
Cyprés

اكونوميدس بينلوب
سرو

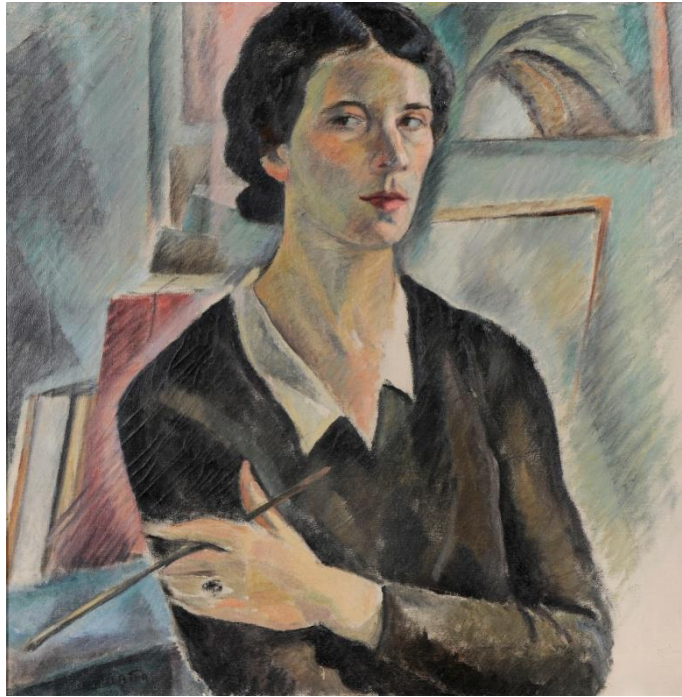
Εικόνα 42 Πηνελόπη Οικονομίδου, *Κύπρος*, στο *2ème Biennale de la Mediterranée*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 28 Δεκεμβρίου 1957 – 15 Μαρτίου 1958, χ.α..

Εικόνα 43 Γιώργος Παράλης, *Ωρα γαλήνης*, 1951-1955, τέμπρα, 39 x 57 εκ., Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης, στο *Γιώργος Παράλης*, κατάλογος έκθεσης, προλ. Δημήτρης Παπαστάμος, Αθήνα, Ε.Π.Μ.Α.Σ., Σεπτέμβριος 1980, χ.α.

Εικόνα 44 Γιώργος Παράλης, *Τραγικό*, 1951-1955, τέμπρα, 23 x 77 εκ., Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης, στο *2ème Biennale de la Mediterranée*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 28 Δεκεμβρίου 1957 – 15 Μαρτίου 1958, χ.α..

Εικόνα 45 Αγλαΐα Παπά, *Αυτοπροσωπογραφία*, περ. 1932, λάδι σε μουσαμά, 60.5 x 60 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 6097 (δωρεά της καλλιτέχνης).

Εικόνα 46 Αγλαΐα Παπά, *Αυτοπροσωπογραφία*, περ. 1932, λάδι σε μουσαμά, 72 x 35 εκ., στο *Αγλαΐα Παπά*, κατάλογος έκθεσης, προλ. Δημήτριος Παπαστάμος, Ε.Π.Μ.Α.Σ., Νοέμβριος 1980, χ.ά..

Εικόνα 47 Αγλαΐα Παπά, *Μπάτσι Άνσρου*, 1940-1950, λάδι σε μουσαμά, 60 x 65 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 6095 (δωρεά Αγλαΐα Παπά).

Grèce

اليونان

SIKELLIOTIS GEORGES

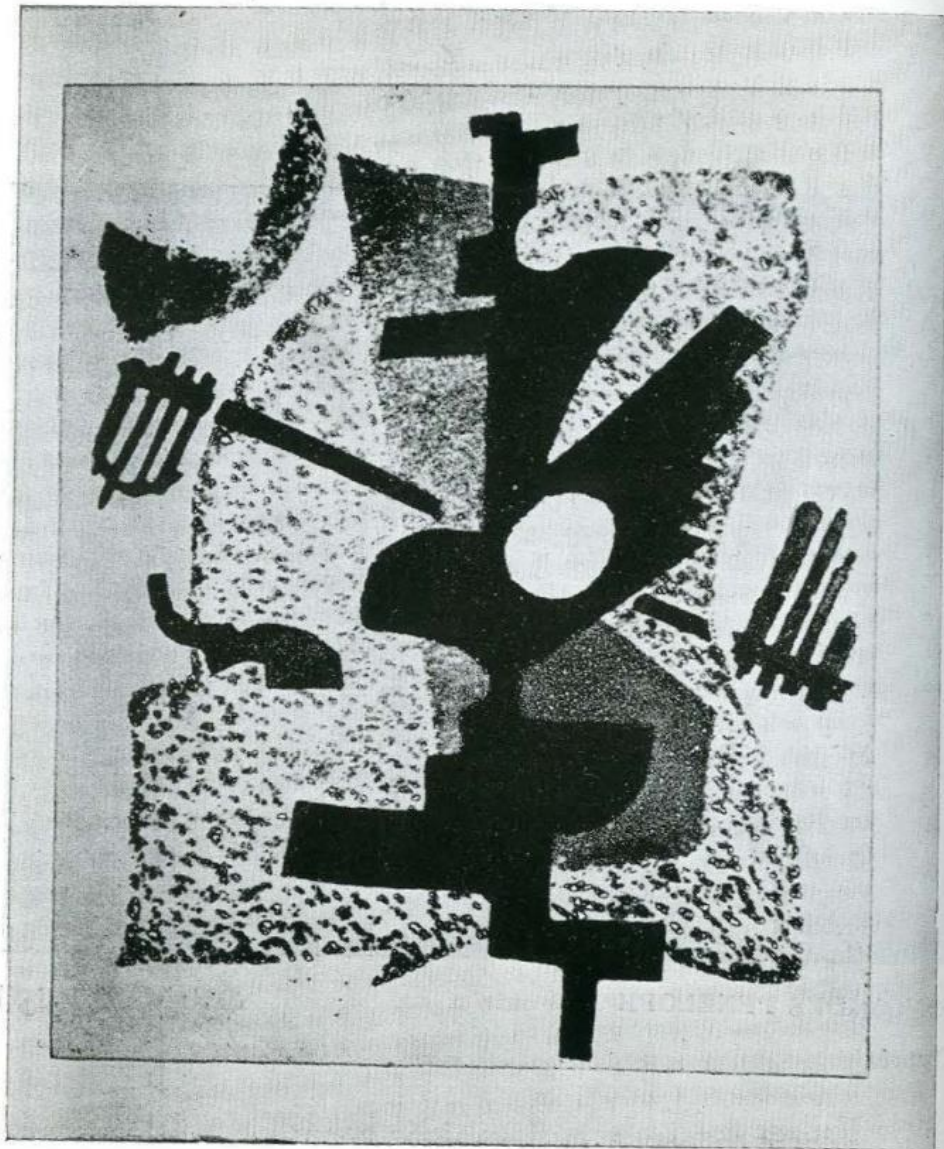
Composition

سيكليوتس جورج
تكوين

Εικόνα 48 Γιώργος Σικελλιώτης, *Σύνθεση*, στο *2ème Biennale de la Mediterranée*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 28 Δεκεμβρίου 1957 – 15 Μαρτίου 1958, χ.α..

Grèce

اليونان

VENTOURA NICOLAS

Dessin

فنتورا نقولا

رسم

Εικόνα 49 Νικόλαος Βεντούρας, Σχέδιο, στο *2ème Biennale de la Mediterranée*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 28 Δεκεμβρίου 1957 – 15 Μαρτίου 1958, χ.α..

Εικόνα 50 Νικόλαος Βεντούρας, *Πειραιάς*, 1955-1960, χαλκογραφία, 20.5 x 27 εκ., αρχείο Ινστιτούτου Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης.

Εικόνα 51 Βάσω Κατράκη, *Ο ψαράς*, στο *2ème Biennale de la Mediterranée*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 28 Δεκεμβρίου 1957 – 15 Μαρτίου 1958, χ.α..

Grèce

اليونان

LAZARIDES ANATOLE

Le Maître

لزاريدس اناتول
السيد

Εικόνα 52 Ανατολής Λαζαρίδης, *Ο αφέντης*, στο 2ème Biennale de la Mediterranée, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 28 Δεκεμβρίου 1957 – 15 Μαρτίου 1958, χ.α..

Εικόνα 53 Λάμπρος Ορφανός, *Κάκτοι*
– Ισπανία, 1953, χαλκογραφία σε
σιμίλη, 25 x 39.5 εκ., Πινακοθήκη
Λάρισας - Συλλογή Γ. Ι. Κατσίγρας.

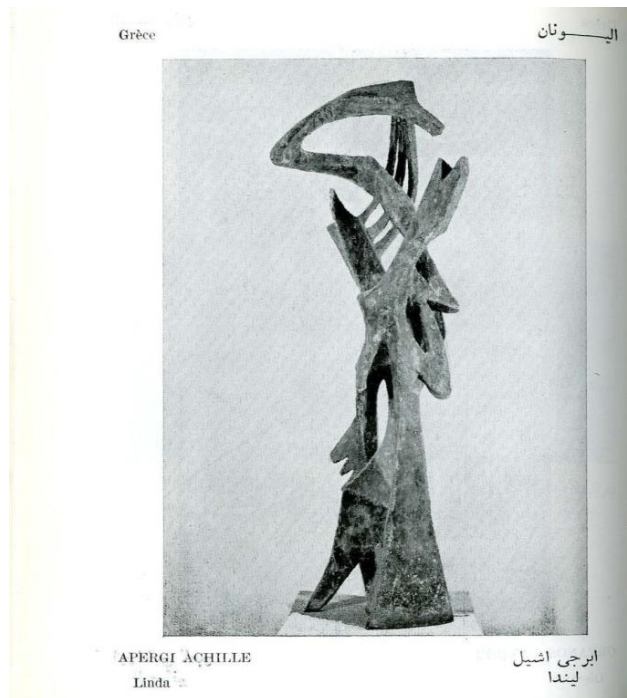
Εικόνα 54 Λάμπρος Ορφανός, *Πουλιά*,
1955, χαλκογραφία σε σιμίλη, 18.6 x
26.7 εκ., Πινακοθήκη Λάρισας -
Συλλογή Γ. Ι. Κατσίγρας.

Εικόνα 55 Λάμπρος Ορφανός, *Το άσπρο άλογο*, 1957, χαλκογραφία σε σμίλη, 18.4 x 26.7 εκ., Πινακοθήκη Λάρισας - Συλλογή Γ. Ι. Κατσίγρας.

Εικόνα 56 Λάμπρος Ορφανός, *Τα μουζούκια*, 1957, χαλκογραφία σε σμίλη, 26.6 x 19 εκ., Πινακοθήκη Λάρισας - Συλλογή Γ. Ι. Κατσίγρας.

Εικόνα 57 Αχιλλέας Απέργης, *Λίδα*, στο *2ème Biennale de la Mediterranée*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 28 Δεκεμβρίου 1957 – 15 Μαρτίου 1958, χ.α..

Εικόνα 58 Μιχάλης Τόμπρος, *Τέρας σύμβολο*, 1954, ορείχαλκος, 41.5 x 27 x 18.5 εκ., αρχείο Ινστιτούτο Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης.

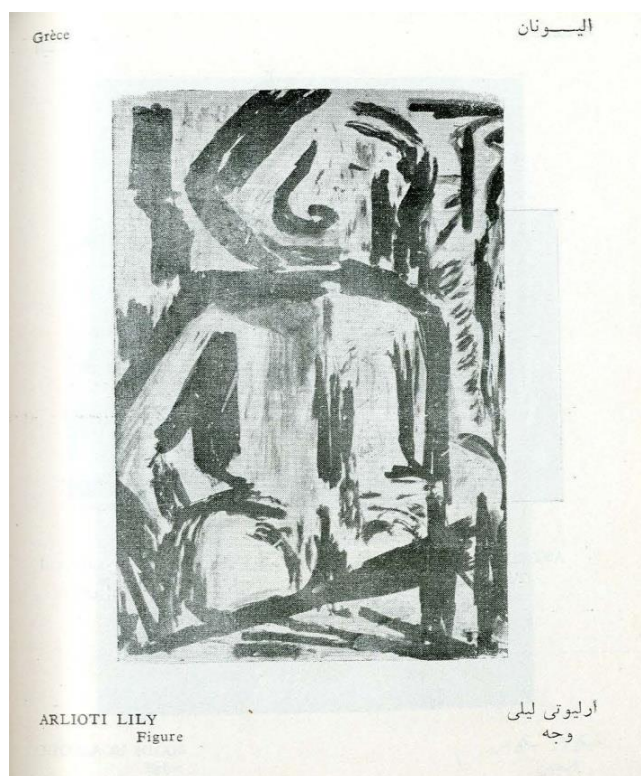
Εικόνα 59 Μιχάλης Τόμπρος, *Όνειρο*, 1946, πεντελικό μάρμαρο, ύψος 85 εκ., αρχείο Ινστιτούτο Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης.

Εικόνα 60 Μιχάλης Τόμπρος, *Το ζωτικό*, 1955, μπρούντζος, 116 65 x 27 εκ., συλλογή ΕΠΜΑΣ, αρ. Π. 3235 (δωρεά του καλλιτέχνη).

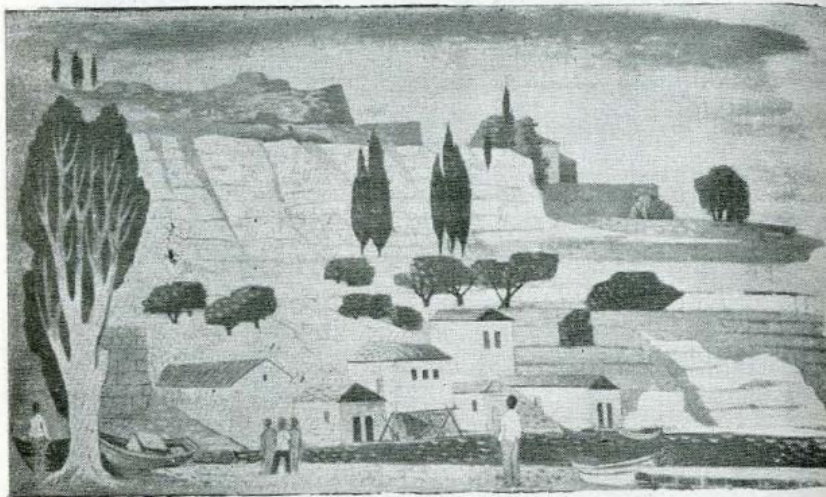
Εικόνα 61 Λιλή Αρλιώτη, *Φθινόπωρο*, 1957, λάδι, 130 x 95 εκ., αρχείο Ελλήνων και Κυπρίων Καλλιτεχνών Α. Ξύδη στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης, με κωδικό 000391995.

Εικόνα 62 Λιλή Αρλιώτη, *Μορφή*, ακουαρέλα, στο *3éme Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 17 Δεκεμβρίου 1959 – 17 Μαρτίου 1960, χ.α..

Grèce

اليونان

ASTERIADIS AGINOR
Terre Blanche

استريادس اجينور
ارض بيضاء

Εικόνα 63 Αγινώρ Αστεριάδης, *Λευκά όρη*, τέμπρα, στο *3ème Biennale d'Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 17 Δεκεμβρίου 1959 – 17 Μαρτίου 1960, χ.α..

Grèce

اليونان

GOLEFAS JEAN
Sarantis

كوليفاس جان
سرانتس

Εικόνα 64 Ιωάννης Κολέφας, *Σαράντης*, λάδι, στο *3ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 17 Δεκεμβρίου 1959 – 17 Μαρτίου 1960, χ.α..

Εικόνα 65 Αλέκος Κοντόπουλος, *Η νύχτα έρχεται*, 1956, λάδι σε μουσαμά, 106 x 80 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 2494.

Grèce

اليونان

ELIE FERTIS
Dédale et Icare

فرتس ايلي
ديدال وايقار

Εικόνα 66 Ηλίας Φέρτης, *Δαίδαλος και Ικαρος*, ακουαρέλλα, στο *3ème Biennale d'Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 17 Δεκεμβρίου 1959 – 17 Μαρτίου 1960, χ.α..

Grèce

اليونان

NICOLAOU NICOS
Egine

نيكولاو نيكوس
ايجين

Εικόνα 67 Νίκος Νικολάου, *Αίγινα*, τέμπερα, στο *3ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 17 Δεκεμβρίου 1959 – 17 Μαρτίου 1960, χ.α..

Εικόνα 68 Νίκος Νικολάου, *Μορφή*, 1959, λάδι σε μουσαμά, 100 x 73 εκ., στο *N. Νικολάου*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2005, σ. 35.

Εικόνα 69 Νίκος Νικολάου, *Αίγινα II*, 1958, λάδι σε χαρτόνι, 70 x 100 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 3379.

Grèce

اليونان

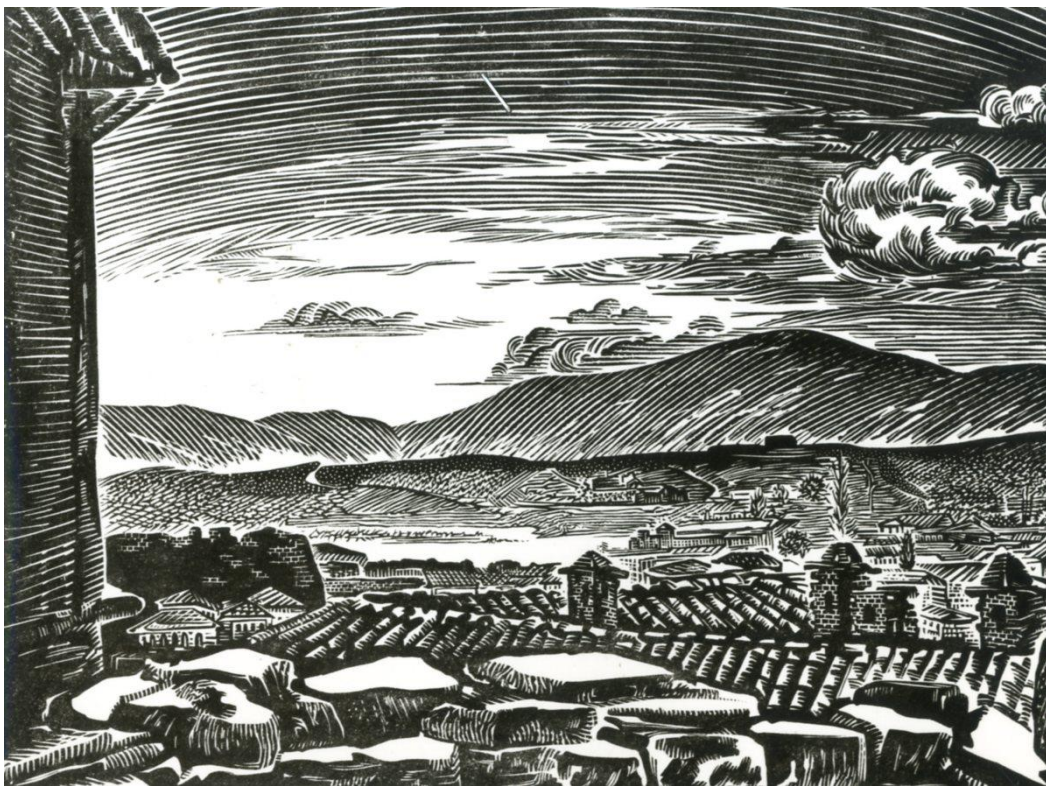
[POLYCANDRIOTIS ANTOINE
Jeune fille qui peint

بوليكاندریوتس انطوان
فتاة ترسم

Εικόνα 70 Αντώνης Πολυκαρδιώτης, *Νεαρό κορίτσι που ζωγραφίζει*, στο *3ème Biennale d'Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 17 Δεκεμβρίου 1959 – 17 Μαρτίου 1960, χ.α..

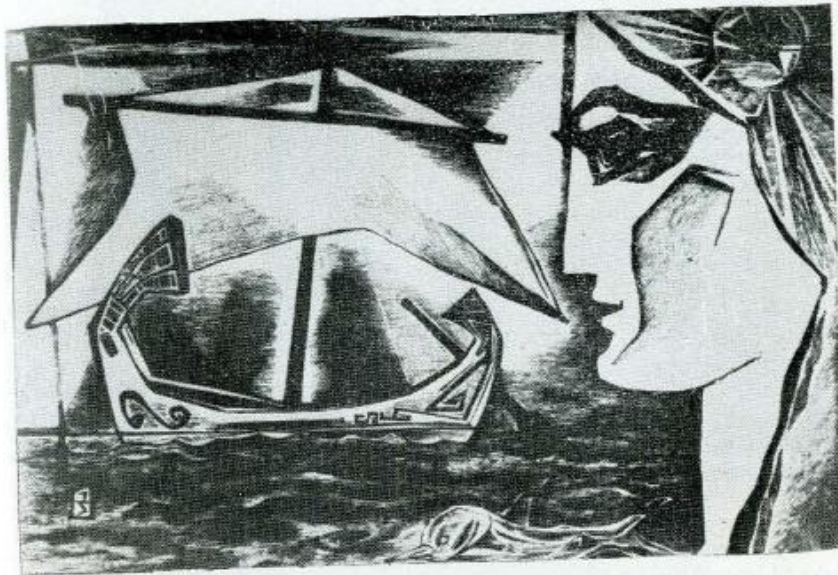
Εικόνα 71 Χρήστος Δάγκλης, *Πλάτες, Άη Στράτης*, 1955, ξυλογραφία, 17 x 26.5 εκ.,
αρχείο Ινστιτούτο Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης.

Εικόνα 72 Χρήστος Δάγκλης, *Υπαιθρος, Γιάννενα*, 1939, ξυλογραφία, 25.6 x 32 εκ.,
αρχείο Ινστιτούτο Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης.

Grèce

اليونان

GLAVANI ZOË
Calypso

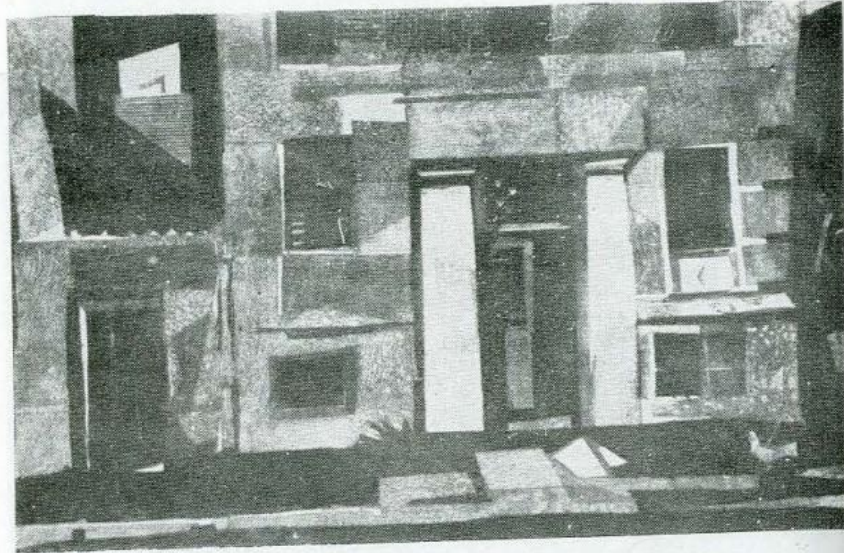
جلافانی زوی
کالیپسو

Εικόνα 73 Ζωή Γκλαβάνη, *Καλυψώ*, στο *3ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 17 Δεκεμβρίου 1959 – 17 Μαρτίου 1960, χ.α..

Grèce

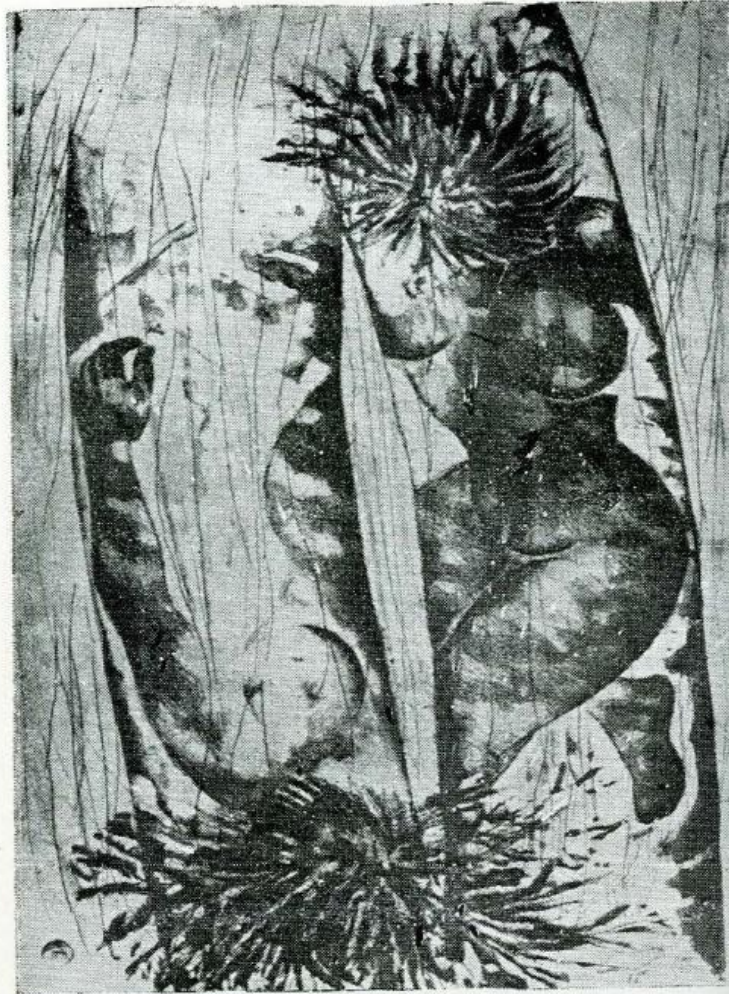
اليونان

MONTÉSSANTO LOUISE
Maison

مونتهسانتو لوييز
منزل

Εικόνα 74 Λουίζα Μοντεσσάντου, *Σπίτι*, στο *3ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 17 Δεκεμβρίου 1959 – 17 Μαρτίου 1960, χ.α..

PAPAVASSILIOU PETROS
Esprits malins

بابافاسيليو بتروس
اشباح شريرة

Εικόνα 75 Πέτρος Παπαβασσιλείου, *Ανθυγιεινά μυαλά*, στο *3ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 17 Δεκεμβρίου 1959 – 17 Μαρτίου 1960, χ.α..

Εικόνα 76 Παναγιώτης Τέτσης, *Λυκόφως*, 1958, λάδι σε καμβά, 136 x 78 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ Π. 9952 (δωρεά του καλλιτέχνη).

Grèce

اليونان

CLOUVATOS COSTAS
Bas-relief

كلوفاتوس كوستاس
تحت بارز

Εικόνα 77 Κώστα Κλουβάτος, *Σύνθεση σε ανάταση*, στο 3ème *Biennale d'Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 17 Δεκεμβρίου 1959 – 17 Μαρτίου 1960, χ.α..

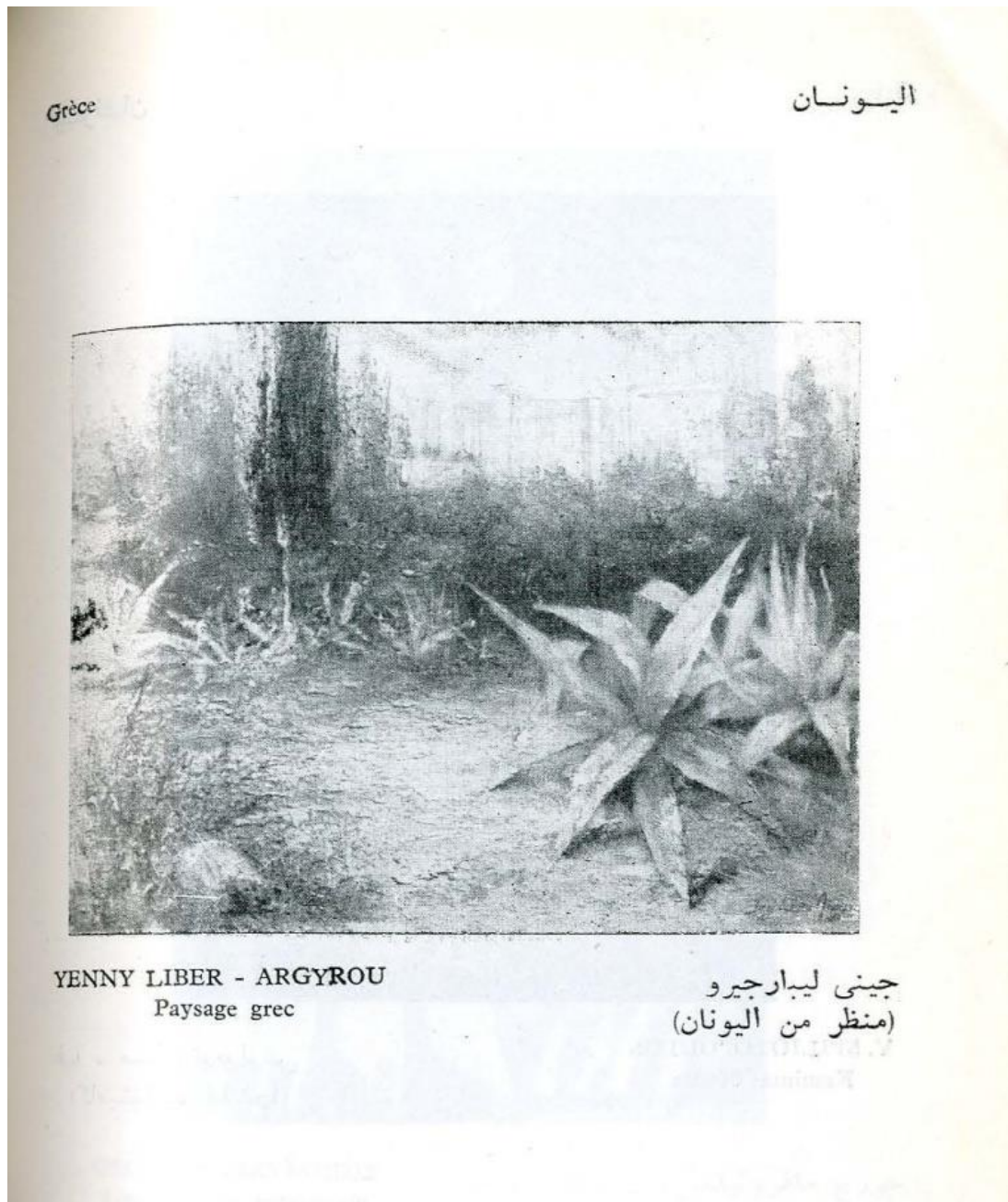
Εικόνα 78 Αλεξάνδρα Μυλωνά, *Μητρότητα Ι*, 1942-1943, ορείχαλκος, 17 x 18 x 22 εκ., συλλογή Momus – Άλεξ Μυλωνά.

Εικόνα 79 Αλεξάνδρα Μυλωνά, *Πένθος*, 1953, πεντελικό μάρμαρο, 65 x 23 x 28 εκ., συλλογή Momus – Άλεξ Μυλωνά.

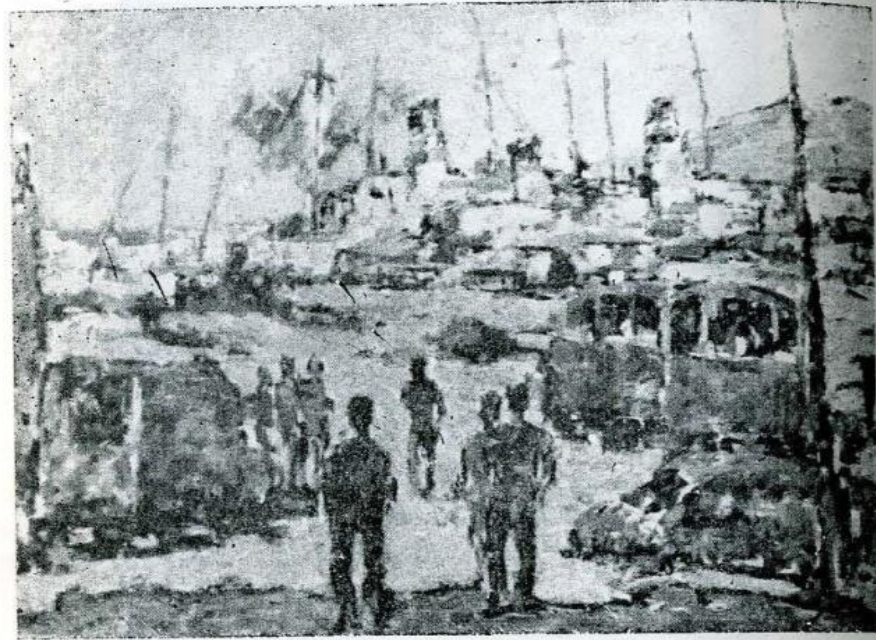
Εικόνα 80 Αλεξάνδρα Μυλωνά, *Αμαζόνες*, 1953, πωρόλιθος, 50 x 19 x 18 εκ., συλλογή Momus – Άλεξ Μυλωνά.

Εικόνα 81 Τζένη Λύμπερ (Λυμπεροπούλου) – Αργυρού, *Ελληνικό τοπίο*, λάδι, 180 x 80 εκ., στο *4ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 14 Δεκεμβρίου 1961 – 13 Μαρτίου 1962, χ.α..

Grèce

اليونان

GRÉGOIRE EUCLIDES
Le Pirée

جرجوار أوكلیدس
(پیره)

Εικόνα 82 Γρηγόριος Ευκλείδης, *Ο Πειραιάς*, στο *4ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 14 Δεκεμβρίου 1961 – 13 Μαρτίου 1962, χ.α..

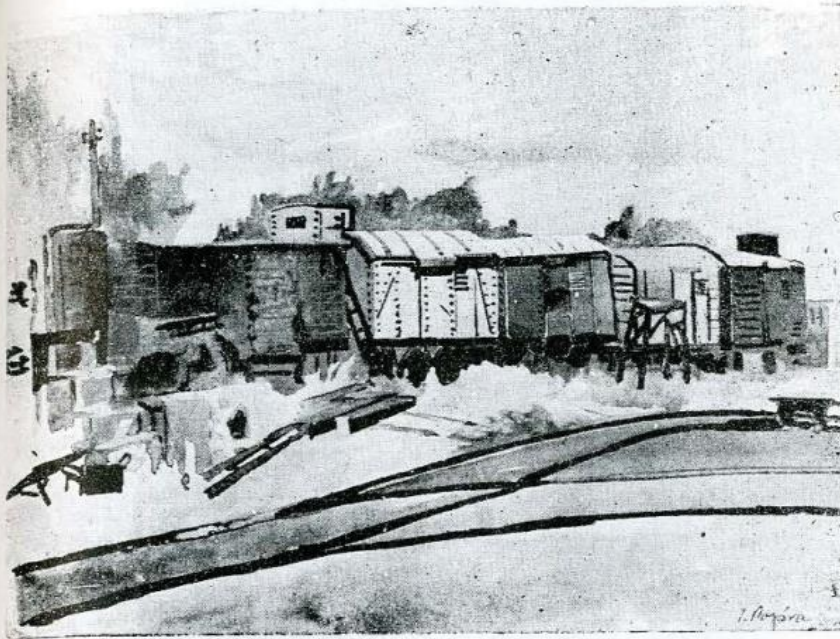

Εικόνα 83 Τέρψη Κυριακού, *Σύνθεση*, στο *4ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 14 Δεκεμβρίου 1961 – 13 Μαρτίου 1962, χ.α..

Grèce

اليونان

IPHIGENIE LAGENA
(Messolonghi)

أيفيجيني لاجانا
(ميسولونجي)

Εικόνα 84 Ιφιγένεια Λαγανά, Μεσολόγγι, στο *4ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 14 Δεκεμβρίου 1961 – 13 Μαρτίου 1962, χ.α..

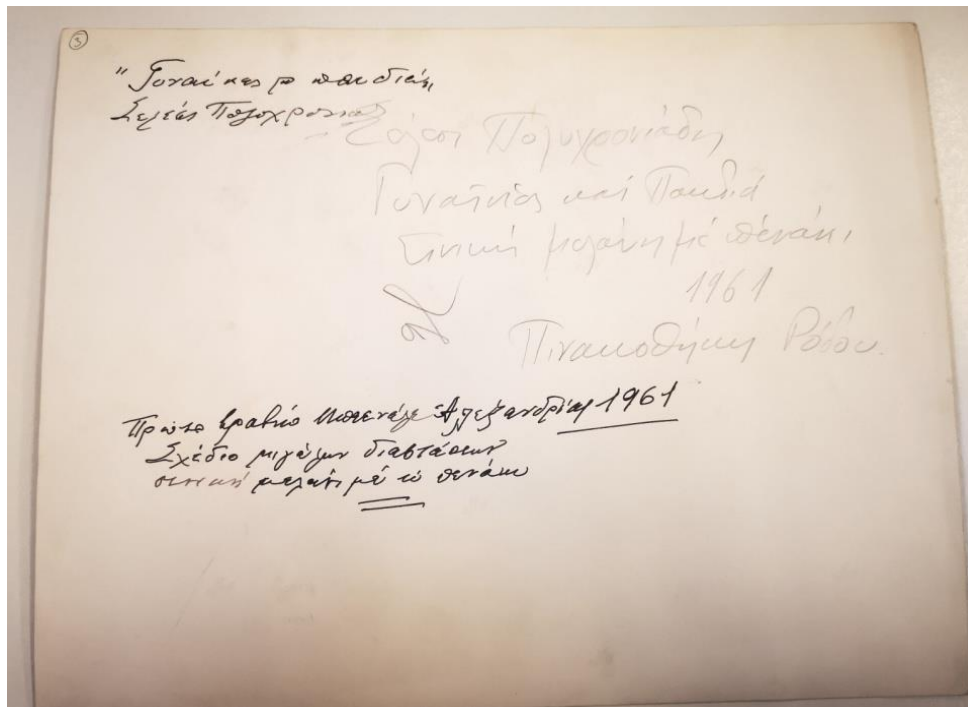
Εικόνα 85 Γεώργιος Μαυροΐδης, *Ο θάνατος του Μάρκου Μπότσαρη*, 1962, λάδι σε μουσαμά, 177 x 281 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 2955 (Δωρεά Υπουργείου Παιδείας).

Εικόνα 86 Γεώργιος Μαυροΐδης, *Χωρισμένοι από το φεγγάρι*, 1957, πλαστικό, στο Ανώνυμος, «Χωρίς τίτλο», εφ. *Ελευθερία*, 11 Νοεμβρίου 1961, σ. 2.

Εικόνα 87 Σελέστ Πολυχροιάδη, *Γυναίκες με παιδιά*, 1961, 67 x 89 εκ., αρχείο Ινστιτούτο Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης.

Εικόνα 88 Φωτογραφία του έργου *Γυναίκες με παιδιά* της Σελέστ Πολυχροιάδη, πίσω όψη, όπου σημειώνονται τα στοιχεία του έργου και η βράβευση στη IV Μπιεννάλε Αλεξάνδρειας. Από το αρχείο καλλιτεχνών της Ε.Π.Μ.Α.Σ..

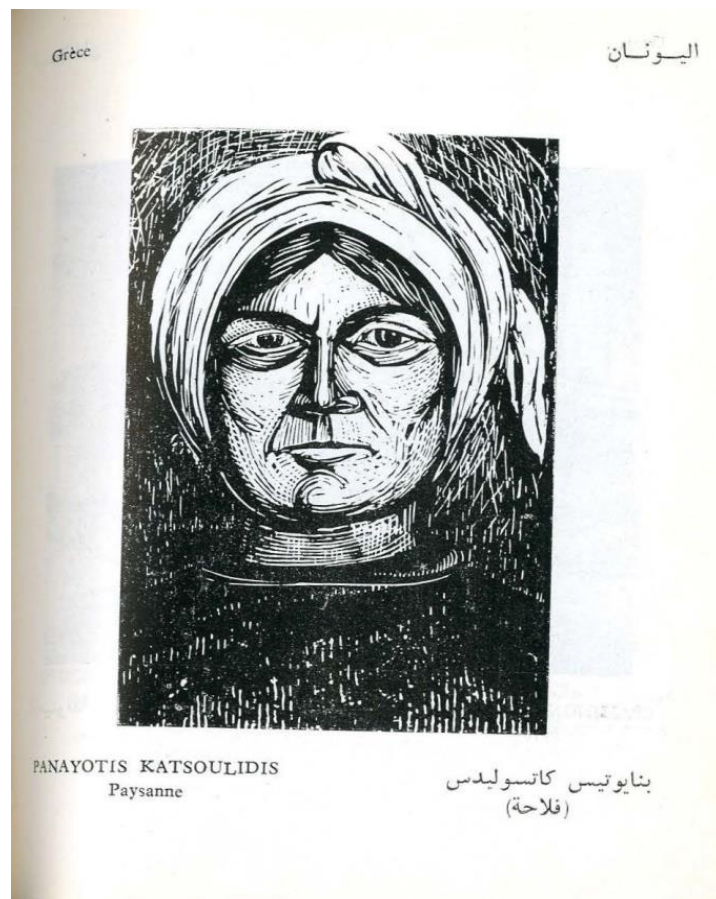
Εικόνα 89 Σελέστ Πολυχρονιάδη, *Αγία Μαρία, στις Αζόρες*, 63 x 81 εκ., στο Ανώνυμος, «Χωρίς τίτλο», εφ. *Ελευθερία*, 11 Νοεμβρίου 1961, σ.2.

Εικόνα 90 Βασίλης Σπηλιοτόπουλος, *Καμίνια – Ύδρα*, στο στο *4ème Biennale d'Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 14 Δεκεμβρίου 1961 – 13 Μαρτίου 1962, χ.α..

Εικόνα 91 Παναγιώτης Κατσουλίδης, *Υδρα*, 1960, χαλκογραφία, χ.δ., αρχείο Ινστιτούτο Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης.

Εικόνα 92 Παναγιώτης Κατσουλίδης, *Χωρική*, στο στο 4ème Biennale d' Alexandrie, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 14 Δεκεμβρίου 1961 – 13 Μαρτίου 1962, χ.α..

Grèce

اليونان

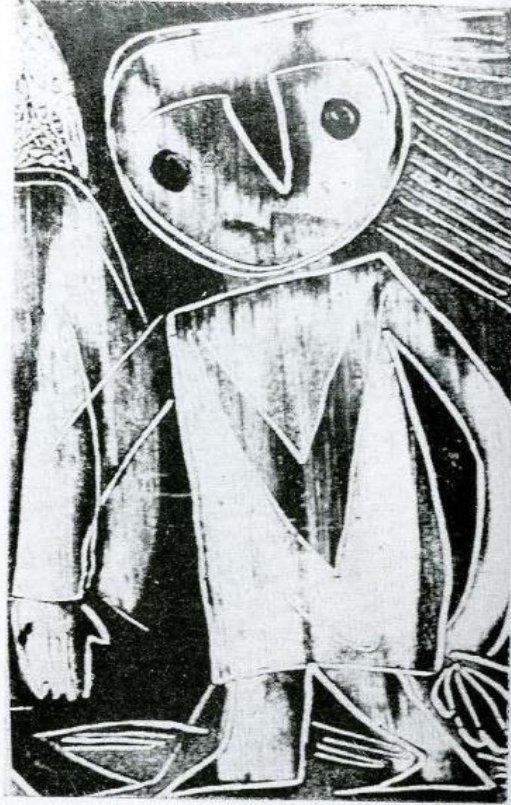
NOTA SIOTROPOU - GEORGE
La petite George

نوتا سيوتروبو جورج
(جورج)

Εικόνα 93 Νότα Σιοτρόπου – Γεωργίου, *Ο μικρός Γιώργος*, βερνίκι χωρίς ακουατίνα, στο στο *4ème Biennale d'Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 14 Δεκεμβρίου 1961 – 13 Μαρτίου 1962, χ.α..

Grèce

اليونان

PERIS THALASSINO
Figure

پیریس تھالاسینو
(شخص)

Εικόνα 94 Πέρης Θαλασσινός, *Μορφή*, σε ξύλο, στο *4ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 14 Δεκεμβρίου 1961 – 13 Μαρτίου 1962, χ.α..

Εικόνα 95 Α. Τάσσος, *Αγρότες της Μεσσηνίας*, 1957, έγχρωμη ξυλογραφία, 57 x 35 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 7246 (δωρεά Α. Τάσσου και Λουκίας Μαγγιώρου).

Εικόνα 96 Α. Τάσσος, *Καρπός*, 1958, έγχρωμη ξυλογραφία, 62 x 35 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 7272 (δωρεά Α. Τάσσου και Λουκίας Μαγγιώρου).

Εικόνα 97 Α. Τάσσο, *Καρπός*, 1959, έγχρωμη ξυλογραφία, 35.5 x 62 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 7244 (δωρεά Α. Τάσσου και Λουκίας Μαγγιώρου).

Εικόνα 98 Α. Τάσσο, *Ιούνιος*, 1957, ξυλογραφία σε χαρτί, 34 x 80 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 7267 (δωρεά Α. Τάσσου και Λουκίας Μαγγιώρου).

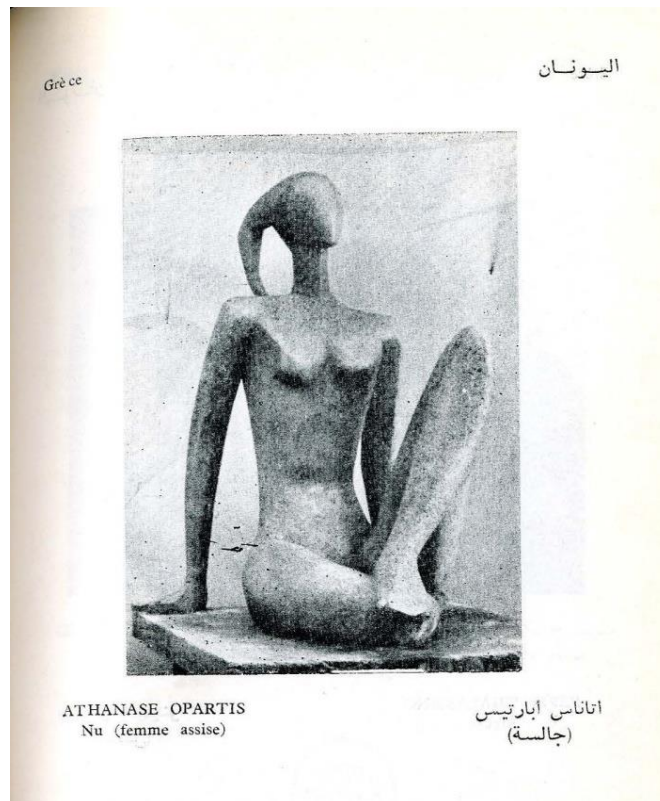
Εικόνα 99 Εμμανουήλ Ζέπος, *Εργάτης και καλόγερος*, 1959, ξυλογραφία σε χαρτί, 40.4 x 31 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 4678 (δωρεά του καλλιτέχνη).

Εικόνα 100 Εμμανουήλ Ζέπος, *Τοπίο στη Λευκάδα*, 1959, ξυλογραφία σε χαρτί, 31.5 x 41 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 4680 (δωρεά του καλλιτέχνη).

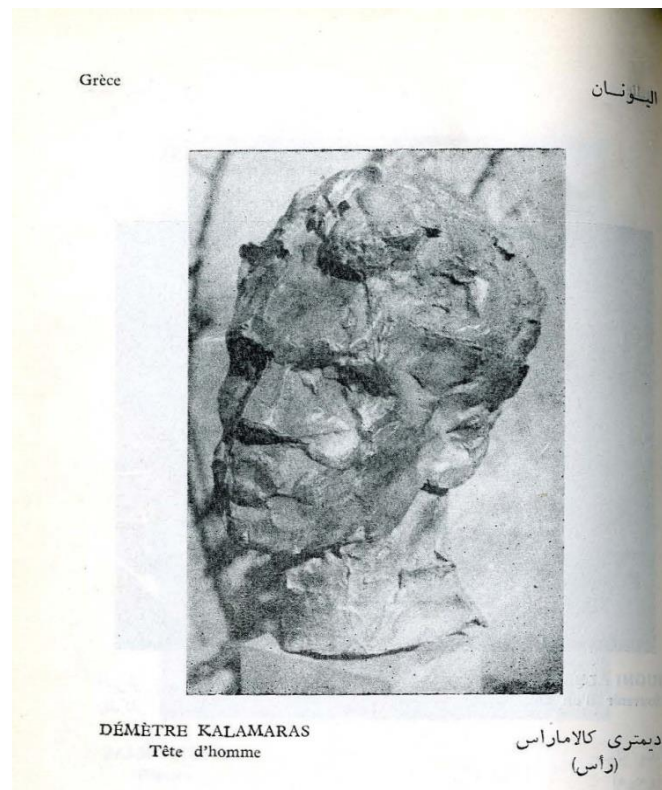
Εικόνα 101 Θανάσης Απάρτης, *Νάυτης*, 1958, μπρούντζος, 52 x 22 x 11 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 3759.

Εικόνα 102 Θανάσης Απάρτης, *Πορτραίτο – Γυμνό (γυναίκα καθιστή)*, στο *4ème Biennale d'Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 14 Δεκεμβρίου 1961 – 13 Μαρτίου 1962, χ.α..

Εικόνα 103 Δημήτρης Καλαμάρας, *Καπετάν Κωττάς, ο πρώτος μακεδονομάχος*, 1960, χαλκός, 200 x 78 x 40 εκ., συλλογή Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (Μ.Ι.Ε.Τ.), στο *Συλλογή Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης*, εισ. – σχ. – τεκ. Ματούλα Σκαλτσά, Θεσσαλονίκη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1990, σ. 78.

Εικόνα 104 Δημήτρης Καλαμάρας, *Κεφάλι άνδρα*, χαλκός, ύψος 40 εκ., στο *4ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 14 Δεκεμβρίου 1961 – 13 Μαρτίου 1962, χ.α..

ANGELIDOU MARIA
L'Atelierانجليدو ماريا
مرسم

Εικόνα 105 Μαρία Αγγελίδου, *Το ατελιέ*, λάδι, 116 x 81 εκ., στο *5ème Biennale d'Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964, χ.α..

Grèce

اليونان

ARGYRIS STYLIANIDIS
Composiiton

ارجيريس ستيليانيدس
تكوين

Εικόνα 106 Αργύρης Στυλιανίδης, *Σύνθεση*, λάδι, 78 x 53 εκ., στο στο *5ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964, χ.α..

Εικόνα 107 Κούλα Μπεκιάρη, *Πορτρέτο Αλέκου Μπεκιάρη*, χ.χ., λάδι σε μουσαμά, 130 x 100 εκ., αρχείο Ινστιτούτο Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης.

Grèce

اليونان

BEKIARI KOULA
Lamentation

بيكياري كولا
نحيب

Εικόνα 108 Κούλα Μπεκιάρη, *Θρήνος*, λάδι, 73 x 73 εκ., στο στο *5ème Biennale d'Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964, χ.α..

Grèce

اليونان

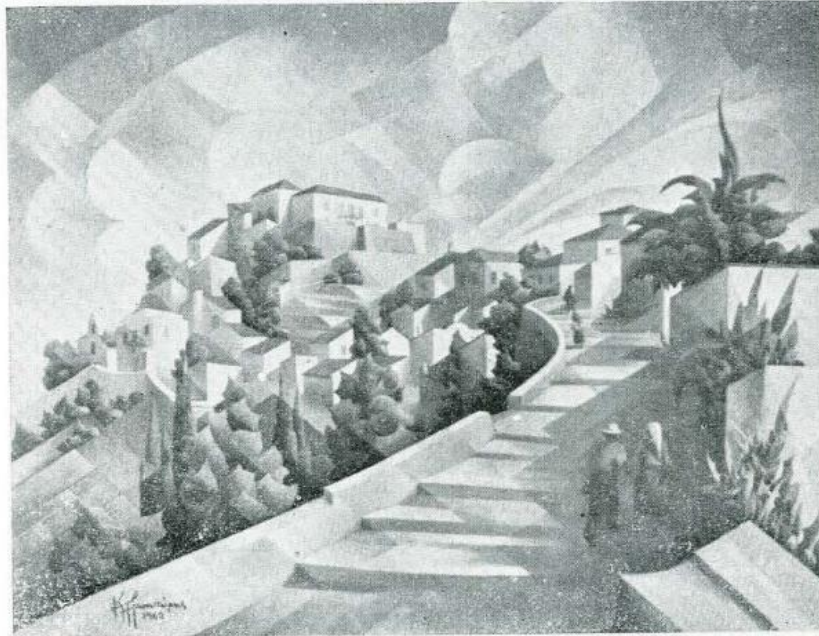
CLEM PANGALOU
Mondes Imaginaires

كليم بانجالو
عالم خيالي

Εικόνα 109 Ελένη Παγκάλου, *Φανταστικοί κόσμοι*, λάδι, στο στο *5ème Biennale d'Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964, χ.α..

Grèce

اليونان

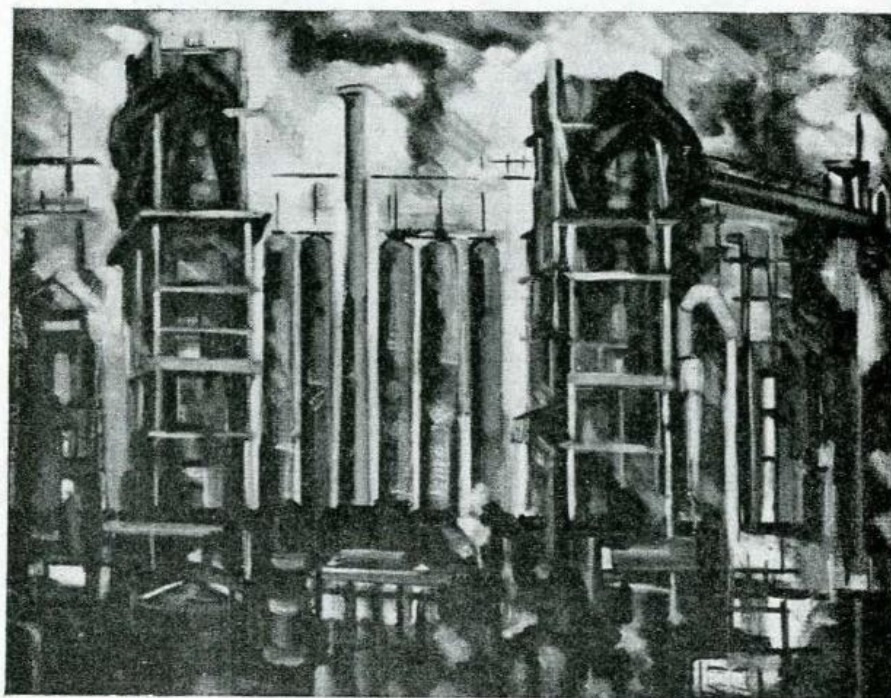
COTSTAS PLACOTARIS
Ile de Kea, le Fort

كوستا بلاكوتاريس
جزيرة كيا - الطابية

Εικόνα 110 Κώστας Πλακωτάρης, *Νησί της Κέας, το οχυρό*, λάδι, 80 x 61 εκ., στο στο *5ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964, χ.α..

Grèce

اليونان

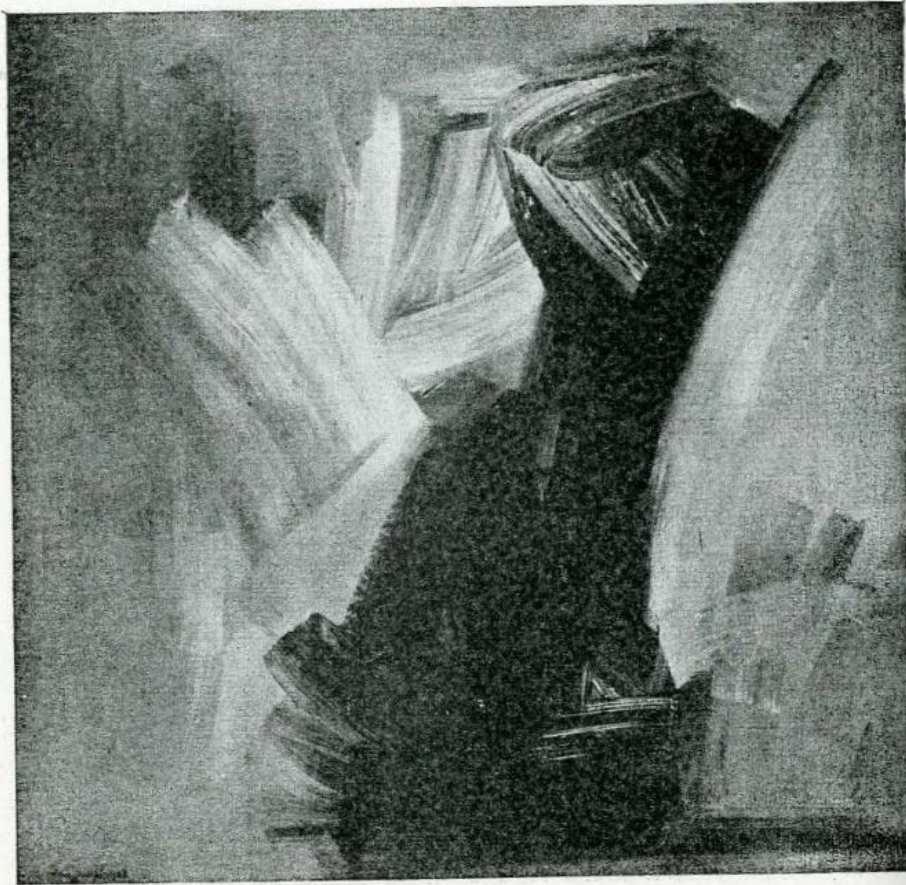
COSTOPOULOS DAPHNE
Industrie

كوستوبولس دافنى
صناعة

Εικόνα 111 Δάφνη Κωστοπούλου, *Βιομηχανία*, λάδι, 99 x 81 εκ., στο στο *5ème Biennale d'Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964, χ.α..

Grèce

اليونان

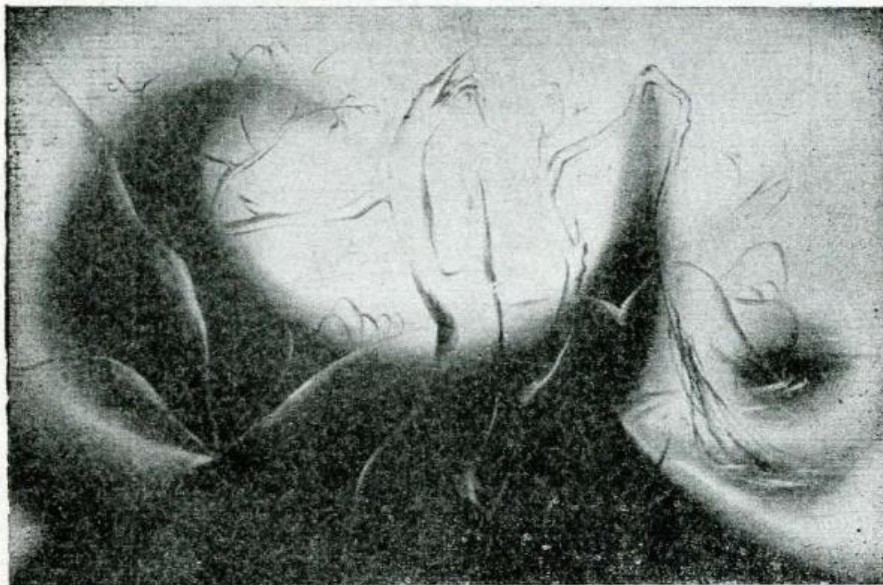
DEKOULAKOS ELIAS
Impression

ديكولاكوس الياس
تأثير

Εικόνα 112 Ηλίας Δεκουλάκος, *Εντύπωση*, πλαστικό 100 x 100 εκ., στο στο *5ème Biennale d'Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964, χ.α..

Grèce

اليونان

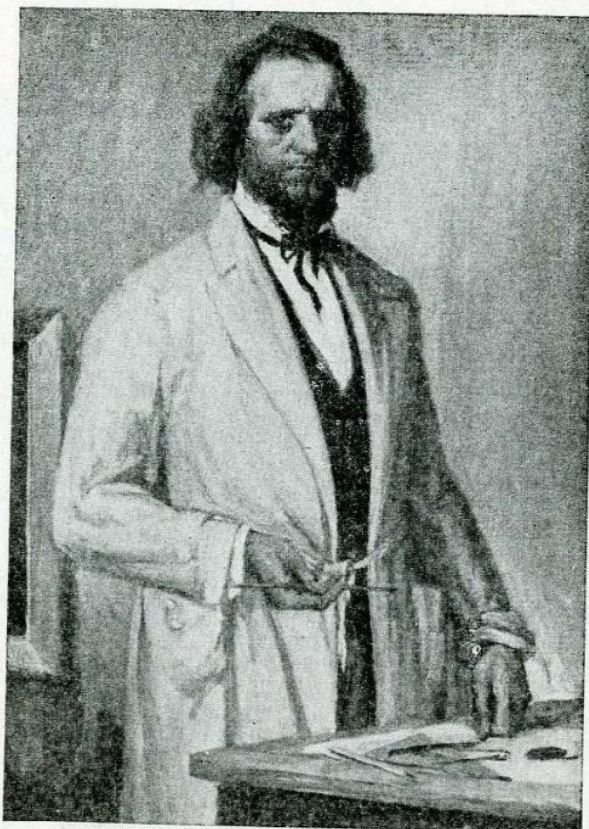
GEORGES GOUNARO
Paysage et Arbre

جورج جوناو
منظر طبيعي وشجرة

Εικόνα 113 Γιώργος Γουναρό (Γουναρόπουλος), *Τοπίο με δέντρα*, λάδι, 80 x 122 εκ., στο στο *5ème Biennale d'Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964, χ.α..

Grèce

اليونان

GEORGIADES ANDRE
Portrait d'un architecte

جورجیادس اندریه
صورة مهندس معمارى

Εικόνα 114 Ανδρέας Γεωργιάδης, *Πορτραίτο ενός αρχιτέκτονα*, λάδι, 145 x 110 εκ., στο στο *5ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964, χ.α..

Grèce

اليونان

HELENE ZERVA
Composition No. 3

هيلين زيرفا
تكوين رقم 3

Εικόνα 115 Ελένη Ζερβά, *Σύνθεση νο. 3*, λάδι, 139 x 95 εκ., στο στο *5ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964, χ.α..

IRA ECONOMIDOU
Saint Georges

ایرا ایکونومیدو
مار جرجس

Εικόνα 116 Ήρα Οικονομίδου, *Άγιος Γεώργιος*, λάδι, 75 x 110 εκ., στο στο *5ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964, χ.α..

Grèce

اليونان

MARIA HADJIGAKI

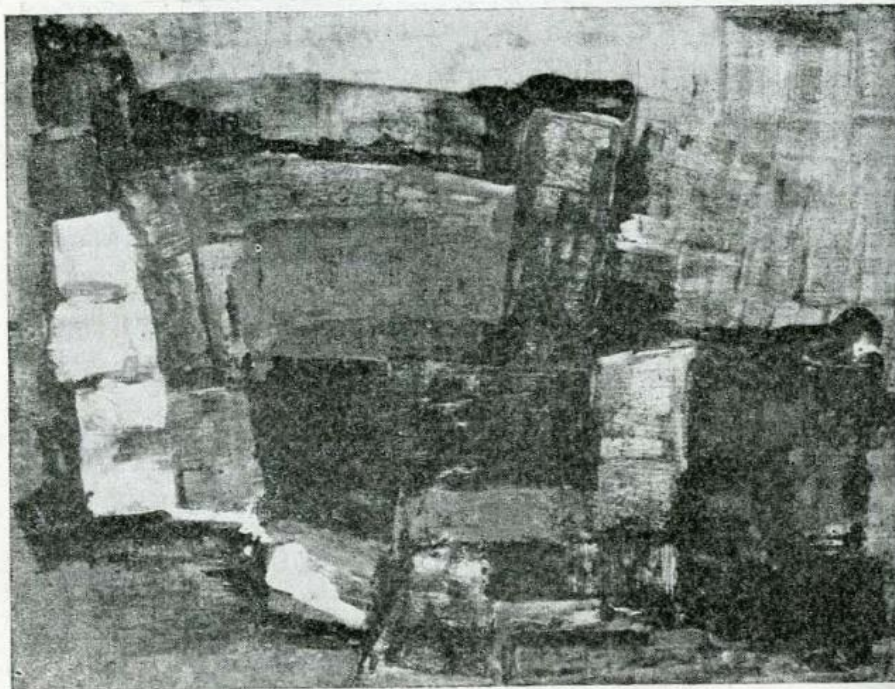
Composition I

ماريا هادجيجاكي
تكوين ١

Εικόνα 117 Μαρία Χατζηγάκη, *Σύνθεση I*, λάδι, 114 x 163 εκ., στο στο *5ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964, χ.α..

Grèce

اليونان

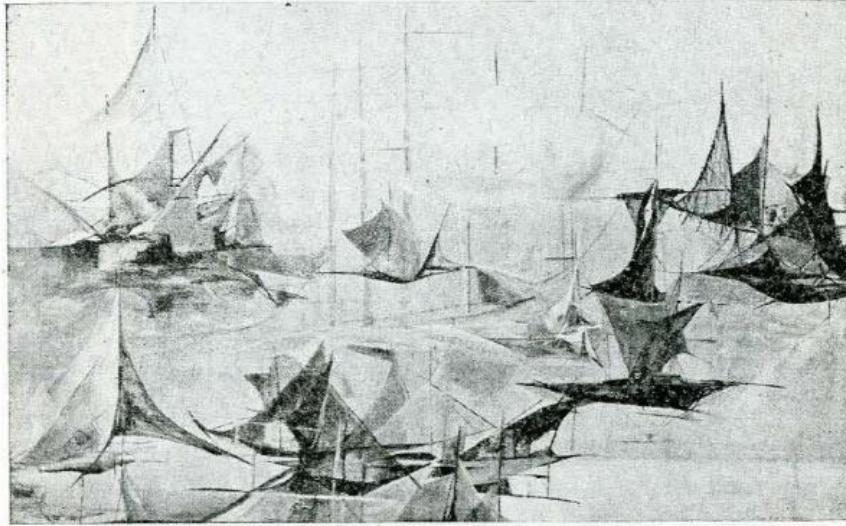
MARIA SPENTZA
Elégie

ماريا سبنتزا
مرثية

Εικόνα 118 Μαρία Σπέντζα, *Ελεγεία*, κόλλα σε ύφασμα, 128 x 97 εκ., στο στο *5ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964, χ.α..

Grèce

اليونان

MATOUSSI XENI
En attendant le vent

ماتوسی کسینی
في انتظار الريح

Εικόνα 119 Εένη Ματούσση, *Περιμένοντας τον άνεμο*, αυγό, 116 x 73 εκ., στο *5ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964, χ.α..

Grèce

اليونان

VALIAS SEMERTZIDIS
L'homme de Skiros

فالياس سيمرتزίδيس
رجل من سكيروس

Εικόνα 120 Βάλιας Σεμερτζίδης, *Σκυριανός*, λάδι τέμπερα, 98 x 160 εκ., στο *5ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964, χ.α..

Grèce

اليونان

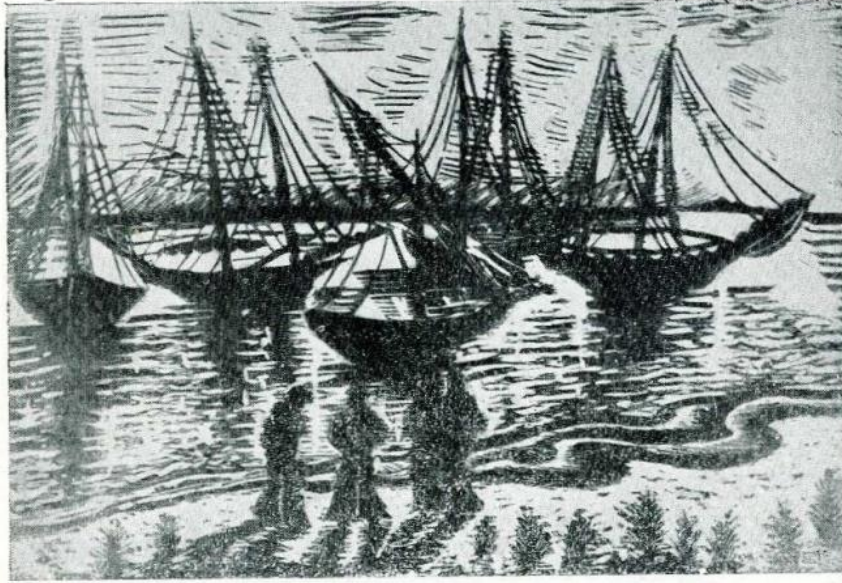
HARBOURI ISABELLE
Concert

هرپوری ایزابیل
حفلة موسيقية

Εικόνα 121 Ισαβέλλα Χαμπούρη, *Συναυλία*, ξύλο, 29 x 42 εκ., στο *5ème Biennale d'Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964, χ.α..

Grèce

اليونان

HELENE CONSTANTINIDES
Au Coucher du Soleil

هيلين كونستانتينيدس
عند غروب الشمس

Εικόνα 122 Ελένη Κωνσταντινίδου, *Στο ηλιοβασίλεμα*, χαρακτηριστική σε ξύλο, 66 x 55 εκ., στο *5ème Biennale d'Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964, χ.α..

VARLAMOS GEORGES
Chasseurs dans le bois

فارلاموس جورج
صيادون في الغابة

Εικόνα 123 Γιώργος Βαρλάμος, *Κνηγοί στο δάσος*, χαρακτηριστική σε ξύλο, 70 x 93 εκ., στο *5ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964, χ.α..

Εικόνα 124 Γιώργος Βελλισαρίδης, *Αρμονία*, 1962, έγχρωμη ξυλογραφία και λινόλεουμ, 43.3 x 39.4 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 8102.

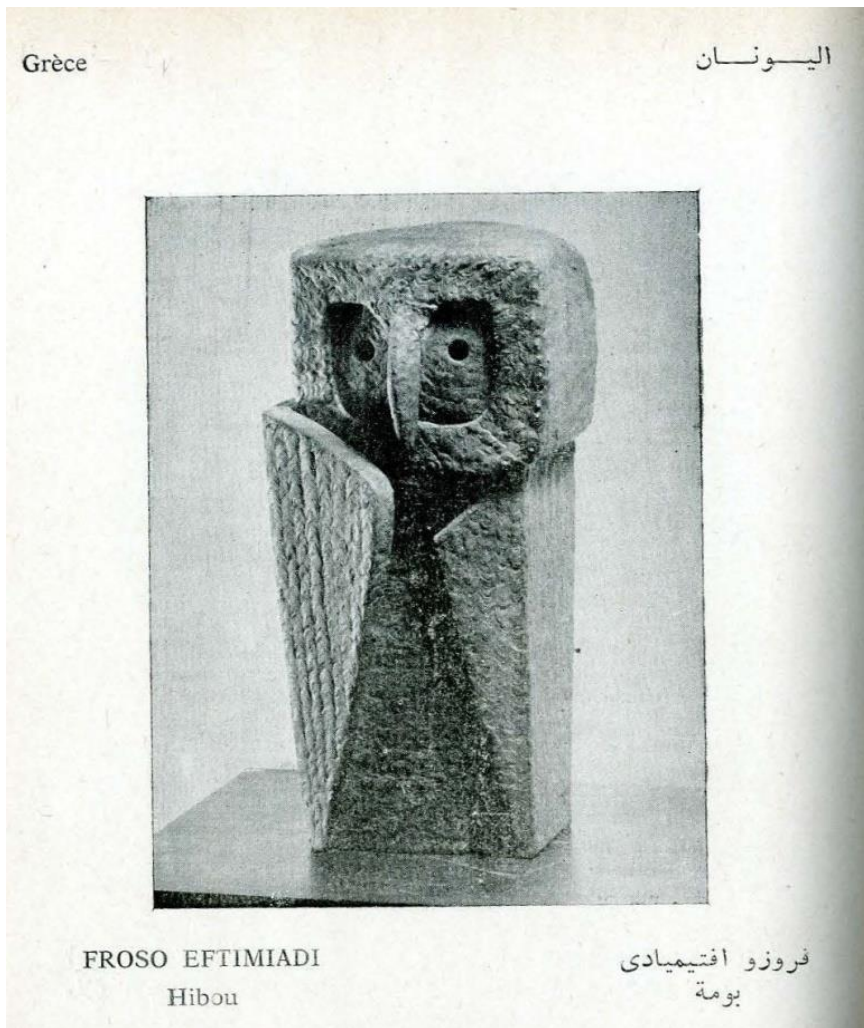

Εικόνα 125 Γιώργος Βελλισαρίδης, *Στο κόσμο του βυθού*, 1960, οξυγραφία σε χαρτί, 38.4 x 28.4 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 5001 (δωρεά του καλλιτέχνη).

Εικόνα 126 Φρόσω Ευθυμιάδη – Μενεγάκη, *Αετός*, 1956 – 1957, σφυρηλατημένο σίδηρο, 100 x 95 x 59 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 9049 (κληροδότημα Φρόσως Ευθυμιάδη – Μενεγάκη).

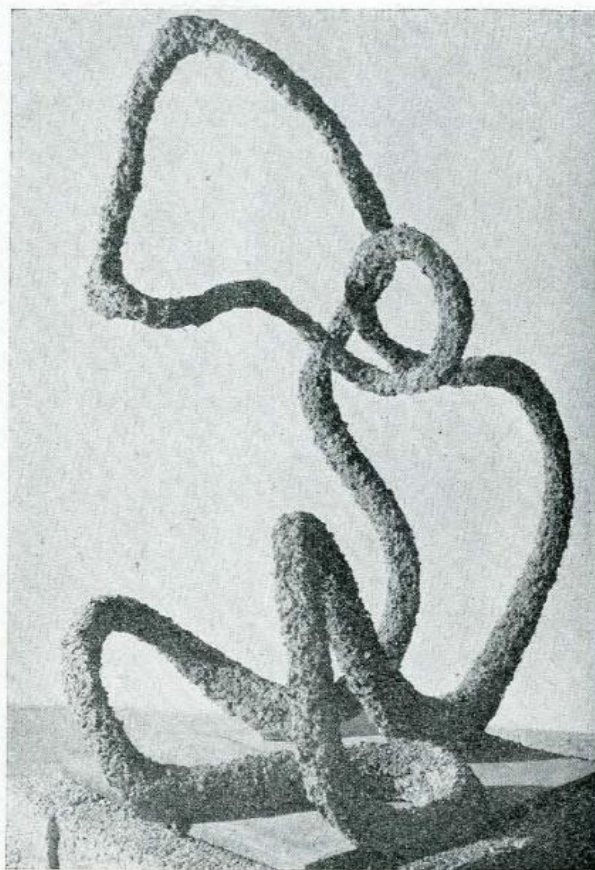
Εικόνα 127 Φρόσω Ευθυμιάδη – Μενεγάκη, *Κουκουβάγια I*, σφυρήλατο σίδηρο με ορείχαλκο, ύψος, 35 εκ., στο *5ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964, χ.α..

Εικόνα 128 Σωσώ Χουτοπούλου – Κονταράτου, *Σύνθεση σε κύκλο*, δεκαετία 1960, συγκολλημένο σίδηρο, 54 x 54 εκ., αρχείο Ινστιτούτο Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης.

Grèce

اليونان

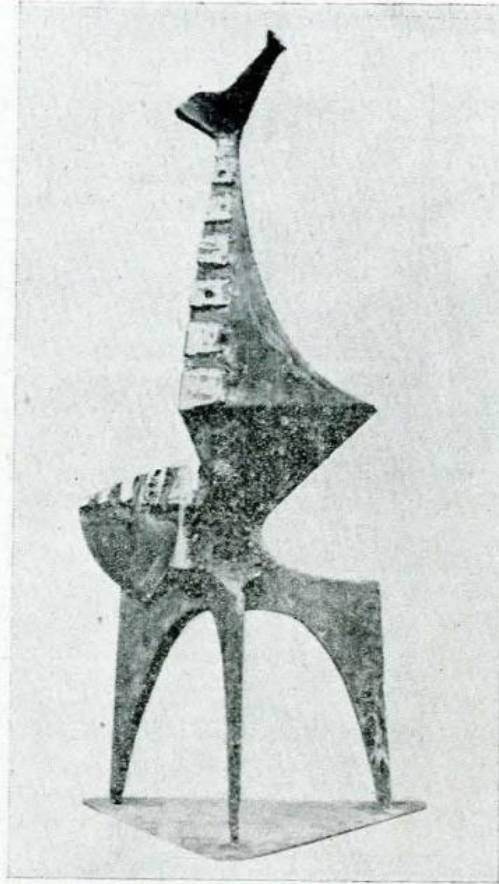
IRENE CHARIATI
Ange de Douleur

ايرين كارياتي
ملاك الاحزان

Εικόνα 129 Ειρήνη Χαριάτη, *Άγγελος του Πόνου*, σίδηρο και τσιμέντο, 120 x 80 εκ., στο *5ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964, χ.α..

Grèce

اليونان

PAPADIMITRIOU THEODORE
Pégase No. II

بابا ديمتريو تيودور
الفرس الطائر رقم ٢

Εικόνα 130 Θεόδωρος (Παπαδημητρίου), *Πήγασος Νούμερο 11*, σίδηρο, στο *5ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964, χ.α..

Grèce

اليونان

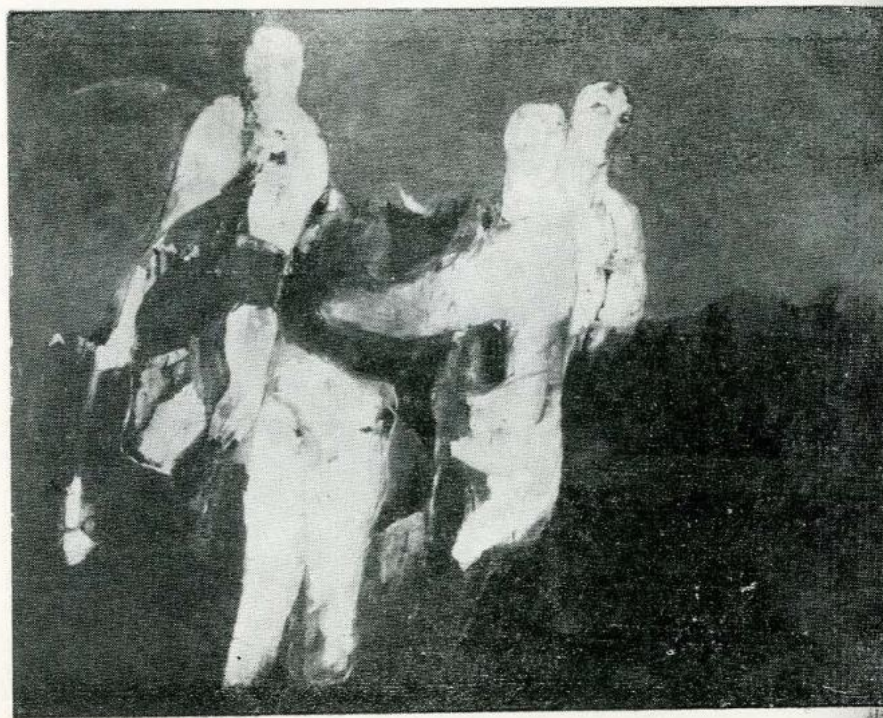
TITSA CHRYSOCHOIDES
Figure

تیتسا کریسو کویدیس
تمثال سیده

Εικόνα 131 Τίτσα Χρυσοχοΐδου, *Μορφή*, μπρούντζος, 30 x 28 εκ., στο *5ème Biennale d'Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964, χ.α..

Grece

اليونان

CHRISTO CARAS
Pygmées au parc

كريستوس كاراس
أشخاص في الحديقة

Εικόνα 132 Χρίστος Καράς, *Μορφές στο πάρκο*, λάδι, 146 x 114 εκ., στο *béte Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 15 Δεκεμβρίου 1965 – 31 Μαρτίου 1966, χ.α..

Grece

اليونان

KARAGATSI NIKI
Le port de Pylos

کاراجاتسی نیکی
میناء پیلوس

Εικόνα 133 Νίκη Καραγάτση, *Το λιμάνι της Πύλου*, τέμπρα, 44 x 62 εκ., στο *6ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 15 Δεκεμβρίου 1965 – 31 Μαρτίου 1966, χ.α..

Grece

اليونان

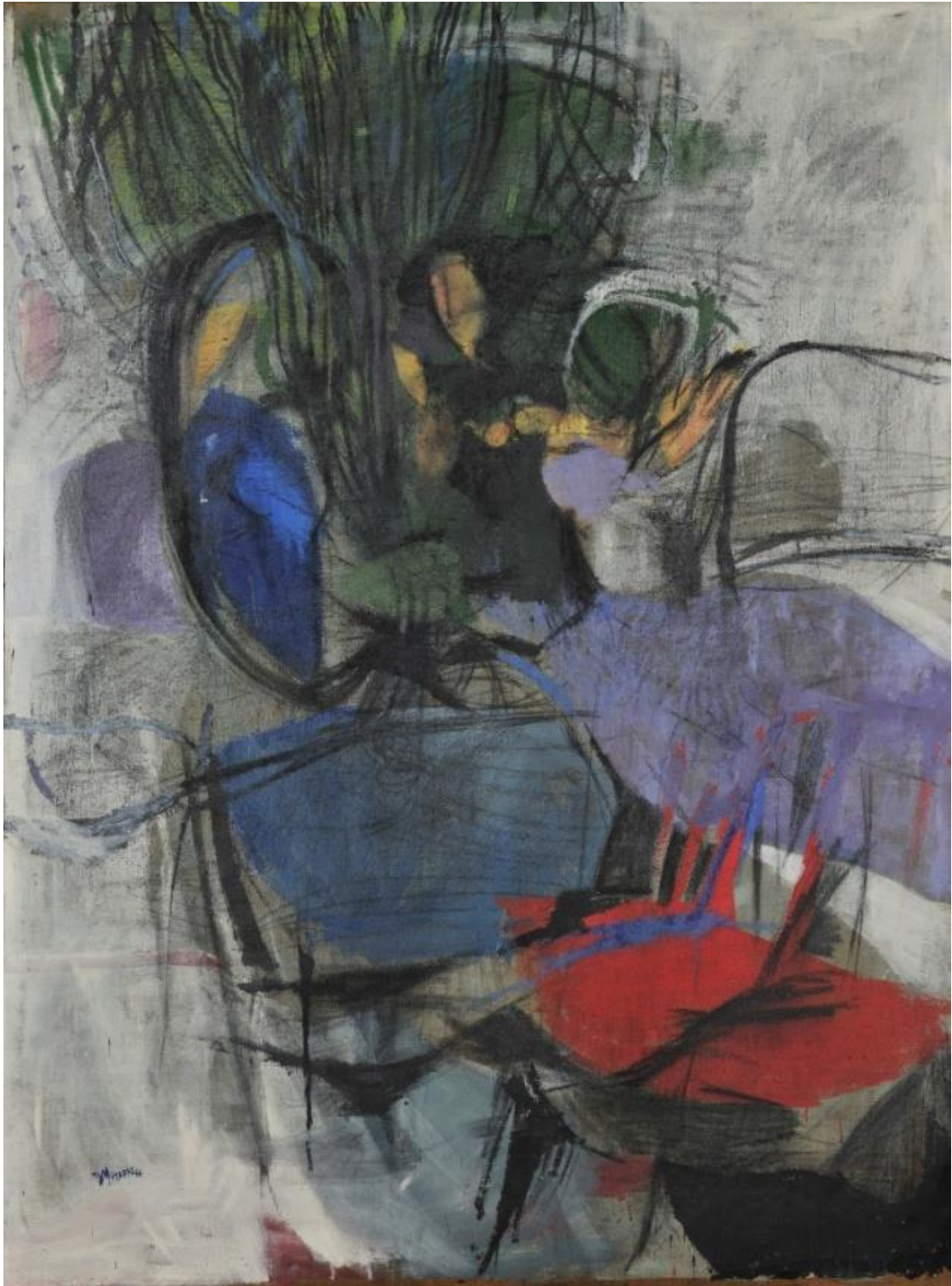

KYPREOS VASSILI
Heures dans la
Méditerranée

كيريوس فاسيلي
ساعات في البحر الابيض

Εικόνα 134 Βασίλης Κυπραίος, *Μεσογειακές ώρες*, πλαστικό και λάδι, 125 x 165 εκ., στο *6ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 15 Δεκεμβρίου 1965 – 31 Μαρτίου 1966, χ.α..

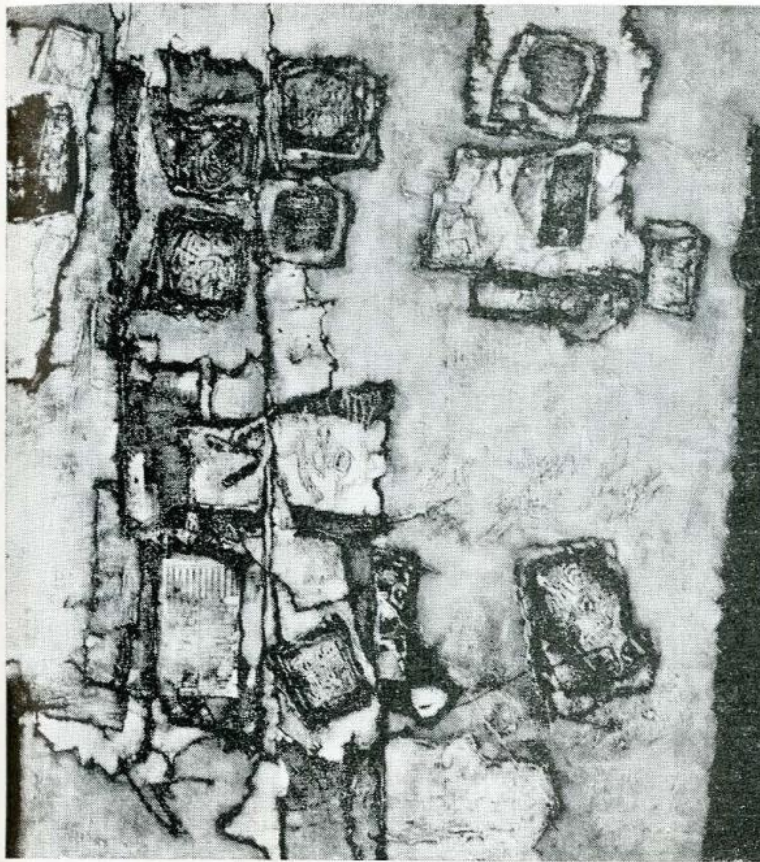

Εικόνα 135 Δημήτρης Μυταράς, *Καθρέπτης με πράσινο*, 1964, κόλα σε λινάτσα, 218 x 161 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 3220.

Grece

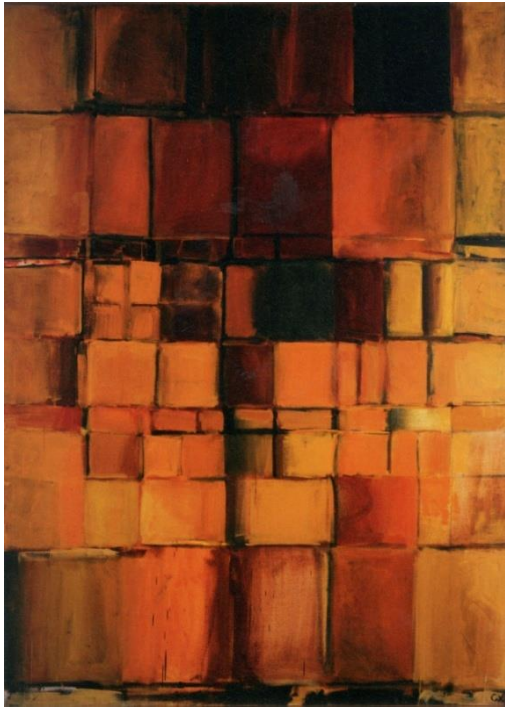
اليونان

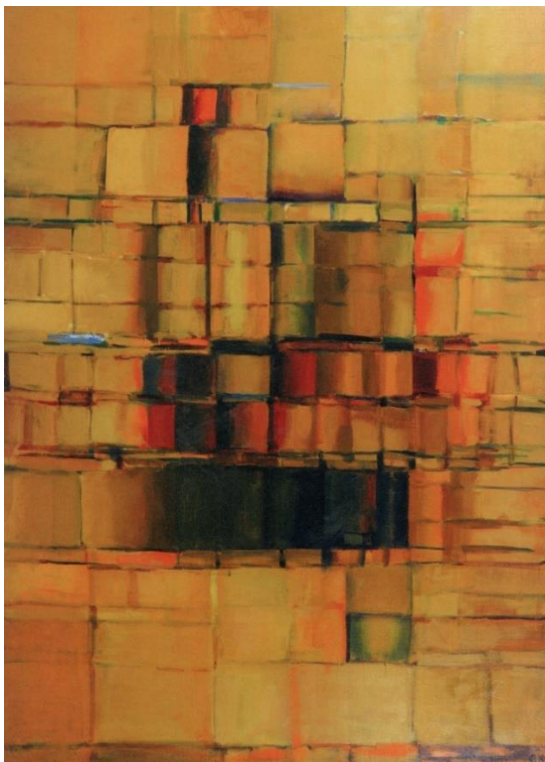
PILADAKIS MANOLIS
Surface No. 27

بيلاداكيس مانوليس
مسطح رقم ٢٧

Εικόνα 136 Μανώλης Πηλαδάκης, *Επιφάνεια αριθ. 27*, 1965, λάδι και στόκος, 170 x 190 εκ., στο *béme Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 15 Δεκεμβρίου 1965 – 31 Μαρτίου 1966, χ.α..

Εικόνα 137 Κοσμάς Ξενάκης, *Χωρίς Τίτλο*, 1963, λάδι σε καμβά, 164 x 120 εκ., αρχείο Ινστιτούτο Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης.

Εικόνα 138 Κοσμάς Ξενάκης, *Χωρίς Τίτλο*, 1963, λάδι σε καμβά, 164.5 x 120.5 εκ., αρχείο Ινστιτούτο Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης.

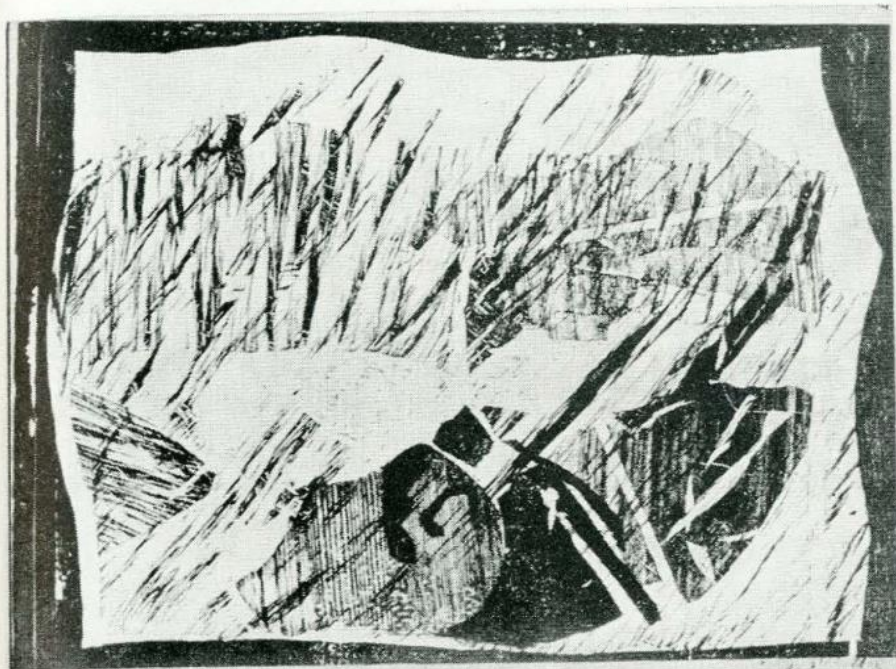
Εικόνα 139 Παναγιώτης Κατσουλίδης,
Αφιέρωμα στον Γιώργο, 1964,
ξύλογραφία σε χαρτί, χ.δ., αρχείο
Ινστιτούτο Σύγχρονης Ελληνικής
Τέχνης.

Εικόνα 140 Παναγιώτης Κατσουλίδης,
Αφιέρωμα στον Γιώργο, 1964,
ξύλογραφία σε χαρτί, χ.δ., αρχείο
Ινστιτούτο Σύγχρονης Ελληνικής
Τέχνης.

Grece

اليونان

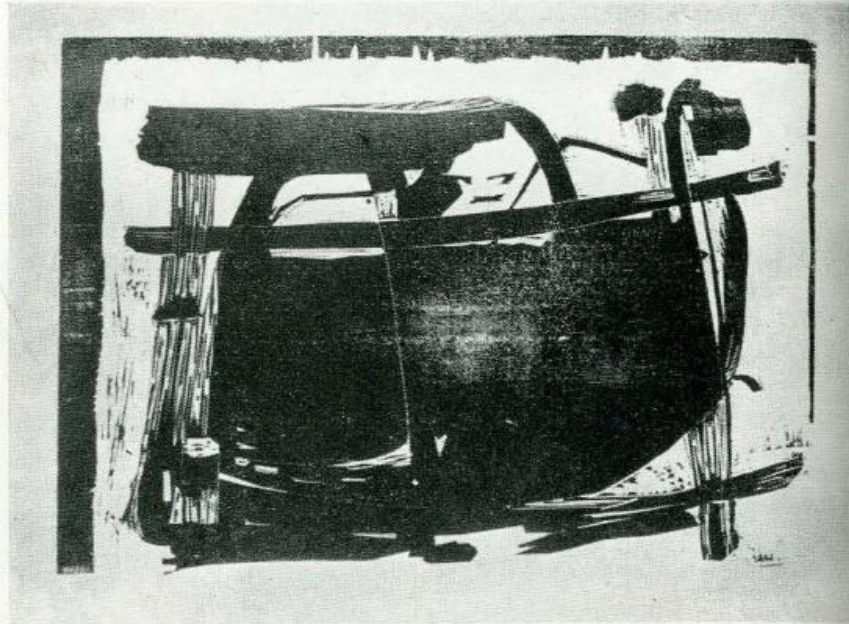
P. KATSOLIDIS
Paysage imaginaire

ب. کاتسولیدس
منظر خیالی

Εικόνα 141 Παναγιώτης Κατσουλίδης, *Φανταστικό τοπίο*, χαρακτική σε ξύλο, 55 x 39 εκ., στο *6ème Biennale d'Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 15 Δεκεμβρίου 1965 – 31 Μαρτίου 1966, χ.α..

Grece

اليونان

YANNI PAPADAKIS
De Mithymna

ياني باباداكس
من ميتيمنا

Εικόνα 142 Γιάννης Παπαδάκης, *Μήθυμνα*, χαρακτηριστική σε ξύλο, 40 x 55 εκ., στο *6ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 15 Δεκεμβρίου 1965 – 31 Μαρτίου 1966, χ.α..

Grèce

اليونان

S. G. NOTA
Composition No. 1
de trois personnages

سيوتروبو جورجيو نوتا
تكوين رقم 1 لثلاثة أشخاص

Εικόνα 143 Νότα Σιοτρόπου – Γεωργίου, *Σύνθεση αριθ. 1 με τρεις ανθρώπους*, ακουαφόρτε, 100 x 52 εκ., στο *6ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 15 Δεκεμβρίου 1965 – 31 Μαρτίου 1966, χ.α..

Grece

اليونان

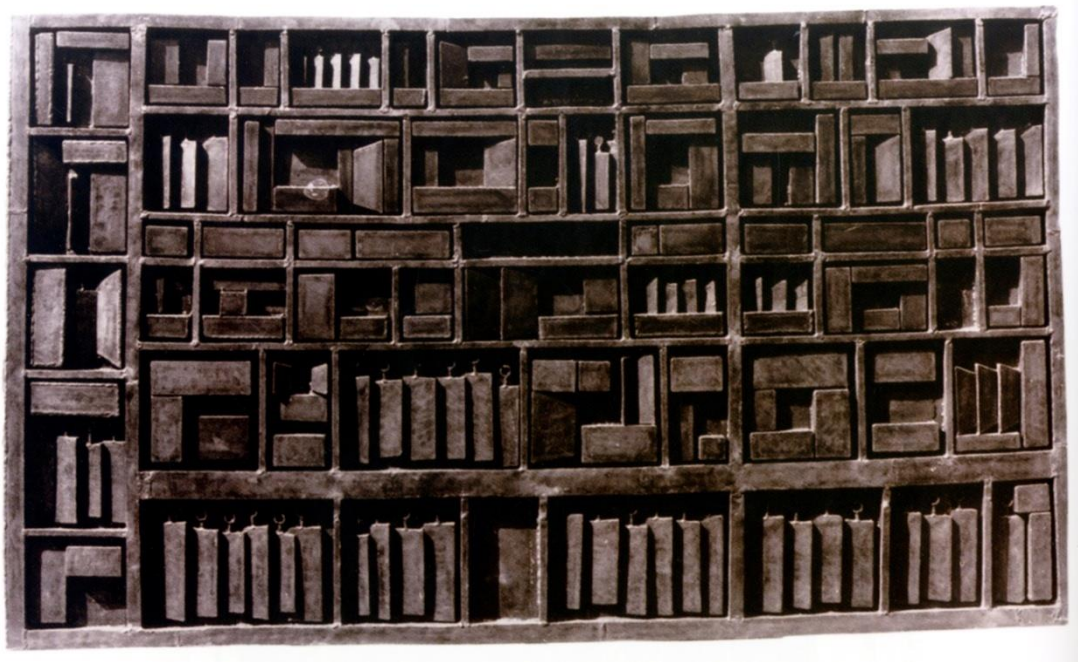

ANGELO THEODOROPOULOS
Les oliviers

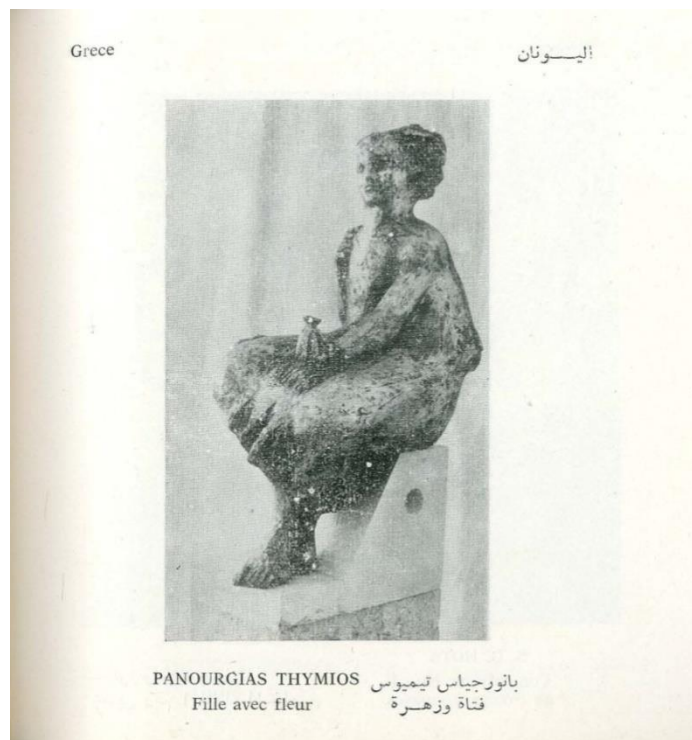
انجلو تيودوروبولوس
أشجار الزيتون

Εικόνα 144 Άγγελος Θεοδωρόπουλος, *Ελιές*, στο *6ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 15 Δεκεμβρίου 1965 – 31 Μαρτίου 1966, χ.α..

Εικόνα 145 Γιώργος Νικολαΐδης, *Χωρίς Τίτλο*, 1965, ανάγλυφο σε σίδηρο, 68 x 120 εκ., αρχείο Ινστιτούτο Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης.

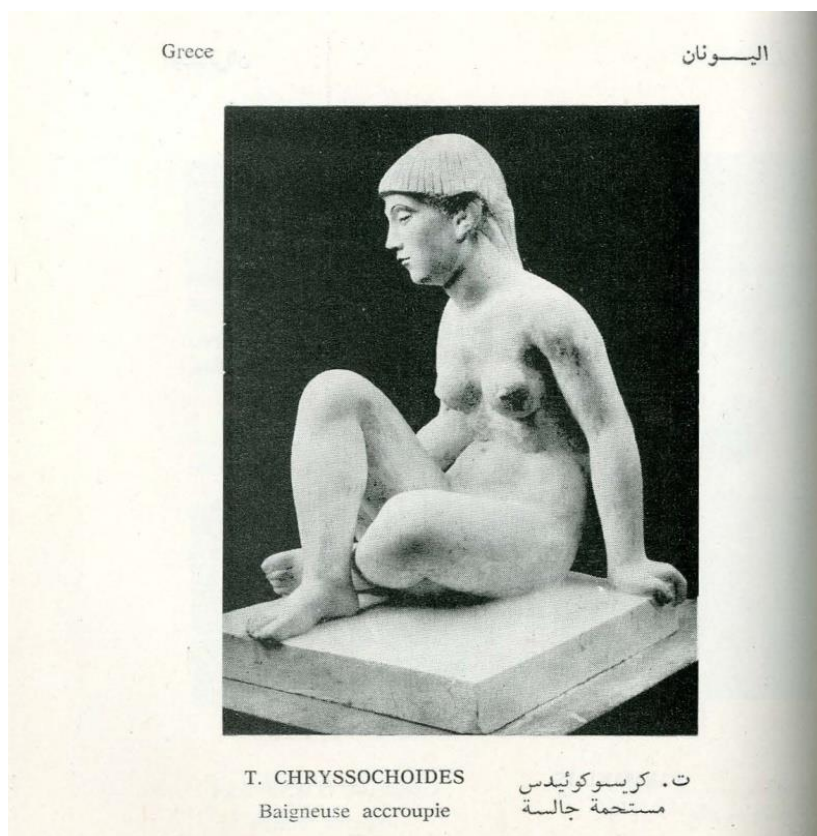
Εικόνα 146 Θύμιος Πανουργιάς, *Κορίτσι με λουλούδι*, μπρούντζος, 66 x 35 x 40 εκ., στο *béme Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 15 Δεκεμβρίου 1965 – 31 Μαρτίου 1966, χ.α..

Εικόνα 147 Ιωάννης Παρμακέλης, *Χειροσίμα*, 1965, χαλκός, 95 x 35 x 20 εκ., στο *Παρμακέλης: γλυπτική – σχέδια – χρώμα*, Αθήνα, χ.ε., 1992, σ. 151.

Εικόνα 148 Ιωάννης Παρμακέλης, *Ελένη*, 1965, χαλκός, 95 x 40 x 45 εκ., στο *Παρμακέλης: γλυπτική – σχέδια – χρώμα*, Αθήνα, χ.ε., 1992, σ. 150.

Εικόνα 149 Τίτσα Χρυσοχοΐδου, *Σκουριασμένη Λουόμενη*, μπρούντζος, 60 x 42 x 43 εκ., στο *6ème Biennale d'Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 15 Δεκεμβρίου 1965 – 31 Μαρτίου 1966, χ.α..

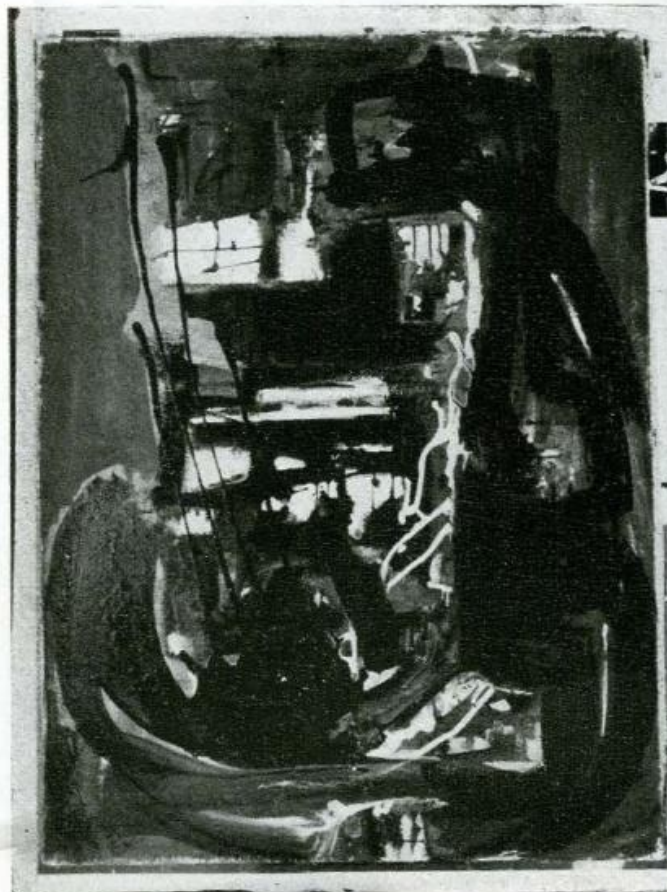
Εικόνα 150 Τίτσα Χρυσοχοΐδου, *Γυναίκα καθιστή*, πριν 1973, μπρούντζος, 85 x 38 x 36.5 εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 4435 (δωρεά Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών).

Εικόνα 151 Μπία Ντάβου, *Κυκλικές φόρμες*, 1967, ακρυλικό σε μουσαμά, στο *Μπία Ντάβου. Αναδρομική*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης – Υπουργείο Πολιτισμού, 17 Δεκεμβρίου 2008 – 1 Μαρτίου 2009, σ. 49.

GRECE

اليونان

DAVON BIA
(Composition)

دافو بيبيا
(تكوين)

Εικόνα 152 Μπία Ντάβου, *Σύνθεση*, πλαστικό, 90 x 130 εκ., στο *7ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 1968, χ.α..

GRECE

اليونان

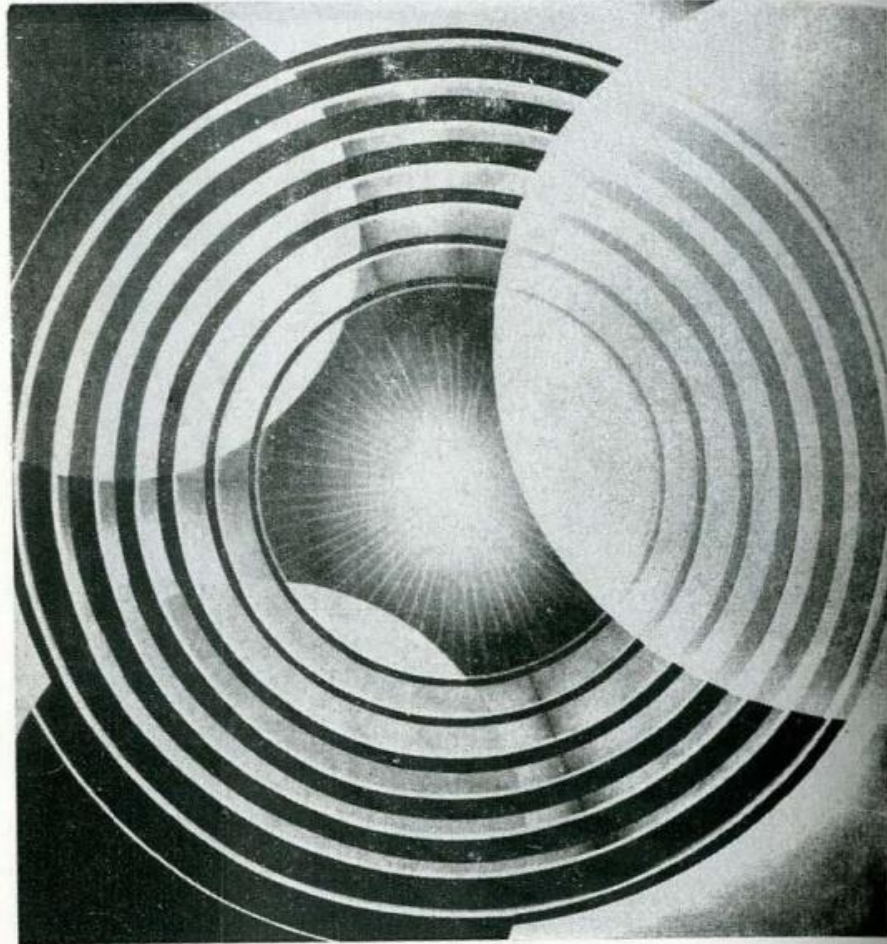
G. VAKALO
(Fête marine)

ج. فاكالو
(عيد بحري)

Εικόνα 153 Γιώργος Βακαλό, *Γιορτή ναυτικών*, λάδι, 95 x 75 εκ., στο *7ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 1968, χ.α..

GRECE

اليونان

LAMBROU SPIROS
(Générateur du monde)

سپروس سبیروس
(مولد العالم)

Εικόνα 154 Σπύρος Λάμπρου, *Δημιουργία του κόσμου*, λάδι, 110 x 120 εκ., στο *7ème Biennale d'Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 1968, χ.α..

GRECE

اليونان

PARIS PREKAS
(Cyclades)

پاریس برکاس
(سیکلاد)

Εικόνα 155 Πάρις Πρέκας, *Κυκλάδες*, λάδι, 80 x 95 εκ., στο *7ème Biennale d'Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 1968, χ.α..

GRECE

اليونان

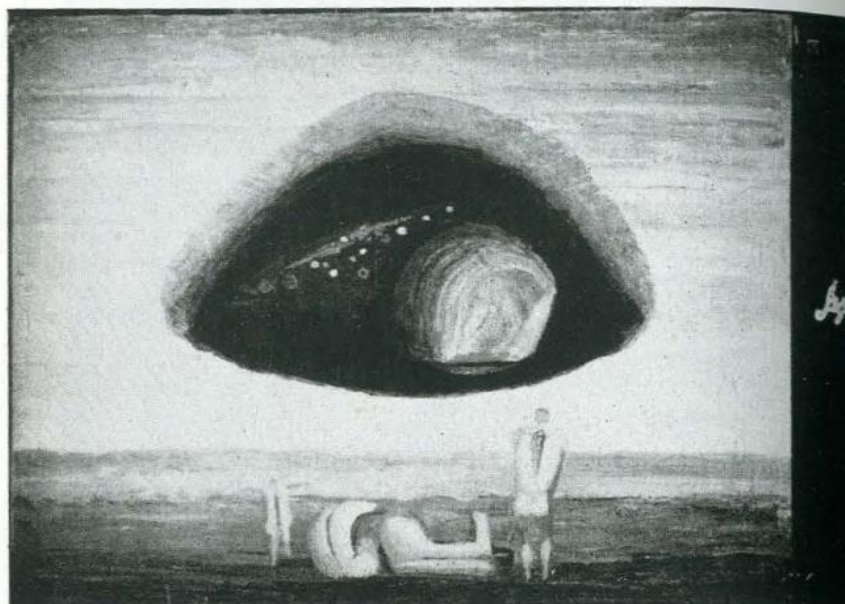
PHILIPPIDIS PIPITSA
(Composition A)

فيليبيدس بيتسا
(تكوين أ)

Εικόνα 156 Πιπίτσα Φιλιππίδου, *Σύνθεση Α*, λάδι, 134 x 166 εκ., 7ème *Biennale d'Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 1968, χ.α..

GRECE

اليونان

MARIOS VATZIAS
(Espace)

ماريوس فاتزياس
(فضاء)

G.
(Fè

Εικόνα 157 Μάριος Βατζιάς, *Χώρος*, 146 x 114 εκ., στο *7ème Biennale d'Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 1968, χ.α..

GRECE

اليونان

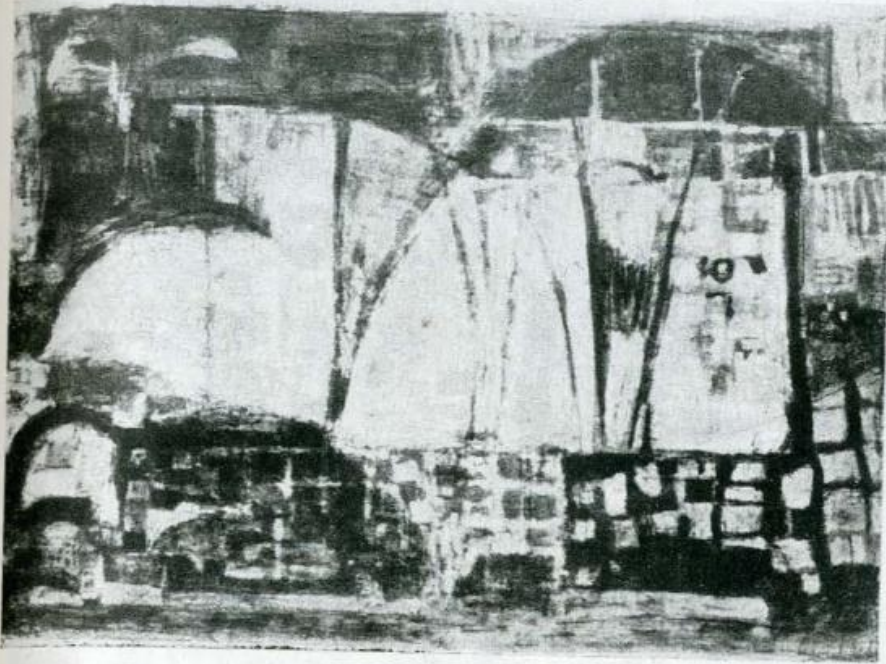
G. ANGHELOPOULOS
(Oliviers)

ج. أنجلو بولو
(زيتون)

Εικόνα 158 Γεώργιος Αγγελόπουλος, *Ελιές*, λινό, 28 x 33 εκ., στο *7ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 1968, χ.α..

GRECE

اليونان

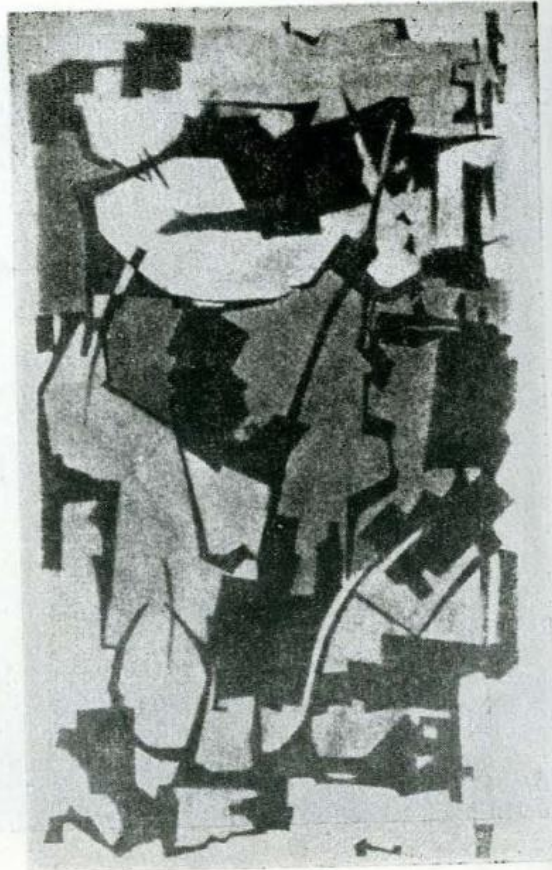
BEHRAKIS GEORGES
(Port)

بھراکيس جورج
(ميناء)

Εικόνα 159 Γιώργος Μπεχράκης, *Λιμάνι*, στο *7ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 1968, χ.α..

GRECE

اليونان

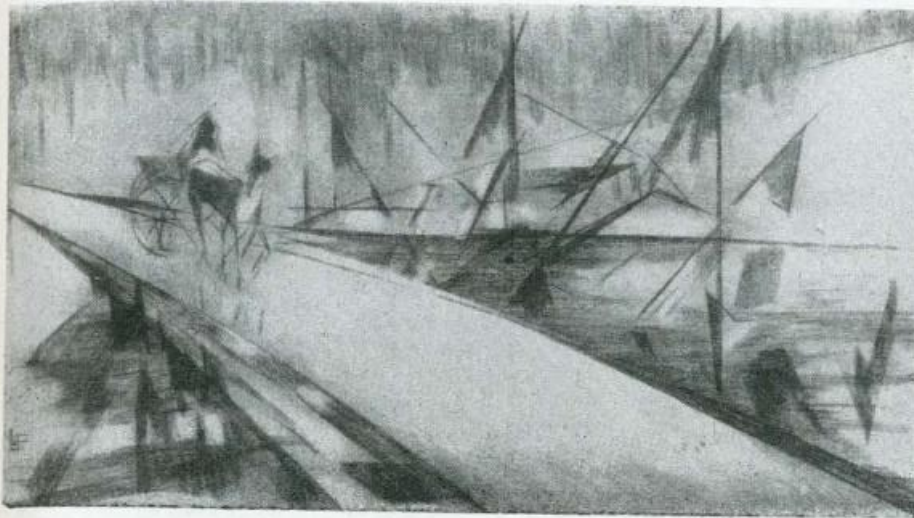
GIANNOUKAKIS DEMETRE
(Mouvement)

جيانو كاكى ديميترو
(حركة)

Εικόνα 160 Δημήτρης Γιαννουκάκης, Κίνηση, χαλκός, 36 x 45 εκ., στο 7ème *Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 1968, χ.α..

GRECE

اليونان

PASCALI LELA
(Au bord de la mer)

باسكال ليلا
(على شاطئ البحر)

Εικόνα 161 Λέλα Πασχάλη, *Δρόμος στη θάλασσα*, ψευδάργυρος, 52 x 71 εκ., στο 7ème *Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 1968, χ.α..

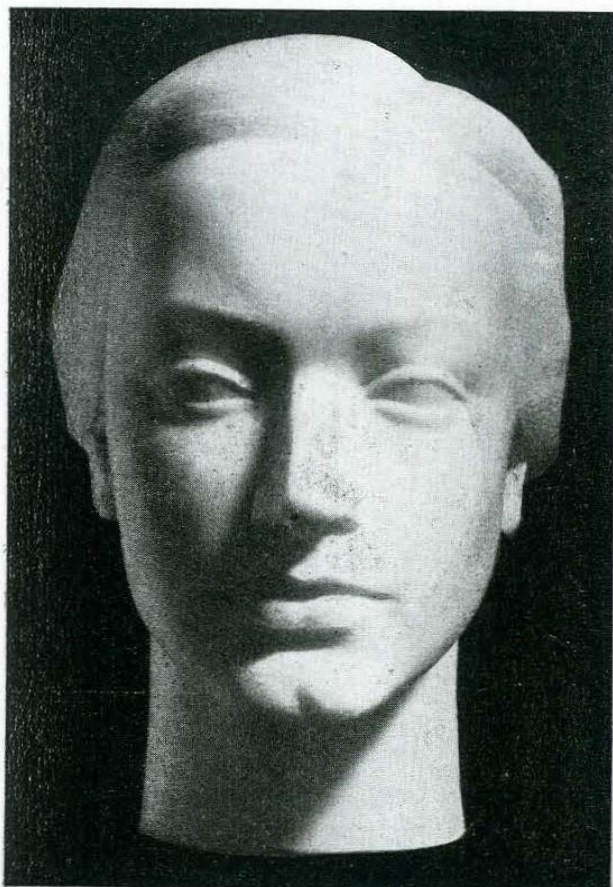
Εικόνα 162 Ευάγγελος Μουστάκας,
Ερινύες I, 1966, χαλκός, 30 x 24 x 14
εκ., αρχείο Ινστιτούτο Σύγχρονης
Ελληνικής Τέχνης.

Εικόνα 153 Ευάγγελος Μουστάκας,
Νίκη, 1967, μπρούντζος, 46 x 50 x 26
εκ., συλλογή Ε.Π.Μ.Α.Σ., αρ. Π. 4449
(δωρεά Υπουργείου Πολιτισμού και
Επιστημών).

GRECE

اليونان

V. PHALIREAS
(Tête de jeune fille)

ف. فاليريّاس
(رأس فتاة)

Εικόνα 164 Βάσως Φαληρέας, *Κεφάλι νεαρού κοριτσιού*, παριανό μάρμαρο, 35 εκ., στο *7ème Biennale d' Alexandrie*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d' Alexandrie, 1968, χ.α..

Βιβλιογραφία

1. Αρχεία

Αρχείο Αλέξανδρου Ξύδη, Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρεθυμνο.

Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών – Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου (Υ.Δ.Ι.Α.), Αθήνα.

Αρχείο των καλλιτεχνών καλλιτεχνών της Εθνικής Πινακοθήκης – Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, Αθήνα.

Αρχείο Ανώτατης Σχολής Καλών Τεχνών (Α.Σ.Κ.Τ.), Αθήνα.

Αρχείο Επιμελητηρίου Εικαστικών Τεχνών Ελλάδος, Αθήνα.

Αρχείο Τώνη Σπητέρη, Τελλόγλειο Ίδρυμα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη:
<https://collections.teloglion.gr/ords/f?p=200:20:5046361362792>

Συλλογή αποκομάτων Τύπου, Εθνική Πινακοθήκη – Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, Αθήνα:
https://library.nationalgallery.gr/el/cifiopoiimena_ar8ra_efimeridon/index.html

Αρχείο Ινστιτούτου Σύγχρονης Ελληνικής Τέχνης, Αθήνα.

2. Πηγές

Premiere Biennale de la Mediterranée, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 26 Ιουλίου – 15 Σεπτεμβρίου 1955.

2ème Biennale de la Mediterranée, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 28 Δεκεμβρίου 1957 – 15 Μαρτίου 1958.

3ème Biennale d' Alexandrie, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 17 Δεκεμβρίου 1959 – 17 Μαρτίου 1960.

4ème Biennale d' Alexandrie, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 14 Δεκεμβρίου 1961 – 13 Μαρτίου 1962.

5ème Biennale d' Alexandrie, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 12 Δεκεμβρίου 1963 – 31 Μαρτίου 1964.

6ème Biennale d' Alexandrie, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 15 Δεκεμβρίου 1965 – 31 Μαρτίου 1966.

7ème Biennale d' Alexandrie, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Musée des Beaux-Arts, Centre Culturel d'Alexandrie, 1968.

3. Κατάλογοι εκθέσεων.

«*Η ελληνικότητα*» στο έργο *Νεοελλήνων χαρακτών*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Πινακοθήκη Γρηγοράκη – Μουσείο χαρακτικής, 2001.

«*Στάθμη*». Έκθεσις σχεδίου - ακουαρέλλας - χαρακτικής, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μορφωτικός Σύλλογος Αθηναίων, 1952.

100 Χρόνια Νεοελληνική Χαρακτικής. Συλλογή Γιάννη Παπακωνσταντίνου, κατάλογος έκθεσης, κείμ. Ξένης Σαχίνης – Γιάννης Παπακωνσταντίνου, Θεσσαλονίκη, Πινακοθήκη Μακεδονικών Σπουδών, 2009.

180 χρόνια λιθογραφίας, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, 1978.

90 χρόνια Νεοελληνικής Χαρακτικής 1914-2004. Αήδα και Κύκνος. Συλλογή Γιάννης Παπακωνσταντίνου, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Δημοτική Πινακοθήκη Ψυχικού, 2004.

Angelopoulos 1960-1990, κατάλογος έκθεσης, εισ. Gisele Prassinos, Παρίσι, Mona Lisa, 1990.

Exposition des dames artistes Hellenes, κατάλογος έκθεσης, Κάιρο, Musée d' Art Moderne, 1955.

Mario Prassinos, κατάλογος έκθεσης, επιμ. François Nourissier, Παρίσι, Actes Sud, 2005.

Mario Prassinos: peintures et dessins recents, κατάλογος έκθεσης, Παρίσι, Galerie Nationale du Grand Palais, 1980.

Mario Prassinos: arbres et boutiquets, κατάλογος έκθεσης, Παρίσι, Galerie de France, [1960;].

A' Έκθεσις Καλλιτεχνικού Βιβλίου και Χαρακτικής, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Τέχνη, 1958.

Μαρία Αγγελίδου, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Ζυγός, 1958.

Μαρία Αγγελίδου, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Νέες Μορφές, 1964.

Αλεξανδράκης: Σχέδια, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, χ.ε., [1970;].

Αλέξανδρος Αλεξανδράκης, αναδρομική, κατάλογος έκθεσης, εισ. Δημήτρης Παπαστάμος, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1980.

Αλέξανδρος Αλεξανδράκης, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Αργώ, 1987.

Αλέξανδρος Αλεξανδράκης. Το γυμνό, κατάλογος έκθεσης, Λονδίνο, Gallery K., 1998.

Αλέξανδρος Αλεξανδράκης, κατάλογος έκθεσης, Λευκωσία, Gallery K., 1999.

Έκθεσις Μ. Αναγνωστοπούλου, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Στρατηγοπούλου, 1926.

Έκθεσις ζωγραφικής Μ. Αναγνωστοπούλου, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Στρατηγοπούλου, 1927.

Έκθεσις Μ. Αναγνωστοπούλου, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Στρατηγοπούλου, 1930.

Θανάσης Απάρτης, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Εκθέσεων Ζαχαρίου, 1947.

Θανάσης Απάρτης, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αθηναϊκό Τεχνολογικό Ινστιτούτο, 1965.

Τιμητική έκθεση γλυπτικής του δασκάλου Θανάση Απάρτη, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Καλλιτεχνικό Πνευματικό Κέντρο «Ωρα», 1971.

Θανάσης Απάρτης. Αναδρομική, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, 1977.

Θανάσης Απάρτης (1899-1972), κατάλογος έκθεσης, Όλγα Μεντζαφού (επιμ.), Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1984.

Apergis. Sculpture and Drawings, κατάλογος έκθεσης, κείμ. Αλέξανδρος Ξύδης, Αθήνα, The Athens Hilton Gallery, 1966.

Απέργης, κατάλογος έκθεσης, κείμ. Βεατρίκη Σπηλιάδη – Restany Pierre, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης «Δεσμός», 1981.

Απέργης, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης «Δεσμός», 1984.

Τόπος. Θανάσης Απέργης, κατάλογος έκθεσης, κείμ. Έφη Στρούζα, Θεσσαλονίκη, Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 2007.

Από την καλλιτεχνική συλλογή της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, κατάλογος έκθεσης, Δημήτριος Παπαστάμος – Ντόρα Ηλιοπούλου-Ρογκάν (κείμ.), Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1981.

Α. Αστεριάδης, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1976.

Αγηνώρ Αστεριάδης, κατάλογος έκθεσης, κείμ. Δημήτρης Παπαστάμος, Λάρισα, Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας – Μουσείο Γ.Ι. Κατσίγρα, 1984.

Αγηνώρ Αστεριάδης (1898-1977). Χαρακτική (1924-1968), κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Υάκινθος, 1987.

Αγηνώρ Αστεριάδης (1898-1977). Τιμητική Αναδρομική Έκθεση, κατάλογος έκθεσης, κείμ. Ειρήνη Ορατή, Αθήνα, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων, 1997.

Αγηνώρ Αστεριάδης. Αναδρομική έκθεση, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Ειρήνη Ορατή, Πάτρα, Δήμος Πατρέων, 1998.

Αγηνώρ Αστεριάδης 1898-1977, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2011.

Αγηνώρ Αστεριάδης. Ζωγραφική - Χαρακτική, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Δήμος Αθηναίων – Πολιτισμικός Οργανισμός, χ.χ.

Αφαίρεση. Τα ηρωικά χρόνια, κατάλογος έκθεσης, κείμ. Ανδρέας Τάκης – Συραγώ Τσιάρα – Γιάννης Μπόλης – Θούλη Μισιρλόγλου – Σπύρος Μοσχονάς, Θεσσαλονίκη, MoMus Μητροπολιτικός Οργανισμός Μουσείων Εικαστικών Τεχνών Θεσσαλονίκης, 2019.

G. Vakalo, κατάλογος έκθεσης, κείμ. Ελένη Βακαλό, μτφρ. Κατερίνα Αγγελάκη-Ρουκ – Philip Ramp, Αθήνα, Καλλιτεχνικό Κέντρο «Ωρα», 1971.

Γιώργος Βακαλό. Ζωγραφική, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Ευριπίδης, 2018.

Έκθεσις έργων χαρακτηριστικής Γιώργη Βαρλάμου, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Εκθέσεων Κούρος, 1958.

Έκθεση Γιώργη Βαρλάμου: ακουαρέλες, χαρακτική, βιβλίο, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Ζυγός, 1961.

Ελληνική Χαρακτική, κατάλογος έκθεσης, κείμ. Βεατρίκη Σπηλιάδη, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Νέες Μορφές, 1977.

Σπύρος Βασιλείου. Σύντομη Αναδρομή 1929-1969, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ελληνοαμερικανική Ένωση, 1969.

Σπύρος Βασιλείου '73, κατάλογος έκθεσης, χ.τ., χ.ε., 1973.

Σπύρος Βασιλείου. Νεκρές Φύσεις, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Αθηνών, 1974.

Σπύρος Βασιλείου, κατάλογος έκθεσης, κείμ. Δημήτρης Παπαστάμος – Σπύρος Βασιλείου, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1975.

Σπύρος Βασιλείου. Ζωγραφική 1928-1978, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Αθηνών, 1978.

Σπύρος Βασιλείου 1930-1985, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Χάρης Καμπουρίδης – Λέλα Τσεβεκίδου, Θεσσαλονίκη, [Ε.Τ.Ε.], 1995.

Η Αθήνα του Σπύρου Βασιλείου, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Δήμος Αθηναίων – Πολιτισμικός Οργανισμός, 1998.

- Καϊκία και Ξάρτια*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ατελιέ Σπύρου Βασιλείου, χ.χ.
- Έκθεσις ζωγραφικής Α. Βασιλικιώτης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Εκθέσεων Ζαχαρίου, 1957.
- Α. Βασιλικιώτης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Νέες Μορφές, 1961.
- Α. Βασιλικιώτης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Εκθέσεων Ζαχαρίου, 1962.
- Αριστοτέλης Βασιλικιώτης 1902-1972*, κατάλογος έκθεσης, Μύκονος, Κοινοφελής Δημοτική Επιχείρηση Πολιτιστικής Ανάπτυξης Μυκόνου, 2010.
- Αριστοτέλης Βασιλικιώτης. Απρόσμενες αλλαγές πορείας*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών Α.Π.Θ., 2022.
- Μ. Βατζιάς*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα «Αστόρ», 1966.
- Γιώργος Βελισσαρίδης*, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Ειρήνη Οράτη, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1990.
- Νικόλαος Βεντούρας. Αναδρομική*, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Κώστας Νικολούζος – Μαρία Μουζακίτη – Μαρίνα Παπασωτηρίου, Κέρκυρα, Δημοτική Πινακοθήκη Κέρκυρας, 2016.
- Νικόλαος Γ. Βεντούρας. Μισός αιώνας πρωτοπορίας*, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Κωνσταντίνος Παπαχρίστου – Γρηγόρης Καρύδης – Martin Royalton-Kisch, Αθήνα – Κέρκυρα, Μουσείο Μπενάκη, 2017.
- Ν. Βεντούρας*, κατάλογος έκθεσης, Κέρκυρα, Πόρφυρας, Δήμος Κέρκυρας - Δημοτική Πινακοθήκη, 1987.
- Ανδρέας Βουρλούμης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1990.
- Ανδρέας Βουρλούμης*, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Ελισάβετ Πλέσσα, Αθήνα, Γκαλερί Άστρα, 2012.
- Ειρήνη Βουρλούμη. Στον ίδιο χώρο. Ένας φωτογραφικός διάλογος με τον ζωγράφο Ανδρέα Βουρλούμη*, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Σταμάτης Σχιζάκης, Αθήνα, Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 2022, στο Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, <https://www.emst.gr/exhibitions/eirini-voyrloymi-ston-idio-choro#education> (πρόσβαση: 10/11/2022).
- Δημήτρης Γαλάνης*, κατάλογος έκθεσης, Αλεξάνδρεια, Gaumont Palace, 1935.
- Δημήτρης Γαλάνης*, κατάλογος έκθεσης, Κάιρο, Μέγαρο Bachler, 1945.
- Ανδρέας Γεωργιάδης ο Κρης. 1892-1981*, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Αγγέλα Ταμβάκη, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1986.
- Ανδρέας Γεωργιάδης ο Κρης. 1892-1981*, κατάλογος έκθεσης, Χανιά, Φιλολογικό Σύλλογος Χανίων «Ο Χρυσόστομος», 1999.
- Ανδρέας Γεωργιάδης ο Κρης (1892-1981). Το πολύπτυχο της μνήμης*, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Κωνσταντίνος Β. Πρώμος, Χανιά, Δημοτική Πινακοθήκη Χανίων, 2007.
- Έκθεσις ζωγραφικής και χαρακτηριστικής Γιαννουκάκη*, κατάλογος έκθεσης, Αίθουσα Εκθέσεων Ζαχαρίου, 1951.
- Δημήτρης Γιαννουκάκης (1898-1991)*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Υάκινθος, 1998.
- Ζάππειον. Έκθεσις του Θεσσαλού ζωγράφου Δ. Γιολλάση*, κατάλογος έκθεσης, Αθήναι, Ζάππειο Μέγαρο, 1928.
- Έκθεσις ζωγραφικής Δημήτρη Γιολλάση*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Ζυγός, 1957.

Έκθεσις ζωγραφικής Δ. Γιολλάση, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, 1962.

Δημήτρης Γιολλάσης, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1977.

Δημήτρης Γιολλάσης 1897-1993. Τιμητικό αφιέρωμα, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Νικόλαος Δ. Νάκος, Λάρισα, Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας Γ.Ι. Κατσίγρα, 1993.

Δημήτρης Γιολλάσης 1897-1993, κατάλογος έκθεσης, επιμ. – κείμε. Μάγδα Κουμπαρέλου, Καρδίτσα, Δημοτική Πινακοθήκη Καρδίτσας, 1998.

Γ. Γουναρόπουλος. G. Gounaro, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Γιώργος Μουρέλος, Αθήνα, Γκαλερί Astor, 1965.

Αναδρομική έκθεση Γ. Γουναρόπουλου. G. Gounaro, κατάλογος έκθεσης, προλ. Δημήτρης Παπαστάμος, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1975.

G. Gounaro, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Καίτη Γουναροπούλου, Αθήνα, Δήμος Ζωγράφου – Μουσείο Γ. Γουναρόπουλου, 1980.

Γ. Γουναρόπουλος. Αναδρομική έκθεσις 1919-34, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Kourd, 1980.

Γουναρόπουλος, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων, 1990.

Γιώργος Γουναρόπουλος 1889-1977, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης, 2001.

G. Gounaro. Η ποιητική του συμβολισμού, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Τάκης Μαυρωτάς, Αθήνα, Ίδρυμα Εικαστικών Τεχνών και Μουσικής Β. και Μ. Θεοχαράκης, 2016.

Κωνσταντίνος Γραμματόπουλος. Έγχρωμες ξυλογραφίες, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Χίλτον, 1969.

Κωνσταντίνος Γραμματόπουλος. Εικονογραφίες, κατάλογος έκθεσης, εισ. Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1988.

«*Αιγαίο*». *Ξυλογραφίες – Λιθογραφίες Γραμματόπουλου*, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Νίκος Αλεξίου, Αθήνα, Πνευματικό Κέντρο – Δημοτική Πινακοθήκη Δήμου Αθηναίων, 1990.

Κ. Γραμματόπουλος, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Μεριλένα Ζ. Κασιμάτη, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1995.

Κωνσταντίνος Γραμματόπουλος, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης, 2007.

Κωνσταντίνος Γραμματόπουλος. Ζωγραφική – Χαρακτική, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Χαρά Θεοχάρους, Θεσσαλονίκη, Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης, 2007.

Κωνσταντίνος Γραμματόπουλος, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Τάκης Μαυρωτάς, Αθήνα, Ίδρυμα Εικαστικών Τεχνών και Μουσικής Β. και Μ. Θεοχαράκη, 2014.

Δημήτρης Δάβης (1905-1973), κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1974.

Δημήτρης Δάβης. Αναδρομική, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Ν.Π. Παΐσιος – Σπύρος Μοσχονάς, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2015.

Χρίστος Δάγκλης 1938-1988, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Ειρήνη Οράτη, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1989.

Χρίστος Δάγκλης 1993, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ελληνογαλλικός Σύνδεσμος, 1993.

Ο Χρίστος Δάγκλης και το θέατρο της εξορίας: σκηνικά και κοστούμια, υδατογραφίες, σχέδια και τέμπρες, ξυλογραφίες, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1994.

Χρίστος Δάγκλης. Χαρακτική – Ζωγραφική, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Ελένη Μάργαρη, Ιωάννινα, Δημοτική Πινακοθήκη Ιωαννίνων, 2018.

Δέκα οκτώ Έλληνες χαρακτές, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Υάκινθος, 1980.

Δέκα οκτώ Έλληνες χαρακτές, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Νίκος Γρηγοράκης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Υάκινθος, 1980.

Ηλίας Δεκουλάκος. Τα τοπία των Αθηνών, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Νέες Μορφές, 2002.

Ηλίας Δεκουλάκος. Αναδρομική 1968-1978, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Μάρθα-Έλλη Χριστοφύλου, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2008.

Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας – Μουσείο Γ.Ι. Κατσίγρα, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Κωνσταντίνος Τζανακούλης – Ειρήνη Κατσίγρα – Ειρήνη Οράτη, Λάρισα, Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας – Μουσείο Γ.Ι. Κατσίγρα, 2003.

Pavlos, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Εμμανουήλ Μαυρομμάτης - Χρίστος Ιωακειμίδης – Pierre Faveton – Jose Pierre – Pierre Restany, Αθήνα, Γκαλερί Ιόλας - Ζομπουλάκη, 1974.

Pavlos. Σε μια άλλη πραγματικότητα, κατάλογος έκθεσης, Άνδρος, Ίδρυμα Π. και Μ. Κυδωνιέως, 1996.

Pavlos Dionyssopoulos, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Κατερίνα Κοσκινά, Αθήνα, Ίδρυμα Ι. Κωστόπουλου Αδάμ, 1997.

Pavlos. Αναδρομική 1962-2006, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Κατερίνα Κοσκινά, Σύρος, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Ερμούπολης, 2007.

Έκθεσις Ελληνικής Ζωγραφικής, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Μάριος Βαϊάνος, Αθήνα, Εντευκτήριο Πρακτορείο Πνευματικής Συνεργασίας, 1963.

Έκθεσις Ζωγραφικής σύγχρονης τέχνης, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Παρνασσός, 1945.

Τ. Ελευθεριάδης, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Ρόμβος, 1948.

Τάκης Ελευθεριάδης (1911-1987), κατάλογος έκθεσης, κείμε. Αγγέλα Ταμβάκη, Μυτιλήνη, Μουσείο – Βιβλιοθήκη Στρατή Ελευθεριάδη (Τεριάντ), 1993.

Έλληνες ζωγράφοι από τη συλλογή της Εθνικής Τράπεζας, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Ξανθίππη Σκορπιά-Χούπελ – Όλγα Μεντζφού-Πολύζου, Θεσσαλονίκη, Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών Α.Π.Θ., 2010.

Έλληνες ζωγράφοι από τις συλλογές της Πινακοθήκης του Δήμου Αθηναίων, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Νέλλη Νυριαζή – Κάτια Κιλεσοπούλου, Θεσσαλονίκη, Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο, 2000.

Έλληνες Ζωγράφοι και Γλύπται του Εικοστού Αιώνα, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Δημήτρης Παπαστάμος – Νέλλη Μισιρλή – Αφροδίτη Κούρια – Μ. Δημητρόπουλος, Αθήνα, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων, 1974.

Έλληνες καλλιτέχνες στην Αίγυπτο 1860-1920, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Νέλλη Μισιρλή, Μάνος Στεφανίδης, Όλγα Μεντζαφού, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1983.

Έλληνες χαρακτές «εχάραζαν» τη Νέα Εστία, κατάλογος έκθεσης, Νίκος Γρηγοράκης (κείμε.), Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Υάκινθος, 1987.

Έλληνες Χαρακτές στον Εικοστό Αιώνα. Από τις συλλογές της Alpha Bank και του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Ειρήνη Οράτη – Άρης Ραπίδης – Δέσποινα Τσουργιαννη, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας – Alpha Bank, 2003.

Ελληνική ζωγραφική του 20^{ου} αιώνα από τη συλλογή του Κώστα Ιωαννίδη. Το οδοιπορικό ενός συλλέκτη, κατάλογος έκθεσης, Χανιά, Δημοτική Πινακοθήκη Χανίων, 2006.

Ελληνική Ζωγραφική του 20^{ου} αιώνα. Από τη Δημοτική Πινακοθήκη Ρόδου, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Χάρης Καμπουρίδης, Πάτρα, Δημοτική Πινακοθήκη Πατρών, 1997.

Ελληνική μεταπολεμική χαρακτηριστική, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Δημήτρης Παπαστάμος, Αθήνα, Επιμελητήριο Εικαστικών Τεχνών Ελλάδος - Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1988.

Ελληνική Χαρακτική, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Βεατρίκη Σπηλιάκη, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Νέες Μορφές, 1977.

Ελληνική Χαρακτική, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Ξένης Σαχίνης – Αναστασία Μακρίδου – Δημήτριος Φράγκος, Θεσσαλονίκη, Δήμος Θεσσαλονίκης – Δημοτική Πινακοθήκη, 1988.

Ελληνική Χαρακτική. Ομάς Ελλήνων Ζωγράφων Χαρακτών, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Υπουργείο Ορησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, 1938.

Εξήντα Έλληνες δημιουργοί, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Ζυγός, 1977.

Επτά Έλληνες Γλύπται, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Αλέξανδρος Ξύδης, Αθήνα, The Athens Hilton Gallery, [1963].

Έργα από την Πινακοθήκη Ε. Αβέρωφ Μετσόβου, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Όλγα Μεντζφού-Πολύζου, Θεσσαλονίκη, Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης, 1999.

Έργα τέχνης από τη συλλογή της Βουλής των Ελλήνων, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Απόστολος Κακλαμάνης, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 2002.

Φρόσω Ευθυμιάδη: γλυπτά 1955-1960, κατάλογος έκθεσης, εισ. Αριστομένης Προβελέγγιος, χ.ε., [1961;].

Γρηγόρης Ευκλείδης, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Νέες Μορφές, 1966.

Γ. Ζογγολόπουλος, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Μαρίνος Καλλιγιάς – Εμμανουήλ Μαυρομμάτης, Αθήνα, Γκαλερί Ζουμπουλάκη, 1979.

Γιώργος Ζογγολόπουλος – Μιχάλης Κατζουράκης – Μιχάλης Μιχαηλίδης, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Μαρία Μαραγκού, Ρέθυμνο, Κέντρο Σύγχρονης Εικαστικής Δημιουργίας Ρεθύμνης, 1997.

Γιώργος Ζογγολόπουλος 1903-2004. Γλυπτική – Ζωγραφική – Σχέδια, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Έφη Ανδρεάδη, Αθήνα, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, 2008.

Γιώργος Ζογγολόπουλος. Η ασίγαστη πλημμονή στο αχανές της αφαίρεσης, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Κυριάκος Κουτσομάλλης – Νίκος Παΐσιος – Άγγελος Μωρέτης – Νίκος Βατόπουλος – Μαρία Κουτσομάλλη-Moreau – Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη – Ειρήνη Στρατή, Αθήνα, Ίδρυμα Β. και Ε. Γουλανδή – Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 2016.

Ζογγολόπουλος, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Κατερίνα Κοσκινά, Αθήνα, Roma Gallery, 2019.

Ελένη Ζογγολοπούλου. Ζωγραφική, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Κέντρο Τεχνολογικών Εφαρμογών, 1969.

Ελένη Ζογγολοπούλου, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Χάριτος 43, 1976.

Ελένη Ζογγολοπούλου, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Μαρία Κοτζαμάνη, Αθήνα, Λιθογραφείο Θ. Πετρουλάκη, 1986.

Η αθέατη πλευρά. Σύγχρονη ελληνική τέχνη από τις συλλογές της Εθνικής Πινακοθήκης, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 2011.

Η γενιά του '30. Ζωγραφική – Χαρακτική, κατάλογος έκθεσης, Ηράκλειο, Βασιλική Αγίου Μάρκου – Γκαλερί Σταυρακάκη, 1983.

Η γενιά του '30 μετά τον πόλεμο και η κατάκτηση της αφαίρεσης, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Βικτωρία Αγγελοπούλου – Αντρέας Ιωαννίδης, Πάτρα, Δημοτική Πινακοθήκη Πατρών, 2002.

Η Ελληνική Μεταπολεμική Αφαίρεση, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Ανδρέας Τάκης – Συραγώ Τσιάρα – Θούλη Μισιρλόγλου – Αρετή Λεοπούλου – Γιάννης Μπόλης – Κατερίνα Σύρογλου – Θεοδωρής Μάρκογλου, Θεσσαλονίκη, MoMus, 2019.

Η Συλλογή της Alpha Bank. Ελληνική Τέχνη από το 1920 έως σήμερα, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Ξανθίπη Σκαρπιά-Χόιπελ – Ειρήνη Οράτη, Θεσσαλονίκη, Alpha Bank, 2007.

Η Συλλογή της Alpha Bank. Ελληνική Τέχνη από το 1950 έως σήμερα, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Μαρία Μαραγκού, Αθήνα, Alpha Bank, 2016.

Ηλίας Φέρτης. Ζωγραφική, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Νίκος Χατζηκυριάκος-Γκίκας – Ιωάννης Τόμπρος, χ.τ., χ.ε., 1979.

Άγγελος Θεοδωρόπουλος, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Ειρήνη Οράτη – Όλγα Μεντζαφού, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1983.

Άγγελος Θεοδωρόπουλος. Ζωγραφική – Χαρακτική, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Πινακοθήκη Δήμου Αθηναίων, 2000.

Θόδωρος. Αποκάλυψη, επικάλυψη, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γαλλικό Ινστιτούτο, 1988.

Θόδωρος. Γλυπτική ανατόπιση αναζήτηση, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Θόδωρος – Έφη Στρούτζα, Ρόδος, Δημοτική Πινακοθήκη Ρόδου, 1986.

Θόδωρος. Γλυπτική. Αφιέρωμα, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Άγγελος Δελιβορριάς – Ντένης Ζαχαρόπουλος - Gilbert Gatellier – Θεόδωρος Γεωργίου – Giusy Petruzelli – Giorgio di Genova – Χάρης Καμπουρίδης – Μαρία Κοτζαμάνη – Jose Pierre – Charles Spencer – Anna D' Elia – Luciano Caramel – Έφη Στρούτζα, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2011.

Θόδωρος. Οθόνες, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Θεόδωρος Γεωργίου, Αθήνα, Κέντρο Σύγχρονης Τέχνης Ιλεάνα Τούντα, 2005.

Θόδωρος. Στίγματα πορείας: ίχνη αφής – αντικείμενα 1953-1983, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Όλγα Μεντζαφού, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη, Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1984.

Ιστορώντας την Υπέρβαση. Από τον Παράδεισο του Βυζαντίου στη Νεώτερη Τέχνη, κατάλογος έκθεσης, χ.τ., Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης Άνδρου – Ίδρυμα Βασίλη και Ελίζας Γουλανδρή, 2013.

Δημήτρης Καλαμαράς, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Μάνος Στεφανίδης – Λίνα Τσίκουτα, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1995.

Δημήτρης Καλαμαράς. Σχέδια, ζωγραφική, γλυπτική, κατάλογος έκθεσης εισ. Χρύσανθος Χρήστου, Αθήνα, χ.ε., 1993.

Ορέστης Κανέλλης, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Γιάννης Κόντης, Αθήνα, Γκαλερί Astor, 1975.

Ορέστης Κανέλλης, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Δημήτρης Παπαστάμος – Ανδρέας Εμπειρικός, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1978.

Ορέστης Κανέλλης (1910-1979), κατάλογος έκθεσης, πρόλ. Μανώλης Καλλιγιάνης, Μυτιλήνη, Μουσείο Στρατή Ελευθεριάδη (Teriade), 1988.

Νίκη Καραγάτσι (1914-1986), κατάλογος έκθεσης, επιμ. Μαρίκα Νέζη - Όλγα Μεντζαφού, κείμε. Δημήτρης Παπαστάμος, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1988.

Νίκη Καραγάτση. Ζωγραφική, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Νίκος Ξυδάκης – Μαρίνα Καραγάτση, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2002.

Χρίστος Καράς, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Γιώργος Μουρέλος, Αθήνα, Γκαλερί Merlin, 1964.

Χρίστος Καράς, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Δημήτρης Φατούρος, Αθήνα, Γκαλερί Merlin, 1966.

Christos Karas, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Μαρία Κοτζαμάνη, Αθήνα, Εκδόσεις Δεσμός, 1978.

Χρίστος Καράς, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο, 1988.

Χρίστος Καράς. Εικαστικές περιπλανήσεις σε σχήμα 50x50, κατάλογος έκθεσης, Χανιά, Αίθουσα Τέχνης Β. Μυλωνογιάννη, 1990.

Χρίστος Καράς, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Γιάννης Κολοκοτρώνης, Καρδίτσα, Δημοτική Πινακοθήκη Καρδίτσας, 2005.

Χρίστος Καράς, Δημήτρης Μυταράς. Μυθολογίες του εφήμερου, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Αθήνα Σχοινιά, Αθήνα, Ίδρυμα Πέτρου και Μαρίκας Κυδωνιέως, 2006.

Χρίστος Καράς. Σύνοψη 1959-2012, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Τάκης Μαυρωτάς, Αθήνα, Ίδρυμα Εικαστικών Τεχνών και Μουσικής Β. και Μ. Θεοχαράκη, 2012.

Έκθεσις ζωγραφικής Εύη και Βικτώρια Καρατζά, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, χ.ε., 1964.

Βάσω Κατράκη. Χαρακτική 1940-1980, κατάλογος έκθεσης, προλ. Δημήτρης Παπαστάμος, κείμε. Ελένη Βακαλό – Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1980.

Βάσω Κατράκη, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Γιώργος Πετρής – Δημήτρης Παπαστάμος, Αθήνα, Γκαλερί Νέες Μορφές, 1994.

Έκθεση αφιέρωμα στη Βάσω Κατράκη, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Ένωση Ελλήνων Χαρακτών, Αθήνα, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Ζωγράφου, 1996.

Βάσω Κατράκη. Πνοή στην πέτρα, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Γιάννης Μπόλης, Μαρία Δόγκα-Τόλη, Αθήνα, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 2010.

Βάσω Κατράκη. Σε λευκό και μαύρο, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Παναγιώτης Μπίκας – Χριστίνα Τσαγκάλια, Θεσσαλονίκη, Τελόγλειο Ίδρυμα Τεχνών Α.Π.Θ., 2013.

Τάκης Κατσουλίδης, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Γιάννης Γρηγοράκης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Υάκινθος, 1982.

Τάκης Κατσουλίδης. Ζωγραφική από φως, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Πινακοθήκη Πιερίδη, 1999.

Τάκης Κατσουλίδης, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εικαστικός Κύκλος, 2003.

Τάκης Κατσουλίδης. Εικαστικές παραλλαγές και δημιουργικές παρεμβάσεις, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αιγαΐς – Πολυχώρος Πολιτισμού, 2006.

Κεφαλληνός (1894-1957) – Βελισσαρίδης – Μόσχος, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Νίκος Γρηγοράκης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Υάκινθος, 1982.

Μ. Κιούσης: ζωγραφική, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Β. Κουντουρίδης – Μαν. Γιαλουράκης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Quants Art Gallery, 1973.

Μιχάλης Κιούσης, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ελληνοαμερικανική Ένωση, 1981.

Κλασικές μνήμες στη σύγχρονη ελληνική τέχνη, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα – Νέλλη Μισιρλή – Όλγα Μεντζαφού – Xiaoling Guo, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 2007.

Κ. Κλουβάτος. Γλυπτική μικρής κλίμακας (προπλάσματα), κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Νέες Μορφές, 1965.

Μαριλένα Κλωνάρη, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Χίλτον, 1965.

Ι. Κολέφας, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Αγγέλα Ταμβάκη, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1990.

Γιάννης Κολέφας (1927-1986). Οδοιπορικό στην τέχνη του ψηφιδωτού, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Ελένη Μάγκαρη – Όλγα Κολέγα, Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 2007.

Φώτης Κόντογλου, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Δημήτρης Παπαστάμος, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1978.

Δια χειρός Φωτίου Κόντογλου. Σχέδια – Ζωγραφική, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων, 1983-4.

Φώτης Κόντογλου. Αναδρομική Έκθεση, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Νίκος Ζίας, Θεσσαλονίκη, Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 1986.

Φώτης Κόντογλου και η επιρροή του στους νεότερους, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ίδρυμα Βασίλη και Ελίζας Γουλανδρή, 2022.

Αλέκος Κοντόπουλος, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Δημήτρης Παπαστάμος, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1976.

Αλέκος Κοντόπουλος, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Δημήτρης Παπαστάμος, Αθήνα, Δημοτική Βιβλιοθήκη Αγίας Παρασκευής – Μουσείο Αλέκου Κοντόπουλου, 1986.

Αλέκος Κοντόπουλος, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Μαρίνος Καλλιγιάς, Λάρισα, Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας – Συλλογή Γ.Ι. Κατσίγρα, 1986.

Αλέκος Κοντόπουλος. Αναδρομική έκθεση ζωγραφικής, κατάλογος έκθεσης, Λαμία, Δημοτική Πινακοθήκη Λαμίας «Α. Κοντόπουλος», 1996.

Αλέκος Κοντόπουλος, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Λίνα Τσίκουτα, Αθήνα, Δημοτική Βιβλιοθήκη Αγίας Παρασκευής - Μουσείο Αλέκου Κοντόπουλου, 1999.

Αλέξανδρος Κορογιαννάκης, 1906-1966, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1987.

Αλέξανδρος Κορογιαννάκης 1906-1966. Χαρακτική, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Δήμητρα Νικολάου, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος, Κέντρο Πολιτισμού, Έρευνας και Τεκμηρίωσης, 2017.

Τέρψη Κυριακού. Χρονικό 1940-1970, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Στέλιος Λυδάκης, Αθήνα, Γκαλερί Astor, 1970.

Απόστολος Κυρίτης: Ζωγραφική, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μόνιμο Εκθετήριο Ελληνικής Κεραμικής, 1972.

Α. Κυρίτης: Ζωγραφική, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εντευκτήριο Πρακτορείου Πνευματικής Συνεργασίας, 1973.

Αναδρομική έκθεση Απόστολου Κυρίτη: 60 χρόνια ζωγραφικής, 1945-2005, κατάλογος έκθεσης, Βόλος, Καλλιτεχνικός Οργανισμός Δήμου Βόλου, 2005.

Α. Κυρίτσης, Αιγυπτιακά οράματα, ζωγραφική – μικτή τεχνική, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Πρεσβεία της Αραβικής Δημοκρατίας της Αιγύπτου, 2009.

Δάφνη Κωστοπούλου, κατάλογος έκθεσης, επιμ. – κείμε. Αθηνά Ζωγράφου, Αθήνα, Ίδρυμα Κωστοπούλου, 2001.

Δ. Κωστοπούλου, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Αθηνά Ζωγράφου, Αθήνα, Alpha Bank, 2010.

Ιφιγένεια Λαγανά, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Ζυγός, 1963.

Θοδωρής Λαζαρή, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Δημήτρης Παπαστάμος, μτφρ. Μ. Δημητροπούλου – Α. Κούρια, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1974.

Συλλογή έργων ζωγραφικής Θ. Λαζαρή, κατάλογος έκθεσης, Λειβαδιά, Δημοτική Πινακοθήκη Λειβαδιάς, 1992.

Γλυπτική, ζωγραφική, χαρακτηριστική του Ανατολή Λαζαρίδη, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ελληνοαμερικανική Ένωση, 1999.

Ανατολής Λαζαρίδης, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Νέλλη Κυριαζή, Αθήνα, Πινακοθήκη Δήμου Αθηναίων, 2009.

Σπύρος Λάμπρου. Η θεωρία της μεγέθυνσης. Πίνακες – σχέδια - σημειώσεις, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Goeth Institut, 1970.

Ο Χρήστος Λεφάκης και η ζωγραφική της αφαίρεσης, κατάλογος έκθεσης, προλ. Κατερίνα Ι. Βελλίδη – Δημήτρης Παπαστάμος, κείμε. Μάνος Στεφανίδης, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου – Βελλίδιο Πολιτιστικό Κέντρο, 1989.

Χρήστος Λεφάκης. Για τα 100 χρόνια από τη γέννησή του, κατάλογος έκθεσης, Έλλη Καπλάνη-Κοκκίνη – Κωνσταντίνος Χ. Λεφάκης, Θεσσαλονίκη, Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο, 2006.

Λουκορούλος, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Αλέξανδρος Ξύδης, Αθήνα, Ι. Κακρής, 1966.

Κλέαρχος Λουκόπουλος. 32 γλυπτά, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Α. Γ. Ξύδης, Αθήνα, Ελληνοαμερικανική Ένωση, 1972.

Λουκόπουλος, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Σάββας Κονταράτος, Αθήνα, Γκαλερί Ζουμπουλάκη, 1977.

Κ. Λουκόπουλος, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Σάββας Κονταράτος – Αλέξανδρος Ξύδης, Θεσσαλονίκη, Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο, 1997.

Κούλα Μαραγκοπούλου, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Ελένη Βακαλό, Αθήνα, Ελληνοαμερικανική Ένωση, 1962.

Έκθεση ζωγραφικής Κούλα Μαραγκοπούλου, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Έφη Φερεντίνου, Αθήνα, Γκαλερί Νέες Μορφές, 1964.

Έκθεσις ζωγραφικής της Κούλας Μαραγκοπούλου, κατάλογος έκθεσης, Ζάκυνθος, Δημοτική Βιβλιοθήκη Ζακύνθου, 1969.

Κούλα Μαραγκοπούλου. Ακουαρέλες, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Κατερίνα Καζολέα, Λάρισα, Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας – Μουσείο Γ.Ι. Κατσίγρα, 1990.

Κούλα Μαραγκοπούλου. Ακουαρέλες, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Κατερίνα Καζολέα, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Σκουφά, 1992.

Μίκης Ματσάκης: 1900-1978, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Διονύσης Καψάλης – Σπύρος Μοσχονάς, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1986.

- Εκθεσις ζωγραφικής Γιώργου Μαυροΐδη*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Ζυγός, 1956.
- Μαυροΐδης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Merlin Gallery, 1964.
- Γ. Μαυροΐδης*, κατάλογος έκθεσης, κείμ. Αλέξανδρος Ξύδης, Αθήνα, Γκαλερί Αργώ, 1976.
- Γιώργος Μαυροΐδης*, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Μάνος Στεφανίδης, πρόλ. Δημήτρης Παπαστάμος, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1986.
- Γιώργος Μαυροΐδης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Νέες Μορφές, 1992.
- Γιώργος Μαυροΐδης. Ζωγραφική*, κατάλογος έκθεσης, εισ. Μάρθα Χριστοφόγλου, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2000.
- Εικόνες γραμμές με χρώμα. Γιώργος Μαυροΐδης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2003.
- Μεταπολεμική ζωγραφική στην Ελλάδα. Από τη συλλογή του Κώστα Ιωαννίδη*, κατάλογος έκθεσης, κείμ. Όλγα Μεντζαφού, Πάτρα, Δημοτική Πινακοθήκη Πατρών, 1992.
- Στέλιος Μηλιάδης 1881-1965*, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Νέλλη Μισιρλή, Όλγα Μεντζαφού, πρόλ. Δημήτρης Παπαστάμος, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1983.
- Εκθεσις ζωγραφικής Γιάννης Μηταράκης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Νέες Μορφές, 1960.
- Γιάννης Μηταράκης (1897-1963)*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Καλλιτεχνικό Πνευματικό Κέντρο Ωρα, 1974.
- Γιάννης Μηταράκης*, κατάλογος έκθεσης, κείμ. Ανδρέας Ιωαννίδης, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2001.
- Γιώργος Μόσχος*, κατάλογος έκθεσης, πρόλ. Δημήτρης Παπαστάμος, κείμ. Γιώργος Μουρέλος, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1982.
- Μουστάκας. Άγγελοι-Γλυπτική-Σχέδια*, κατάλογος έκθεσης, Κέα, Γκαλερί Βουκαριανή, 1995.
- Κούλα Μπεκιάρη, Άννα Μπεκιάρη*, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Παναγιώτης Μπίκας, κείμ. Δώρα Παπαδοπούλου, Θεσσαλονίκη, Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών Α.Π.Θ., 2008.
- Μύκονος. Μέσα από το βλέμμα των καλλιτεχνών. Από τον μεσοπόλεμο έως το 1960*, κατάλογος έκθεσης, κείμ. Ειρήνη Σαβανή, Μύκονος, Δημοτική Πινακοθήκη Μυκόνου Μαρία Ιγγλέση, 2018.
- Άλεξ Μυλωνά*, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Όλγα Μεντζαφού, κείμ. Δημήτρης Παπαστάμος, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1986.
- Τόπος: Μουσείο Άλεξ Μυλωνά*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 2007.
- Άλεξ Μυλωνά*, κατάλογος έκθεσης, εισ. Κώστας Τσαχτσής, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Αθηνών, χ.χ.
- Δ. Μυταράς*, κατάλογος έκθεσης, κείμ. Άννα Γριμάνη, Αθήνα, Γκαλερί Ζουμπουλάκη, 1987.
- Δημήτρης Μυταράς*, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Όλγα Μεντζαφού, κείμ. Άννα Γριμάνη, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1995.
- Δημήτρης Μυταράς*, κατάλογος έκθεσης, κείμ. Ξανθίππη Σκαρπιά-Χόιτελ – Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα – Άννα Γριμάνη, Θεσσαλονίκη, Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 1995.
- Δημήτρης Μυταράς. Η δέηση ενός ζωγράφου*, κατάλογος έκθεσης, επιμ.-κείμ. Τάκης Μαυρωτάς, Αθήνα, Ίδρυμα Εικαστικών Τεχνών και Μουσικής Β. και Μ. Θεοχαράκη, 2008.

Δημήτρης Μυταράς. Από το σύγχρονο στο διαχρονικό, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Μαρία Κουτσομάλλη-Μορώ, Άνδρος-Αθήνα, Ίδρυμα Βασίλη και Ελίζας Γουλανδή-Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 2018.

Νεοελληνική Τέχνη. Απολογισμός μιας συλλογής (1975-1987), κατάλογος έκθεσης, κείμε. Σ. Παναγόπουλος, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1988.

Νεοελληνική Τέχνη. Συλλογή Γ.Ι. Κατσίγρα. Περίοδος Γ, κατάλογος έκθεσης, Λάρισα, Δημαρχείο Λάρισας, 1983.

Νεοελληνική Χαρακτική, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Χρυσάνθος Χρήστου, Αθήνα, Έκδοση Ιονικής Τραπέζης, 1989.

Γιώργος Νικολαΐδης, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Γρ. Ευστρατιάδης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Δεσμός, 1975.

Ν. Νικολάου, κατάλογος έκθεσης, επίμ. Αλέξανδρος Ιόλα, Αθήνα, Γκαλερί Ζουμπουλάκη, 1972.

Ν. Νικολάου, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Ζουμπουλάκη, 1984.

Ν. Νικολάου. Ο ζωγράφος και η Ύδρα, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Όλγα Μεντζαφού-Πολύζου – Ειρήνη Οράτη, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούστου, 1985.

Ν. Νικολάου, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Όλγα Μεντζαφού, πρόλ. Μάιρη Μιχαηλίδου, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούστου, 1991.

Νίκος Νικολάου: Ύδρα, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Χάρης Καμπουρίδης, Αθήνα, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 2000.

Νίκος Νικολάου. Σχέδια 1929-1986, κατάλογος έκθεσης, επίμ. Διονύσης Καψάλης, εισ. Ν.Π. Παΐσιος, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2017.

Μπία Ντάβου, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Μαριέλλα Δουμάκη – Έφη Στρούζα, Αθήνα, Dracos Art Center, 1986.

Μπία Ντάβου. Σειραϊκές δομές – Οδύσσεια, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Αίθουσα Τέχνης Παρατηρητής, 1992.

Μπία Ντάβου, κατάλογος έκθεσης, Σπίτι της Κύπρου, 1996.

Μπία Ντάβου. Αναδρομική, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Τίνα Πανδή – Σταμάτης Σχιζάκης, κείμε. Τίνα Πανδή – Μπία Παπαδοπούλου – Χάρης Σαββάπουλος – Σταμάτης Σχιζάκης, επιμ. Δημήτρης Σαλαταμπάσης, Αθήνα, Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 2008.

Ξενάκης, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Χίλτον, 1966.

Κοσμάς Ξενάκης, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Ζουμπουλάκη, 1984.

Κοσμάς Ξενάκης. Ζωγραφική, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Αλέξανδρος Ξύδης, Αθήνα, Το Τρίτο Μάτι, 1985.

Κοσμάς Ξενάκης, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Νέλλη Μισιρλή, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούστου, 1990.

Ο κόσμος της ελιάς: έκθεση Ελλήνων καλλιτεχνών, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Όλγα Μεντζαφού – Αθηνά Σχινά, Αθήνα - Μυτιλήνη, Σιδέρης Ι. – Μουσείο Θεόφιλου, 2004.

Ο μύθος της γυναίκας στην σύγχρονη ελληνική ζωγραφική (1930-2000), κατάλογος έκθεσης, κείμε. Χάρης Καμπουρίδης – Κυριάκος Κουτσομάλλης, χ.τ., Ίδρυμα Βασίλη και Ελίζας Γουλανδρή, 2001.

Ο χαρακτήρας και το γυμνό, κατάλογος έκθεσης, κείμενο. Νίκος Γρηγοράκης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Υάκινθος, 1981.

Έκθεσις ζωγραφικής Ίρα Οικονομίδου, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Εκθέσεων Ξενοδοχείο Κεντρικό, 1953.

Ίρα Οικονομίδου, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Νέες Μορφές, 1962.

Ίρα Οικονομίδου. Ζωγραφική, κατάλογος έκθεσης, κείμενο. Α. Κοντόπουλος, Αθήνα, Καλλιτεχνικό Πνευματικό Κέντρο Ωρα, 1982.

Ομάδα Τέχνη. 100 χρόνια, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα – Όλγα Μεντζαφού-Πολύζου, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 2017.

Ομάδα Τέχνης Α΄, κατάλογος έκθεσης, Ηράκλειο, Βασιλική Αγίου Μάρκου, 1963.

Ομαδική Έκθεσις Ελληνική Τέχνης, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εντευκτήριο «Πρακτορείο Πνευματικής Συνεργασίας», 1961.

Ομάς Ζωγράφοι και Γλύπται, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ζάππειο Μέγαρο, 1950.

Λάμπρος Ορφανός. Έλλη Μουρέλου Ορφανού: παράλληλοι βίοι τέχνης, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Ιωάννης Χριστάκης – Αντιγόνη Καψάλη, Λάρισα, Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας Μουσείο Γ.Ι. Κατσίγρα, 2017.

Έκθεσις ζωγραφικής Ε. Πιτάρη Παγκάλου, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Εκθέσεων Ζαχαρίου, 1950.

Έκθεσις ζωγραφικής Ελένη Πιτάρη-Παγκάλου, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Νέες Μορφές, 1959.

Θύμος Πανουργιάς, κατάλογος έκθεσης, κείμενο. Ηλίας Πετρόπουλος, Αθήνα, British Council, 1969.

Αγλαΐα Παπά, κατάλογος έκθεσης, κείμενο. Δημήτρης Παπαστάμος, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1980.

Ιωάννης Παπαδάκης. Ζωγραφική-Χαρακτική, κατάλογος έκθεσης, κείμενο. Νίκος Νικολάου – Γιάννης Μόραλης – Γιώργος Μαυρωΐδης, χ.τ., χ.ε., χ.χ.

Αριστέιδης Παπαζώρτζ, κατάλογος έκθεσης, εισ. Δημήτρης Παπαστάμος – Hilda Zaloscer, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου – Υπουργείο Πολιτισμού, 1986.

Παράδοση και Πρωτοπορία στην Ελληνική Τέχνη, κατάλογος έκθεσης, κείμενο. Χρυσάνθος Χρήστου, Θεσσαλονίκη, Helixpro – ΔΕΘ, 1986.

Γιώργος Ν. Παράλης. Μαγαζιά και βιτρίνες, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Astor, 1972.

Γιώργος Παράλης, κατάλογος έκθεσης, κείμενο. Δημήτρης Παπαστάμος, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1985.

Γιώργος Παράλης, κατάλογος έκθεσης, κείμενο. Νέλλη Μισιρλή – Αλεξάνδρα Γουλάκη-Βουτυρά – Αντώνης Κωτίδης – Γερακίνα Μυλωνά – Β. Δημητριάς, Θεσσαλονίκη, Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο – Δήμος Θεσσαλονίκης, 1985.

Παρμακέλης. Μηχανικά, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Τάκης Μαυρωτάς, Άγιος Νικόλαος, Ίδρυμα Γ. και Α. Μαμιδάκη, 2006.

Piladakis, κατάλογος έκθεσης, κείμενο. Έφη Φερεντίνου, Αθήνα, Γκαλερί Νέες Μορφές, 1963.

Μανόλης Πηλαδάκης, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Μέδουσα, 1997.

Κώστας Πλακωτάρης, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1983.

Πλαστικό Σύνολο, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2008.

Αντώνης Πολυκαρδιώτης (1904-1990). Αφιέρωμα, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Δήμος Αθηναίων – Πολιτισμικός Οργανισμός, 2011.

Σελέστ Πολυχρονιάδη Καραβία. Κατοχή σχέδια, κατάλογος έκθεσης, πρόλ. Άγγελος Προκοπίου, Αθήνα, Γκαλερί Νέες Μορφές, 1961.

Σελέστ Πολυχρονιάδη 1904-1985, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Ντένης Ζαχαρόπουλος – Μάρθα Ιωαννίδου, Αθήνα, Γκαλερί Νέες Μορφές, 2008.

Π. Πρέκας, κατάλογος έκθεσης, επίμ. Θάνος Μουκούλης, Λάρισα, Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας Μουσείο Γ.Ι. Κατσίγρα, 1984.

Paris Prekas, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, University Studio Press – Γκαλερί Άννυ Μπαλτά, 1992.

Π. Πρέκας, κατάλογος έκθεσης, επίμ. Σταμάτης Ζάννος, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2012.

Πρωτοπόροι της νεότερης ελληνικής τέχνης, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Γιάννης Μηλιάδης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Αθηνών Χίλτον, 1964.

Πολύκλειτος Ν. Ρέγκος, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Φιλολογικός Συλλογός Παρνασσός, 1949.

Πολύκλειτος Ρέγκος, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Ζυγός, 1958.

Πολύκλειτος Ρέγκος, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Δημήτρης Παπαστάμος – Νέλλη Μισιρλή, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1980.

Προσωπογραφίες Πολύκλειτου Ρέγκου (1925-1984), κατάλογος έκθεσης, επιμ. Κάτια Κίλεσοπούλου, κείμε. Έλλη Καπλανή-Κοκκίνη – Ευθυμία Γεωργιάδου-Κουντουρά, Θεσσαλονίκη, Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης, 1992.

Αναδρομική έκθεση ζωγραφικής Πολύκλειτου Ρέγκο (1903-1984), κατάλογος έκθεσης, Λάρισα, Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας – Μουσείο Γ. Ι. Κατσίγρα, 1998.

Το γυμνό στην καλλιτεχνική δημιουργία του Πολύκλειτου Ρέγκου, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Χρύσανθος Χρήστου, Θεσσαλονίκη, Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο, 1999.

Πολύκλειτος Ρέγκος. 100 χρόνια από τη γέννησή του 1903-2003, κατάλογος έκθεσης, εισ. Χρύσανθος Χρήστου, κείμε. Ευθυμία Γεωργιάδου-Κούντουρα, Θεσσαλονίκη, Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης, 2003.

Σε αναζήτηση της ελληνικότητας: η γενιά του '30. Ζωγραφική-Κεραμική-Γλυπτική-Χαρακτική, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Διεθνές Κέντρο Εικαστικών Τεχνών «ΑΕΝΑΟΣ», 1994.

Βάλιας Σεμερτζίδης, κατάλογος έκθεσης, πρόλ. Δημήτρης Παπαστάμος, μτφρ. Μαργαρίτα Κάτρη, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1977.

Βάλιας Σεμερτζίδη (1911-1983), κατάλογος έκθεσης, επιμ. Νίκος Χατζηνικολάου, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2012.

Βάλιας Σεμερτζίδης. Η συλλογή του «Ιδρύματος Αικατερίνης Λασκαρίδη», κατάλογος έκθεσης, επιμ. Νίκος Χατζηνικολάου, κείμε. Χρίστος Αλεξίου – Θεμιστοκλής Δ. Τσάτσος – Νίκος Χατζηνικολάου – Κωνσταντίνος Παπαχρίστου, Αθήνα, Ίδρυμα Αικατερίνης Λασκαρίδη, 2016.

Γιώργος Σικελιώτης, κατάλογος έκθεσης, Γκαλερί Ζυγός, 1960.

- Έκθεση ζωγραφικής Γιώργου Σικελιώτη*, κατάλογος έκθεσης, Γκαλερί Νέες Μορφές, 1974.
- Γ. Σικελιώτης*, κατάλογος έκθεσης, κείμενο Δημήτρης Παπαστόμος – Τάκης Πολίτης, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1975.
- Γιώργος Σικελιώτης. Αναδρομική σχεδίου*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Νέες Μορφές, 1978.
- Γιώργος Σικελιώτης. Σχέδια προκατοχικά – κατοχικά – μετακατοχικά (1935-1950)*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1983.
- Sprentza*, κατάλογος έκθεσης, πρόλ. Στέλιος Λυδάκης, Αθήνα, Νέα Γκαλερί, 1970.
- Σπέντζα*, κατάλογος έκθεσης, κείμενο Εμμανουήλ Μαυρομαμάτης, Αθήνα, Αθηναϊκό Τεχνολογικό και Επιμορφωτικό Σπουδαστήριο, 1976.
- Χρωματικές δομές: Μαρία Σπέντζα*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Μέδουσα Αίθουσα Τέχνης, 1984.
- Γιάννης Σπυρόπουλος*, κατάλογος έκθεσης, κείμενο Έφη Στρούζα, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1990.
- Ίδρυμα Γιάννη Σπυρόπουλου*, κατάλογος έκθεσης, επίμ. Όλγα Δανηλοπούλου, Αθήνα, Ίδρυμα Γιάννη και Ζωής Σπυρόπουλου, 1992.
- Γιάννης Σπυρόπουλος (1912-1990). Αναδρομική έκθεση*, κατάλογος έκθεσης, επίμ. Όλγα Δανηλοπούλου, Θεσσαλονίκη, Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 1994.
- Γιάννης Σπυρόπουλος (1912-1990). Αναδρομική έκθεση*, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 1994.
- Γιάννης Σπυρόπουλος*, κατάλογος έκθεσης, κείμενο Τάκης Μαυρωτάς – Όλγα Δανηλίδου, Αθήνα, Αστρολάβος, 1994.
- Γιάννης Σπυρόπουλος 1912-1990. Ο κλασικός της αφαίρεσης*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1995.
- Μια διαδρομή στο έργο του Γιάννη Σπυρόπουλου*, κατάλογος έκθεσης, επίμ. Όλγα Δανηλοπούλου – Κατερίνα Φουτζάκη, Πάτρα, Δημοτική Πινακοθήκη Πατρών, 1998.
- Στάθμη – ομάδα εκθέσεων. Α' Έκθεσις Ζωγραφικής – Γλυπτικής – Χαρακτικής Ομάδας «Στάθμης»*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ζάππειο Μέγαρο, 1950.
- Ελένη Σταθοπούλου. Η γεωμετρία των χρωμάτων*, κατάλογος έκθεσης, επίμ. Σπύρος Μοσχονάς, κείμενο Σπύρος Μοσχονάς – Γλαύκη Γκότση – Κωνσταντίνα Ντακόλια, Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, 2020.
- Στεφόπουλος. Ενατένιση στο Αιγαίο*, κατάλογος έκθεσης, κείμενο Παναγιώτης Σ. Παπαδόπουλος, Πειραιάς, Νομαρχεία Πειραιά – Πολιτιστικός Επιμορφωτικός Οργανισμός, 2008.
- Στεφόπουλος. Προσιτό άπειρο*, κατάλογος έκθεσης, κείμενο Παναγιώτης Σ. Παπαδόπουλος, Ερμούπολη, Δημοτική Πινακοθήκη Ερμούπολης, 2009.
- Έκθεσις ζωγραφικής Αργύρη Στυλιανίδη*, κατάλογος έκθεσης, χ.τ., χ.ε., χ.χ.
- Σύγχρονη Ελληνική Τέχνη από τη Συλλογή Α. Μπέλιτσιου*, κατάλογος έκθεσης, κείμενο Ντόρα Ηλιοπούλου-Ρογκάν – Αντρέας Γιαννούτσος, Λάρισα, Εικαστικό Κέντρο Σύγχρονης Τέχνης Λάρισας, 1998.
- Σύγχρονη Ελληνική Τέχνη. Ζωγράφοι, Γλύπτες, Χαρακτές*, κείμενο Μαρίνος Καλλιγιάς – Νίκος Ζίας, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Καλλιτεχνικό Πνευματικό Κέντρο «Ωρα», 1970.

Σύγχρονοι Έλληνες ζωγράφοι και χαρακτές, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Κώστας Σερέζης, Λευκωσία, Γκαλερί Αργώ, 1981.

Συλλογή έργων τέχνης του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Ελλάδα, κατάλογος έκθεσης, Βρυξέλλες, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2014.

Συλλογή Χαρακτικής της Ιονικής Τράπεζας, κατάλογος έκθεσης, κείμ. Παναγιώτης Κορλίρας – Ειρήνη Οράτη, Αθήνα, Ιονική Τράπεζα, 1995.

A. Τάσσοις, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα εφημερίδας «Το Βήμα», 1953.

A. Τάσσοις, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Τέχνη Μακεδονικής Καλλιτεχνικής Εταιρείας, 1960.

A. Τάσσοις, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Ζυγός, 1960.

A. Τάσσοις, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Ζυγός, 1964.

A. Τάσσοις, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1975.

A. Τάσσοις. Μάυρο – Ασπρο 2, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1975.

A. Τάσσοις, κατάλογος έκθεσης, Βόλος, Δημαρχείο Βόλου, 1976.

A. Τάσσοις, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο, 1976.

A. Τάσσοις, κατάλογος έκθεσης, μτφρ. Ζ. Τριανταφυλλίδη, Πειραιάς, Δημοτικό Θέατρο Πειραιά, 1976.

A. Τάσσοις, κατάλογος έκθεσης, Ηράκλειο, Αίθουσα Τέχνης Σταυρακάκη, 1978.

A. Τάσσοις, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Γκαλερί Κοχλίας, 1978.

A. Τάσσοις, κατάλογος έκθεσης, Λάρισα, Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας – Μουσείο Γ. Ι. Κατσίγρα, 1978.

A. Τάσσοις: Αναδρομική, κατάλογος έκθεσης, Πάτρα, Αίθουσα Τέχνης, 1978.

A. Τάσσοις: Η τέχνη του βιβλίου, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Νέες Μορφές, 1978.

A. Τάσσοις. Η τέχνη του βιβλίου, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Γκαλερί Πανσέληνος, 1979.

A. Τάσσοις. Αναδρομική, κατάλογος έκθεσης, Ελευσίνα, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Ελευσίνας, 1981.

A. Τάσσοις, κατάλογος έκθεσης, Όλγα Μεντζαφού – Ειρήνη Οράτη – Αγγέλα Ταμβάκη, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1987.

A. Τάσσοις. Αναδρομική, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Βαφοπούλου Πνευματικό Κέντρο, 1987.

A. Τάσσοις, κατάλογος έκθεσης, Πάτρα, Δημοτική Πινακοθήκη Πάτρας, 1988.

A. Τάσσοις, κατάλογος έκθεσης, Λευκάδα, Πνευματικό Κέντρο Λευκάδας, 1989.

A. Τάσσοις, κατάλογος έκθεσης, Λευκωσία, Μορφωτική Υπηρεσία Υπουργείου Παιδείας Λευκωσίας, 1989.

A. Τάσσοις. 50 χρόνια χαρακτικής, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Υάκινθος, 1990.

A. Τάσσοις. Τα βιβλία του A. Τάσσου, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Εταιρεία Εικαστικών Τεχνών A. Τάσσοις, 2002.

A. Τάσσοις, κατάλογος έκθεσης, Καλαμάτα, Δημοτική Πινακοθήκη Καλαμάτας «A. Τάσσοις», 2007.

A. Τάσσοις, κατάλογος έκθεσης, Μεσσήνη, Μουσείο Χαρακτικής Τάκης Κατσουλίδης, 2014.

- A. Τάσσοις*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Alpha Bank, 2015.
- A. Τάσσοις*. «*Το χέρι μου ξεκινά απ' την καρδιά μου*», κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Πολιτιστικό Κέντρο Μελίνα Μερκούρη, 2015.
- A. Τάσσοις*. 1914 – 1985, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Ειρήνη Οράτη, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2015.
- A. Τάσσοις*, κατάλογος έκθεσης, Βόλος, Χώρος Τέχνης «δ.», 2018.
- A. Τάσσοις*. *Χαρακτική. Αναδρομική έκθεση με έργα από την Εταιρεία Εικαστικών Τεχνών Α. Τάσσοις*, κατάλογος έκθεσης, Κέρκυρα, Πινακοθήκη Δήμου Κεντρικής Κέρκυρας και Διαποντίων Νήσων, 2023.
- Π. Τέτσης*. *Χαρακτική*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Αρμός, 1958.
- Παπαγιώτης Τέτσης: 25 χρόνια χαλκογραφίας (1956-1981)*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Υάκινθος, 1982.
- Π. Τέτσης*. *Ζωγραφική 1976-1982*, κατάλογος έκθεσης, πρόλ. Δημήτρης Παπαστάμος – Μαρίνος Καλλιγιάς, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1983.
- Π. Τέτσης*. *Η ηδονή του βλέματος και του χρώματος*, κατάλογος έκθεσης, κείμ. Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, Αθήνα, Γκαλερί Νέα Μορφές, 1990.
- Π. Τέτσης*, κατάλογο έκθεσης, κείμ. Μιλτιάδης Παπανικολάου – Αντώνης Κωτίδης, Θεσσαλονίκη, Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο, 1991.
- Τέτσης: 35 χρόνια ζωγραφικής*, κατάλογος έκθεσης, Πάτρα, Δημοτική Πινακοθήκη Πατρών, 1992.
- Π. Τέτσης*. *Ζωγραφική*, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Τζούλια Δημακοπούλου – Έφη Αγαθονίκου – Ελένη Κυπραίου, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 1999.
- Π. Τέτσης*. *Ζωγραφική*, κατάλογος έκθεσης, κείμ. Ελένη Βακαλό – Αντώνης Κωτίδης – Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα, Αθήνα, Γκαλερί Νέες Μορφές, 1999.
- Π. Τέτσης*. *Θάλαττα*, κατάλογος έκθεσης, κείμ. Κυριάκος Κουτσομάλλης – Giuliano Serafini – Χάρης Καμπουρίδης, Άνδρος, Ίδρυμα Βασίλη και Ελίζας Γουλανδρή, 2006.
- Π. Τέτσης*, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Λαμπρινή Καρακούρτη-Ορφανοπούλου, Αθήνα – Ναύπλιο, Εθνική Πινακοθήκη Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, 2010.
- Π. Τέτσης χαρακτική. Από τη συλλογή του MIET*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα – Πειραιά, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης – Δημοτική Πινακοθήκη Πειραιά, 2014.
- Τέχνη. 50 χρόνια 1951-2001. Συλλογή έργων ζωγραφικής της Μακεδονικής και Καλλιτεχνικής Εταιρείας «Τέχνη»*, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Κάτια Κιλεσοπούλου, Θεσσαλονίκη, Μακεδονική Καλλιτεχνική Εταιρεία «Τέχνη» - Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2001.
- Το φως της Ελλάδας. Από την Καλλιτεχνική Συλλογή της Εθνικής Τράπεζας*, κατάλογος έκθεσης, κείμ. Ντόρα Ηλιοπούλου-Πογκάν – Θεόδωρος Καρατζάς, Αθήνα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 2003.
- Τόμπρος. Καλλιτεχνική πεντηκονταετία 1909-1959*, κατάλογος έκθεσης, εισ. Ν. Χατζηκυριάκος-Γκίκας, Αθήνα, Ι. Μακρή, [1959].
- Μιχάλης Τόμπρος γλυπτική. Αναδρομική έκθεσις*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ελληνοαμερικανική Ένωση, 1972.
- Ο Μιχάλης Τόμπρος στη συλλογή του Ίδρύματος Βασίλη και Ελίζας Γουλανδρή*, κατάλογος έκθεσης, κείμ. Κυριάκος Κουτσομάλλης – Δημήτρης Παυλόπουλος, Άνδρος, Ίδρυμα Βασίλη και Ελίζας Γουλανδρή, 2006.

Τόπος: Μουσείο Αλεξ Μυλωνά, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Ξανθίπη Σκαρπιά-Χόιτσελ, Θεσσαλονίκη, Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 2007.

Γιάννης Τσαρούχης 1910-1989. Εικονογράφηση μιας αυτοβιογραφίας, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Νίκη Γρυπάρη – Μαρίνα Γερουλάνου – Τάσος Σακελλαρόπουλος, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2009.

Τσαρούχης, εισ. Δημήτρης Καπετανάκης, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ζυγός, 1978.

Τσαρούχης, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Αθηνών, [1980].

Αναδρομική έκθεση Γιάννη Τσαρούχη 1928-81, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 1981.

Γιάννης Τσαρούχης. Ανάμεσα σε ανατολή και δύση. Επιλογές από τη συλλογή του ιδρύματος Γ. Τσαρούχη, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Άννα Κφέτζη, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού, 2000.

Γιάννης Τσαρούχης. Ζωγραφική και θέατρο: δρόμοι παράλληλοι, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Νίκη Γρυπάρη, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας – Ίδρυμα Γιάννη Τσαρούχη, 2004.

Ανδρέας Βουρλούμης, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Φανή – Μαρία Τσιγκάνου, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 1999.

Κώστας Τσόκλης, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Αθηναϊκό Κέντρο Εκδόσεων, 1973.

C. Tsoclis, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Μάνος Παυλίδης – Αλέξανδρος Ιόλα, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Δεσμός, 1977.

Tsoclis, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 1984.

Tsoclis Οδοιπορικό, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Ζουμπουλάκη, 1990.

C. Tsoclis, κείμε. Ηλίας Πετρόπουλος, Αθήνα, Αδάμ, 1992.

Ο άγνωστος Κώστας Τσόκλης. Τα νεανικά του έργα 1950-1959, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Μάνος Στεφανίδης, Αθήνα, Μουσείο Φρυσίρα, 2001.

Tsoclis. Αναδρομική, κατάλογος έκθεσης, επιμ. Κατερίνα Κοσκινά, κείμε. Κατερίνα Κοσκινά – Pierre Restany – Bruno Cora – Μάνος Περράκης – Άννα Καφέτση, Αθήνα, Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, 2002.

C. Tsoclis. Αυτά..., κατάλογος έκθεσης, Ρέθυμνο, Κέντρο Σύγχρονης Τέχνης Ρεθύμνης, 2003.

Η ζωντανή ζωγραφική του Κώστα Τσόκλη 1985-2009, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, χ.ε., 2009.

Μουσείο Κώστα Τσόκλη, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Pietro Bellasi – Jose Pierre, Τήνος, Δήμος Τήνου, 2013.

Κώστας Τσόκλης. Ζωγραφική: Όρια και υπερβάσεις, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Ίδρυμα Εικαστικών Τεχνών και Μουσικής Β. και Μ. Θεοχαράκη, 2020.

Ύδρα. Εικαστικές αποτυπώσεις. Έργα Ελλήνων Καλλιτεχνών του 20^{ου} αιώνα, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Μαργαρίτα Καραπάνου – Κωνσταντίνα Αδαμοπούλου – Ειρήνη Οράτη – Άρης Ραλίδης, Ύδρα, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων – Ιστορικό Αρχείο – Μουσείο Ύδρας, 2002.

Κατάλογος έργων εκθέσεως ζωγραφικής Ηλία Φέρτη, κατάλογος έκθεσης, χ.τ., χ.ε., 1953.

Κατάλογος έργων ζωγραφικής Πιπίτσα Μηλιάδου-Φιλιππίδου, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, 1957.

Μ. Χατζηγιάκη. Μετασχηματισμοί, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Στέλιος Λυδάκης – Χρυσάνθος Χρήστου, Αθήνα, Αίθουσα Τέχνης Επίπεδα, 1983.

Χουτοπούλου, 1962 Σωσώ Χουτοπούλου. Γλυπτική, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα, Γκαλερί Νέες Μορφές, 1962.

S. Houtoroulou-Contaratu, κατάλογος έκθεσης, κείμε. Έφη Φερεντίνου, Αθήνα, Γκαλερί Νέες Μορφές, 1967.

Χρυσοχοΐδου, 1960 Έκθεσις γλυπτικής Τίτσας Χρυσοχοΐδου. Έκθεσις ζωγραφικής Μαρίας Αναγνωστοπούλου, κατάλογος έκθεσης, Γκαλερί Νέες Μορφές, 1960.

4. Άρθρα από εφημερίδες και περιοδικά

Jabes, 1976: Edmond Jabes, «Σκέψεις πάνω στη ζωγραφική του Αριστομένη Αγγελόπουλου», *Ζυγός*, τχ. 21, Ιούλιος – Αύγουστος 1976, σ. 71-73.

Ανώνυμος, 1925: Ανώνυμος, «Καλλιτεχνική έκθεσις εν Κάιρο», εφ. *Πρωΐα*, 28 Δεκεμβρίου 1925.

Ανώνυμος, 1953: Ανώνυμος, «Κάθε Τρίτη. Θα οργανωθούν ελληνικά εκθέσεις εις Γιουγκοσλαβίαν και Αμερικην. Και άλλα καλλιτεχνικά νέα», εφ. *Νέα*, 24 Μαρτίου 1953.

Ανώνυμος, 1953: Ανώνυμος, «Κάθε Τρίτη. Ελήφθη το καταστατικόν του διεθνούς συνδέσμου των εικαστικών τεχνών. Και άλλα καλλιτεχνικά νέα», εφ. *Νέα*, 7 Απριλίου 1953.

Ανώνυμος, 1953: Ανώνυμος, «Κάθε Τρίτη. Δωρεά εις την Εθνικήν Πινακοθήκην. Το ζήτημα των διεθνών εκθέσεων. Και άλλα καλλιτεχνικά νέα», εφ. *Νέα*, 4 Αυγούστου 1953.

Ανώνυμος, 1953: Ανώνυμος, «Κάθε Τρίτη. Η έκθεσις των Αιγυπτίων εις Αθήνας. Το ελληνικόν περιπτερόν Σμύρνης. Και άλλα καλλιτεχνικά νέα», εφ. *Νέα*, 11 Αυγούστου 1953.

Ανώνυμος, 1954: Ανώνυμος, «Η καλλιτεχνική έκθεσις της Βενετίας», εφ. *Έθνος*, 2 Απριλίου 1954.

Ανώνυμος, 1954: Ανώνυμος, «Έκθεσις Ελλήνων εις Κάιρον», εφ. *Βήμα*, 28 Απριλίου 1954.

Ανώνυμος, 1954: Ανώνυμος, «Κάθε Τρίτη. Δελτία αναγνωρίσεως θα χορηγηθούν προσεχώς εις Έλληνας καλλιτέχνας. Και άλλα καλλιτεχνικά νέα», εφ. *Νέα*, 6 Ιουλίου 1954.

Ανώνυμος, 1954: Ανώνυμος, «Κάθε Τρίτη. Αφιχθήσαν Γιουγκοσλάβοι καθηγηταί της Ακαδημίας Διακοσμητικών Τεχνών. Και άλλα καλλιτεχνικά νέα», εφ. *Νέα*, 10 Ιουλίου 1954.

Ανώνυμος, 1954: Ανώνυμος, «Επιτροπή κρίσεως ζωγραφικών έργων», εφ. *Ελεύθερος Κόσμος*, 27 Δεκεμβρίου 1954.

Ανώνυμος, 1955: Ανώνυμος, «Κάθε Τρίτη. Έκτακτη Συνέλευσις των Καλλιτεχνών δια το θέμα των κριτικών επιτροπών – Τα μέλη της «Στάθμης» απέχουν. Και άλλα καλλιτεχνικά νέα», εφ. *Νέα*, 8 Φεβρουαρίου 1955.

Ανώνυμος, 1955: Ανώνυμος, «Η Ελλάς εκλήθη και θα μετάσχει εκθέσεων καλλιτεχνών εν Αλεξάνδρεια και Κάναις», *Απογευματινή*, 25 Μαΐου 1955.

Ανώνυμος, 1955: Ανώνυμος, «Ανοίγει αύριον εις την Αλεξάνδρειαν η έκθεσις των Μεσογειακών Χωρών», εφ. *Νέα*, 26 Ιουλίου 1955.

Ανώνυμος, 1955: Ανώνυμος, «Τα Καλλιτεχνικά Νέα της Τρίτης. Απενεμήθησαν χθες τα βραβεία της εκθέσεως της Αλεξάνδρειας», εφ. *Νέα*, 2 Αυγούστου 1955.

Ανώνυμος, 1955: Ανώνυμος, «Εβραβεύθησαν και Έλληνες εις την Έκθεσιν την Αλεξάνδρειας», *Καθημερινή*, 27 Σεπτεμβρίου 1955.

Ανώνυμος, 1956: Ανώνυμος, «Τα Καλλιτεχνικά Νέα της Τρίτης. Γενική κατακραυγή των καλλιτεχνών εναντίον του θεσμού της επιτροπής των διεθνών εκθέσεων του εξωτερικού. Την Πέμπτη η εκλογή του καθηγητού ζωγραφικής στη Σχολή Καλών Τεχνών. Η έκθεση Λεζέ θα γίνει τον Μάρτιο», εφ. *Νέα*, 24 Ιανουαρίου 1956.

Ανώνυμος, 1956: Ανώνυμος, «Αιγυπτιακή Έκθεση», εφ. *Εθνικός Κύρηξ*, 11 Φεβρουαρίου 1956.

Ανώνυμος, 1956: Ανώνυμος, «Τα Καλλιτεχνικά Νέα της Τρίτης. Προεξοφλείται η αποτυχία της ελληνικής συμμετοχής εις την διεθνή καλλιτεχνικήν έκθεσιν της Βενετίας. Ο Πετρίδης κατέθεσε μήνυσιν εναντίον τεχνοκριτού. Ετακτοποιήθη το θέμα της εκθέσεως στην Αυστραλία. Τα νέα γραμματόσημα του χαρακτού Τάσσου», εφ. *Νέα*, 17 Απριλίου 1957.

Ανώνυμος, 1956: Ανώνυμος, «Η Πιάτσα», εφ. *Ταχυδρόμος*, 10 Νοεμβρίου 1956.

Ανώνυμος, 1956: Ανώνυμος, «Έρευνα για την σύνθεσι και λειτουργία των κριτικών επιτροπών. Απαντούν ο πρόεδρος του Καλλιτεχνικού Επαγγελματικού Επιμελητηρίου κ. Βρασιδάς Τσούγλος και οι ζωγράφοι – χαράκτες κ. κ. Ευθύμης Παπαδημητρίου και Αλέκος Κορογιαννάκης», *Ζυγός*, τχ. 13, Νοέμβριος 1956, σ. 14.

Ανώνυμος, 1956: Ανώνυμος, «Η Έρευνα του «Ζυγού». Για τη σύνθεσι και λειτουργία των κριτικών επιτροπών», *Ζυγός*, τχ. 14, Δεκέμβριος 1956, σ. 15.

Ανώνυμος, 1957: Ανώνυμος, «Η Επιτροπή του Υπουργείου για την έκθεση του «Σάο Πάολο»», εφ. *Αυγή*, 19 Ιανουαρίου 1957.

Ανώνυμος, 1957: Ανώνυμος, «Οι ίδιοι πάντοτε εμφανίζονται στις εκθέσεις του εξωτερικού; Ανεπαρκή βρίσκει την εκπροσώπησι ο ζωγράφος Σπ. Βικάτος», εφ. *Νέα Γραμμή*, 12 Φεβρουαρίου 1957.

Ανώνυμος, 1957: Ανώνυμος, «Οι ίδιοι πάντοτε εμφανίζονται στις εκθέσεις του εξωτερικού; Η συνέχεια της έρευνάς μας. Οι διαλέξεις του Γαλλικού Ινστιτούτου. Ανθολογία νεοελληνικής ποιήσεως στα Ισπανικά», εφ. *Νέα Γραμμή*, 13 Φεβρουαρίου 1957.

Ανώνυμος, 1957: Ανώνυμος, «Η Έρευνα του «Ζυγού». Για τη σύνθεσι και λειτουργία των κριτικών επιτροπών», *Ζυγός*, τχ. 16, Φεβρουάριος 1957, σ. 21.

Ανώνυμος, 1957: Ανώνυμος, «Οι διεθνείς εκθέσεις», εφ. *Αυγή*, 10 Απριλίου 1957.

Ανώνυμος, 1957: Ανώνυμος, «Τα Καλλιτεχνικά Νέα της Τρίτης. Θα ματαιωθεί τελικώς η ελληνική έκθεσι εις Ολλανδίαν; Ο κ. Τσάτσος ηρνήθη να εγκρίνη μικρό ποσόν για έξοδα. Στις 5 Οκτωβρίου ο διαγωνισμός για την έδρα ζωγραφικής. Εγκαινιάσθη χθες η διεθνής έκθεσι του Σάο Πάολο. Και νέα καλερί στην πλατεία Κολωνακίου», εφ. *Νέα*, 14 Σεπτεμβρίου 1957.

Ανώνυμος, 1957: Ανώνυμος, «Τα Καλλιτεχνικά Νέα της Τρίτης. 25 Έλληνες καλλιτέχνη θα εκθέσουν στην Μεσογειακή Έκθεσι Αλεξανδρείας. Μεθαύριον η ανακήρυξι υποψηφίων για την έδρα της ζωγραφικής της Σ.Κ.Τ. Ο Πικάσσο εναντίον της αφηρημένης τέχνης», εφ. *Νέα*, 1 Οκτωβρίου 1957.

Ανώνυμος, 1957: Ανώνυμος, «Τα Καλλιτεχνικά Νέα της Τρίτης. Οι επίσημες αρχές αγνοούν αν ανοίξει η έκθεσι Σάο Πάολο. Με οκτώ εκθέσεις εγκαινιάζεται η χειμερινή περίοδος. Ο Τόμπρος εξελέγη διευθυντής και ο Μόραλης καθηγητής. Μεθαύριον η εκλογή υποδιευθυντή της Σχολής Καλών Τεχνών», εφ. *Νέα*, 8 Οκτωβρίου 1957.

Ανώνυμος, 1958: Ανώνυμος, «Εις την Αλεξανδρείας. Η Ελλάς έλαβε το πρώτον και τρίτον βραβείον χαρακτικής εις την Μεσογειακήν Έκθεσιν», εφ. *Καθημερινή*, 9 Μαρτίου 1958.

Ανώνυμος, 1958: Ανώνυμος, «Τα Καλλιτεχνικά Νέα της Τρίτης. Με ολοκληρωτική αποχή της Ελλάδος εγκαινιάζεται μεθαύριον επισήμως η διεθνής έκθεσι των Βρυξελλών. Έργο Λαμέρα στην έκθεσι Ν. Υόρκης. Οκτώ υποψήφιοι για το προκαταρκτικό», εφ. *Νέα*, 15 Απριλίου 1958.

Ανώνυμος, 1958: Ανώνυμος, «Το πόρισμα της επιτροπής γραμμάτων και τεχνών», *Νέα Εστία*, τχ. 740, 1 Μαΐου 1958, σ. 668-676.

Ανώνυμος, 1958: Ανώνυμος, «Αλέξανδρος Αλεξανδράκης», *Ανδριώτου Πειραιώς*, 10 Ιουνίου 1958.

Ανώνυμος, 1959: Ανώνυμος, «Τα Καλλιτεχνικά Νέα της Τρίτης. Οκτώ καλλιτέχνες θα μετάσχουν στην έκθεσι Αμερικής 21 στην Γ' Μεσογειακή έκθεσι της Αλεξάνδρειας», εφ. *Νέα*, 17 Φεβρουαρίου 1959.

Ανώνυμος, 1959: Ανώνυμος, «5.000 λίρες δια την Μπιενάλε», εφ. *Ταχυδρόμος*, 7 Ιουνίου 1959, σ. 7.

Ανώνυμος, 1959: Ανώνυμος, «Τον Δεκέμβριον η 3^η Μπιενάλε Αλεξανδρείας», εφ. *Ταχυδρόμος*, 13 Σεπτεμβρίου 1959, σ. 2.

Ανώνυμος, 1959: Ανώνυμος, «Η Έκθεσις», εφ. *Ταχυδρόμος*, 21 Οκτωβρίου 1959, σ.1.

Ανώνυμος, 1959: Ανώνυμος, «Η Ιταλία και η Γιουγκοσλαβία εις την Αλεξανδρινήν Μπιενάλε», εφ. *Ταχυδρόμος*, 21 Οκτωβρίου 1959, σ. 2.

Ανώνυμος, 1959: Ανώνυμος, «Την 17^{ην} Δεκεμβρίου εγκαίτια της 3^{ης} Μεσογειακής εκθέσεως», εφ. *Ταχυδρόμος*, 9 Δεκεμβρίου 1959, σ. 3.

Ανώνυμος, 1959: Ανώνυμος, «Αύριον εγκαινιάζεται η Μεσογειακή Αλεξανδρείας», εφ. *Ταχυδρόμος*, 16 Δεκεμβρίου 1959, σ. 2.

Ανώνυμος, 1959: Ανώνυμος, «Η Μεσογειακή», εφ. *Ταχυδρόμος*, 17 Δεκεμβρίου 1959, σ. 1.

Ανώνυμος, 1959: Ανώνυμος, «Τα χθεσινά εγκαίτια της Μεσογειακής εκθέσεως», εφ. *Ταχυδρόμος*, 18 Δεκεμβρίου 1959, σ. 4.

Ανώνυμος, 1959: Ανώνυμος, «Η Μεσογειακή», εφ. *Ταχυδρόμος*, 19 Δεκεμβρίου 1959, σ. 1.

Ανώνυμος, 1959: Ανώνυμος, «Η Μεσογειακή», εφ. *Ταχυδρόμος*, 20 Δεκεμβρίου 1959, σ. 1.

Ανώνυμος, 1959: Ανώνυμος, «Συρμός ή σομπισμός; Θρίαμβος της αφηρημένης τέχνης εις την Μεσογειακήν έκθεσιν. Πρώτη η Ιταλία, δευτέρα η Ισπανία», εφ. *Ταχυδρόμος*, 25 Δεκεμβρίου 1959, σ. 4.

Ανώνυμος, 1961: Ανώνυμος, «Κοσμικά», εφ. *Ταχυδρόμος*, 28 Ιουλίου 1961, σ.2.

Ανώνυμος, 1961: Ανώνυμος, «Απονομή μεταλλίου στην Ελληνίδα ζωγράφο Σελέστ Πολυχρονιάδου», εφ. *Ελευθερία*, 29 Αυγούστου 1962, σ. 2.

Ανώνυμος, 1961: Ανώνυμος, «Τον Δεκέμβρη η Μπιενάλε Αλεξανδρείας», εφ. *Ελευθερία*, 24 Σεπτεμβρίου 1961, σ. 2.

Ανώνυμος, 1961: Ανώνυμος, «Ελάχιστες ελπίδες επιτυχίας της Μπιενάλε», εφ. *Ταχυδρόμος*, 8 Οκτωβρίου 1961, σ. 3.

Ανώνυμος, 1961: Ανώνυμος, «540 έργα Αιγυπτίων εις την Μπιενάλε», εφ. *Ταχυδρόμος*, 15 Οκτωβρίου 1961, σ. 2.

Ανώνυμος, 1961: Ανώνυμος, «Η συμμετοχή μας εις την Μεσογειακήν», εφ. *Ταχυδρόμος*, 9 Νοεμβρίου 1961, σ. 2.

Ανώνυμος, 1961: Ανώνυμος, «Το αραβικόν περίπτερον της Μπιενάλε θα στεγαστεί εις το «Ατελιέ»», εφ. *Ταχυδρόμος*, 10 Νοεμβρίου 1961, σ. 2.

Ανώνυμος, 1961: Ανώνυμος, «Χωρίς Τίτλο», εφ. *Ελευθερία*, 10 Νοεμβρίου 1961, σ. 2.

Ανώνυμος, 1961: Ανώνυμος, «Χωρίς Τίτλο», εφ. *Ελευθερία*, 11 Νοεμβρίου 1961, σ. 2.

Ανώνυμος, 1961: Ανώνυμος, «Οι Έλληνες καλλιτέχνες στην Μπιενάλε Αλεξανδρείας», εφ. *Ελευθερία*, 11 Νοεμβρίου 1961, σ. 2.

- Ανώνυμος, 1961: Ανώνυμος, «Η Μπιεννάλε», εφ. *Ταχυδρόμος*, 15 Νοεμβρίου 1961, σ. 1.
- Ανώνυμος, 1961: Ανώνυμος, «Κοινωνικά», εφ. *Ταχυδρόμος*, 15 Νοεμβρίου 1961, σ. 2.
- Ανώνυμος, 1961: Ανώνυμος, «Από της 14^{ης} προσηχούς Δεκεμβρίου. Οκτώ κράτη μετέχουν την Μπιεννάλε Αλεξανδρείας. Η παρουσία της Ελλάδος», εφ. *Ταχυδρόμος*, 17 Νοεμβρίου 1961, σ. 2.
- Ανώνυμος, 1961: Ανώνυμος, «Τα Καλλιτεχνικά Νέας της Τρίτης. Δέκα Έλληνες χαρακται θα μετάσχουν σε διεθνή έκθεσι το 1962 στη Πράγα. Εκθέσις με τοπία του Γ. Μαυροΐδη. Και του Γ. Βαρλάμου στο «Ζυγό»», εφ. *Νέα*, 21 Νοεμβρίου 1961.
- Ανώνυμος, 1961: Ανώνυμος, «Εις το Μουσείον Καλών Τεχνών. Η ελληνική συμμετοχή εις την Μεσογειακήν έκθεσιν. Η έκθεσις εγκαινιάζεται μεθαύριον», εφ. *Ταχυδρόμος*, 12 Δεκεμβρίου 1961, σ. 2.
- Ανώνυμος, 1961: Ανώνυμος, «Σήμερον εγκαινιάζεται η 4^η Μεσογειακή έκθεσις», εφ. *Ταχυδρόμος*, 14 Δεκεμβρίου 1961, σ. 1.
- Ανώνυμος, 1961: Ανώνυμος, «Τα ελληνικά εκθέματα στην Μπιεννάλε», εφ. *Ταχυδρόμος*, 14 Δεκεμβρίου 1961, σ. 3.
- Ανώνυμος, 1961: Ανώνυμος, «Τα χθεσινά εγκαινία της Μπιεννάλε. Η Ελλάς απέσπασε τον 1^{ον} βραβείον χαρακτηριστικής της Μπιεννάλε. Και τον 3^{ον} βραβείον ζωγραφικής δια πίνακα αφηρημένης τέχνης», εφ. *Ταχυδρόμος*, 15 Δεκεμβρίου 1961, σ. 2.
- Ανώνυμος, 1961: Ανώνυμος, «Η Μπιεννάλε», εφ. *Ταχυδρόμος*, 16 Δεκεμβρίου 1961, σ. 1.
- Ανώνυμος, 1961: Ανώνυμος, «Η Ελληνική συμμετοχή στη 4^η Μεσογειακή», εφ. *Ταχυδρόμος*, 17 Δεκεμβρίου 1961, σ. 3.
- Ανώνυμος, 1962: Ανώνυμος, «44 Ελληνικά έργα στην Αλεξάνδρεια», *Νέα*, 28 Νοεμβρίου 1962.
- Ανώνυμος, 1963: Ανώνυμος, «Η Μπιεννάλε εφέτος τον Δεκέμβριο», εφ. *Ταχυδρόμος*, 31 Μαρτίου 1963, σ. 3.
- Ανώνυμος, 1963: Ανώνυμος, «Έλληνες καλλιτέχνες στην 5^η «Μπιεννάλε» της Αλεξάνδρειας», εφ. *Ελευθερία*, 8 Νοεμβρίου 1963, σ. 2.
- Ανώνυμος, 1963: Ανώνυμος, «Η Μπιεννάλε, γεγονός δια την πόλιν μας», εφ. *Ταχυδρόμος*, 10 Δεκεμβρίου 1963, σ. 2.
- Ανώνυμος, 1963: Ανώνυμος, «Εις το Μουσείον Καλών Τεχνών. Η 5^η Μεσογειακή έκθεσις Αλεξανδρείας», εφ. *Ταχυδρόμος*, 13 Δεκεμβρίου 1963, σ. 1.
- Ανώνυμος, 1963: Ανώνυμος, «Περί Τέχνης», εφ. *Ταχυδρόμος*, 15 Δεκεμβρίου 1963, σ. 7.
- Ανώνυμος, 1964: Ανώνυμος, «Tunisia will seek loan from public», εφ. *New York Times*, 24 Μαΐου 1964, σ. 36.
- Ανώνυμος, 1964: Ανώνυμος, «France penalizes Tunisians on trade», εφ. *New York Times*, 10 Ιουνίου 1964, σ. 12.
- Ανώνυμος, 1964: Ανώνυμος, «Η Ελληνική Τέχνη στο εξωτερικό. Ανάγκη αναθεώρησης», εφ. *Νέα*, 30 Ιουλίου 1964.
- Ανώνυμος, 1964: Ανώνυμος, «Να Εκπροσωπήται Άξια η Ελλάδα στις Εκθέσεις του Εξωτερικού. Υπόμνημα είκοσι εκλεκτών καλλιτεχνών», εφ. *Ελευθερία*, 30 Ιουλίου 1964.
- Ανώνυμος, 1964: Ανώνυμος, «Χωρίς Τίτλο», εφ. *Ελευθερία*, 29 Νοεμβρίου 1964, σ. 6.
- Ανώνυμος, 1965: Ανώνυμος, «Δεν ήτο εύστοχος», εφ. *Ταχυδρόμος*, 16 Ιουνίου 1965, σ. 1.

- Ανώνυμος, 1965: Ανώνυμος, «Η ελληνική συμμετοχή στην Μπιεννάλε της Αλεξάνδρειας», εφ. *Ελευθερία*, 20 Αυγούστου 1965.
- Ανώνυμος, 1965: Ανώνυμος, «Οι επιλεγέντες δια την έκθεσις τα Αλεξανδρείας καλλιτέχνη», εφ. *Βραδυνή*, 20 Αυγούστου 1965.
- Ανώνυμος, 1965: Ανώνυμος, «Η Αλεξάνδρεια προετοιμάζεται δια την έκτην καλλιτεχνικήν Μπιεννάλε», εφ. *Ταχυδρόμος*, 15 Οκτωβρίου 1965, σ. 3.
- Ανώνυμος, 1965: Ανώνυμος, «Η Αλβανία συμμετέχει εις την Μπιεννάλε», εφ. *Ταχυδρόμος*, 23 Οκτωβρίου 1965, σ. 4.
- Ανώνυμος, 1965: Ανώνυμος, «Η Αλεξανδρινή Μπιεννάλε ανοίγει την Πέμπτην», εφ. *Ταχυδρόμος*, 24 Νοεμβρίου 1965, σ. 2.
- Ανώνυμος, 1965: Ανώνυμος, «Η ελληνική συμμετοχή στη Μπιεννάλε Αλεξανδρείας», εφ. *Ταχυδρόμος*, 5 Δεκεμβρίου 1965, σ. 4.
- Ανώνυμος, 1965: Ανώνυμος, «Δύο Έλληνες καλλιτέχνες βραβεύθηκαν στο Κάιρο», εφ. *Ελευθερία*, 16 Δεκεμβρίου 1965.
- Ανώνυμος, 1965: Ανώνυμος, «Εις το Κάιρο. Απονεμήθησαν τα βραβεία της Μεσογειακής Εκθέσεως», εφ. *Καθημερινή*, 16 Δεκεμβρίου 1965.
- Ανώνυμος, 1966: Ανώνυμος, «Ελληνική επιτυχία εις την Μπιεννάλε Αλεξανδρείας», εφ. *Ημέρα*, 6 Φεβρουαρίου 1966.
- Ανώνυμος, 1966: Ανώνυμος, «Μανώλης Πηλαδάκης, β' βραβείο στην Biennale της Αλεξάνδρειας», περ. *Ζυγός*, τχ. Π-11, Μάρτιος 1966, σ. 25-27.
- Ανώνυμος, 1966: Ανώνυμος, «Θεατρικά Φλας», εφ. *Ελευθερία*, 18 Οκτωβρίου 1966, σ.2.
- Ανώνυμος, 1967: Ανώνυμος, «Η Μπιεννάλε Αλεξανδρείας θα γίνη τον Φεβρουάριον 1968», εφ. *Ταχυδρόμος*, 7 Σεπτεμβρίου 1967, σ. 2.
- Ανώνυμος, 1967: Ανώνυμος, «Καλλιτεχνικά. 44 ελληνικά έργα στην Αλεξανδρινή Μπιεννάλε του '68», εφ. *Νέα*, 28 Νοεμβρίου 1967.
- Ανώνυμος, 1968: Ανώνυμος (Αθηναϊκό Πρακτορείο), «Η «Νίκη» έφερε την νίκην εις Έλληνα γλύπτην», εφ. *Ελεύθερος Κόσμος*, 6 Μαρτίου 1968.
- Ανώνυμος, 1968: Ανώνυμος, «Σκάνδαλο εις την «Μπιεννάλε». Απομακρύνθηκαν τρεις πίνακες διότι ενεφάνιζαν το σεξ με πολύ παραστατικόν τρόπον», εφ. *Ταχυδρόμος*, 17 Φεβρουαρίου 1968, σ. 1.
- Ανώνυμος, 1968: Ανώνυμος, «Χθες εις την Μπιεννάλε. Επήραμε το πρώτον. Εις την Γλυπτικήν», εφ. *Ταχυδρόμος*, 16 Φεβρουαρίου 1968, σ.1.
- Ανώνυμος, 1968: Ανώνυμος, «Η Ελλάς μετέχει στο Σάο Πάολο», εφ. *Νέα*, 3 Δεκεμβρίου 1968.
- Ανώνυμος, 1969: Ανώνυμος, «Αλ. Κοντογιαννάκης», εφ. *Έθνος*, 11 Απριλίου 1969.
- Βασιλείου, 1956: Σπύρος Βασιλείου, «Προσανατολισμοί της νεοελληνικής ζωγραφικής», *Ζυγός*, τχ. 11-12, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1956, σ. 13-16.
- Γιαλουράκης, 1959: Μανώλης Γιαλουράκης, «Η μεγάλη καλλιτεχνική εκδήλωση της Αλεξάνδρειας. Ματιές στη 3^η Μεσογειακή Έκθεση. Α' Ισπανία, Ιταλία, Γιουγκοσλαβία, Λίβανος και Μαρόκο», εφ. *Ταχυδρόμος*, 19 Δεκεμβρίου 1959, σ. 1.
- Γιαλουράκης, 1959: Μανώλης Γιαλουράκης, «Η μεγάλη καλλιτεχνική εκδήλωση της Αλεξάνδρειας. Ματιές στη 3^η Μεσογειακή Έκθεση. Β' Η ελληνική ζωγραφική δεν αντιπροσωπεύεται», εφ. *Ταχυδρόμος*, 20 Δεκεμβρίου 1959, σ. 1.

Γιαλουργάκης, 1959: Μανώλης Γιαλουργάκης, «Η μεγάλη καλλιτεχνική εκδήλωση της Αλεξάνδρειας. Ματιές στη 3^η Μεσογειακή Έκθεση. Γ' Τα εκθέματα της Η.Α.Δ. και οι Αιγύπτου», εφ. *Ταχυδρόμος*, 21 Δεκεμβρίου 1959, σ. 1.

Γιαλουργάκης, 1959: Μανώλης Γιαλουργάκης, «Ο φιλολογικός «Ταχυδρόμος»», εφ. *Ταχυδρόμος*, 8 Νοεμβρίου 1959, σ. 3.

Γιαλουργάκης, 1959: Μανώλης Γιαλουργάκης, «Τι γράφει ένας φιλέλληνας Αιγύπτιος. «Εδώ κι εκεί στην Ελλάδα». Μήνυμα Ελληνο-Αραβικής φιλίας του καθηγητού των Αραβικών του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Χασσάν Αούν», εφ. *Ταχυδρόμος*, 22 Μαρτίου 1959.

Γιαλουργάκης, 1961: Μανώλης Γιαλουργάκης, «Η Μπιεννάλε και τα εκθέματά της. Τα εκθέματα της Ελλάδος και της Η.Α.Δ. στην εφετεινή 4^η Μεσογειακή Έκθεση», εφ. *Ταχυδρόμος*, 18 Δεκεμβρίου 1961, σ. 1-2.

Γιαλουργάκης, 1961: Μανώλης Γιαλουργάκης, «Η Μπιεννάλε και τα Εκθέματά της. Επτά κράτη παρουσιάζουν εφέτος έργα στην 4^η Μεσογειακή Έκθεση της Αλεξάνδρειας», εφ. *Ταχυδρόμος*, 17 Δεκεμβρίου 1961, σ. 1 και 7.

Γιαλουργάκης, 1963: Μανώλης Γιαλουργάκης, «Σημειώσεις στο περιθώριο. Ματιές στην 5^η Μπιεννάλε Αλεξάνδρειας – Συντριπτική η υπεροχή της Ισπανίας – Τυνησία και Λίβανος: Έργα χωρίς αξιώσεις», εφ. *Ταχυδρόμος*, 14 Δεκεμβρίου 1963, σ. 1-2.

Γιαλουργάκης, 1963: Μανώλης Γιαλουργάκης, «Σημειώσεις στο περιθώριο. Ματιές στην 5^η Μπιεννάλε Αλεξάνδρειας – Τάσεις της σύγχρονης ιταλικής τέχνης – Αλβανικός δογματισμός – Συμβολική παρουσία της Κύπρου», εφ. *Ταχυδρόμος*, 15 Δεκεμβρίου 1962, σ. 1 και 7.

Γιαλουργάκης, 1963: Μανώλης Γιαλουργάκης, «Σημειώσεις στο περιθώριο. Ματιές στην 5^η Μπιεννάλε Αλεξάνδρειας – Η Γιουγκοσλαβία διεκδικεί τη δεύτερη θέση – Τι διδάσκει εύγλωττα το Γιουγκοσλαβικό παράδειγμα», εφ. *Ταχυδρόμος*, 16 Δεκεμβρίου 1963, σ. 1.

Γιαλουργάκης, 1963: Μανώλης Γιαλουργάκης, «Σημειώσεις στο περιθώριο. Ματιές στην 5^η Μπιεννάλε Αλεξάνδρειας – Τα εκθέματα της Η.Α.Δ. – Η ελληνική παρουσία – Ικανοποιητική η εμφάνιση των Ελλήνων καλλιτεχνών», εφ. *Ταχυδρόμος*, 17 Δεκεμβρίου 1963, σ. 1 και 3.

Γιαννόπουλος, 1958: Οδυσσεύς Γιαννόπουλος, «Οι καλλιτέχνες και το κοινό. Απορίες ενός φιλότεχνου», *Ζυγός*, τχ. 35, Οκτώβριος 1958, σ. 18.

Γκλαβίνας, 2018: Γιάννης Γκλαβίνας, «Η λογοκρισία την περίοδο της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών», *Λεξικό Λογοκρισίας στην Ελλάδα. Καχεκτική Δημοκρατία, Δικτατορία, Μεταπολίτευση*, επίμ. Πηνελόπη Πετσίνη-Δημήτρης Χριστόπουλος, Καστανιώτη, Αθήνα 2018, σ. 157-169.

Δημητρίου, 1960: Λ. Δημητρίου, «Αφηρημένη Τέχνη. Εξ αφορμής της Μπιεννάλε Αλεξάνδρειας», εφ. *Ταχυδρόμος*, 17 Ιανουαρίου 1960, σ. 1 και 7.

Εμπειρικός, 1962: Ανδρέας Εμπειρικός, «Ο θρίαμβος της αισθητικής ζωγραφικής», *Ζυγός*, τχ. 72-75, Νοέμβριος 1961 – Φεβρουάριος 1962, σ. 11-12.

Κ., 1954: Θ. Κ., «Ο Σουρεαλισμός ... «Αντιπροσωπευτική» μας τέχνη. Η «Μπιεννάλε» της Βενετίας αφορμή σκανδάλου στην Ελλάδα; Οι αρμόδιοι οφείλουν να εξηγηθούν», εφ. *Ελεύθερος Κόσμος*, 4 Ιουνίου 1954.

Κ., 1959: Κ. «Καλλιτεχνικά. Αι διεθνείς Εκθέσεις. Άλλαι εκθέσεις», εφ. *Καθημερινή*, 7 Φεβρουαρίου 1959.

Καλλιγιάς, 1962: Μαρίνος Καλλιγιάς, «Γιάννης Τσαρούχης», *Ζυγός*, τχ. 72-75, Νοέμβριος 1961 – Φεβρουάριος 1962, σ. 5-6.

Κεραμοπούλου, 1970: Μ. Κεραμοπούλου, «8^η Μεσογειακή Μπιεννάλε – Αλεξάνδρειας», *Κοινωνική Πειραιώς*, 2 Απριλίου 1970.

Κουρκουβέλας, 2014: Λυκούργος Κουρκουβέλας, «Η κρίση του Σουέζ και η Ελλάδα», εφ. *Καθημερινή*, 27 Απριλίου 2014.

Κουτσούμης, 1955: Ντίνος Κουτσούμης, «Φιλελληνικά εκδηλώσεις εις Κάιρον κατά τα εγκαίνια εκθέσεως ελληνίδων καλλιτεχνίδων», εφ. *Έθνος*, 27 Δεκεμβρίου 1955.

Κουτσούμης, 1959: Ντίνος Κουτσούμης, «Τα μέσα και η τέχνη», εφ. *Ταχυδρόμος*, 18 Ιουνίου 1959, σ. 1.

Κωνσταντόπουλος, 1963: Μιχάλης Χ. Κωνσταντόπουλος, «Το Καλλιτεχνικόν 1942. Γενικός απολογισμός εκθέσεων εις το εσωτερικόν και το εξωτερικόν. Άλλαι καλλιτεχνικά εκδηλώσεις», εφ. *Ακροπόλεως*, 25 Ιανουαρίου 1963.

Μαμάκης, 1950: Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 13 Σεπτεμβρίου 1950.

Μαμάκης, 1950: Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 3 Μαΐου 1950.

Μαμάκης, 1951: Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικόν Ρεπορτάζ», εφ. *Έθνος*, 10 Αυγούστου 1951.

Μαμάκης, 1951: Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 5 Σεπτεμβρίου 1951.

Μαμάκης, 1952: Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 30 Ιανουαρίου 1952.

Μαμάκης, 1953: Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 1 Ιανουαρίου 1953.

Μαμάκης, 1953: Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 11 Μαρτίου 1953.

Μαμάκης, 1953: Αχιλλέας Μαμάκης, «Το καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 18 Μαρτίου 1953.

Μαμάκης, 1953: Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 1 Απριλίου 1953.

Μαμάκης, 1954: Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 20 Ιανουαρίου 1954.

Μαμάκης, 1954: Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 27 Ιανουαρίου 1954.

Μαμάκης, 1954: Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 5 Μαΐου 1954.

Μαμάκης, 1954: Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 12 Μαΐου 1954.

Μαμάκης, 1954: Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 19 Μαΐου 1954.

Μαμάκης, 1954: Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 26 Μαΐου 1954.

Μαμάκης, 1954: Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 9 Ιουνίου 1954.

Μαμάκης, 1954: Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 21 Ιουλίου 1954.

- Μαμάκης, 1961: Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 4 Οκτωβρίου 1961.
- Μαμάκης, 1961: Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 18 Οκτωβρίου 1961.
- Μαμάκης, 1963: Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 28 Ιουνίου 1963.
- Μαμάκης, 1963: Αχιλλέας Μαμάκης, «Το Καλλιτεχνικό Ρεπορτάζ της Εβδομάδας», εφ. *Έθνος*, 15 Νοεμβρίου 1963.
- Μπαστέα, 2011: Νατάσα Μπαστέα, «Ένας στρατός πιο δυνατός από το κράτος», εφ. *Τα Νέα*, 14 Φεβρουαρίου 2011.
- Ξύδης, 1961: Αλέξανδρος Ξύδης, «Σύγχρονη Τέχνη κ' Ελληνική», περ. *Ζυγός*, τχ. 66-67, Μάιος – Ιούνιος 1962, σ. 31-33 και 54.
- Ξύδης, 1965: Αλέξανδρος Ξύδης, «Η αφηρημένη τέχνη στην Ελλάδα», περ. *Ζυγός*, τχ. VI-65, Ιούλιος 1965, σ. 66-69 και 80.
- Οικονομίδης, 2008: Α. Οικονομίδης, «Το ορόσημο του αραβικού εθνικισμού» εφ. *Το Βήμα*, 24 Νοεμβρίου 2008.
- Π.Κ., 1968: Π.Κ., «Η Μπιεννάλε και η Ελλάς», εφ. *Ταχυδρόμος*, 13 Μαΐου 1968, σ. 3.
- Παπανούτσος, 1961: Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η στάση μας απέναντι στη σύγχρονη τέχνη», *Ζυγός*, τχ. 66-67, Μάιος-Ιούνιος 1961, σ. 5-9.
- Πετρή, 1967: Γιώργος Πετρή, «Η ζωγραφική του Ορέστη Κανέλλη», *Αυγή*, 22 Ιανουαρίου 1967.
- Προκοπίου, 1958: Άγγελος Γ. Προκοπίου, «Ο ζωγράφος Σπυρόπουλος. Ένας Έλληνας κλασικός της μοντέρνας τέχνης», *Εικόνες*, τχ. 153, 29 Σεπτεμβρίου – 5 Οκτωβρίου 1958, σ. 33-35.
- Προκοπίου, 1965: Άγγελος Προκοπίου, «Ο αγιογράφος [Φώτης Κόντογλου]», *Νέα Εστία*, τχ. 914, έτος ΛΘ, 1 Αυγούστου 1965, σ. 1028-1030.
- Σακκάς, 2013: Γιάννης Σακκάς, «Η Μέση Ανατολή σε αναβρασμό», εφ. *Καθημερινή*, 16 Μαρτίου 2013.
- Σακκάς, 2013: Γιάννης Σακκάς, «Ο Νάσερ και η αγγλική βάση στο Σουέζ. Ένας συνδιασμός παραγόντων στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου συνέβαλε στην αποχώρηση των Βρετανών από την Αίγυπτο», εφ. *Καθημερινή*, 22 Σεπτεμβρίου 2013, σ. 26.
- Σακκάς, 2014: Γιάννης Σακκάς, «Η κρίση του Σουέζ. Η εθνικοποίηση της διώρυγας προκάλεσε εισβολή των Αγγλο-γάλλων και ταπείνωσή τους από Η.Π.Α. και Ε.Σ.Σ.Δ.», εφ. *Καθημερινή*, 20 Απριλίου 2014, σ. 23.
- Σακκάς, 2018: Γιάννης Σακκάς, «Ο αιφνίδιος θάνατος του Νάσερ», εφ. *Καθημερινή*, 24 Ιουνίου 2018.
- Σπητέρης, 1956: Τώνης Σπητέρης, «Η ελληνική τέχνη στο εξωτερικό. Ελλιπής η προβολή της», εφ. *Ελευθερία*, 30 Μαρτίου 1956.
- Σπητέρης, 1956: Τώνης Σπητέρης, «Η Καλλιτεχνική Κίνηση. Η Ελληνική Τέχνη στο Εξωτερικό. Ελλιπής η προβολή της», εφ. *Ελευθερία*, 30 Μαρτίου 1956.
- Σπητέρης, 1959: Τώνης Σπητέρης, «Μονόλογος χωρίς κριτική για την τέχνη του Μηταράκη», *Ζυγός*, τχ. 45, Αύγουστος 1959, σ. 5-6.
- Σπητέρης, 1960: Τώνης Σπητέρης, «Μερικές σκέψεις πάνω στην αφηρημένη τέχνη. Με αφορμή το έργο των ζωγράφων Κανιάρη, Κοντού και Τσόκλη», *Ζυγός*, τχ. 59, Οκτώβριος 1960, σ. 17-18 και 41.

Σπητέρης, 1961: Τώνης Σπητέρης, «Η Δ΄ καλλιτεχνική εκδήλωση της Λιουμπιάνας. 5 Έλληνες στη Διεθνή έκθεση της χαρακτικής. Μια γόνιμη και έγκυρη εκπροσώπηση της ελληνικής τέχνης στο εξωτερικό», εφ. *Ελευθερία*, 16 Ιουλίου 1961.

Σπητέρης, 1961: Τώνης Σπητέρης, «Οι Έλληνες καλλιτέχνες αβοήθητοι στο εξωτερικό. Μόνοι των αδυνατούν να προβάλουν το έργο τους. Στην Ελλάδα αν έλθουν θα χαθούν», εφ. *Ελευθερία*, 9 Ιουλίου 1961.

Συλλογικό, 1955: Α. Παναγιωτάκης, Δ. Φερεντίνος, Λαμέρας, Ε. Γκικάδης, Β. Φαλιρέας, Απέργης, Ν. Σοφιαλάκης, «Η λειτουργία του Καλλιτεχνικού Επιμελητηρίου», εφ. *Βήμα*, 15 Νοεμβρίου 1955.

Συλλογικό, 1964: Α. Απέργης, Μ. Αγγελόπουλος, Σ. Βασιλείου, Γ. Γαϊτής, Δ. Γουναρίδης, Ε. Ζογγολοπούλου, Γ. Ζογγολόπουλος, Γ. Σιμώνη, Η. Δεκουλάκος, Θόδωρος, Χ. Καρράς, Α. Κοντόπουλος, Κ. Λουκόπουλος, Ι. Μολφέσης, Ι. Μόραλης, Δ. Περδικίδης, Σ. Σταμάτης, Α. Στεφάπουλος, Γ. Τούγιας, Ι. Τσαρούχης, «Η ελληνική τέχνης στο εξωτερικό. Ανάγκη αναθεώρησης», εφ. *Νέα*, 30 Ιουλίου 1964.

Τσαρούχης, 1962: Γιάννης Τσαρούχης, «Τα έργα και η ιστορία τους», *Ζυγός*, τχ. 72-75, Νοέμβριος 1961 – Φεβρουάριος 1962, σ.14-31.

Φατούρος 1963: Δημήτριος Α. Φατούρος, «Το 8^ο συνέδριο τεχνοκριτικών», *Ζυγός*, τχ. 93, Αύγουστος 1963, σ. 17-18 και 34.

Φερεντίνου 1959: Έφη Φερεντίνου, «Ένα σοβαρό καλλιτεχνικό πρόβλημα. Δυσφημείται η ελληνική τέχνη στο εξωτερικόν... Συμπεράσματα από τις πρόσφατες εμφανίσεις μας σε διεθνείς εκδηλώσεις», εφ. *Ελευθερία*, 20 Δεκεμβρίου 1959.

Φερεντίνου, 1958: Έφη Φερεντίνου, «Γιάννης Σπυρόπουλος», *Ζυγός*, τχ. 32, Ιούλιος 1958, σ. 15-16.

Φερεντίνου, 1960: Έφη Φερεντίνου, «Η σύγχρονη ελληνική τέχνη αγνοείται στο εξωτερικό. Ατελείς και εσφαλμένες πληροφορίες για τις επιδόσεις των καλλιτεχνών μας», εφ. *Ελευθερία*, 9 Οκτωβρίου 1960.

Χ., 1953: Ν. Χ., «Η επιτυχία της εκθέσεως του Ν. Ζωγράφου εις Κάιρον. Τιμά την Ελλάδα και τον Πειραιά», εφ. *Χορογράφος Πειραιώς*, 5 Απριλίου 1953.

Χ., 1966: Χ., «Χρήστος Καρράς: Οι Έλληνες καλλιτέχνες αντιπροσωπεύονται επαξίως στο εξωτερικό. Ο εκλεκτός καλλιτέχνης εκθέτει έργα του στη «Γκαλερί Μέρλιν»», εφ. *Ανένδοτο*, 18 Φεβρουαρίου 1966.

Χρήστου, 1964: Χρυσάνθος Χρήστου, «Στάδια και περιεχόμενο της ζωγραφικής του Μηταράκη», *Ζυγός*, τχ. 98, Ιανουάριος 1964.

5. Μελέτες

Alloway, 1968: Lawrence Alloway, *The Venice Biennale, 1895-1968. From salon to goldfish bowl*, Γκρινουιτς, New York Graphic Society, 1968.

Al-Sayyid, 1959: Afaf Lutfi Al-Sayyed, *Egypt and Cromer. A study in Anglo-Egyptian relation*, Νέα Υόρκη, Fredrick and Praeger, 1969.

Arnold, 2010: Guy Arnold, *The A to Z of the Non-aligned Movement and the Third World*, Η.Π.Α., Scarecrow Press, 2010.

Assos, 2018: Demetris Assos, *Makarios. The Revolutionary Priest of Cyprus*, Λονδίνο, I.B. Tauris, 2018.

Aziz, 1955: A. M. Aziz, «The Origins of the Arab League», στο *Pakistan Horizon*, τομ. 8, τχ. 4, Δεκέμβριος 1955, σ. 479-494.

- Bakat, 2018: Rana Bakat, «Criminals of Martyrs? Let the Courts Decide! – British Colonies Legacy in Palestine and the Criminalization of Resistance», στο *AlMuntaqa*, τομ. 1, τχ. 4, Απρίλιος, 2018, σ. 84-97.
- Billet, 1992: Bret L. Billet, «The Historical Impact of Invasion, Arab Culture and Unity, and Economics on Libyan Foreign Policy», στο *Journal of Third World Studies*, τομ. 9, τχ. 1, Ανοιξη 1992, σ. 245-262.
- Blauster – Sigler – Beede, 1977: Albert P. Blauster, Jay Sigler, Benjamin R. Beede, *Independence Documents of the World*, τομ. Α, Νέα Υόρκη, Ocean Publications, 1977.
- Borowiec, 1998: Andrew Borowiec, *Modern Tunisia. A democratic apprenticeship*, Κονέκτικατ, Praeger, 1998.
- Bowen, 2005: Jeremy Bowen, *Six Days. How the 1967 war shaped the Middle East*, Νέα Υόρκη, Thomas Dunne Books, 2005.
- Braudel, 1949: Fernand Braudel, *La Méditerranée et la Monde Méditerranéa à l'Époque de Philippe II*, Παρίσι, Colin, 1949.
- Buttows, 1852: H. Buttows, *The Great Exhibition*, Λονδίνο, Skeffington and Southwell, 1852.
- Chevalier, 1832: Michel Chevalier, *Religion sait-simonienne. Système de la Méditerranée*, Παρίσι, aux bureau du globe, Rue Monsigny No. 6, Μάρτιος 1832.
- Chilvers, 2009: Ian Chilvers (επιμ.), *The Oxford diction of art and artists*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2009.
- Cohen – Baer, 1984: Amnim Cohen, Gabriel Baer (επιμ.), *Egypt and Palestine: a millennium of association (886-1948)*, Νέα Υόρκη, St. Martin's Press, 1984.
- Collins, 1974: Carole Collins, «Imperialism and Revolution in Libya», στο *MERIP Reports*, τχ. 27, Απρίλιος 1974, σ. 3-22.
- Cora, 2005: Bruno Cora (κειμ.), *C. Tsoclis*, Αθήνα, Κ. Αδάμ. 2005.
- Crozier – Mansell, 1960: Brian Crozier, Gerard Mansell, «France and Algeria», στο *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, τομ. 36, τχ. 3, Ιούλιος 1960, σ. 310-321.
- Daly, 2008: M. W. Daly (επιμ.), *The Cambridge History of Egypt*, τομ. Β, Κέμπριτζ – Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 2008.
- Dawestachy, 2005: Essmat Dawestachy, *Biennale d'Alexandrie (1955-1994). Etude Historique*, Catalogue 77, Κάιρο, 2005.
- Dinkel, 2018: Jurger Dinkel, *The Non-Aligned Movement: Genesis. Organization and Politics (1927-1992)*, τομ. 5, Λέιντεν, Brill, 2018.
- Dodd, 2020: Clement Dodd, *The History and Politics of the Cyprus Conflict*, Λονδίνο, Plgrave acmillan, 2020.
- Drousiotis, 2008: Makariow Drousiotis, *The first Partition. Cyprus 1963-1964*, Νικωσία, Αλφάδι, 2008.
- Dyckes, 1975: William Dyckes (επιμ.), *Contemporary Spanish Art*, Νέα Υόρκη, The Art Digital Inc., 1975.
- Edan – el-Nahas, 1952: Anthony Edan, Moustapha el-Nahas, «Anglo-Egyptian Treaty of Alliance, 1936», στο *Current History*, τομ. 22, τχ. 128, Απρίλιος 1952, σ. 231-239.
- Fowler, 1973: Gary L. Fowler, «Decolonization of Royal Libya», στο *Annals of the AAssociation of American Geographers*, τομ. 63, τχ. 4, Δεκέμβριος 1973, σ. 490-506.

- Fraleigh, 1969: Arnold Fraleigh, «The Algerian War of Independence», στο *Proceedings of the American Society of International Law at Its Annual Meeting (1921-1969)*, τχ. 61, 27-29 Απριλίου 1969, σ. 6-12.
- French, 2015: David French, *Fighting EOKA. The British Counter – Insurgency Campaign on Cyprus*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2015.
- Galtung, 1972: Johan Daltung, «Conflict Theory and the Palestine Problem», στο *Journal of Palestine Studies*, τομ. 2, τχ.1, 1972, σ. 34-63.
- Gibbs-Smith, 1981: Charles Harvard Gibbs-Smith, *The Great Exhibition of 1851*, Λονδίνο, H.M.S.O., 1981.
- Greenhalgh, 1988: Paul Greenhalgh, *Ephemeral Vistas: The Expositions Universelles, Great Exhibitions and World's Fairs*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 1988.
- Grimaud, 1986: Nicole Grimmaud, «Algeria and Socialist France», στο *Middle East Journal*, τομ. 40, τχ. 2, Άνοιξη 1986, σ. 252-266.
- Hakki, 2007: Murat Metin Hakki (επιμ.), *The Cyprus Issue. A Documentary History 1878-2007*, Λονδίνο, I.B. Tauris, 2007.
- Hall, 1955: Harvey P. Hall, «The Arab League States», στο *Current History*, τομ. 29, τχ. 168, Αύγουστος 1955, σ. 92-102.
- Herzfeld, 1984: Michael Herzfeld, «The Horns of the Mediterraneanist Dilemma», *American Ethnologist*, τομ. 11, τχ. 3, Αύγουστος 1984, σ. 439-454.
- Herzfeld, 1999: Michael Herzfeld, *Anthropology through the looking-glass. Critical ethnography in the margins of Europe*, Cambridge University Press, 1999.
- Hobsbawm, 2010: Eric Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*, μτφρ. Βασίλης Καπετανγιάννης, Αθήνα, Θεμέλιο, 2010.
- Hourani, 1947: Cecil A. Hourani, «The Arab League in Perspective», στο *Middle East Journal*, τομ. 1, τχ. 2, Απρίλιος 1947, σ. 125-136.
- Husan, 2014: Shamor Husan, «The Zionist Project and the British Mandate in Palestine», στο *Proceedings of the Indian History Congress*, τομ. 75, 2014, σ. 967-974.
- Ireland, 1945: Philip W. Ireland, «The Pact of the League of Arab States», στο *The American Journal of International Law*, τομ. 39, τχ. 4, Οκτώβριος 1945, σ. 797-800.
- Irving, 1970: Clifford Irving, *The Battle of Jerusalem. The six-day war of June, 1967*, Νέα Υόρκη, Macmillan, 1970.
- Judt, 2012: Tony Judt, *Η Ευρώπη μετά τον Πόλεμο*, μτφρ. Νικηφόρος Σταματάκης – Ελένη Αστερίου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2012.
- Kafetsi, 1985: Anna Kafetsi, *La Peinture Hellenique Autour des Annees Trente et la Probleme de la "Grecite", Analyse structural. Analyse critiques*, διδακτορική διατριβή, Παρίσι, Université de Paris I (Panthéon-Sorbonne), 1985.
- Kerr, 1967: Molcolm H. Kerr, *The Arab Cold War 1958-1967. A Study of Ideology in Politics*, Λονδίνο, Issued under the auspices of the Royal Institution of International Affairs, Oxford University Press, 1967.
- Khadduri, 1946: Majd Khadduri, «Towards an Arab Union: The League of Arab States», στο *The American Political Science Review*, τομ. 40, τχ. 1, Φεβρουάριος 1946, σ. 90-100.
- Khadduri, 1946: Majid Khadduri, «The Arab League as a Regional Arrangement», στο *The American Journal of International Law*, τομ. 40, τχ. 4, Οκτώβριος 1946, σ. 756-777.

- Khalidi, 1952: Ismail R. Khalidi, «Constitution of the United Kindom of Libya: Background and Summary», στο *Middle East Journal*, τομ. 6, τχ. 2, Άνοιξη 1952, σ. 221-228.
- Kochavi, 1998: Arie J. Kochavi, «The Struggle against Jewish Immigration to Palestine», στο *Middle Easter Studies*, τομ. 34, τχ. 3, Ιούλιος 1998, σ. 146-167.
- Laqueur, 1969: Walter Laqueur, *The road to war. The Origins and Aftermath of the Arab-Israel Conflict 1967-8*, Χάρμποντςγουορθ, Penguin, 1969.
- Laurens – Rey, 2020: Henry Laurens, Matthieu Rey (επιμ.), *Η Μεσόγειος σε αναζήτηση του εαυτού της*, μτφρ. Παναγιώτης Βογιατζής, Αθήνα, Εκδόσεις Μελάι, 2020 (1^η εκδ. Henry Laurens, Matthieu Rey, *Méditerranées politiques*, Παρίσι, Presses Universitaires de France, 2017).
- Lucie – Smith, 1984: Edward Lucie-Smith, *Movements in Art since 1945*, Λονδίνο, Thames and Hudson, 1984.
- Luckhurst, 1951: Kenneth W. Luckhurst, *The Story of Exhibitions*, Λονδίνο, Studio Publishing, 1951.
- Madden, 2000: Frederick Madden (επιμ.), *The end of Empire. Dependencies since 1948*, τομ. 8, Κονέκτικατ – Λονδίνο, Greenwood Press, 2000.
- Magnus, 1958: Sir Philip Montefiore Magnus, *Kitchener: Portrait of an imperiasti*, Λονδίνο, John Murray – Albemarle Street W.i., 1958.
- Marlowe, 1965: John Marlowe, *Anglo-Egyptian relations 1800-1956*, Λονδίνο, χ.ε., 1965.
- Marlowe, 1970: John Marlowe, *Cromer in Egypt*, Λονδίνο, Elek Books, 1970.
- Marsot, 2007: Afaf Larfi Al Sayyid Marsot, *A History of Egypt. From the Arab Conquest tp the Present*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2007.
- Martino, 2005: Enzo di Martino, *The history of Venice Biennale 1895-2005*, Βενετία, Papiro Arte, 2005.
- Meital, 1997: Yoram Meital, *Egypt's struggle for peace. Continuity and change, 1967-1977*, Γκέινσβιλ, University Press of Florida, 1997.
- Miller, 2013: Susan Gilson Miller, *A history of modern Morocco*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 2013.
- Mohamedou, 2016: Mohammed – Mahmoud Ould Mohamedou, «Arab agency and the UN project: the League of Arab States between universality and regionalism», στο *Third World Quarterly*, τομ. 37, τχ. 7, 22 Απριλίου 2016, σ. 1219-1230.
- Morris, 2014: Berry Morris, «Review: Mandate Palestine in Perspective», στο *The Middle East Book Review*, τομ. 5, τχ. 2, 2014, σ. 136-145.
- Oren, 2002: Michael B. Oren, *Six days of war. June 1967 and the making of the modern Middle East*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2002.
- Papandreopoulou, 2021: Katia Papandreopoulou, «Sous l'Impulsion d'une culture latine et méditerranéenne: a revue "La Renaissance latine" (1902-1905) et les arts», *The Mediterranean of Artists: A Critical Modernity, 1880-1945*, τομ. 10, τχ. 2, αρ. 3, 2021, σ. 37-48.
- Paul – Clarke – Grill – Dunigan, 2013: Christopher Paul, Colin P. Clarke, Beth Grill, Molly Dunigan, *Paths of Victory. Detailed Insurgency Case Studies*, Η.Π.Α., Rand Corporation, 2013.
- Pennell, 2009: C. R. Pennell, *Marocco. From Empire to Independence*, Οξφόρδη, Oneworld Publications, 2009.
- Perkins, 2004: Kenneth J. Perkins, *A History of Modern Tunisia*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 2004.

- Podeh, 1999: Elie Podeh, *The decline of Arab Unity. The rise and fall of the United Arab Republic*, Μπράιτον, Sussex University Press, 1999.
- Porath, 1986: Yehosbua Porath, *In search of Arab Unity, 1930-1945*, Λονδίνο, Totowa, 1986.
- Ramadan, 2016: Dina A. Ramadan, «The Alexandria Biennale and Egypt's Shifting Mediterranean», στο Adam J. Goldwyn, Renée M. Silverman (επιμ.), *Mediterranean Modernism*, Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2016, σ. 343-361.
- Rickey, 1995: George Rickey, *Constructivism: Origind and evolution*, Νέα Υόρκη, G. Braziller, 1995.
- Rodwell, 1909: John Medows Rodwell, *The Koran*, London, J.M. Dent, 1909.
- Rogan – Shlaim, 2001: Eugene L. Rogan, Avi Shlaim (επιμ.), *The war of Palistine: Rewritinh the history of 1948*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 2001.
- Rouault, 1959: Georges Rouault, «Δικαιώματα του καλλιτέχνη στο έργο του», μτφρ. Μυρτώ Μονάχου, *Ζυγός*, τχ. 49, Δεκέμβριος 1959, σ.25-27 και 46-47.
- Salmon, 1992: Andre Salmon (εισ.), *Κώστας Γιαννακό. Κ. Γιαννακόπουλος. Ο ζωγράφος των προσωπικοτήτων και διανοουμένων*, Αθήνα, Πυλαρινός, 1992.
- Sawn, 1988: C. Ernest Sawn, «The Formation of Pan-Arab Ideology in the Interwar Years», στο *International Journal of Middle East Studies*, τομ. 20, τχ.1, Φεβρουάριος 1988, σ. 67-91.
- Segev, 2008: Tom Segev, *1967. Israel, the war and the year that transformed the Middle East*, Λονδίνο, Abacus, 2008.
- Sergi, 1901: Guiseppe Sergi, *The Mediterranean race. A study of the origin of European people*, Λονδίνο, Walter Scott, 1901.
- Singh, 1965: Sushil Chandra Singh, «The League of Arab States», στο *The Indian Journal of Political Science*, τομ. 26, τχ. 4, Οκτώβριος – Δεκέμβριος 1965, σ. 202-206.
- St. John, 1991: Ronal Btuce St. John, *Historical dictionary of Libya*, Μέτατσεν, Scarecrow Press, 1991.
- Terry, 1982: Janice Terry, *The Wafd 1919-1952. Cornestone of Egyptian political power*, Λονδίνο, Third World Centre for Research Pub., 1982.
- Tignor, 1966: Robert L. Tignor, *Modernization and British colonial rule in Egypt, 1882-1914*, Πρίνστον, Princeton University Press, 1966.
- Vitti, 2012: Mario Vitti, *Η γενιά του τριάντα. Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα, Ερμής, 2012.
- Wellece – Whale, 2001: Jeff Wellece, John Whales (επιμ.), *The Great Exhibiotion of 1851: New interdisciplinary essays*, Μάντσεστερ – Νέα Υόρκη, Manchester University Press, 2001.
- Wijdan, 1997: Ali Wijdan, *Modern Islamic Art: development and continuity*, Γκέινσβιλ, University Press of Florida, 1997.
- Yglesias, 1964: John Roy Charles Yglesias, *London life and the Great Exhibition 1851*, Λονδίνο, Longman, 1964.
- Young, 2014: John W. Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου*, Πατάκης, 2014.
- Zayid, 1965: Mahmud Yusef Zayid, *Egypt's Struggle for Independence*, Βηρυτός, Khayats, 1965.
- Αδαμοπούλου, 2003: Αρετή Αδαμοπούλου, «Στο πεδίο του εφήμερου: Σκέψεις για τη μεθοδολογία της έρευνας στην ελληνική εικαστική σκηνή μετά το 1960», στο, Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος – Νίκος Χατζηνικολάου (επίμ.), *Η Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα. Α Συνέδριο Ιστορίας της Τέχνης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σ. 85-101.

- Αδαμοπούλου, 2005: Αρετή Αδαμοπούλου, «Τέχνη και εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα στη δεκαετία του 1960», στο Νίκος Δασκαλοθανάσης, Νίκη Λοϊζίδα (επιμ.), *Προσεγγίσεις της καλλιτεχνικής δημιουργίας, από την Αναγέννηση ως τις μέρες μας. Β Συνέδριο Ιστορίας της Τέχνης*, Αθήνα, ΑΣΚΤ, Νεφέλη, 2005, σ. 233-248.
- Αδαμοπούλου, 2019: Αρετή Αδαμοπούλου, *Τέχνη και ψυχοπολεμική διπλωματία. Διεθνείς εικαστικές εκθέσεις στην Αθήνα (1950-1967)*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2019.
- Αλιβιζάτος, 1995: Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μτφρ. Βενετία Σταυροπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα 1995.
- Ανώνυμο, 1962: Ανώνυμο, «Algeria: France – Algeria idependance agreement (Evian agreements)», στο *International Legal Materials*, τομ. 1, τχ. 2, Οκτώβριος 1962, σ. 214-230.
- Ανώνυμο, 1964: Ανώνυμο, *Μιχάλης Τόμπρος. Ο έλληνα γλύπτης του 20^{ου} αιώνα 1909-1964*, χ.τ., χ.ε., [1964].
- Ανώνυμο, 1989: Ανώνυμο, *Κοσμάς Ξενάκης*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού - Πολιορκία γραφή και ανάγνωση, [1989].
- Ανώνυμο, 1991: Ανώνυμο, *Κ. Γραμματόπουλος. Ζωγραφική – Χαρακτική*, Αθήνα, Τουμπής, 1991.
- Βαγενά – Καγιαλής – Πιερής, 1997: Νάσου Βαγενά, Τάκης Καγιαλής, Μιχάλης Πιερής, *Μοντερνισμός και ελληνικότητα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης – Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, 1997.
- Βακαλό, 1961: Ελένη Βακαλό, *Σύγχρονοι Έλληνες Ζωγράφοι*, Αθήνα, Ζυγός, 1961.
- Βακαλό, 1984: Ελένη Βακαλό, *Δημήτρης Μυταράς. Ζωγραφική 1948-1983*, Αθήνα, Κέδρος, 1984.
- Βακαλό, 1993: Ελένη Βακαλό, *Η φυσιογνωμία της μεταπολεμικής τέχνης στην Ελλάδα*, τομ. 1-3, Κέδρος, Αθήνα 1993.
- Βακαλό, 1994: Ελένη Βακαλό (κειμ.), *Γιώργος Βακαλό. Το θέλημα της γραφής*, Αθήνα, Εκδόσεις Γκαλερί Νέες Μορφές, 1994.
- Βακαλό, 1999: Ελένη Βακαλό, *Κριτικές Εικαστικών Τεχνών. 1950-1974*, τομ. Α-Β, Αθήνα, Κέδρος, 1999.
- Βαρλάμος, 2010: Γιώργος Βαρλάμος, *Βαρλάμος. Χαρακτική. Σημειώσεις από το εργαστήριο: τεχνική της χαρακτικής, αρχή της τυπογραφίας, έργα χαρακτικής*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2010.
- Βασιλείου, 1996: Σπύρος Βασιλείου, *Γαλαξειδιώτικα καράβια. Τα σχέδια και τα ιστορικά τους: όπως τα εσύναξε και τα σχεδίασε ο ζωγράφος Σπύρος Βασιλείου από το Γαλαξίδι*, Αθήνα, Γκόννης, 1996 [1^η εκδ. 1934].
- Βασιλικό Σωματείο Τεχνών, 1852: Βασιλικό Σωματείο Τεχνών, *Lectures on the results of the Great Exhibition of 1851, delivered before the Society of Arts, manufactures and commerce*, Λονδίνο, D. Bogue, 1852.
- Βιβιάκης, 1995: Ιωσήφ Βιβιάκης (επιμ.), *Φώτης Κόντογλου. Εν εικόνη διαπορευόμενος αφιέρασμα 1895-1965. Εκατό χρόνια από την γέννηση και τριάντα χρόνια από την κοίμησή του*, Αθήνα, Ακρίτας, 1995.
- Βλάχος, 2007: Μανόλης Βλάχος, *Η Νεώτερη Ελληνική Ζωγραφική στη Συλλογή της Τράπεζας της Ελλάδος*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος, 2007.
- Βόγλης, 2021: Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του Εμφύλιου Πολέμου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2021.
- Γιακουμή, 2018: Διονυσία Γιακουμή, *Οι πολιτικές διαστάσεις της χαρακτικής. Η περίπτωση της Βάσως Κατράκη (1909-1988)*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2018.

- Γιαννούλη, 2014: Πολυξένη Γ. Γιαννούλη, *Η προβολή της νεωτερικής τέχνης στην Μπιεννάλε της Βενετίας: Η περίοδος του Rodolfo Pallucchini, 1948-1956*, διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Νοέμβριος 2014.
- Γουλανδρή, 1984: Νίκη Α. Γουλανδρή (πρόλ.), *Στέλιος Μηλιάδης (1881-1965). Ζωγράφος*, Αθήνα, Εκδοτική Ειρήνη Ε.Π.Ε., 1984.
- Γρηγοράκης, 2004: Νίκος Γρηγοράκης, *Δύο αιώνες Νεοελληνικής Χαρακτικής*, Αθήνα, Εκδόσεις Γκοβόστη, 2004.
- Γρηγοράκης, 2007: Νίκος Γρηγοράκης (επιμ.), *Δώδεκα Έλληνες Ζωγράφοι «Εχάραξαν»*, Αθήνα, Πινακοθήκη Γρηγοράκη – Μουσείο Χαρακτικής, 2007.
- Γριμάνη, 1989: Άννα Γριμάνη (επιμ.), *Δημήτρης Μυταράς*, Αθήνα, Αδάμ, 1989.
- Δελιβορριάς, 1997: Άγγελος Δελιβορριάς (κείμεν.), *Νίκη Καραγάτση*, Αθήνα, Άγρα, 1997.
- Δημακοπούλου, 2009: Τζούλια Δημακοπούλου (επιμ.), *Νέες Μορφές. 50 Χρόνια μετά*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη – Αίθουσα Τέχνης «Νέες Μορφές», 2009.
- Ζίας – Κούρου - Λυδάκη, 2004: Νίκος Ζίας, Νότα Κούρου – Στέλιος Λυδάκης, *Πάρις Πρέκας ο ζωγράφος*, Αθήνα, Αιγόκερως, 2004.
- Ζίας, 1985: Νίκος Ζίας, *Η κοσμική ζωγραφική του Φώτη Κόντογλου*, Αθήνα, χ.ε., 1985.
- Ζίας, 1991: Νίκος Ζίας, *Φώτης Κόντογλου. Ζωγράφος*, Αθήνα, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 1991.
- Ηλιοπούλου-Ρογκάν, 1994: Ντόρα Ηλιοπούλου-Ρογκάν, *Καλλιτεχνική Συλλογή Εθνικής Τράπεζας*, Αθήνα, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 1994.
- Ίδρυμα Γιάννη Τσαρούχη, 1990: Ίδρυμα Γιάννη Τσαρούχη, *Γιάννης Τσαρούχης (1910-1989). Ζωγραφική*, Αθήνα, Ίδρυμα Γιάννη Τσαρούχη, 1990.
- Ιστορικό Αρχείο Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., 2002: Ιστορικό Αρχείο Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. (επιμ.), *Ηλίας Φέρτης. Ζωγραφική και αντίσταση*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 2002.
- Ιωαννίδης, 2016: Κώστας Ιωαννίδης, *Το εργαστήριο του καλλιτέχνη*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης – Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 2016.
- Καλλιγιάς 2003: Μαρίνος Καλλιγιάς, *Τεχνοκριτικά. 1937-1982*, πρόλ. Άγγελος Δελιβορριάς, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη / Εκδόσεις Αργά, 2003.
- Καλλιγιάς, 1976: Μαρίνος Καλλιγιάς, *Η Εθνική Πινακοθήκη. Προσπάθειες και αποτελέσματα*, Αθήνα, 1976.
- Καλογνώμου, 1988: Ζωή Γ. Καλογνώμου, *Το έργο του γλύπτη Θανάση Απάρτη (1899-1972)*, διδακτορική διατριβή Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο – Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 1988.
- Καμπουρίδης – Καλλιγιάς, 1982: Χάρης Καμπουρίδης – Μαρίνος Καλλιγιάς, *Σπύρος Βασιλείου. Εκθέσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Ίκαρος, 1982.
- Καμπουρίδης – Λεβούνης – Παπαζώη – Μαχαιρίδης – Γιαννόπουλος – Αντώνογλου, 1999: Χάρης Καμπουρίδης – Γιώργος Λεβούνης – Ελισάβετ Παπαζώη – Γιάννης Μαχαιρίδης – Γιώργος Γιαννόπουλος – Μανόλης Αντώνογλου (κείμεν.), *Νεοελληνική Τέχνη 20^{ος} αιώνας. Ζωγραφική-Χαρακτική-Γλυπτική. Πολύτιμες Συλλογές της Πινακοθήκης Ρόδου*, Αθήνα, Υπουργείο Αιγαίου, 1999.
- Καραχρήστος, 1998: Σπύρος Καραχρήστος (επιμ.), *Α. Τάσος. Χαρακτική 1932-1985*, Αθήνα, Μέλισσα, 1998.

Καρτσάκης, 2009: Αντώνης Καρτσάκης, *Μεταπολεμική κριτική και ποίηση: ζητήματα αισθητικής και ιδεολογίας*, Αθήνα, Εστία, 2009.

Καφέτζη, 1992: Άννα Καφέτζη (επίμ.), *Μεταμορφώσεις του μοντέρνου. Η ελληνική εμπειρία*, Εθνική Πινακοθήκη-Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου, Αθήνα 1992.

Κιτροέφ, 2022: Αλέξανδρος Κιτροέφ, *Οι Έλληνες και η διαμόρφωση της νεότερης Αιγύπτου*, μτφρ. Αργύρης Παπασυριόπουλος, Αθήνα, Παπασωτηρίου, 2022 (1^η εκδ. Alexander Kitroeff, *The Greeks and the Making of Modern Egypt*, Κάιρο, AUC Press, 2019).

Κοντελετζίδου, 2009: Δωροθέα Κοντελετζίδου, *Γιώργος Ζογγολόπουλος. Ο γλύπτης του νερού*, Αθήνα, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, 2009.

Κορνέζου, 2020: Τιτίνα Κορνέζου, *Οι κανόνες της τέχνης και η μαγεία της ζωγραφικής. Καλλιτεχνικοί θεσμοί στη Γαλλία, 17^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Gutenberg, 2020.

Κουτσοурής – Παυλόπουλος, 2007: Τάσος Κουτσοурής – Δημήτρης Παυλόπουλος, *Κούλα Μπεκιάρη: Ζωγραφική – Χαρακτική. Άννα Μπεκιάρη: Γλυπτική-Ζωγραφική*, Αθήνα, Κ. Αδάμ, 2007.

Κωτίδης, 2011: Αντώνης Κωτίδης, *Μοντερνισμός και «Παράδοση» στην ελληνική μεταπολεμική και σύγχρονη τέχνη. Ζωγραφική – Γλυπτική – Αρχιτεκτονική 1940-2010*, τομ. Β', University Studio Press, 2011.

Λαμπράκη-Πλάκα – Μισιρλή – Οράτη – Γιαννουδάκη, 1993: Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα – Νέλλη Μισιρλή – Ειρήνη Οράτη – Τόνια Γιαννουδάκη (κείμ.), *Συλλογή Τράπεζας της Ελλάδος. Ελληνική Ζωγραφική και Χαρακτική*, Αθήνα, Συλλογή Τράπεζας Ελλάδος, 1993.

Λαμπράκη-Πλάκα, 1999: Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα (επίμ.), *Εθνική Πινακοθήκη, 100 χρόνια. Τέσσερις αιώνες ελληνικής ζωγραφικής*, ΕΠΜΑΣ, Αθήνα 1999.

Λεφάκης, 1978: Χρήστος Λεφάκης, *Χρήστος Λεφάκης. Η ζωγραφική και το έργο του*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Εγαντία, 1978.

Λιαλιούτη, 2016: Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο αντιαμερικανισμός στην Ελλάδα, 1947-1989*, Αθήνα, Ασίνη, 2016.

Λιαλιούτη, 2019: Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο «άλλος» ψυχρός πόλεμος: η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία στην Ελλάδα, 1953-1973*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2019.

Λοϊζίδη, 2003: Νίκη Λοϊζίδη, «Ο ελληνοκεντρισμός ως κυρίαρχο ιδεολογικό αντιστάθμισμα στην ελλειμματική πρόσληψη της ιστορίας της ευρωπαϊκής τέχνης», στο: Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος – Νίκος Χατζηνικολάου (επίμ.), *Η Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα. Α Συνέδριο Ιστορίας της Τέχνης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003, σ. 541-554.

Λοϊζίδη, 2011: Νίκη Λοϊζίδη, *Γιώργος Νικολαΐδης. Γλυπτική*, Αθήνα, [Εξαρχόπουλος], 2011.

Λυδάκης, [1976]: Στέλιος Λυδάκης, *Ζέπος: Ζωγραφική – Χαρακτική*, Αθήνα, Μέλισσα, [1976].

Λυδάκης, [1976]: Στέλιος Λυδάκης, *Κούλα Μπεκιάρη. Ζωγραφική-Χαρακτική*, Αθήνα, Μέλισσα, [1976].

Λυδάκης, 1957: Στέλιος Λυδάκης, *Έργα: Αλέκος Κοντόπουλος. Ο άνθρωπος και το έργο του*, Αθήνα, Μέλισσα, 1975.

Λυδάκης, 1976: Στέλιος Λυδάκης, *Οι Έλληνες ζωγράφοι*, τομ. Β-Γ, Αθήνα, Μέλισσα, 1976.

Λυδάκης, 1978: Στέλιος Λυδάκης, *Νίκος Περαντινός II*, Αθήνα, Βογιατζής, 1978.

Λυδάκης, 1981: Στέλιος Λυδάκης, *Οι Έλληνες γλύπτες. Η νεοελληνική γλυπτική. Ιστορία – τυπολογία – λεξικό γλυπτών*, Αθήνα, Μέλισσα, 1981.

Λυδάκης, 1990: Στέλιος Λυδάκης, *Νίκος Περαντινός. Γλυπτική 1933-1990*, Αθήνα, χ.ε., 1990.

Λυμπεράτος, 2007: Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, «Οι οργανώσεις της αντίστασης» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β Παγκόσμιο Πόλεμος – Αντίσταση και Κατοχή*, τομ. Β, μέρος Β, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 9-67.

Μαραγκού – Κοντός – Μανιώτης, 1994: Μαρία Μαραγκού – Γιάννης Κοντός – Γ.Ν. Μανιώτης (εισ.), *Μυταράς. Σχέδια*, Αθήνα, Αδάμ, 1994.

Μαρλίτσα, 2023: Πολυξένη Μαρλίτσα, «Η εμπλοκή του Καλλιτεχνικού Επαγγελματικού Επιμελητηρίου (ΚΕΕ) στην πρώτη μεταπολεμική Πανελλήνια Έκθεση», στο Λία Γυϊόκα, Αλέξανδρος Τενεκετζής (επιμ.), *Εικαστικές Τέχνες στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1940*, Αθήνα, Εταιρεία Ελλήνων Ιστορικών Τέχνης, 2023, σ. 45-56.

Ματθιόπουλος, 1996: Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, *Η συμμετοχή της Ελλάδας στην Μπιενάλε της Βενετίας (1934-1940)*, τομ. Α-Γ, Πανεπιστήμιο Κρήτης-Φιλοσοφική Σχολή-Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 25 Νοεμβρίου 1996. [διδακτορική διατριβή].

Ματθιόπουλος, 1997: Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος (επιμ.), *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών*, τόμ. 1-4, Αθήνα, Μέλισσα, 1997.

Ματθιόπουλος, 2002: Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, «Ιδεολογία και Τεχνοκριτική τα χρόνια 1949-1967: Ελληνοκεντρισμός, Σοσιαλιστικός Ρεαλισμός, Μοντερνισμός», στο Συλλογικό, *1949-1967. Η εκρηκτική εικοσαετία. Επιστημονικό Συμπόσιο*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτης), 2002, σ. 364-400.

Ματθιόπουλος, 2003: Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, «Η ιστορία της τέχνης στα όρια του έθνους», *Η Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα*, επιμ. Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος-Νίκος Χατζηνικολάου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2003 σ. 419-475.

Ματθιόπουλος, 2006: Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, *J. Mita. Η ζωή και το έργο του Γιάννη Μηταράκη (1897-1963)*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2006.

Ματθιόπουλος, 2009: Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, «Οι εικαστικές τέχνες κατά την περίοδο 1945-1952», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1945-1952. Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση*, τομ. Δ, μέρος Β, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009.

Ματθιόπουλος, 2017: Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, *Είναι από τη θεία ράτσα με το δώρειο αίμα και τους δώρειους τρόπους: φυλετικές αντιλήψεις στον λόγο περί τέχνης στην Ελλάδα*, από τον συλλογικό τόμο Αβδελά Έφη, Αρβανιτάκης Δημήτρης, Δελβερούδη Ελίζα – Άννα, Ματθιόπουλος Ευγένιος Δ., Πετμετζάς Σωκράτης, Σακελλαρόπουλος Τάσος (επιμ.), *Φυλετικές Θεωρίες στην Ελλάδα: Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19ο και 20ο αιώνα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης και Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 2017, σ. 383-410.

Ματθιόπουλος, 2019: Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, *Κοσμάς Ξενάκης. Χασάπηδες και κριοφόροι*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2019.

Ματθιόπουλος, 2022: Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος (επιμ.), *Ο θεσμός της Πανελληνίας Καλλιτεχνικής Έκθεσης, 1938-1987*, Μέλισσα, 2022.

Μαυροΐδης, 1995: Γιώργος Μαυροΐδης, *Γιώργος Μαυροΐδης. Ζωγραφική*, Αθήνα, Εκδόσεις Αδάμ, 1995.

Μαυρομμάτης – Χρήστου, 2004: Εμμανουήλ Μαυρομμάτης – Χρυσάνθος Χρήστου, *Ποιητικές διαδρομές στον ζωγραφικό χώρο του Χρίστου Καρά*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2004.

Μαυρομμάτης, 1982: Εμμανουήλ Μαυρομμάτης (κειμ.), *Χρήστος Καράς*, Αθήνα, χ.ε., 1982.

Μαυρομμάτης, 1982: Εμμανουήλ Μαυρομμάτης, *Καράς Χρήστος. Μορφοπλαστικές διαφοροποιήσεις στο ζωγραφικό χώρο του Χρίστου Καρά 1959-1963 και 1976-1982*, Αθήνα, χ.ε., 1982.

Μαυρομμάτης, 1985: Εμμανουήλ Μαυρομμάτης, *Έλληνες Χαρακτές. Συλλογή Δημοτικής Πινακοθήκης Ρόδου*, Λάρισα, Δημοτική Πινακοθήκη Λάρισας, 1985.

Μεντζαφού-Πολύζου – Τσίκουτα – Οράτη – Σταθοπούλου, 2008: *Πινακοθήκη Ε. Αβέρωφ. Μέσοβο. Ζωγραφική, Χαρακτική, Γλυπτική*, κείμε. Όλγα Μεντζαφού-Πολύζου – Λίνα Τσίκουτα – Ειρήνη Οράτη – Κατερίνα Σταθοπούλου, Αθήνα, Ίδρυμα Ευάγγελου Αβέρωφ-Τσιτίσα, 2008.

Μεντζαφού-Πολύζου, 1998: Όλγα Μεντζαφού-Πολύζου (επιμ.), *Νικολάου*, κείμε. Δημήτρης Παπαστάμος – Μανόλης Χατζηδάκης – Όλγα Μεντζαφού-Πολύζου – Γιάννης Νεγρεπόντης – Αλέξανδρος Ξύδης – Οδυσσέας Ελύτης – Χρυσάνθος Χρήστου - Αγγελος Δελιβορριάς, Αθήνα, Αδάμ, 1998.

Μεντζαφού-Πολύζου, 2001: Όλγα Μεντζαφού-Πολύζου, *Δημήτρης Δάβης, 1905-1973*, Αθήνα, Εκδόσεις Αδάμ, 2001.

Μεταξά, 2009: Μαρία Μεταξά, *Η γλύπτρια Φρόσω Ευθυμιάδη (1916;-1995). Επισημάνσεις για τη ζωή και το έργο της*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογία, 2009.

Μιλτιάδης Παπανικολάου, *Ιστορία της Τέχνης στην Ελλάδα. Ζωγραφική και Γλυπτική του 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Αδάμ, 1999.

Μισιρλή – Στεφανίδης – Μεντζαφού, 1983: Νέλλη Μισιρλή, Μάνος Στεφανίδης, Όλγα Μεντζαφού, *Έλληνες Καλλιτέχνες στην Αίγυπτο 1860-1920*, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη, 1983.

Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1996: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, *Η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος και το Μορφωτικό της Ίδρυμα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1996.

Μοσχονάς, 2010: Σπύρος Μοσχονάς, *Καλλιτεχνικά σωματεία και ομάδες τέχνης στην Ελλάδα κατά το α' μισό του 20^{ου} αιώνα: η σημασία και η προσφορά τους*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2010.

Μοσχονάς, 2015: Σπύρος Μοσχονάς, *Κοσμάς Ξενάκης 1925-1984*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2015.

Μουρέλος, 1981: Γιώργος Ι. Μουρέλος, *Ορέστης Κανέλλης. Ο ποιητής του ονείρου*, Αθήνα, Λ. Γιοβάνης Ε.Ε., 1981.

Μουρέλος, 2006: Γιώργος Μουρέλος, *Γιώργος Γουναρόπουλος*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2006.

Μουσείο Χαρακτικής Τάκη Κατσουλίδη, 2007: Μουσείο Χαρακτικής Τάκη Κατσουλίδη, *Κατσουλίδης, 2007 Μουσείο Χαρακτικής Τάκη Κατσουλίδη*, Μεσσήνη, Δήμος Μεσσήνης-Μουσείο Χαρακτικής Τάκη Κατσουλίδη, 2007.

Μπακογιάννη, 2000: Σοφία Μπακογιάννη, *Ξένη Ματούση: μια άγνωστη ζωγράφος*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2000.

Μπαρούτσος, 1990: Κώστας Μπαρούτσος, *Η εικαστική ζωή και η αισθητική παιδεία στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Σμίλη, 1990.

Μπενάτση, 2017: Λαμπρινή Μπενάτση, *Άγγελος Θεοδωρόπουλος*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Καλών Τεχνών, Τμήμα Πλαστικών Τεχνών και Επιστημών της Τέχνης, 2017.

Μπόλης, 2000: Ιωάννης Ν. Μπόλης, *Οι καλλιτεχνικές εκθέσεις. Οι αλλιτέχνες και το κοινό τους στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, Σχολή Φιλοσοφικής, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2000.

Μπόλης, 2006: Γιάννης Μπόλης, *Χρίστος Καράς*, Αθήνα, Κ. Αδάμ Εκδοτική, 2006.

- Μπόλης, 2009: Γιάννης Μπόλης, *Α. Τάσσοι. Ο χαρακτήρας του Αγώνα*, Αθήνα, Τα Νέα, 2009.
- Μπουμπουλίδης, 1980: Φαίδων Κ. Μπουμπουλίδης, *Ανατολής Λαζαρίδη*, Αθήνα, χ.ε., 1980.
- Μυκονιάτης, 1996: Ηλίας Μυκονιάτης, *Ελληνική Τέχνη. Νεοελληνική γλυπτική*, Αθήνα, Έκδοση Αθηνών, 1996.
- Ξύδης, 1976: Αλέξανδρος Ξύδης, *Προτάσεις για την ιστορία της νεοελληνικής τέχνης*, τομ. 1-2, Όλκος, Αθήνα, 1976.
- Οράτη – Κοσκινά –Κωστής, 2005: Ειρήνη Οράτη – Κατερίνα Κοσκινά – Κώστας Κωστής (κείμε.), *Η συλλογή της Alpha Bank. Ζωγραφική – Χαρακτική – Γλυπτική*, Αθήνα, Τράπεζα Alpha Bank, 2005.
- Οράτη – Τσιτούρας, 2000: Ειρήνη Οράτη – Δημήτρης Τσιτούρας, *Σπύρος Βασιλείου. Πολλαπλά 1970-1985*, Αθήνα, Αρχείο Θηραϊκών Μελετών – Συλλογή Δημήτρη Τσιτούρα, 2000.
- Οράτη, [2009;]: Ειρήνη Οράτη, *Σύγχρονοι Έλληνες Εικαστικοί 3: Σπύρος Βασιλείου. Ο τοπιογράφος*, Αθήνα, Τα Νέα, [2009;].
- Παναγιωτόπουλος, 1975: Σπ. Παναγιωτόπουλος (πρόλ.), *Ν. Περαντινός. Γλυπτική*, Αθήνα, Αθηναϊκό Κέντρο Εκδόσεων, 1975.
- Παπαθανασίου, 2007: Ιωάννα Παπαθανασίου, «Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στην πρόκληση της ιστορίας 1940-1945», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β Παγκόσμιο Πόλεμος – Αντίσταση και Κατοχή*, τομ. Β, μέρος Β, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 79-151.
- Παπαϊωάννου, 1994: Γιάννης Χ. Παπαϊωάννου, *Το έργο του ζωγράφου Γιάννη Σπυρόπουλου*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, 1994.
- Παπαστάμος, 1976: Δημήτριος Παπαστάμος, *Η Εθνική Πινακοθήκη και το Μουσείο Αλέξανδρου Σούτσου. Η ιστορία της Εθνικής Πινακοθήκης. Κατάλογος έργων Ελλήνων ζωγράφων*, Αθήνα, 1976.
- Παπαχελάς, 2003: Αλέξης Παπαχελάς, *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας. Ο αμερικανικός παράγον, 1947-1967*, πρόλογος Λέων Β. Καραπαναγιώτης, Εστία, Αθήνα 2003 (α' εκδ. 1997).
- Παυλίδου, 2002: Μίκα Παυλίδου, *Γνωρίζω τον Κόντογλου*, Ρόδος, Δημοτική Πινακοθήκη Ρόδου, 2002.
- Παυλόπουλος, 1996: Δημήτρης Παυλόπουλος, *Ο γλύπτης Μιχάλης Τόμπρος (1889-1974)*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 1996.
- Παυλόπουλος, 2007: Δημήτρης Παυλόπουλος, *Ζογγολόπουλος*, Αθήνα, Εκδόσεις Αδάμ, 2007.
- Πετρής, 1975: Γιάννης Πετρής, *Οι έλληνες ζωγράφοι 25. Γιάννης Τσαρούχης*, Αθήνα, Μέλισσα, 1975.
- Πετρής, 2008: Γιώργος Πετρής, *Επιθεώρηση Τέχνης. Τεχνοκριτικά κείμενα 1953-1986*, επιμ. – εισ. Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος, Αθήνα – Ηράκλειο, ΑΙCΑ Ελλάς – Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2008.
- Πετσάλης-Διομήδης, 1981: Νίκος Πετσάλης-Διομήδης, *Σπύρος Βασιλείου. Οι ξυλογραφίες*, Αθήνα, χ.ε., 1981.
- Πικιώνη –Καραγγέλου, 2005: Ντόρα Πικιώνη – Νατάσσας Καραγγέλου (επιμ.), *Ν. Νικολάου*, εισ. Άγγελος Δελιβορριάς, μτφρ. Αλεξάνδρα Ντούμα, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2005.
- Προκοπίου, 1954: Άγγελος Προκοπίου, *Αισθητική και τέχνη στην Ευρώπη*, Αθήνα, Τόμος Α, 1954.
- Προκοπίου, 1961: Άγγελος Προκοπίου, *Αισθητική και τέχνη στην Αμερική*, Αθήνα, 1961.

- Προκοπίου, 1967-1968: Άγγελος Προκοπίου, *Ιστορία της Τέχνης 1750-1950*, 3 τόμοι, Αθήνα, 1967-1968.
- Σακκάς, χ.χ.: Ιωάννης Σακκάς, *Ιστορία της Μεσογείου: Μέσοι και νεότεροι – Ενότητα 8: Η Αίγυπτος*, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, χ.χ. (παράδοση μαθήματος).
- Σαρακατσάνη, 2005: Βασιλική Σαρακατσάνη, «Αφηρημένη τέχνη και ελληνικότητα», στο: Νίκος Δασκαλοθανάσης, Νίκη Λοϊζιση(επιμ.), *Προσεγγίσεις της καλλιτεχνικής δημιουργίας, από την Αναγέννηση έως τις μέρες μας*. Β' Συνέδριο Ιστορίας της Τέχνης. ΑΣΚΤ, Νεφέλη, Αθήνα 2005, σ. 219-232.
- Σαρακατσιανού, 2021: Βίκυ Σαρακατσιανού, *Η αφαίρεση στη νεότερη τέχνη. Το αίτημα της ελληνικότητας – Η σχέση της με την αφαίρεση στο εξωτερικό*, Αθήνα, Ζαχαρόπουλος Σ.Ι., 2021.
- Σερέζης, 1997: Κώστας Σερέζης (κείμε.), *Το ταξίδι μου: Πάρις Πρέκας*, Αθήνα, Εκδόσεις Τοπίο, 1997.
- Σκάλτσα, 1989: Ματούλα Σκάλτσα, «Αθηναϊκές αίθουσες τέχνης από τη δεκαετία του '20 έως τη δεκαετία του '70», στο Μαρία Ιωάννου, Ελένη Κυπραίου, Ματούλα Σκάλτσα, Δήμητρα Τσούχλου (επιμ.), *Αίθουσες Τέχνης στην Ελλάδα. Αθήνα Θεσσαλονίκη*, Αθήνα, Άποψη, 1989, σ. 15-43.
- Σκάλτσα, 1990: Ματούλα Σκάλτσα (εισ.-σχ.), *Συλλογή Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης*, Θεσσαλονίκη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1990.
- Σκοπελίτης, 1995: Στέλιος Β. Σκοπελίτης, *Ο ζωγράφος Γιάννης Τσαρούχης*, Αθήνα, Εξάντα, 1995.
- Σπητέρης, [1966]: Τώνης Σπητέρης, «Προσχέδιο του βιβλίου του Τώνη Σπητέρη για την Βάσω Κατράκη», δακτυλογραφημένο, Θεσσαλονίκη, Τελλογλειο Ίδρυμα Τεχνών ΑΠΘ, χ.χ. [1966].
- Σπητέρης, 1955: Τώνης Σπητέρης, *Κριτικές για τον Γιάννη Σπυρόπουλο*, χειρόγραφο, Θεσσαλονίκη, Τελλογλειο Ίδρυμα Τεχνών ΑΠΘ, 10 Αυγούστου 1955.
- Σπητέρης, 1975: Τώνης Σπητέρης, *Οι Έλληνες Ζωγράφοι 14. Αλεκός Κοντόπουλος*, Αθήνα, Μέλισσα, 1975.
- Σπητέρης, 1979: Τώνης Σπητέρης, *3 Αιώνες Ελληνικής Τέχνης. 1660-1967*, τομ. Β - Γ., Αθήνα, Εκδοτικός Οργανισμός Πάπυρος, 1979.
- Σπητέρης, 1982: Τώνης Σπητέρης, *Δάσκαλοι της ελληνικής ζωγραφικής του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτης, 1982.
- Σπητέρης, 1983: Τώνης Σπητέρη, *Η τέχνη στην Ελλάδα μετά το 1945*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1983.
- Συλλογικό, 1970: Συλλογικό, *Marilena Klonaris: extracts from reviews 1958-1969*, χ.τ., χ.ε., 1970.
- Συλλογικό, 1990: Συλλογικό, *Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών. Εκατόν πενήντα χρόνια 1837-1987*, Αθήνα, ΑΣΚΤ, 1990.
- Συλλογικό, 2002: Συλλογικό, *Η Ελλάδα στο μεταίχμιο ενός νέου κόσμου: ψυχρός πόλεμος – δόγμα Truman – σχέδιο Marshall (Μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα)*, τομ. 1-3, Αθήνα, Καστανιώτης, 2002.
- Συλλογικό, 2004: Συλλογικό, *Γιώργος Μαυροΐδης. Κείμενα για τη ζωή και το έργο του*, Λευκωσία, Πολιτισμικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, 2004.
- Συλλογικό, 2018: Συλλογικό, *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος: Επεκτείνοντας τις ερμηνείες*, Αθήνα, Επίκεντρο, 2018.
- Συλλογικό, 2021: Συλλογικό, *Monaco Alexandrie. Le grand detour. Villes-mondes et surrealisme cosmopolite*, Εθνικό Μουσείο Νέας Τέχνης Μονακό – Zamân books, 2021.
- Συλλογικό, *Βάλιας Σεμερτζίδης*, Αθήνα, Γκοβόστης, 1976.

- Σχινά, 1992: Αθηνά Σχινά, *Παρμακέλης. Γλυπτική – σχέδιο – χρώμα*, Αθήνα, χ.ε., 1992.
- Τέλλογλου – Γουλάκη-Βουτυρά – Παντερμάλης, 1999: Αλίκη Τέλλογλου – Αλεξάνδρα Γουλάκη-Βουτυρά – Δημήτριος Παντερμάλης (κείμε.), *Τελλόγλειο Ίδρυμα. Συλλογές και Δωρεές*, Θεσσαλονίκη, Τελλόγλειο Ίδρυμα Τεχνών Α.Π.Θ., 1999.
- Τζιόβας, 2011: Δημήτρης Τζιόβας, *Ο μυθος της γενιάς του τριάντα: Νεοτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμικές ιδεολογίες*, Αθή, Πόλις, 2011.
- Τρισόν-Μιλσανή, 2001: Ευρυδίκη Τρισόν – Μιλσανή, *Οι θάλασσες του Κώστα Τσόκλη*, Αθήνα, Λιβάνι, 2001.
- Τσούγλος, [1977]: Δήμητρα Τσούγλου, *Απάρτης*, μτφρ. Βάσω Μέντζου, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, [1977].
- Τσούγλου - Μπαχαριάν, 1984: Δήμητρα Τσούγλου – Ασαντούρ Μπαχαριάν, *Η Ανώτατη Σχολή Καλών τεχνών: χρονικό 1836-1984*, Αθήνα, ΑΣΚΤ, 1984.
- Φλώρου, 1999: Ειρήνη Φλώρου, *Γιάννης Τσαρούχης. Ο ζωγράφος και η εποχή του*, Αθήνα, Λιβάνι, 1999.
- Χαραλαμπίδης, [1982]: Άλκης Χαραλαμπίδης, *Ο χαρακτήρας Νικόλαος Βεντούρας*, Θεσσαλονίκη, Μαλλιάρης Παιδείας, [1982].
- Χατζηβασιλείου, 2009: Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων: η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2009.
- Χατζηιωσήφ, 2007: Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Δεκέμβρης 1944, τέλος και αρχή» στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β Παγκόσμιο Πόλεμος – Αντίσταση και Κατοχή*, τομ. Β, μέρος Β, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σ. 363-391.
- Χατζηνικολάου, 1982: Νίκος Χατζηνικολάου, *Εθνική Τέχνη και Πρωτοπορία*, μτφρ. Σεραφείμ Βελεντζάς Αργά, Αθήνα 1982.
- Χατζηνικολάου, 2012: Νίκος Χατζηνικολάου (επιμ.), *Βάλια Σεμερτζίδης. Συνομιλίες με τον Χρίστο Αλεξίου*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2012.
- Χατζηνικολάου, 2018: Νίκος Χατζηνικολάου (επιμ.), *Έργα του Βάλια Σεμερτζίδη. Η δωρεά της οικογένειας*, Ρόδος, χ.ε., 2018.
- Χατζηφώτης, 1978: Ι. Μ. Χατζηφώτης, *Φώτης Κόντογλου*, Αθήνα, Γραμμή, 1978.
- Χρήστου – Κατσανάκη, 2010: Χρύσανθος Χρήστου – Μαρία Κατσανάκη (κείμε.), *Έργα από τη συλλογή της Βουλής των Ελλήνων*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2010.
- Χρήστου – Λυδάκης – Γεωργουσόπουλος, 2002: Χρύσανθος Χρήστου – Στέλιος Λυδάκης – Κώστα Γεωργουσόπουλος (κείμε.), *Η Ελλάδα του Πάρι Πρέκα*, Αθήνα, Εκδόσεις Τοπίο, 2002.
- Χρήστου – Στεφανίδης, 1994: Χρύσανθος Χρήστου – Μάνος Στεφανίδης (κείμε.), *Τάκης Κατσουλίδης*, Αθήνα, Αδάμ, 1994.
- Χρήστου, 1975: Χρύσανθος Χρήστου, *Οι Έλληνες ζωγράφοι 19: Γιάννης Σπυρόπουλος*, Αθήνα, Μέλισσα, 1975.
- Χρήστου, 1988: Χρύσανθος Χρήστου, *Βρασίδης Τσούγλος 1904-1981*, Αθήνα, Αποψη, 1988.
- Χρήστου, 1993: Χρύσανθος Χρήστου (κείμε.), *Μουστάκας. Γλυπτική-Σχέδια*, εισ. Γιάννης Κολοκοτρώνης, Αθήνα, Toubi's, [1993].
- Χρήστου, 2007: Χρύσανθος Χρήστου, *Η ελληνική ζωγραφική στον 20^ο αιώνα. 1940-1967*, τομ. Γ, Αθήνα, Σύλλογος προς διάδοσιν ωφέλιμων βιβλίων, 2007.

Χρήστου, 2009: Χρύσανθος Χρήστου, «Η ζωγραφική του Γιάννη Μαγκανάρη: Μια ζωγραφική προσωπικού σουρεαλισμού προβληματικού χώρου, φανταστικών συνδιασμών, υπαινικτικών τύπων και ποιητικών διατυπώσεων», στο Σπύρος Κοντόπουλος (επιμ.), *Γιάννης Μαγκανάρης. Αλεξάνδρεια 1918 - Αθήνα 2007*, Αθήνα, Ανάπλους, 2009.

Χριστοφόγλου, 2009: Μάρθα-Ελλη Χριστοφόγλου, *Ηλίας Δεκουλάκος. Ένας ρηζικέλευθος δημιουργός*, Αθήνα, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, 2009.

Χρονάς, 2008: Γιώργος Χρονάς (επιμ.), *Δ. Μυταράς. Ζωγραφική 1956-2008*, επιμ. Γιώργος Χρονάς, μτφρ. Γιάννης Γκούμας, Αθήνα, Ιανός, 2008.

6. Ηλεκτρονικές πηγές

Okeke, 2003: Chika Okeke, «Africa: Modern African Art», στο *Grove Art Online*, <https://www.oxfordartonline.com/groveart/view/10.1093/gao/9781884446054.001.0001/oao-9781884446054-e-60000100082?rskkey=eGjaAd&result=1> (προβολή 16/11/2022).

Ανώνυμος, «Histoire de la presence militaire française en Egypte», στη Πρεσβεία της Γαλλίας στο Κάιρο, 12 Ιουνίου 2018: <https://eg.ambafrance.org/Histoire-de-la-presence-militaire> (πρόσβαση: 08/08/2023).

Ανώνυμος, «Ιστορικά στοιχεία του Πατριαρχείου Αφρικής», στο *Πατριαρχείο Αλεξάνδρειας*, <https://www.patriarchateofalexandria.com/to-patriarcheio/patriarcheio-istorika-stoicheia/> (πρόσβαση: 12/8/2022).

Πινακοθήκη Ε. Αβέρωφ, *Ναυσικά 1967*, στο Πινακοθήκη Ε. Αβέρωφ <https://www.averoffmuseum.gr/glyptiki/naysika-1967> (πρόσβαση: 02/09/2022).